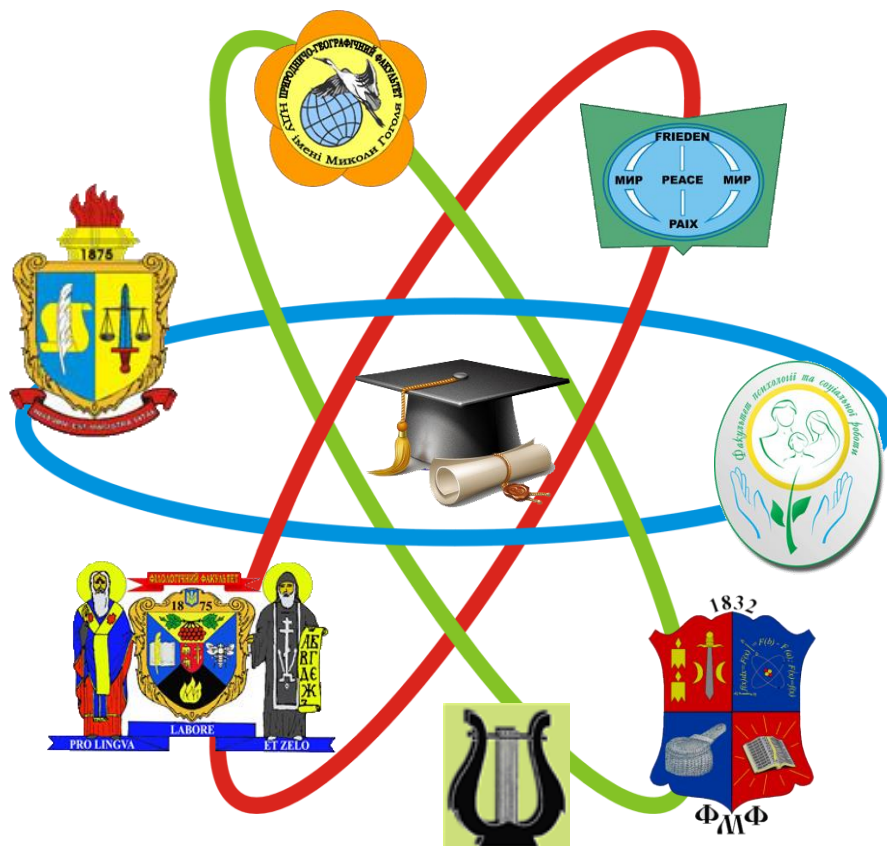

ВІСНИК

СТУДЕНТСЬКОГО
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

Випуск 17

2017

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ВІСНИК

*студентського
наукового товариства*

Випуск 17

**Збірник наукових праць
студентів, магістрантів і аспірантів**

Ніжин
2017

УДК 378.0001-057.87
ББК 74.58.268я43
В53

**ВІСНИК
студентського наукового товариства**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 12 від 23.05.2017 р.

Редакційна колегія:

доктор фізико-математичних наук, професор *Мельничук О. В.*,
доктор філологічних наук, професор *Самойленко Г. В.*,
кандидат біологічних наук, професор *Марисова І. В.*,
кандидат педагогічних наук, професор *Коваленко Є. І.*,
кандидат психологічних наук, професор *Палуча М. В.*,
кандидат історичних наук, доцент *Мартиненко В. В.*

Відповідальний редактор: доктор фізико-математичних наук,
професор *Мельничук О. В.*

Упорядник: *Бугаєць Н. О.*

Комп'ютерна верстка, макетування: *Приходько Н. О.*

В53 **Вісник** студентського наукового товариства [Електронне видання] : збірник наукових праць студентів / за заг. ред. О. В. Мельничука. – Вип. 17. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – 244 с.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних назв, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

Адреса редакційної колегії:

**вул. Графська, 2,
м. Ніжин Чернігівської обл.
Україна, 16600**

Підписано до друку _____ р.
Гарнітура Arial
Замовлення № _____

Формат 60x84/8
Обл.-вид. арк. 24,56
Ум друк. арк. 28,36

Папір офсетний
Електронне видання

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

© НДУ ім. М. Гоголя, 2017

УДК 579.64

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПІФІТНОЇ МІКРОФЛОРИ НАСІННЯ ТОМАТІВ ТА ОГІРКІВ

Куліш К.А., магістрантка природничо-географічного факультету
Науковий керівник: канд. с.-г. наук, доц. **Приплавко С.О.**, кафедра біології

Велика кількість мікроорганізмів зосереджені на надземних органах рослин: стеблах, листках, квітках, плодах і насінні. Вперше епіфітна мікрофлора була виявлена Р.Бурріше в 1903 р. Мікроби, що живуть на поверхні рослини, дістали назву епіфітів, або мікроорганізмів філосфери [3].

Значна кількість мікробів заноситься на рослини та насіння повітрям, пилом, дощем та ін. [4]. Чисельність і різноманітність популяцій мікроорганізмів філосфери залежать від виду рослин, місця її існування, клімату, погодних умов, доступності вологи і поживних речовин, джерелом яких є секрети та екsudати рослин. Значна кількість мікроорганізмів може існувати на поверхні плодів та насінні. Епіфітна мікрофлора зберігається на насінні і при проростанні поширюється на поверхню рослин. Епіфітні мікроорганізми живляться нормальними виділеннями рослинних тканин. Основними поживними речовинами для них є амінокислоти, моно- і дицукри, вітаміни, мінеральні елементи тощо. Для живлення представників епіфітної мікрофлори чимале значення має легка фракція органічних сполук, які виділяють рослини.

Серед епіфітних зустрічаються такі мікроорганізми, які утворюють протимікробні речовини, що негативно впливають на фітопатогенні бактерії і запобігають хворобам рослин.

Переважну більшість епіфітів складають гнильні бактерії *Erwinia herbicola*, *Pseudomonas fluorescens*, а також мікрококи, молочнокислі бактерії і дріжджі та ін. Трапляється незначна кількість бацил, актиноміцетів та мікроскопічних грибів, а також і представники фітопатогенної мікрофлори.

Мікроорганізми також виявлені на поверхні та всередині зерна. До найбільш вивчених належать наступні представники родів аеробних та анаеробних бактерій: *Bacillus*, *Clostridium*, *Arthrobacter*, *Agrobacterium*, *Erwinia*, *Pseudomonas*, *Xanthomonas*, *Streptomyces* та ін., а також грибів, що відносяться до родів *Aspergillus*, *Botrytis*, *Fusarium*, *Acremonium*, *Penicillium*, *Phytophthora*, *Ustilago*, серед яких є фітопатогенні [3].

Епіфітна мікрофлора насіння може спричинити істотний як позитивний, так і негативний вплив на розвиток та врожайність рослин. Вона є основним джерелом формування ризосферної мікрофлори, яка впливає на ріст і розвиток рослин протягом вегетації. Багато епіфітів здатні продукувати вітаміни та речовини, які стимулюють ріст коренів і надземної частини рослин, а інші є фітопатогенними мікроорганізмами.

Значну роль епіфіти відіграють при зберіганні насіння. Уражене фітопатогенними грибами насіння втрачає посівні властивості, а також накопичує токсичні речовини, що можуть призводити до захворювання людини та тварин [1].

Метою даного дослідження було визначити кількісні та якісні показники епіфітної мікрофлори насіння томатів сорту Флора та огірків сорту Конкурент.

Для виділення епіфітної мікрофлори нами було відібране насіння томатів сорту Флора та насіння огірків сорту Конкурент. Наважку насіння цих культур масою 5 г вміщували у колбу з 50 мл стерильної води, сюди ж додавали 3 г піску. Суміш у колбі збовтували протягом 10 хв. Із одержаної витяжки виготовляли серію розведень (10^{-2} , 10^{-3} , 10^{-4}). Із готових розведень стерильними піпетками відбирали по 10 мл суспензії і переносили у колби з 90 мл стерильної водогінної води. Після цього відбирали з кожної колби по 1 мл суспензії і виливали у стерильні чашки Петрі, сюди ж заливали по 20 мл попередньо розплавленого і охолодженого до 50 °С м'ясопептонного агару (МПА). Для інкубації чашки Петрі поміщали у термостат при температурі 30°C.

Через 5 днів інкубації проводили облік загальної кількості колоній, які вирости на поживному середовищі в чашках Петрі та перераховували кількість мікроорганізмів на 1 г зерна.

Для визначення якісного складу епіфітної мікрофлори, колонії згруповували за культуральними ознаками і з кожної групи колоній виготовляли мікропрепарати, виявляли належність мікробів до роду [2].

Отримані ізоляти з поверхні насіння помідорів сорту Флора мали 22 блискучі оранжеві колонії та 4 білі колонії (рис. 1).

Рис 1. Колонії епіфітної мікрофлори насіння томатів сорту Флора

З насіння огірків сорту Конкурент було висіяно два зразки.
На першому зразку спостерігались дві ввігнуті білі колонії та дві опуклі білі колонії (рис. 2).

Рис. 2. Колонії епіфітної мікрофлори насіння огірків сорту Конкурент (зразок № 1)

Другий зразок містив одну колонію розгалуженого міцелію гриба, одну округлу колонію гриба та дві колонії гриба з конідіеносцями зі спорами (рис. 3).

Рис. 3. Колонії епіфітної мікрофлори насіння огірків сорту Конкурент (зразок № 2)

Також було зроблено перерахунок кількості мікроорганізмів на 1 г зерна, враховуючи, що кожна колонія утворилася із окремої клітини чи спори. На насінні томатів сорту Флора кількість мікроорганізмів на 1 г насіння становив: мікроорганізмів, що утворюють оранжеві колонії – 4,4, білі колонії – 0,8. На насінні огірків сорту Конкурент кількість мікроорганізмів на 1 г насіння становив: мікроорганізмів, що утворюють ввігнуті білі колонії – 0,4, опуклі білі колонії – 1, колонії розгалуженого гриба – 0,2, округлі колонії гриба – 0,2, колонії гриба з конідиеносцями – 0,4.

При дослідженні якісного складу епіфітної мікрофлори з поверхні насіння томатів сорту Флора було встановлено, що бактерії належать до роду *Erwinia* (рис. 4).

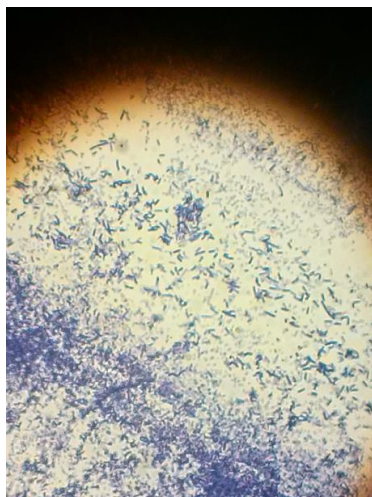

Рис. 4. Фіксований мікропрепарат епіфітних бактерій роду *Erwinia* з поверхні насіння томатів сорту Флора

Епіфітні бактерії з поверхні насіння огірків сорту Конкурент (зразок № 1) належать до роду *Bacillus* (рис. 5).

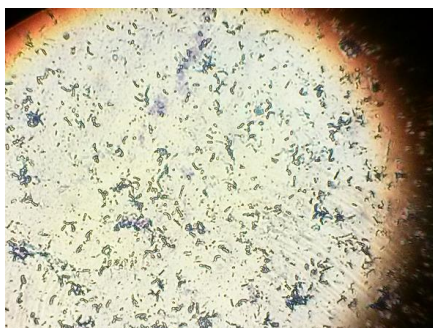

Рис. 5. Фіксований мікропрепарат епіфітних бактерій роду *Bacillus* з поверхні насіння огірків сорту Конкурент

Також мікрофлора насіння огірків сорту Конкурент була представлена грибами родів *Aspergillus* та *Penicillium* (рис. 6 і 7).

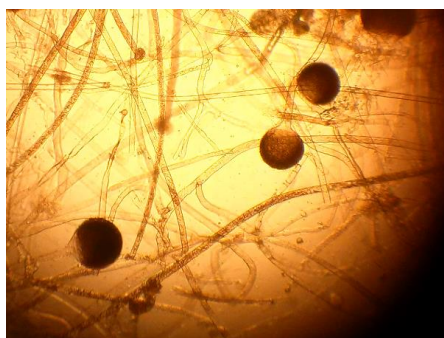

Рис. 6. Фіксований мікропрепарат грибів роду *Aspergillus* з поверхні насіння огірків сорту Конкурент

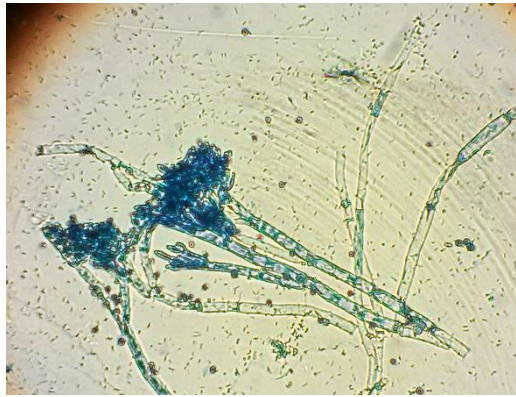

Рис. 7. Фіксований мікропрепарат грибів роду *Penicillium* з поверхні насіння огірків сорту Конкурент

Таким чином за результатами проведених досліджень можна зробити висновок що, насіння томатів сорту Флора є доброякісним, воно придатне до висівання, оскільки його мікрофлора представлена бактеріями роду *Erwinia*, які є сприятливими для подальших процесів проростання та розвитку проростка.

Насіння огірків сорту Конкурент (виробник ВАТ "Ніжинське "Сортнасіннеовоч") можна вважати неякісним, оскільки воно вражене фітопатогенними грибами родів *Aspergillus* та *Penicillium*. Ці мікроорганізми можуть спричинити токсичність насіння. Тому його не варто використовувати для посіву, оскільки виникає загроза для формування повноцінних сходів.

Література

1. Алексєєнко Н.В. Формування епіфітів насіння нуту за дії мікробних препаратів / Н.В.Алексєєнко, Т.М.Мельничук, І.О.Каменєва, Є.Є.Андронов // Корми і кормовиробництво. Вип. 67.1. – 2010. – С. 18 – 23.
2. Векірчик К.М. Практикум з мікробіології: Навч. посібник. / К. М. Векірчик – К.: Либідь, 2001. – 144 с.
3. Кривцова М. В. "Екологія мікроорганізмів". Навчальний посібник. / М .В. Кривцова, М.В. Ніколайчук – 2011. – 184 с.
4. Крутило Д. В. Вивчення мікрофлори насіння сої як одного з ймовірних факторів розповсюдження *Bradyrhizobium japonicum*. / Д. В. Крутило // Сільськогосподарська мікробіологія міжвідомчий тематичний науковий збірник. Вип. 6 – 2007. – С. 84 – 91.

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ. ІНФОРМАТИКА

УДК 517.926

ЗАСТОСУВАННЯ В'ЯЗОК МАТРИЦЬ ДО ІНТЕГРУВАННЯ СИСТЕМ ЛІНІЙНИХ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ

Какало О.В., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Віра М.Б.**, кафедра вищої математики

Розглянемо систему рівнянь

$$B \frac{dx}{dt} = Ax, \quad (1)$$

де $x, f(t)$ – n -вимірні вектори, A, B – сталі квадратні матриці n -го порядку, причому $\det B = 0$.

Має місце наступна теорема [2].

Теорема 1. Нехай в'язка матриць $A - \lambda B$ регулярна і має один скінченний елементарний дільник кратності k та один нескінченний – кратності $s = n - k$. Тоді існують неособливі матриці P і Q такі, що множенням на P та заміною $x = Qy$ система рівнянь (1) зводиться до так званої центральної канонічної форми

$$\begin{bmatrix} E_{n-s} & 0 \\ 0 & I \end{bmatrix} \frac{dy}{dt} = \begin{bmatrix} W & 0 \\ 0 & E_s \end{bmatrix} y, \quad (2)$$

де I – нільпотентний блок Жордана порядку S ; W – клітина Жордана, що відповідає скінченному елементарному дільнику $(\lambda - \lambda_0)^k$ кратності $k = n - s$:

$$W = \begin{pmatrix} \lambda_0 & 1 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \lambda_0 & 1 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & \lambda_0 \end{pmatrix}$$

E_s, E_{n-s} – одиничні матриці порядку S та $n - S$ відповідно [3].

У нашому випадку матриці A і B є сталими, перетворюючі матриці P і Q мають значно простіший вигляд, а саме

$$P = [\psi_k, \psi_{k-1}, \dots, \psi_1, \tilde{\psi}_s, \tilde{\psi}_{s-1}, \dots, \tilde{\psi}_1]^*, \\ Q = [\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_k, \tilde{\varphi}_1, \tilde{\varphi}_2, \tilde{\varphi}_s]$$

де $\varphi_i, i = \overline{1, k}$ – вектори, що утворюють жорданів ланцюжок матриці A відносно B , який відповідає власному значенню λ_0 , $\tilde{\varphi}_i, i = \overline{1, s}$ – відповідний жорданів ланцюжок матриці B відносно A ; $\psi_i, i = \overline{1, k}$ – жорданів ланцюжок матриці A^* відносно B^* ; $\tilde{\psi}_i, i = \overline{1, s}$ – відповідний жорданів ланцюжок матриці B^* відносно A^* .

Позначимо $y = col(y_1, y_2)$, де y_1 і y_2 – відповідно $n - s$ та s -вимірні вектори

$$y_1 = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \dots \\ y_{n-s} \end{pmatrix}, \quad y_2 = \begin{pmatrix} y_{n-s+1} \\ y_{n-s+2} \\ \dots \\ y_n \end{pmatrix}.$$

Тоді система рівнянь (2) розпадається на дві незалежні підсистеми

$$\begin{cases} \frac{dy_1}{dt} = Wy_1; \\ I \frac{dy_2}{dt} = y_2. \end{cases} \quad (3)$$

Розглянемо першу підсистему із (3). Відповідна їй однорідна система матиме вигляд

$$\frac{dy_1}{dt} = Wy_1.$$

Оскільки W – жорданова клітина s -го порядку з числом λ_0 на діагоналі, то, як відомо [2], фундаментальна матриця цієї системи матиме вигляд

$$Y(t) = e^{wt} = e^{\lambda_0 t} \begin{pmatrix} 1 & t & \frac{t^2}{2!} & \dots & \frac{t^{n-s-1}}{(n-s-1)!} \\ 0 & 1 & t & \dots & \frac{t^{n-s-2}}{(n-s-2)!} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 1 \end{pmatrix}.$$

Отже, загальний розв'язок цієї системи є лінійною комбінацією $k = n - s$ лінійно незалежних розв'язків, які можна записати у вигляді

$$e_1 e^{\lambda_0 t}; \left(\frac{t}{1!} e_1 + e_2 \right) e^{\lambda_0 t}; \left(\frac{t^2}{2!} e_1 + \frac{t}{1!} e_2 + e_3 \right) e^{\lambda_0 t}, \dots, \\ \left(\frac{t^{n-s-1}}{(n-s-1)!} e_1 + \frac{t^{n-s-2}}{(n-s-2)!} e_2 + \dots + e_{n-s} \right) e^{\lambda_0 t},$$

де e_i – $(n - s)$ -вимірний вектор, i – та координата якого дорівнює одиниці, а решта – нулі.

Розглянемо другу підсистему із (3).

$$I \frac{dy_2}{dt} = y_2, \quad (4)$$

або в координатній формі

$$\begin{cases} \frac{dy_{i+1}}{dt} = y_i, \\ 0 = y_n, \end{cases} \quad i = \overline{k+1, n-1}$$

Звідси випливає, що ця система має лише нульовий розв'язок. Тоді матричний розв'язок однорідної системи (1) буде зображатись у вигляді прямокутної матриці

$$X_{n-s}(t) = Q \begin{pmatrix} e^{Wt} \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Враховавши структуру матриць $Q(t)$ та e^{Wt} , прямокутна матриця набуде такого вигляду

$$X_{n-s}(t) = e^{\lambda_0 t} \left[\varphi_1, \frac{t}{1!} \varphi_1 + \varphi_2, \frac{t^2}{2!} \varphi_1 + \frac{t}{1!} \varphi_2 + \varphi_3, \dots, \frac{t^{k-1}}{(k-1)!} \varphi_1 + \frac{t^{k-2}}{(k-2)!} \varphi_2 + \dots + \varphi_k \right].$$

Таким чином, загальний розв'язок однорідної системи (1) є лінійною комбінацією $k = n - s$ лінійно незалежних розв'язків, що зображуються у вигляді

$$x_i(t) = e^{\lambda_0 t} \sum_{s=1}^i \frac{t^{i-s}}{(i-s)!} \varphi_s, \quad i = \overline{1, n-s}.$$

Тоді загальний розв'язок системи (3) запишемо у вигляді

$$y(t) = \begin{pmatrix} e^{Wt} \\ 0 \end{pmatrix} c,$$

де c – довільний сталий $(n-s)$ -вимірний вектор.

Повернувшись до змінної x , дістанемо такий вираз для загального розв'язку вихідної системи (2)

$$x = Qy = X_{n-s}(t) \cdot c, \quad (5)$$

де $X_{n-s}(t)$ – прямокутна матриця розміром $n \times (n-s)$, складена із $n-s$ лінійно незалежних розв'язків відповідної однорідної системи (1). Цю матрицю будемо називати фундаментальною матрицею системи (1).

Розглянемо задачу Коші

$$B \frac{dx}{dt} = Ax, \quad (6)$$

$$x(t_0) = x_0. \quad (7)$$

Тоді має місце така теорема.

Теорема 2. Якщо виконуються умови теореми (1), то для того, щоб задача Коші (6), (7) мала розв'язок, необхідно й достатньо, щоб початковий вектор x_0 задовольняє умови

$$(Ax_0, \tilde{\psi}_{s+1-j}) = 0, \quad j = \overline{1, s}, \quad (8)$$

де $\tilde{\psi}_i$ – вектори, які утворюють жорданів ланцюжок матриці B^* відносно матриці A^* . Цей розв'язок єдиний і визначається виразом

$$x(t) = X_{n-s}(t) Y_{n-s}^*(t) B x_0, \quad (9)$$

де $Y_{n-s}(t)$ – фундаментальна матриця розв'язків спряженої системи

$$B^* \frac{dy}{dt} = -A^* y,$$

яка має розмірність $n \times (n-s)$, складена із $n-s$ лінійно незалежних її розв'язків.

Доведення: Як показано в [1] матрицю $Y_{n-s}(t)$ можна побудувати так, щоб виконувалась рівність

$$Y_{n-s}^*(t) B X_{n-s}(t) = E_{n-s}.$$

Здійснивши в системі (1) заміну $y = Qx$ та помноживши її зліва на матрицю P , зведемо її до системи вигляду (2), яка розкладеться на дві підсистеми (3). При цьому перетворюючі матриці P і Q визначатимуться так

$$P = [\Psi, \tilde{\Psi}]^*, \quad Q = [\Phi, \tilde{\Phi}],$$

де

$$\Psi = [\psi_k, \psi_{k-1}, \dots, \psi_1],$$

$$\tilde{\Psi} = [\tilde{\psi}_s, \tilde{\psi}_{s-1}, \dots, \tilde{\psi}_1],$$

$$\Phi = [\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_k], \quad \tilde{\Phi} = [\tilde{\varphi}_1, \tilde{\varphi}_2, \dots, \tilde{\varphi}_s].$$

Внаслідок заміни початкова умова (7) матиме вигляд

$$Qy(t_0) = x_0,$$

звідки

$$y(t_0) = Q^{-1}x_0.$$

Тоді остання рівність розпадеться на дві рівності

$$y_1(t_0) = [Q^{-1}x_0]_1,$$

$$y_2(t_0) = [Q^{-1}x_0]_2.$$

Таким чином, дістанемо дві початкові задачі

$$\begin{cases} \frac{dy_1}{dt} = Wy_1; \\ y_2(t_0) = [Q^{-1}x_0]_1, \end{cases} \quad (10)$$

$$\begin{cases} I \frac{dy_2}{dt} = y_2; \\ y_2(t_0) = [Q^{-1}x_0]_2. \end{cases} \quad (11)$$

Система (10) завжди має єдиний розв'язок, оскільки матриця W є не виродженою.

Перейдемо до розгляду системи (11). Нами встановлено, що система рівнянь (4) має нульовий розв'язок. Тоді ця система має зміст, якщо

$$[Q^{-1}x_0]_2 = 0. \quad (12)$$

Перетворимо цю рівність. Оскільки

$$PAQ = \text{diag}\{W, E_s\},$$

то

$$PA = \text{diag}\{W, E_s\}Q^{-1}.$$

Помноживши цю рівність на вектор x_0 , дістанемо

$$PAx_0 = \text{diag}\{W, E_s\}Q^{-1}x_0,$$

звідки

$$[PAx_0]_2 = [Q^{-1}x_0]_2.$$

Тоді рівність (12) набуватиме вигляд

$$[PAx_0]_2 = 0 \quad (13)$$

Враховуючи структуру матриці P , дістанемо

$$[PAx_0]_2 = \begin{pmatrix} (Ax_0, \tilde{\psi}_s) \\ (Ax_0, \tilde{\psi}_{s-1}) \\ \dots \\ (Ax_0, \tilde{\psi}_1) \end{pmatrix},$$

Тоді рівність (13) в розгорнутому вигляді запишеться так

$$\begin{pmatrix} (Ax_0, \tilde{\psi}_s) \\ (Ax_0, \tilde{\psi}_{s-1}) \\ \dots \\ (Ax_0, \tilde{\psi}_1) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \dots \\ 0 \end{pmatrix},$$

звідки

$$(Ax_0, \tilde{\psi}_{s+1-j}) = 0, \quad j = \overline{1, s}. \quad (14)$$

Таким чином, вектор x_0 повинен задовольнити умову (14). Покажемо, що за виконання цих вимог задача (6), (7) має єдиний розв'язок.

Справді, нами встановлено, що загальний розв'язок системи (6) має вигляд

$$x(t) = X_{n-s}(t_0)c. \quad (15)$$

Підставивши в (15) початкове значення t_0 , отримаємо

$$x_0 = X_{n-s}(t_0)c. \quad (16)$$

Введемо до розгляду матриці

$$U(t) = [X_{n-s}(t), \tilde{\Phi}]; \quad V(t) = [Y_{n-s}(t); \tilde{\Psi}]^*.$$

Домножимо рівність (16) зліва на матрицю $U^{-1}(t_0)$

$$U^{-1}(t_0)x_0 = U^{-1}(t_0) \cdot X_{n-s}(t_0) \cdot c \quad (17)$$

Оскільки

$$U^{-1}(t_0)X_{n-s}(t_0) = [X_{n-s}(t_0); \tilde{\Phi}]^{-1} \cdot X_{n-s}(t_0) = \begin{pmatrix} E_{n-s} \\ 0 \end{pmatrix},$$

$$U^{-1}(t_0)\tilde{\Phi} = [X_{n-s}(t_0); \tilde{\Phi}]^{-1} \cdot \tilde{\Phi} = \begin{pmatrix} 0 \\ E_s \end{pmatrix},$$

то із (17) отримаємо

$$[U^{-1}(t_0)x_0]_1 = c,$$

$$[U^{-1}(t_0)x_0]_2 = 0. \quad (18)$$

Візьмемо до уваги рівності

$$V(t)BU(t) = \begin{pmatrix} E_{n-s} & 0 \\ 0 & I_s \end{pmatrix}; \quad (19)$$

$$V(t)LU(t) = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & E_s \end{pmatrix}, \quad (20)$$

де $L = A - B \frac{d}{dt}$.

Продиференціюємо рівність (19)

$$V(t)BU'(t) = -V'(t)BU(t). \quad (21)$$

Із (20) дістанемо

$$V(t)AU(t) - V'(t)BU'(t) = \text{diag}\{0; E_s\},$$

звідси, взявши до уваги (21), матимемо

$$V(t)AU(t) + V'(t)BU(t) = \text{diag}\{0; E_s\}.$$

Тоді

$$V(t_0)AU(t_0) + V'(t_0)BU(t_0) = \text{diag}\{0; E_s\}.$$

Помножимо цю рівність справа на матрицю $U^{-1}(t_0)$

$$V(t_0)A + V'(t_0)B = \text{diag}\{0; E_s\}U^{-1}(t_0).$$

Помножимо останню рівність на x_0

$$V(t_0)Ax_0 + V'(t_0)Bx_0 = \text{diag}\{0; E_s\}U^{-1}(t_0)x_0,$$

звідки

$$[V(t_0)Ax_0]_2 + [V'(t_0)Bx_0]_2 = [U^{-1}(t_0)x_0]_2. \quad (22)$$

Беручи до уваги структуру матриці $V(t)$, маємо

$$[V'(t_0)Bx_0]_2 = 0; \quad [V(t_0)Ax_0]_2 = \tilde{\Psi}^* Ax_0.$$

Тоді із (22) отримаємо

$$[U^{-1}(t_0)x_0]_2 = \tilde{\Psi}^* Ax_0,$$

звідки, враховуючи (18), дістанемо

$$\tilde{\Psi}^* Ax_0 = 0.$$

Ця рівність еквівалентна умові (14). Отже, формула (14) дає розв'язок задачі Коші, де $c = [U^{-1}(t_0)x_0]_1$. Перетворимо цей вираз. Для цього покладемо у (19) $t = t_0$

$$V(t_0)BU(t_0) = \text{diag}\{E_{n-s}, Y\},$$

звідси

$$V(t_0)BU(t_0)U^{-1}(t_0)x_0 = \text{diag}\{E_{n-s}; Y\}U^{-1}(t_0)x_0;$$

$$V(t_0)Bx_0 = \text{diag}\{E_{n-s}, Y\}U^{-1}(t_0)x_0,$$

і, отже,

$$[U^{-1}(t_0)x_0]_1 = [V(t_0)Bx_0]_1 = Y_{n-s}^*(t_0)Bx_0.$$

Отже,

$$c = Y_{n-s}^*(t_0)Bx_0,$$

а розв'язок задачі Коші єдиний і має вигляд

$$x(t) = X_{n-s}(t)Y_{n-s}^*(t_0)Bx_0.$$

Теорему доведено.

Література

1. Віра М.Б. Інтегрування виродженої лінійної системи диференціальних рівнянь / Віра М.Б.
2. Самойленко А.М. Диференціальні рівняння / Самойленко А.М., Перестюк І.О. – К.: Либідь, 2003. – 600 с.
3. Самойленко А.М. Лінійні системи диференціальних рівнянь з виродженнями / Самойленко А.М., Шкіль М.І., Яковець В.П. – К.: Вища шк., 2000. – 294 с.

Підставляючи в (6) $t = 0$, знайдемо $x(0) = x_0$.

Таким чином, функція (6) є розв'язком даної системи диференціальних рівнянь, що задовольняє початкову умову (3), тобто є розв'язком початкової задачі [1, с.116].

Щоб записати остаточний розв'язок системи потрібно знайти функцію від матриці. Для визначення функції від матриці в загальному випадку достатньо знайти такий многочлен $g(\lambda)$, який набуває ті значення на спектрі матриці A , що і $f(\lambda)$ і покласти

$$f(A) = g(A).$$

Таким чином, сформулюємо означення:

Означення 1. [1, с.97] Нехай $f(\lambda)$ – функція, визначена на спектрі матриці A , а $r(\lambda)$ – відповідний інтерполяційний многочлен Лагранжа – Сільвестра. Тоді

$$f(A) = r(A),$$

де інтерполяційний многочлен Лагранжа – Сільвестра обчислюється за формулою:

$$r(\lambda) = \sum_{k=1}^s [\alpha_{k1} + \alpha_{k2}(\lambda - \lambda_k) + \alpha_{km_k} (\lambda - \lambda_k)^{m_k-1}] \psi^k(\lambda), \quad (7)$$

$$\alpha_{k1} = \frac{f(\lambda_k)}{\psi^k(\lambda_k)}, \alpha_{k2} = f(\lambda_k) \left[\frac{1}{\psi^k(\lambda)} \right]_{\lambda=\lambda_k}' + f'(\lambda_k) \frac{1}{\psi^k(\lambda_k)}, \dots \quad (k=1, 2, \dots, s), \quad (8)$$

Підставимо в (7) вираз (8) для коефіцієнтів α і об'єднуючи члени, які містять одне й те саме значення функції $f(\lambda)$ або будь – якої її похідної, представимо $r(\lambda)$ у вигляді

$$r(\lambda) = \sum_{k=1}^s [f(\lambda_k) \varphi_{k1}(\lambda) + f'(\lambda_k) \varphi_{k2}(\lambda) + \dots + f^{(m_k-1)}(\lambda_k) \varphi_{km_k}(\lambda)]. \quad (9)$$

Тут $\varphi_{kj}(\lambda)$ ($j=1, 2, \dots, m_k; k=1, 2, \dots, s$) – многочлени від λ степеня меншого m .

Із формули (9) випливає основна формула для $f(A)$:

$$f(A) = \sum_{k=1}^s [f(\lambda_k) Z_{k1} + f'(\lambda_k) Z_{k2} + \dots + f^{(m_k-1)}(\lambda_k) Z_{km_k}], \quad (10)$$

де

$$Z_{kj} = \psi_{kj}(A) \quad (j=1, 2, \dots, m_k; k=1, 2, \dots, s).$$

Підставивши у (10) функцію $f(\lambda) = e^{\lambda t}$, отримаємо

$$e^{At} = \left\| q_{ik}(t) \right\|_1^n = \sum_{n=1}^s (Z_{k1} + Z_{k2}t + \dots + Z_{km_k} t^{m_k-1}) e^{\lambda_k t}, \quad (11)$$

де $\left\| q_{ik}(t) \right\|_1^n$ – квадратна матриця.

Тепер розв'язок (6) можна записати в наступній формі:

$$\begin{aligned} x_1 &= q_{11}(t)x_{10} + q_{12}(t)x_{20} + \dots + q_{1n}(t)x_{n0}, \\ x_2 &= q_{21}(t)x_{10} + q_{22}(t)x_{20} + \dots + q_{2n}(t)x_{n0}, \\ &\dots\dots\dots \\ x_n &= q_{n1}(t)x_{10} + q_{n2}(t)x_{20} + \dots + q_{nn}(t)x_{n0}, \end{aligned} \quad (12)$$

де $x_{10}, x_{20}, \dots, x_{n0}$ – довільні, сталі, рівні початковим значенням невідомих функцій x_1, x_2, \dots, x_n .

Отже, інтегрування даної системи диференціальних рівнянь зводиться до обчислення елементів матриці e^{At} [1, с.116].

Якщо в якості початкового значення аргументу взяти значення $t = t_0$, то формула (6) набуває вигляду

$$x(t) = e^{A(t-t_0)} x_0. \quad (13)$$

Приклад. Знайти розв'язок системи

$$\begin{cases} \frac{dx_1}{dt} = 3x_1 - x_2 + x_3, \\ \frac{dx_2}{dt} = 2x_1 + x_3, \\ \frac{dx_3}{dt} = x_1 - x_2 + 2x_3. \end{cases}$$

Розв'язання:

Складемо матрицю коефіцієнтів

$$A = \begin{vmatrix} 3 & -1 & 1 \\ 2 & 0 & 1 \\ 1 & -1 & 2 \end{vmatrix}.$$

Складемо характеристичний визначник

$$\Delta(\lambda) = - \begin{vmatrix} 3-\lambda & -1 & 1 \\ 2 & -\lambda & 1 \\ 1 & -1 & 2-\lambda \end{vmatrix} = (\lambda-1)(\lambda-2)^2.$$

Найбільший спільний дільник мінорів другого порядку цього визначника $D_2(\lambda) = 1$. Тому

$$\varphi(\lambda) = \Delta(\lambda) = (\lambda-1)(\lambda-2)^2.$$

Формула для знаходження функції від матриці в даному випадку має такий вигляд:

$$f(A) = f(1)Z_1 + f(2)Z_2 + f'(2)Z_3.$$

Підставимо замість $f(\lambda)$ послідовно 1 , $\lambda-2$, $(\lambda-2)^2$. Отримаємо

$$Z_1 + Z_2 = E = \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix},$$

$$-Z_1 + Z_3 = A - 2E = \begin{vmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 2 & -2 & 1 \\ 1 & -1 & 0 \end{vmatrix},$$

$$Z_1 = (A - 2E)^2 = \begin{vmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \end{vmatrix}.$$

Визначені Z_1, Z_2, Z_3 підставляємо в формулу (10):

$$f(A) = f(1) \begin{vmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \end{vmatrix} + f(2) \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} + f'(2) \begin{vmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 1 & -1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{vmatrix}.$$

Замінивши $f(\lambda)$ на $e^{\lambda t}$, будемо мати

$$e^{At} = e^t \begin{vmatrix} 0 & 0 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \\ -1 & 1 & 0 \end{vmatrix} + e^{2t} \begin{vmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} + te^{2t} \begin{vmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 1 & -1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} (1+t)e^{2t} & -te^{2t} & te^{2t} \\ -e^t + (1+t)e^{2t} & e^t - te^{2t} & te^{2t} \\ -e^t + e^{2t} & e^t - e^{2t} & e^{2t} \end{vmatrix}$$

Таким чином,

$$\begin{aligned}
 x_1 &= C_1(1+t)e^{2t} - C_2te^{2t} + C_3te^{2t}, \\
 x_2 &= C_1[-e^t + (1+t)e^{2t}] - C_2(e^t - te^{2t}) + C_3te^{2t}, \\
 x_1 &= C_1(-e^t + e^{2t}) - C_2(e^t - e^{2t}) + C_3e^{2t},
 \end{aligned}$$

де C_1, C_2, C_3 – довільні сталі.

Розглянемо тепер систему лінійних неоднорідних диференціальних рівнянь зі сталими коефіцієнтами:

$$\begin{cases} \frac{dx_1}{dt} = \alpha_{11}x_1 + \alpha_{12}x_2 + \dots + \alpha_{1n}x_n + f_1(t), \\ \frac{dx_2}{dt} = \alpha_{21}x_1 + \alpha_{22}x_2 + \dots + \alpha_{2n}x_n + f_2(t), \\ \dots, \\ \frac{dx_n}{dt} = \alpha_{n1}x_1 + \alpha_{n2}x_2 + \dots + \alpha_{nn}x_n + f_n(t); \end{cases} \quad (14)$$

де $f_i(t)$ ($i=1,2,\dots,n$) – неперервні функції на інтервалі $t_0 \leq t \leq t_1$ [2, с.77]. Позначимо через $f(t)$ стовпцеву матрицю з елементами $f_1(t), f_2(t), \dots, f_n(t)$ і знову позначаючи $A = \|a_{ik}\|$, запишемо систему (14) у вигляді

$$\frac{dx}{dt} = Ax + f(t). \quad (15)$$

Введемо замість x новий стовпець невідомих функцій z , який пов'язаний з x рівністю

$$x = e^{At} z. \quad (16)$$

Диференціюючи почленно (16) і підставляючи отримані вирази для $\frac{dx}{dt}$ в (15) знайдемо

$$\begin{aligned}
 \frac{d}{dt}(e^{At}) &= \frac{d}{dt} \left(E + At + \frac{A^2t^2}{2!} + \dots \right) = A + A^2t + \frac{A^3t^2}{2!} + \dots = Ae^{At}, \\
 e^{At} \frac{dz}{dt} &= f(t).
 \end{aligned} \quad (17)$$

Звідси

$$z(t) = c + \int_{t_0}^t e^{-A\tau} f(\tau) d\tau, \quad (18)$$

якщо дана матрична функція $B(\tau) = \|b_{ik}(\tau)\|$ ($i=1,2,\dots,m; k=1,2,\dots,n; t_1 \leq \tau \leq t_2$) скалярного

аргументу, то інтеграл $\int_{t_2}^{t_1} B(\tau) d\tau$ визначається так:

$$\int_{t_2}^{t_1} B(\tau) d\tau = \left\| \int_{t_2}^{t_1} b_{ik}(\tau) d\tau \right\| \quad (i=1,2,\dots,m; k=1,2,\dots,n)$$

і тому згідно (16),

$$x(t) = e^{At} \left[c + \int_{t_0}^t e^{-A\tau} f(\tau) d\tau \right] = e^{At} c + \int_{t_0}^t e^{A(t-\tau)} f(\tau) d\tau, \quad (19)$$

де c – стовпець з довільними сталими елементами [1, с.118].

Підставляючи в (19) замість аргументу t значення t_0 знайдемо

$$c = e^{-At_0} x_0,$$

і розв'язок (19) можна записати так:

$$x(t) = e^{A(t-t_0)} x_0 + \int_{t_0}^t e^{A(t-\tau)} f(\tau) d\tau. \quad (20)$$

Припускаючи, що $e^{At} = \|q_{ij}(t)\|_1^n$, можемо записати розв'язок (20) в розгорнутому вигляді [1, с.119]:

$$\begin{cases} x_1 = q_{11}(t-t_0)x_{10} + \dots + q_{1n}(t-t_0)x_{n0} + \int_{t_0}^t [q_{11}(t-\tau)f_1(\tau) + \dots + q_{1n}(t-\tau)f_n(\tau)] d\tau, \\ \dots \\ x_n = q_{n1}(t-t_0)x_{10} + \dots + q_{nn}(t-t_0)x_{n0} + \int_{t_0}^t [q_{n1}(t-\tau)f_1(\tau) + \dots + q_{nn}(t-\tau)f_n(\tau)] d\tau. \end{cases} \quad (21)$$

Отже, в цій статті розглянуто спосіб розв'язування лінійних диференціальних рівнянь (як однорідних, так і неоднорідних) з використанням функцій від матриць.

Література

1. Гантмахер Ф.Р. Теория матриц / Ф.Р.Гантмахер. – М.: Наука, 1988. –552 с.
2. Забрейко П.П. Функции от матриц и коммутативные матричные подалгебры: метод. пособие для студентов спец. 1-31 03 01-03 "Математика (экономическая деятельность)" / П.П.Забрейко, А.Н.Таныгина. – Минск: БГУ, 2011. – 95 с.

УДК 517.9

РОЗРОБКА В PASCALABC ПРОГРАМИ ДЛЯ ПОБУДОВИ ЗАГАЛЬНОГО РОЗВ'ЯЗКУ РІВНЯННЯ ЕЙЛЕРА ДРУГОГО ПОРЯДКУ

Мельник Я.В., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Чорненко О.В.**, кафедра вищої математики

У даній роботі вивчається однорідне диференціальних рівнянь Ейлера другого порядку

$$a_0 x^2 y'' + a_1 x y' + a_2 y = 0, \quad (1)$$

де a_0, a_1, a_2 – числові коефіцієнти, x – незалежна змінна, $y = y(x)$ – шукана функція.

Основною метою даної роботи – дослідження можливості застосування програмного забезпечення для побудови загального розв'язку рівняння (1).

Таким чином, створено програму в PascalABC, що дозволяє будувати розв'язки диференціальних рівнянь Ейлера другого порядку (1).

Зведемо диференціальне рівняння Ейлера до диференціального рівняння другого степеня із сталими коефіцієнтами [1]. Для цього зробимо в рівнянні підстановку

$$x = e^t, \quad \frac{dx}{dt} = e^x, \text{ тоді}$$

$$y' = \frac{dy}{dx} = \frac{dy}{dt} \cdot \frac{dt}{dx} = \frac{dy}{dt} \cdot e^{-t},$$

$$\begin{aligned} y'' &= \frac{d}{dx} \cdot \left(\frac{dy}{dt} \cdot e^{-t} \right) = \frac{d}{dt} \cdot \left(\frac{dy}{dt} \cdot e^{-t} \right) \cdot \frac{dt}{dx} = \left(\frac{d^2 y}{dt^2} \cdot e^{-t} - \frac{dy}{dt} \cdot e^{-t} \right) \cdot e^{-t} = \\ &= e^{-2t} \cdot \left(\frac{d^2 y}{dt^2} - \frac{dy}{dt} \right), \end{aligned}$$

$$a_0 e^{2t} \cdot e^{-2t} \left(\frac{d^2 y}{dt^2} - \frac{dy}{dt} \right) + a_1 e^t \cdot e^{-t} \frac{dy}{dt} + a_2 y = 0$$

і рівняння матиме вигляд

$$a_0 \frac{d^2 y}{dt^2} + (a_1 - a_0) \frac{dy}{dt} + a_2 y = 0.$$

Отже, знаючи коефіцієнти рівняння (1), можна отримати розв'язки цього рівняння застосувавши розроблену в PascalABC програму.

Var a, b, c, d, h, f, k, m, n, z, i: real; // h=λ1, f=λ2 – корені характеристичного рівняння.

```
begin
readln(a,z,c);
b:=z-a;
i:=sqrt(-1);
d:=(b*b)-(4*a*c);
if d>0 then
begin
h:=(-b+sqrt(d))/2; // Обчислюємо корені характеристичного рівняння
Write ('y=C1*exp^',h:3:2);
f:=(-b-sqrt(d))/2; // Обчислюємо корені характеристичного рівняння
writeln('ln(x)+C2*exp^',f:3:2,'ln(x)');
write('y=C1*x^',h,'+C2*x^',f:3:2);
end;
if d=0 then
begin
h:=(-b+sqrt(d))/2; // Обчислюємо корені характеристичного рівняння
Write ('y=C1*exp^x^',h:3:2);
f:=h; // Обчислюємо корені характеристичного рівняння
writeln('x*C2*exp^x^',f:3:3);
write('y=C1*x^',h:3:2,'+C2*x^',f+1:3:2);
end;
if d<0 then
begin
k:=-d;
h:=(-b/2)+(i*sqrt(k)/2); // Обчислюємо корені характеристичного рівняння
write('y=exp^x^');
m:=arctan((-b/2)/(sqrt(k)/2));
write('*(cos(',m:3:3);
n:=arctan((-b/2)/(sqrt(k)/2));
write('x)+sin(',n:3:2);
writeln(')');
f:=(-b/2)-(i*sqrt(k)/2); // Обчислюємо корені характеристичного рівняння
write('y=x^',m:3:2,'*(C1*cos(',m:3:2,'*ln(x))+C2*sin(',m:3:2,'*ln(x)))');
end;
readln;
end.
```

Наведемо приклади.

Приклад 1. Знайти загальний розв'язок рівняння $x^2 y'' - 5xy' + 5y = 0$.

Проілюструємо виконання розробленої програми. Для цього достатньо ввести сталі коефіцієнти даного рівняння.

```
Окно вывода
1
-5|
5
y=C1*exp^5.0001ln(x)+C2*exp^x1.0001ln(x)
y=C1*x^5+C2*x^1.000
```

Бачимо, що даний результат співпадає з класичним розв'язком.

$$y = C_1 x^5 + C_2 x.$$

Приклад 2. Знайти загальний розв'язок рівняння $x^2 y'' + 7xy' + 9y = 0$.

Результат, який дає програма наведено нижче.

```
Окно вывода
1
7
9
y=C1*exp^x*-3.00+x*C2*exp^x-3.00
y=C1*x^-3+C2*x^-2.00
```

Отриманий розв'язок співпадає з розв'язком, знайденим класичним методом [1].

$$y = C_1 x^{-3} + C_2 x^{-2}.$$

Приклад 3. Знайти загальний розв'язок рівняння $x^2 y'' + 5xy' + 7y = 0$.

Результат, який дає програма наведено нижче.

```
Окно вывода
1
5
7
y=exp^x*(cos(-0.857x)+sin(-0.86)).
y=x^-0.86*(C1*cos(-0.86*ln(x))+C2*sin(-0.86*ln(x)))
```

Отже, у даній роботі розроблено програму в Pascal ABC для знаходження загального розв'язку рівняння (1) та проілюстровано особливості застосування програмного забезпечення на конкретних прикладах.

Література

1. Шкіль М.І. Диференціальні рівняння / М.І.Шкіль, В.М.Лейфура, П.Ф.Самусенко. – К.: Техніка, 2003. – 368 с.

УДК 517.521

ОБЧИСЛЕННЯ СУМ ПОДВІЙНИХ ЧИСЛОВИХ РЯДІВ

Цирин О.О., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: канд. фіз-мат. наук, доц. **Чорненко О.В.**, кафедра вищої математики

У даній роботі проілюстровано особливості обчислення подвійних нескінченних сум. Вивчивши класичні праці [1, 2], зрозуміло, що ця задача зводиться до обчислення сум подвійних рядів. Обґрунтуємо поняття подвійного та повторного ряду.

Подвійним рядом [1] називається вираз вигляду

$$\begin{aligned} & a_1^{(1)} + a_2^{(1)} + a_3^{(1)} + \dots + a_i^{(1)} + \dots \\ & + a_1^{(2)} + a_2^{(2)} + a_3^{(2)} + \dots + a_i^{(2)} + \dots \\ & \dots \\ & + a_1^{(k)} + a_2^{(k)} + a_3^{(k)} + \dots + a_i^{(k)} + \dots \equiv \sum_{i,k=1}^{\infty} a_i^{(k)}. \end{aligned} \quad (1)$$

де $a_i^{(k)}$ – елементи числової послідовності, i та k – індекси.

Якщо ряд (1) має скінченну суму, то його називають збіжним, а в іншому випадку – розбіжний.

Символом

$$\sum_{k=1}^{\infty} \sum_{i=1}^{\infty} a_i^{(k)} \quad (2)$$

позначають суму, яку називають повторним рядом [1].

Якщо збігається подвійний ряд (1) і збігаються всі ряди вигляду

$$\sum_{i=1}^{\infty} a_i^{(k)} \quad (3)$$

то збігається також повторний ряд (2), до того ж сума ряду (1) рівна сумі ряду (2), тобто

$$\sum_{i,k=1}^{\infty} a_i^{(k)} = \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{i=1}^{\infty} a_i^{(k)}. \quad (4)$$

Якщо збіжним є ряд вигляду

$$\sum_{i,k=1}^{\infty} |a_i^{(k)}|$$

то збіжним є ряд (2) і виконується умова

$$\sum_{k=1}^{\infty} \sum_{i=1}^{\infty} a_i^{(k)} = \sum_{i=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} a_i^{(k)}.$$

Наведемо приклади обчислення сум подвійних числових рядів та деякі їх застосування.

Приклад 1. Знайдіть суму подвійного ряду $\sum_{m,n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-2)^{2m}}$.

Розв'язання. Перейшовши до повторного ряду, будемо мати

$$\begin{aligned} \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-2)^{2m}} &= \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-2)^2} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-2)^2 - 1} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-3)(4n-1)} \end{aligned}$$

Розіб'ємо дріб $\frac{1}{(4n-3)(4n-1)}$ на елементарні дробки:

$$\frac{1}{(4n-3)(4n-1)} = \frac{A}{4n-3} + \frac{B}{4n-1} = \frac{A(4n-1) + B(4n-3)}{(4n-3)(4n-1)}$$

Маємо рівність:

$$1 = A(4n-1) + B(4n-3).$$

Знайшовши невідомі коефіцієнти

$$n = \frac{1}{4}, \quad 1 = -2B, \quad B = -\frac{1}{2};$$

$$n = \frac{3}{4}, \quad 1 = 2A, \quad A = \frac{1}{2},$$

будемо мати $\frac{1}{(4n-3)(4n-1)} = \frac{1}{2(4n-3)} - \frac{1}{2(4n-1)}$. Відповідно ряд матиме запис

$$\begin{aligned} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{1}{2(4n-3)} - \frac{1}{2(4n-1)} \right) &= \frac{1}{2} \sum_{n=0}^{\infty} \left(\frac{1}{4n+1} - \frac{1}{4n+3} \right) = \\ &= \frac{1}{2} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{2n+1} = \frac{1}{2} \operatorname{arctg} 1 = \frac{1}{2} \cdot \frac{\pi}{4} = \frac{\pi}{8}. \end{aligned}$$

Відповідь: $\sum_{m,n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-2)^{2m}} = \frac{\pi}{8}$.

Приклад 2. Знайдіть суму ряду $\sum_{n,m=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)^{2m+1}}$.

Розв'язання. Перейшовши до повторного ряду, будемо мати

$$\begin{aligned} \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)^{2m+1}} &= \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)(4n-1)^{2m}} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{4n-1} \cdot \frac{\frac{1}{(4n-1)^2}}{1 - \frac{1}{(4n-1)^2}} = \\ &= \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)((4n-1)^2 - 1)} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)(16n^2 - 8n)} = \\ &= \frac{1}{8} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)n(2n-1)}. \end{aligned}$$

Розіб'ємо записаний під знаком суми дріб на елементарні дробі:

$$\begin{aligned} \frac{1}{(4n-1)n(2n-1)} &= \frac{A}{4n-1} + \frac{B}{n} + \frac{C}{2n-1} = \\ &= \frac{A \cdot n(2n-1) + B(2n-1)(4n-1) + C \cdot n(4n-1)}{(4n-1)n(2n-1)} \end{aligned}$$

$$1 = A \cdot n(2n-1) + B(2n-1)(4n-1) + C \cdot n(4n-1)$$

$$n = 0, B = 1,$$

$$n = \frac{1}{2}, \quad 1 = \frac{1}{2}C, \quad C = 2,$$

$$n = \frac{1}{4}, \quad 1 = \frac{1}{4}A \cdot \left(-\frac{1}{2}\right), \quad A = -8.$$

$$\text{Тоді } \frac{1}{(4n-1)n(2n-1)} = \frac{-8}{4n-1} + \frac{1}{n} + \frac{2}{2n-1}.$$

Отже, ряд, суму якого шукаємо, запишеться у вигляді

$$\frac{1}{8} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)n(2n-1)} = \frac{1}{8} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{-8}{4n-1} + \frac{1}{n} + \frac{2}{2n-1} \right) =$$

$$= \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{-2}{4n-1} + \frac{1}{4n} + \frac{1}{4n-2} \right) =$$

[розіб'ємо отриману суму на чотири доданки]

$$= \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{-1}{4n-1} + \frac{-1}{4n-1} + \frac{1}{4n} + \frac{1}{4n-2} \right) =$$

[додамо та віднімемо дріб $\frac{1}{4n-3}$ та погрупуємо доданки]

$$= \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\left(\frac{-1}{4n-1} + \frac{1}{4n-3} \right) - \left(\frac{1}{4n-3} + \frac{1}{4n-1} \right) + \left(\frac{1}{4n} + \frac{1}{4n-2} \right) \right) =$$

[згорнемо суми, подані в круглих дужках]

$$= \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{(-1)^{n+1}}{2n-1} - \frac{1}{2n-1} + \frac{1}{2n} \right) = \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \left(\frac{(-1)^{n+1}}{2n-1} + \frac{(-1)^n}{n} \right) =$$

[змінивши порядок підсумовування, отримаємо]

$$= \frac{1}{2} \left(\sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{2n+1} - \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n+1} \right) = \frac{1}{2} (\operatorname{arctg} 1 - \ln(1+1)) =$$

$$= \frac{1}{2} \left(\frac{\pi}{4} - \ln 2 \right) = \frac{\pi}{8} - \frac{1}{2} \ln 2.$$

Відповідь: $\sum_{n,m=1}^{\infty} \frac{1}{(4n-1)^{2m+1}} = \frac{\pi}{8} - \frac{1}{2} \ln 2.$

Приклад 3. Дослідити на збіжність ряд $\sum_{n=2,m=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n-1)^m}.$

Розв'язання. Знайдемо суму цього ряду, перейшовши до повторного підсумовування

$$\begin{aligned} \sum_{n=2}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n-1)^m} &= \sum_{n=2}^{\infty} (-1)^n \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{(2n-1)^m} = \sum_{n=2}^{\infty} (-1)^n \cdot \frac{\frac{1}{2n-1}}{1 - \frac{1}{2n-1}} = \\ &= \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{2n-2} = \frac{1}{2} \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n-1}. \end{aligned}$$

Отримали ряд Лейбніца, оскільки ряд знакозмінний і для елементів ряду має місце умова

$$\frac{1}{1} > \frac{1}{2} > \frac{1}{3} > \dots > \frac{1}{n} > \dots$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n-1} = 0,$$

тобто елементи ряду утворюють монотонно спадну до нуля послідовність, то сума такого ряду

міститься між нулем та першим елементом. Тобто $0 \leq \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n-1} \leq 1$, тоді

$$0 \leq \sum_{n=2,m=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n-1)^m} \leq \frac{1}{2}. \text{ Щоб знайти суму ряду } \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n-1}, \text{ здійснимо зміну}$$

нумерації, $n = k + 2$, $k \geq 0$, $n \geq 2$, тоді

$$\frac{1}{2} \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n-1} = \frac{1}{2} \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^{k+2}}{k+1} = \frac{1}{2} \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k}{k+1} = \frac{1}{2} \ln 2.$$

Отже, даний за умовою ряд збігається.

Відповідь: $\sum_{n=2, m=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n-1)^m} = \frac{1}{2} \ln 2.$

Приклад. Дослідити на збіжність ряд $\sum_{n=2, m=1}^{\infty} \frac{(-1)^{nm}}{(2n-1)^m}.$

Розв'язання. Знайдемо суму ряду

$$\sum_{n=2}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \left(\frac{(-1)^n}{2n-1} \right)^m = \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{1 - \frac{(-1)^n}{2n-1}} = \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{2n-1 - (-1)^n}.$$

Розіб'ємо ряд на доданки в залежності від парності n , тобто покладемо $n=2k, n=2k+1, n \geq 2, k \geq 1$. Отримаємо

$$\begin{aligned} \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{2n-1 - (-1)^n} &= \sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{(-1)^{2k}}{2 \cdot 2k - 1 - (-1)^{2k}} + \frac{(-1)^{2k+1}}{2(2k+1) - (-1)^{2k+1} - 1} \right) = \\ &= \sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{1}{4k-2} + \frac{-1}{4k+2-1+1} \right) = \sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{1}{4k-2} - \frac{1}{4k+2} \right) = \\ &= \frac{1}{2} + \frac{1}{6} + \frac{1}{10} + \frac{1}{14} + \dots - \left(\frac{1}{6} + \frac{1}{10} + \frac{1}{14} + \dots \right) = \frac{1}{2}. \end{aligned}$$

Отже, даний ряд збігається.

Відповідь. Даний ряд збігається.

Приклад 4. Дослідити на збіжність ряд $\sum_{n=2, m=1}^{\infty} \frac{1}{(2n-1)^m}.$

Розв'язання. Знайдемо суму ряду

$$\sum_{n=2}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{(2n-1)^m} = \sum_{n=2}^{\infty} \frac{1}{1 - \frac{1}{2n-1}} = \sum_{n=2}^{\infty} \frac{1}{2n-2} = \frac{1}{2} \sum_{n=2}^{\infty} \frac{1}{n-1} = \frac{1}{2} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n}.$$

Отримали гармонійний ряд, який є розбіжним. Отже, даний за умовою ряд

$$\sum_{n=2, m=1}^{\infty} \frac{1}{(2n-1)^m} \text{ також розбігається.}$$

Відповідь. Даний ряд розбіжний.

Приклад 5. Дослідити на збіжність ряд $\sum_{n=2, m=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n^m}.$

Розв'язання. Знайдемо суму ряду

$$\sum_{n=2}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n^m} = \sum_{n=2}^{\infty} (-1)^n \cdot \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{n^m} = \sum_{n=2}^{\infty} (-1)^n \cdot \frac{1/n}{1 - 1/n} = \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n-1} =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^{k+2}}{k+1} = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k}{k+1} = \ln 2.$$

Отже, даний ряд збігається.

Відповідь. Даний ряд збігається.

Аналізуючи вивчений матеріал, приходимо до висновку, що обчислення подвійних нескінченних сум зводиться до обчислення сум звичайних числових рядів, а питання про збіжність подвійних рядів – до питання про обчислення їх суми.

Література

1. Фихтельгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Том 2. / Г.М.Фихтельгольц – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2001. – 810 с.
2. Янушаускас А.И. Двойные ряды / Альгимантас Ионасович Янушаускас. – Новосибирск: Наука, 1980. – 224 с.

УДК 902

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ МОНОКСИЛІВ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Авраменко Р.С., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: доктор іст. наук, проф. **Луняк Є.М.**, кафедра історії України

Значення річок в історії держави важко переоцінити. Вони відігравали найважливішу роль у господарстві слов'ян: по них добиралися до сусідніх поселень, сплавливали ліс, перевозили жито і сіно, в річках ловили рибу. Користуючись водними шляхами, слов'яни торгували або воювали з Причорномор'ям, Балтикою, Волзькою Булгарією і Прикаспією. Басейни великих рік практично не були ізольовані, бо судна неважко було перетягувати через вододіли по волокам. Самі ж ріки, включаючи навіть відносно невеликі притоки, протікали серед лісових масивів і мали більш сприятливий водний режим, ніж нині.

Використання водних шляхів у середньовіччі на теренах Київської Русі є предметом багатьох досліджень. Одним з аспектів цієї проблеми є власне засоби пересування, серед яких домінуючим видом були в Київській Русі човни-моноксили. Простота, дешевизна виготовлення та легкість в експлуатації, привели до їх поширення в даному регіоні. В наш час досить велика їх кількість зберігається в музеях та зафіксовано в науковій літературі.

Археологічні знахідки човнів-довбанок не заперечують існування в історичному часі каркасних човнів, які, враховуючи матеріал виготовлення (пруття, береста, шкіра тощо), фізично не могли зберегтися за час, що минув. Археологи знаходять переважно човни, виготовлені з дуба – деревини, яка краще зберігається в ґрунті, ніж осика чи липа, але порівняно важча для обробки.

Човен-довбанка як засіб пересування водою існує досі майже у всіх народів світу, і в Україні зокрема. За тисячоліття не змінилася його функціональність і корисність – змінилися лише технології й інструменти для обробки деревини. Тому не можна вважати човен-довбанку архаїчним засобом пересування.

Масове використання однодеревних конструкцій човнів пояснюється характером гідромережі Східноєвропейської рівнини: мілководністю приток, багатководдя озер, порогів, частими волоками на порогах і вододілах. Пороги і волоки не дозволяли давнім корабелям відчутно збільшити розміри суден. Плавання за течією й принцип використання суден протягом однієї навігації, а деколи й на один рейс, також наклали відбиток на конструкцію корпусу. Човни, що будувалися біля верхів'я річок, після прибуття в пункт призначення часто продавалися на злам.

Стосовно широкого застосування на ріках південної частини Східноєвропейської рівнини набійних лодій і насадів археологічних свідчень поки не маємо.

Ми пропонуємо короткий опис найбільш відомих знахідок стародавніх довбанок на просторах сучасної України в хронологічній послідовності, відповідно до нових датвань цих човнів.

Найвідомішим із знайдених на території України довбанок став Сабатинівський човен, піднятий з річки Південний Буг експедицією під керівництвом Р. Орбелі в 1937 р. [8-9]. Історія цієї знахідки детально описана краєзнавцем С. Головком [1].

У серпні 1937 року хлопці-пастушки з південної околиці села Сабатинівка Володимир Глухий, Василь П'янкевич, Петро Філіпчук і Григорій Тавровський зранку вигнали худобу на Пологи – мальовничу долину на лівому березі Південного Бугу. Купаючись на стрімнині та стрибаючи в воду з крутого берега на Мельниковій кручі, вони натрапили на незрозумілу дерев'яну річ, схожу на човен. Про незвичну знахідку Володимир Глухий розповів Симеонові Чубу – учаснику першої світової війни, який у свою чергу розказав про це директору школи Івану Цивадісу. Хлопці гадали, що вони знайшли знамениту козацьку чайку, яка затонула в бою з турками.

Човен лежав перевернутий догори дном перпендикулярно до берега, на глибині приблизно 2 – 3 метри. Передня частина човна знаходилася в самій кручі. Більш ніж наполовину вона була засипана піском та намулом.

Очевидці згадують про приїзд учених із Одеського археологічного музею, спроба яких підняти човен закінчилась невдало: була відірвана частина корми. Стало зрозуміло, що підняти човен на поверхню зможе лише спеціально підготовлена експедиція. На той час єдиною

організацією в країні, яка здійснювала експериментальні суднопідйомні та водолазні роботи, була ЕПРОП – Експедиція підводних робіт особливого призначення.

Уже в першій декаді вересня в село прибув професор Р. Орбелі з групою "епропівців". До її складу входили один водолаз і двоє помічників. Рубен Орбелі відшукав Володимира Глухого, оскільки той знав, де знаходиться човен. Була проведена оперативна розвідка, і вже наступного дня за два кілометри від села під Мельниковою кручею почалися підводні роботи.

Водолаз двічі занурювався в воду, причому перший раз знаходився там майже дві години. Коли човен був розчищений, подали трос і за допомогою трактора витягнули його на поверхню. Сталося це 12 вересня 1937 року.

Човен довжиною майже 7 м був у гарному стані. Виготовлений він був із цілого стовбура дерева.

"Все говорило про те, що ми маємо справу з унікальною річчю ... – писав Р. Орбелі, – довжина човна 6 м 81 см... Судно виготовлено з цільного дерева, однодеревне; його борти зберегли первісну округлість ствола... На правому борту по всій його довжині виявлені стародавні зарубки і засічки – сліди ударів тупим знаряддям навскіс. Створюється враження, що судно не тільки ударялося об пороги або об берег, але й було об'єктом нападів" [8]. Товщина корпусу човна – 8 см, днища – 10 см, бортів – відповідно 4 і 7 см зверху і знизу, а носового і кормового транців – відповідно 30 і 10 см. Обробка човна примітивна: наявні сліди довбання кам'яними знаряддями та випалювання. У бортах було виявлено 12 отворів діаметром 10 – 15 см. Вони можливо забезпечували кріплення лопатоподібних весел чи в'язанок очерету, що підсилювали плавучість човна. Торці обох кінців човна зрізані, причому в носовій частині трохи більше, ніж у кормовій. Сама носова частина зроблена важчою – це подовжувало строк використання човна. Висота надводного борта 0,31 м, що давало змогу ходити на ньому і за наявності невисоких хвиль. Отвір у кормовій частині дає можливість стверджувати: судно мало руль у вигляді окремого весла, яке входило у цей отвір.

Поки човен, складений із двох частин, лежав на березі, і поки сотні жителів села підходили оглянути знахідку, на колгоспних стайнях готували транспортний засіб для його перевезення: до міцної гарби додали ще одну вісь, щоб збільшити її довжину. На цій шестиколісній гарбі, вкритій свіжою соломкою і запряженій волами, його перевезли на залізничну станцію, де прямо з гарбою повантажили на залізничну платформу і доправили в Ленінград.

Перші висновки Р. Орбелі підтвердилися лабораторними дослідженнями, проведеними 1938 р. у ході яких було встановлено, що човен видовбали з суцільного стовбура дуба, вік якого, визначений за кількістю річних кілець, становив 360 років. Того ж 1938 року реставратор Державного Ермітажу П. Семинович законсервував човен.

У 1977 році при додатковому вивченні човна й знятті з нього точних розмірів Б. Фаворим було підраховано, що за довжини 6,8 м, ширини 0,8 м і висоти 0,97 м його маса становила 1088 кг. Він міг перевозити команду з 6 – 9 осіб та приблизно 900 кг вантажу.

Сабатинівський човен належить до тих археологічних знахідок, дату виготовлення яких встановлено орієнтовно. За даними Інституту історії матеріальної культури РАН, що отримані методом радіовуглецевого аналізу, човен "омолоджено" до періоду XIII–XIV ст. нашої ери. Але цей висновок неоднозначний. Російська Академія Наук у 1996 році звернулася до музею з листом про надання 100 г деревини човна для аналізу з метою точного його датування. Результати дослідження ще більш "омолодили" човен: моноксил виготовлено у XVII столітті. Хоча, як зауважують вчені, і ці висновки не є абсолютно беззаперечними [14].

Цікавими для дослідників історії судноплавства є знахідки човнів у головній річці України – Дніпрі. Майже щороку підводні археологи Хортицького національного заповідника інформують про чергову знахідку. За свідченням підводного археолога В. Нефьодова, тільки в 2011 р. в руслі Старого Дніпра знайдено п'ять моноксилів. Розпочинав у 70-х рр. XX ст. підводні дослідження залишків стародавніх суден відомий український учений Г. Шаповалов. Так, у 1970 р. у Старому Дніпрі на глибині 14 м відкопано уламок борта дубового човна довжиною 2,4 м. А в 1977 р. знайдено днище давнього човна-однодеревки довжиною близько 4 м.

Цікавими стали знахідки човнів середини 80-х рр., описані Г. Шаповаловим [12 – 13]. Так, у 1984 р. Експедиція підводних археологічних робіт (ЕПАР) Запорізького обласного краєзнавчого музею виявила в річці Дніпро біля острова Хортиця човен-однодеревку. Човен був знайдений в Старому Дніпрі, руслі річки, що огинає острів праворуч, за 1 км нижче залізничного мосту, за 21 м від правого берега. Судно лежало на глибині 7,5 м на правому борту, носовою частиною до берега. Знахідка майже повністю була схована в піщаному ґрунті.

У 1985 р. на 70 м вище за течією від місця знаходження попереднього човна, датованого XIV – XV ст., експедицією був виявлений ще один човен, видовбаний із дерева. На відміну від попередньої знахідки, нова не була прихована в ґрунті, а лежала на камінні. Напевно, тому

вона мала значні пошкодження: відсутні борти, корпус розламаний на дві частини. Менша з них, кормова, лежала на дні перевернутою. А велика, носова, знаходилася на ній зверху. Обидві частини судна розташовувалися майже паралельно правому берегу річки на глибині десять метрів.

Човен, піднятий з Дніпра у 1985 р., зберігається в Музеї козацтва на о. Хортиця і датується Х ст.

Інший човен, який краще зберігся, підводні археологи підняли у 1984 р. Він виготовлений видовбуванням і випалюванням із дубової колоди, у довжину має 5,2 м, найбільша ширина корпусу – 0,9 м, висота борта – 0,65 метра. Ніяких слідів уключин та інших пристосувань для весел немає. Судно керувалося кормовим веслом у спосіб каное. Для цього в кормі передбачене місце для сидіння керманіча, а в днищі зроблені два упори для ніг. У дещо витягнутій носовій частині пробито отвір для кріплення якоря й мотузки для перетягування човна і швартування біля берега [13].

Радіовуглецевий аналіз деревини, здійснений ученими Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, показав, що судно можна датувати часом 1395 – 1475 рр. н.е.

У 2012 р. з Дніпра в районі Хортиці було піднято 8-метровий дубовий моноксил, шириною 0,5 м. Орієнтовно його вік 500 років, але датування радіовуглецем допоможе уточнити дату його побудови. Човен має масивний ніс із наскрізним горизонтальним отвором для кріплення канату та в корпусі відсутні перемички між бортами [7].

У Дніпропетровському історичному музеї експонується також човен-дубок XVIII ст., виготовлений з мореного дуба. Виявили його під час археологічних розкопок в обриві берега річки Дніпро, біля Кам'яного затону в Дніпропетровській області. Розміри: довжина – 4,76 м, ширина – 0,98 м, глибина – 0,4 м.

У Харківському історичному музеї зберігаються залишки дубового човна орієнтовно XVII – XVIII ст., знайденого на дні річки Сіверський Донець в районі м. Ізюм у 1963 р. Його розміри: довжина – 8,4 м, ширина – 0,81 м, висота – 0,65 м. [15].

Перша знахідка з Десни на Україні датується 1960 р., коли після обвалу правого берега Десни, за 25 км нижче Чернігова, був знайдений так званий чернігівський човен, видовбаний із цільного дубового стовбура.

Довжина судна складала близько 13,5 м (збереглося 12,7 м), ширина досягала 1 м, висота бортів – до 0,85 м. Носова частина судна загострена, кормова – скруглена, причому у верхній частині корма мала широку площадку розміром 0,6×0,8 м, навколо якої борт піднімався ще майже на 0,07 м – імовірно, місце для рульового. У носовій і кормовій частині човна були збережені дві перегородки, що збільшували міцність конструкції. Уздовж бортів з краю були прорізані отвори, що забезпечували кріплення мотузкових уключин і такелажу. Човен міг перевозити до 15 осіб або до 1 тонни вантажу. Датування судна дало результат 300 ± 60 років, тобто судно збудоване в пізньому середньовіччі (XVI–XVII ст.) [2].

Як зазначають дослідники човна, за його конструкцією, конфігурацією бортів та деталями обробки їх країв можна впевнено стверджувати, що ця однодеревка була повністю закінченою і не передбачала нарощування бортів та перетворення в набійну лодю чи в насад.

У вересні 1967 р. під час розкопок зарубинецького могильника біля с. Хотянівка (недалеко від впадіння Десни в Дніпро) місцевими жителями був виявлений наступний Деснянський човен-однодеревка, затоплений і занесений піском біля правого берега річки. Його розчисткою керував археолог Д. Телегін. Судно було виготовлено з цільного дубового за іншими відомостями – вербового, [4] стовбура, мало довжину 8,24 м і ширину 0,6 – 0,7 м. Носова частина (близько 2,3 м) була відділена від решти судна перегородкою товщиною від 5 см (угорі) до 1 см (унизу). Висота й ширина судна становили по 0,7 м, ніс і корма мали в нижній частині підзори до 2 м довжиною й висотою до 0,23 м. Товщина бортів становила до 5 см, днища до 10 см. Незважаючи на те, що радіовуглецеве датування відсутнє, про його вік свідчать знайдені поряд у ґрунті 9 уламків зарубинецької кухонної кераміки [2 – 7].

Цікавими є знахідки давніх човнів на інших українських водоймах. Так, відомим став знайдений у Дністрі на порубіжжі з Молдовою так званий Бендерський човен. За описом І. Мельника, човен знайдений у Дністрі біля міста Бендери в 1992 році. Його початкова довжина складала майже 9 метрів. Човен знайшли після сильного паводку, але дістати його цілим не вдалося. Під час підйому, замитий товщею піску, він розколовся впоперек надвоє. Одна частина була транспортована в історико-краєзнавчий музей м. Бендери, де первинне вимірювання дало такі результати: довжина половини човна – 4,5 метра, ширина – 1,15 метра. Друга частина так і залишилася у воді, й була знову занесена піском. За обмірами 2002 року, які здійснив І. Мельник, човен зсохся, і його ширина складає 0,95 метра. Товщина бортів – 5–7 см, днища – від 15 до 20 см. Висота бортів – 60 см. Хаотичне розтріскування моноксила всередині та

наявне обвуглення свідчать про його термічну обробку. Уздовж бортів видні невеликі отвори, що могли слугувати для закріплення такелажу чи весел. Можливо, тут кріпилися в'язки очерету, що підтримували човен на плаву як козацькі "чайки" [5 – 14].

Спочатку човен датували часом мезоліту і вважали його одним із найдавніших, але за ініціатииви І.Мельника у 2002 році Київська радіовуглецева лабораторія АН України провела аналіз відщепів і визнала, що ця однодеревка датується серединою XV століття [6-11].

У 1956 р. знайдено човен XVII–XVIII ст. на річці Ворскла в Полтавській області. Судно збереглося частково (довжина 9,70 м, ширина 0,6 м, висота 0,75 м). Наразі пошкоджена ділянка носової частини землянки частково відновлена. Човен зберігається в Полтавському музеї [3].

У 2015 р. у річці Стир на Волині знайшли 12-метровий човен-однодеревку. Попередньо знахідку датують періодом Козаччини, результатів радіовуглецевого аналізу поки що не має. Довжина човна – 12 м, ширина – 1 м. Знахідку виявили місцеві рибалки, після падіння рівня води в річці Стир.

Більша частина описаних вище суден є побутовими засобами для перевезення невеликих вантажів, рибальства, переправи і т.п. Деякі ж цілком можна віднести до категорії великих для свого часу річкових кораблів. Такі моносили були універсальними суднами, придатними, залежно від оснащення, для торгівлі та війни, для морського та річкового сполучення.

Література

1. Головка С. Сабатинівський човен: слідами знахідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yatran.com.ua/articles/286.html>.
2. Журавлева Ю.Б. Чубур А.А. Средневековое судостроение Юго-Восточной Руси / Подводная археология. – М.: Ред. журн. "Вопросы подводной археологии", 2010. – 96 с. – С. 25 – 44.
3. Журавльова Ю. Б. Реконструкція давньоруського моносила по археологічним, історичним й етнографічним даним // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Одесса-Омск, 2007. – С. 282–285.
4. История северорусского судостроения / Г. Е. Дубровин, А. В. О कोरोков, В. Ф. Старков, П. Ю. Черносветов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 404 с.
5. Курти О. Постройка моделей судов. Энциклопедия судомоделизма / О. Курти. – 3-е изд., стереотип. – Л.: Судостроение, 1989. – 543 с.
6. Мельник И.К. История древнейшего кораблестроения и мореплавания. Опыт реконструкции / Игорь Кириллович Мельник. – Одесса: Фенікс, 2003. – 232 с.
7. О कोरोков А. В. Однодеревые и блочно-однодеревые суда / А. В. О कोरोков // Исторический журнал – научные исследования. – 2012. – № 1. – С. 27–40.
8. Орбели Р.А. Челн (Древняя лодка-однодеревка) / Исследования и изыскания. Материалы по истории подводного труда с древнейших времен до наших дней [Памяти ученого и борца-профессора Р.А.Орбели] / Рубен Абгарович Орбели. – Москва-Ленинград: Речиздат, 1947. – 282 с. – С. 251–263.
9. Орбели Р.А. Исследования и изыскания. Материалы по истории подводного труда с древнейших времен до наших дней [Памяти ученого и борца-профессора Р. А. Орбели] / Рубен Абгарович Орбели. – Москва – Ленинград: Речиздат, 1947. – 282 с.
10. Пустовалов С. Ж. Про два напрями у давньому суднопластві на території України за археологічними джерелами / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НаУКМА. – Т. 88: Теорія та історія культури. – К.: Пульсари, 2009. – С. 41 – 46.
11. Рижева Н. А. Історія суднобудування на теренах України від давніх до новітніх часів / Н. А. Рижева. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 476 с.
12. Шаповалов Г. И. Древний челн на дне Днепра / Г. И. Шаповалов // Спортсмен-подводник. – 1986. – Вып. 76. – С. 45 – 51.
13. Шаповалов Г. И. Подводные исследования судов X–XI и XIV–XV вв. у о. Хортица / Г. И. Шаповалов // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т.2. – Запорожье, 1991. – С. 174 – 179.
14. Южнобугский (Сабатиновский чёлн) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.museum.navy.ru>.
15. Яковлев И. И. Корабли и верфи. Издание 2-е. / Игорь Иванович Яковлев. – Л.: Судостроение, 1973. – 360 с.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОГО КОМПЛЕКСУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Адамський В.С., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Дудка Р.А.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Сьогодні Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник – найбільший музейний комплекс України, який був і є скарбницею історичної та культурної спадщини нашої країни. Саме історична і культурна спадщина є найпотужнішою складовою формування української ідентичності поруч із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі, що може стати чинником національної консолідації та посприяти суспільному розвитку. У цьому контексті саме історико-культурні музеї та їх експонати покликані відіграти особливу роль шляхом збереження і донесення до сучасності безцінної інформації про історію, культуру та цінності нашого народу. Тому актуальність дослідження зумовлена тенденціями розвитку та єднання сучасного суспільства з історичним корінням, з культурою давніх.

Київська Лавра собою пам'ятку історії України та не лише української, слов'янської, але й загальносвітової культури. Беручи до уваги винятковість архітектурного ансамблю, роль Лаври у розвитку вітчизняної та світової культури, науки й освіти, 14-та сесія міжнародного комітету ЮНЕСКО у 1990 р. внесла Києво-Печерську лавру до "Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО". В музейному комплексі заповідника зосереджено 144 споруди, 122 з яких – пам'ятки історії і культури. Серед них – 2 унікальних підземних комплекси, храми, пам'ятки архітектури XI–XIX ст., численні виставкові приміщення. На території заповідника розміщені музеї: Музей книги і друкарства України, Музей українського народного декоративного мистецтва, Музей театрального, музичного та кіномистецтва України, Музей історичних коштовностей України. У музеях і фондах можна побачити рукописи старовинних книг, ікони, колекції тканин і вишивок, роботи з дорогоцінних металів, стародавні гравюри та витвори сучасних митців.

Перший музей у Києво-Печерській лаврі був створений ще у XIX ст.. Це була ризниця Успенського собору, що являє собою скарбницю, де були зібрані численні коштовності, витвори мистецтва різних епох, і мали високу не тільки художню цінність, а й історичну. Колекція коштовностей постійно поповнювалась новими витворами мистецтва, переважно церковного вжитку. Серед предметів, що зберігалися в ризниці були ікона св. Йосифа Обручника, прикрашена алмазами, діамантами й іншими коштовними каменями, подарована Імператором Павлом I, а також прикрашена вінцем з 25 діамантів ікона благословляючого Спасителя, якою Імператриця Катерина II благословила Г.Потьомкіна на війну з турками у 1788 р. Лаврі цю ікону подарувала племінниця Потьомкіна графиня А.Браницька. Величезну цінність мали панагії, яких було в ризниці близько 40. Серед них – прикрашені алмазами і сапфірами панагії з портретами Петра I та Катерини II, ряд прикрашених діамантами панагій, подарованих Лаврі імператором Олександром I, канцлером графом Румянцевим, митрополитом Філаретом та іншими доброчинцями. Серед витворів мистецтва були наперсні хрести, зокрема два хрести з гербами Петра Могили і прикрашені діамантами, аметистами і сапфірами хрести, подаровані імператорами. В ризниці зберігався внесок матері гетьмана І.Мазепи, ігумені Магдалини, яка подарувала Лаврі чудовий "воздух". В скарбниці було понад 50 Євангелій з вишуканими срібними та позолоченими оправами, близько 50 чаш, серед яких найбільшу цінність мали чаші, подаровані імператрицею Анною Іоаннівною, князем М.Гагаріним, митрополитом Стефаном Яворським, гетьманами І.Самойловичем і І.Мазепою. Гетьманські подарунки були також серед 40 хрестів, що зберігалися в ризниці. Була там і чудова золота митра Петра Могили, багато прикрашена коштовними каменями, і митра з перлами і коштовними каменями, що належала архімандриту Зосими Валькевичу. У скарбниці зберігалось також священицьке вбрання, серед якого вирізнялася риза вагою в 35 фунтів, подарована царем Олексієм Михайловичем. Все опліччя її було всіяне перлами по червоному оксамиту. Також були ризи, подаровані імператрицею Єлизаветою Петрівною, графами Строгановими, канцлером графом Воронцовим, гетьманами Д.Апостолом та І.Скоропадським, імператрицею Анною Іоаннівною, імператором Миколою I, митрополитом Стефаном Яворським, імператрицею Катериною II та ін. В ризниці зберігали прикрашений діамантами й алмазами фельдмаршальський жезл та золоту лаврову гілку з діамантами, що належали графу П. Румянцеву-Задунайському, столовий годинник, подарований графу О.Орлову-Чесменському імператрицею Катериною II та ін.

У 1917 – 1918 рр. в протоколах засідань Духовного собору Лаври вперше згадується питання організації окремого Церковно-археологічного музею в Лаврі. Причиною цього було,

очевидно, намагання монастирського керівництва зберегти свої цінності від пограбування більшовиками. Як відомо, згідно з вищезгаданим декретом (січень 1918 р.) все майно релігійних та церковних товариств було оголошено надбанням народу. Стосовно цього Лавра отримала особливу інструкцію Народного Комісаріату Юстиції. Матеріальні і духовні цінності монастиря опинилися під загрозою. Тому вже в лютому того самого року архіандрит і намісник Києво-Печерської лаври Климент Жеретієнко звернувся до Духовного собору з пропозицією заснувати при Лаврі Церковно-археологічний музей, на зразок тих, що уже існували при інших монастирях, зокрема при Олександрівській лаврі в Петрограді. Такий музей, на думку архіандрита Климента, міг би стати окрасою Лаври і сприяв би кращому збереженню пам'яток історії¹.

Згідно з декретом 1918 р., все надбання Лаври стало власністю держави, а Києво-Печерська лавра як юридична особа перестала існувати. В більшовицькій державі, яка небезпідставно вважала церкву своїм конкурентом, практично було неможливо уникнути конфлікту з владою будь-якої церкви та релігійній течії тогочасної України. Відомо, що ще з 1919 року згідно декрету РНК УРСР від 01.04.1919 р. "Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти" починається вилучення літургійного начиння з церковних ризниць Києво-Печерської лаври. Хоч повинні були провадити реєстрацію всіх історико-культурних пам'яток і це мало б забезпечити їх державну охорону від крадіжок та привласнення.

У липні 1919 р. відповідальний за створення Всеукраїнського історичного музею релігійного культу Н.Глоба та його помічник Г.Красицький у присутності архіандрита Климента та членів Духовного собору Лаври забрали з ризниці Успенського собору, позолотної майстерні та горішніх приміщень еклезиаршого корпусу безліч коштовних предметів релігійного культу [1, с. 72].

З переїздом більшовицького уряду до Києва усі національні й громадські установи були скасовані. Справу охорони взяв на себе Всеукраїнський Комітет Охорони Пам'яток Старовини і Мистецтва (далі – ВУКОПІС), якому на місцях підлягали Губернські Комітети Охорони Пам'яток). На чолі Всеукраїнського комітету стояв спочатку С.Дадикін, а пізніше Б.Вольський, його заступником був Ф.Шміт.

Наявність величезної кількості цінних предметів наштовхнула вчених на думку про створення Історичного музею релігійного культу. Цю ідею підтримували і деякі представники церкви. Спочатку такий музей планувалося 1919 р. створити в митрополичих покоях при Києво-Софійському монастирі. Була проведена значна робота з його організації і збирання експонатів. Однак громадянська війна зашкодила здійсненню цих намірів. Через деякий час питання про такий музей знову виникає (за вказівкою Всеукраїнської Академії наук), але вже місцем його створення розглядається Києво-Печерська лавра.

1920 р. було взято на облік і складено опис всього художнього та історико-археологічного майна Києво-Печерської лаври, що знаходилося в ризниці, церковних та інших приміщеннях. Описом займався інструктор Ф.Морозов – відомий мистецтвознавець, якого в лютому 1921 р. постановою Колегії ВУКОПІСу відрядили з Харкова до Києва у розпорядження ГУБКОПІСу. 4 травня 1921 р. Ф.Морозова направляють на роботу в музейну секцію ГУБКОПІСу [2, с.551].

Саме Ф.Морозов обґрунтував необхідність створення в Києві Музею культів і побуту. На його лист-звернення була накладена резолюція голови Київського ГУБКОПІСу Ю. Михайлова: "Доручити тов. Морозову утворити музей Лаври. Закликати до праці і ідейного керівництва академіка Шміта". 29 січня 1922 р. академік Шміт та інспектор Морозов представили ГУБКОПІСу свої міркування щодо створення у Києво-Печерській лаврі музею культів та побуту. У червні 1923 р. головний охоронець музею Ф.Морозов склав перші відомості про Музей культів та побуту в Києво-Печерській лаврі, створений у митрополичому будинку. До Музею перевезли зібрання Михайлівського, Софійського, Флорівського, Микільського та Слуцького монастирів, деяке майно з київських церков, а також всі експонати Музею церковної археології Київської Духовної Академії [3, с. 48].

У 1923 р. в Лавру для Музею культів та побуту були перевезені експонати музею Духовної Академії (колекція ікон, збірка рукописів і грамот – близько 400 експонатів), кліше з лаврської друкарні, предмети єгипетської старовини із Всеукраїнського історичного музею. На початку музей було відкрито для відвідувачів лише по неділях. Його колекція привертала увагу не тільки киян, а й іноземних туристів. Для відвідувачів організовувалися екскурсії. У 1923 р. Музей відвідало близько 1200 осіб.

¹ Кагамлик С.Р. Музей культів та побуту на території Києво-Печерської лаври: до історії створення та діяльності // Могилянські читання – 2002. – К., 2003. – С. 209.

За 1924 – 1925 рр. Музей культів та побуту поповнився за рахунок експонатів з Лаври, кунст-кабінету Київського університету, окремих приватних збірок та колекцій. Незважаючи на малий штат – сім музейних працівників та два позаштатних лаборанта, колектив провадив значну роботу з поповнення та обробки фондів матеріалів. Співробітниками було заінвентаризовано 9462, описано 1031, і змонтовано 403 експонати. За два роки музей придбав 2170 експонатів. Серед них – художні ювелірні предмети XVIII – XIX ст. з країн Сходу, українське шитво XVIII ст., зразки дорогих французьких тканин XVIII ст., вироби майстринь Флорівського жіночого монастиря, золоті монети боспорських царів, збірка скульптурок буддійських богів, рідкісні видання українських друкарень. Співробітниками музею (за 1925 – 1926 рр.) також було складено 225 бібліографічних карток з історії архітектури та мистецтва Києво-Печерської лаври [4, с. 426].

У 1924 р. при Музеї культів та побуту створюється реставраційна майстерня. З 1 травня 1924 р. директором музею став П.П.Курінний. Також було розроблено план створення музейного містечка з музеями книги та архітектури. У 1925 р. Музей культів та побуту стає одним з провідних музеїв республіки. Його фонди з 82 тисяч експонатів та розміщалися у восьми відділах.

У відділі металів були зібрані надзвичайно цінні з наукового погляду збірки вірувального мистецтва, фініфті, ювелірних виробів XVI – XX ст. різьби по слоновій та моржовій кістці, матеріалів з історії книжкових металевих оправ.

Найціннішими експонатами відділу станкового живопису були Порфирівське, Муравйовське та Сорокінське зібрання. Всього у відділі зберігалось 1500 творів. Репродукції кращих полотен були видані у трьохтомному альбомі.

Відділ тканин та шитва нараховував 1200 експонатів. Всі вони мали описи і були в хорошому стані. Це прекрасне зібрання було представлене зразками різної техніки гаптування (XVI – XIX ст.). Величезну цінність мала колекція церковного вбрання XVI – XIX ст. з російських, французьких та італійських тканин.

У колекціях відділу нумізматики у 1925 р. нараховувалось 15362 монети. Цього ж року відділом було прийнято 45 тисяч монет з колекції Київського університету.

Серед експонатів відділу культів особливу увагу привертала кіпрські та єгипетські старожитності, матеріали з іконографії буддизму, комплект атрибутивних речей шамана.

Відділ історії Лаври було представлено залишками внутрішніх прикрас Успенського собору періоду Київської Русі, побутовими речами XVII – XIX ст.ст., виробами сніцарської, цинарської та фініфтевої майстерень.

У відділі манускриптів була зібрана колекція грецьких, єврейських, грузинських, абіссинських, вірменських, арабських пергаментних та інших рукописів; найбільш давні з них датувалися V – VI ст. Там же знаходились колекції клинописних таблиць і папірусів. Всього на 1925 р. у відділі нараховувалось 147 рукописів. Серед видатних слов'янських рукописів зберігались "Київські Глаголичні листки" (X – XI ст.), українська четья (XV ст.), Горностаївське євангеліє (XVI ст.), Николимійське грецьке євангеліє (XIII ст.) та інші раритети, всього 45 пергаментних рукописів X – XVI ст.

У відділі друку знаходилась колекція слов'янських та західноєвропейських стародруків, в тому числі видання Фіоля (1491 р.), Скорини (1519 р.) – всього 201 одиниця. У відділі зберігалось 6 тисяч київських та почаївських кліше XVII – XIX ст., серед них – оригінали видатних українських граверів Г.Левицького, Л.Тарасевича, А.Козачковського та зарубіжних майстрів XVII – XIX ст. Тут же знаходилась збірка антимінсів, переважно друкованих (починаючи з 1621 р.).

В Музеї культів та побуту існував фотографічний архів та портретна галерея. В архіві зберігалось 523 фотознімки (серед них багато унікальних) та 3 тисячі негативів. В портретній галереї експонувалось 336 олійних портретів XVII – XIX ст.

У 1925 р. почалася організація відділів української книги та книгодрукарства, стародруків та будівельної техніки. Як ми зазначали вище, у вересні 1926 року був створений Києво-Печерський заповідник, який став найбільшим музейним закладом в Україні, скарбницею найцінніших культових речей, створених видатними майстрами різних часів.

За антирелігійним, центральним історичним і театральним музеями закріплювалися відповідні корпуси та приміщення. Так, Музей театального, музичного та кіномистецтва України розмістився у приміщенні колишньої монастирської лікарні, що знаходиться на території Микільського Больницького монастиря при Києво-Печерській лаврі. Це єдиний в Україні музей такої спеціалізації, заснований 1923 року як Театральний музей при Мистецькому об'єднанні "Березіль", очолюваному видатним діячем, реформатором українського театру Лесем Курбасом. З перших днів свого існування цей музей передбачався як всеукраїнський. В наш час

Музей підпорядковується Київській держадміністрації. В музеї представлені різноманітні виставки. На виставках проводяться екскурсії та мистецькі заходи.

Значною подією в житті України стало відкриття на території Заповідника Музею історичних коштовностей, який став одним з провідних музеїв України і світу, в залах якого експонуються історичні і мистецькі пам'ятки з дорогоцінних металів та коштовного каміння. Він був відкритий для відвідувачів з 4 січня 1969 р. Експозиція розмістилася у корпусі №12 або Ковнірівському корпусі (колишня монастирська пекарня і книжковий магазин). Музей є філіалом Національного музею історії України, і він був створений за урядовим наказом від 1963 року під назвою "Золота комора" як відділ Державного історичного музею УРСР. Згідно наказу, до Музею було передано вироби з дорогоцінних металів і коштовного каміння з двадцяти музейних установ, що поклато початок створення нової колекції. Окрім переданих експонатів з музеїв, важливим внеском до створення Музею історичних коштовностей стали колекції знахідок (загалом понад 30.000 одиниць), що надійшли з Інститута археології АН УРСР.

Нині фонд Музею нараховує понад 56 тисяч предметів археології та ужиткового мистецтва з дорогоцінних металів і коштовного каміння. Експонати МІКУ є своєрідним коштовним літописом України від епохи бронзи і античності до сучасності. Експозицію музею представлено в дев'яти залах за історико-хронологічним принципом.

Мистецтво Стародавньої Греції репрезентують витвори мистецтва ювелірів і ремісників. Це не обов'язково речі з золота чи срібла. Античні вази з бронзи, які зберігає музей (знайдені в сучасній Черкаській області) мають таке ж значення для науковців і історії, як і уславлена золота пектораль з Товстої Могили. А музей має, наприклад, горельєфне зображення Афіни Паллади століття до н.е., часу побудови Парфенону і правління Перікла.

Особливістю доби були замови скіфських володарів давньогрецьким ювелірам. Саме для них створені пектораль з Товстої Могили, срібні вази зі сценами побуту вельможного скифа (IV століття до н.е.), знайдені в сучасній Запорізькій області.

Надзвичайно мала збереженість ювелірних виробів доби Давньоруської держави. Музей експонує цікавий зразок домонгольської срібної вази, карбованої у високому рельєфі з визолоченням і черненням. Сюжет біблійний – цар Давид грає на арфі, поряд красуня Вірсавія в оточенні птахів і тварин (знайдена в Чернігові). До цього ж періоду відносяться жіноча діадема і золоті колти (скроневі сережки), знайдені під час археологічних розкопок в місті Київ [5, с.336].

Добу XVII століття і українського бароко репрезентують золоті і срібні оклади Євангелія, срібний посуд ювеліра Івана Равича XVIII ст, зразків творів якого одиниці на теренах України. Ювеліри багато працювали за замовленням церковних ієрархів і православної церкви, могутнього феодала тих часів. В музеї можна бачити посохи пастирів, чаші для причастя, церковне вбрання з коштовних тканин, прикрашене перлами і коштовним камінням. До шедеврів збірки належать ювелірні вироби українських і вірменських майстрів XVIII століття з використанням сканих візерунків.

До вартісних зразків барокового золотарства початку XVIII ст. належать шати (золоті ризи) до ікони Дегтярівської Божої матері. Вони створені коштом гетьмана Івана Степановича Мазепи, де колись був і герб гетьмана у нижній частині риз. До творів іноземних майстрів відносяться піхва кинджалу, оздоблена слоновою кісткою і коштовним камінням (Іран, XVIII ст.), ваза в техніці емалі (Московія, XVII ст.), жіночі прикраси майстрів Бухари XVII ст. У 2004 році за сприяння президента України Леоніда Кучми в Музеї було проведено ремонт і оновлено експозицію, а також музей одержав сучасне експозиційне та фондове обладнання [6, с.228].

У 1972 р., у Міжнародний рік книги, що відзначався за рішенням ЮНЕСКО, був створений Музей книги та друкарства України. Його експозиція розмістилась на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у будинку колишньої лаврської друкарні, яка безперервно працювала понад 300 років (початок XVII ст. – 20-і роки XX ст.). Загальна експозиційна площа музею – 930 кв.м (три зали стаціонарної експозиції і два виставкові, площею близькою 300 кв.м). У музеї зібрані багаті скарби книжкової культури українського народу (бл. 56 тис. одиниць зберігання).

Всі музеї, розташовані на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, продовжують свою багатогранну роботу з популяризації культурного та мистецького надбання нашого народу, репрезентують найкращі витвори мистецтва, створені талановитими майстрами і збережені видатними вченими, музейниками та громадянами держави для наступних поколінь. За допомогою сучасного обладнання, технологій створюються нові експозиції, що відповідають сучасним вимогам до музейних експозицій. Саме музеї залишаються головними зберігачами культурного надбання народу, а їхні безцінні збірки стають головними скарбницями предметів матеріальної культури, що належать людству [7, с. 267].

Література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. – Кн. 1, Ч. 1: А–Л / Редкол.: Голов. ред. В.А.Смолій. Київ: Вид-во "Українська Енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1999. – 608 с.
2. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII – XVIII ст.) / С.Р.Кагамлік. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства, 2005. – 552 с.
3. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. – К.: Типографія С.В.Кульженко, 1894.
4. Києво-Печерська лавра – пам'ятка історії та культури України: / Бруснікіна Г.П. – К.: Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, 2006.– 426 с.
5. Логвин Г.Н. Киев. Серия: Архитектурно-художественные памятники. М.:Издательство "Искусство", 1982. – 336 с.
6. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К.: Радянська Україна, 1992. – 288 с.
7. Петренко М.З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник. – К.: Мистецтво, 1979. – 267 с.

УДК 94(477.51)"18/19"

ТЮТЮНОВЕ ВИРОБНИЦТВО У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ)

Баран М.П., студентка ІІ курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України

Стаття присвячена актуальним проблемам економічного розвитку Ніжинщини у пореформений період. Показано значення тютюництва для економіки Чернігівської губернії та всієї Лівобережної України.

Ключові слова: тютюництво, Лівобережна Україна, Чернігівська губернія, Ніжинський повіт, пореформений період.

У пореформений період на території Чернігівської губернії як і по всій Україні проходило удосконалення й оновлення технологічних процесів і промислового виробництва загалом. Зокрема, відбувався поступовий перехід від мануфактур до фабрик і заводів; паралельно із зростанням кількості великих механізованих підприємств зростав обсяг виробництва; спостерігалася концентрація капіталів у провідних галузях; активізація підприємницької ініціативи; розширювався ринок вільнонайманої праці. Однак, враховуючи специфіку краю, зміни тут проходили значно повільніше, тому навіть на кінець ХІХ ст. характерною рисою його господарства залишався розвиток великого машинізованого товарного виробництва й наявність мануфактур та кустарних промислів.

Значної уваги заслуговують праці, у яких розглядаються різні площини соціально-економічної історії Лівобережної України у другій половині ХІХ ст. Зокрема, це дослідження Н.Дмитренко, М.Москалюк, О.Крупенко. На нашу думку, важливо сьогодні говорити не лише про загальні тенденції, а на основі нових методологічно-методичних підходів відтворити регіональні особливості соціально-економічного життя земель, особливо у період складних трансформацій, що суттєво змінили як господарство, так і суспільство.

Метою даної статті є спроба проаналізувати причини поширення тютюнового виробництва та технологію вирощування тютюну на території Ніжинського повіту.

Борзненський, Конотопський, Ніжинський, Сосницький повіти Чернігівської губернії – основні центри виробництва тютюну на Лівобережній Україні. Найбільш розповсюдженим сортотипом тютюну був сорт бакун (шнурковий або папушний тютюн). Для отримання тютюну цього виду суцвіття під час цвітіння не знищувалось. Як тільки листки достигали, їх видаляли, нанизували на шнури, спочатку просушували на сонці, а потім під навісами, далі листя зв'язували у папуші. Також вирощували махорку (в історичних джерелах цю культуру іноді називають рубанкою, вона була завезена із голландського міста Амерсфорт). Під час її вирощування обов'язково проводили вершкування та пасинкування, а під час збору видаляли листя зі стовбуром, яке надягали на дерев'яні спиці й розміщували для просушки в закритих сараях. Перший сорт тютюну поширювався у Сосницькому повіті. Махорку тут вирощували тільки мешканці населених пунктів Шабалинів, Нехаївка, Пекарів. У північній частині Ніжинського повіту (включно з повітовим містом) також вирощували бакун, а у південній частині – лише махорку [5,

с. 83]. Також до цих видів відноситься ще один вид тютюну, який був відомий у торгівлі під назвою бунтиковий. Цей сортотип вирощували у Ніжині та його околицях. Його вирощували з того насіння, що і шнурковий тютюн, але між ними була відмінність, яка полягала в тому, що під час дозрівання листя вибирали найбільш жовті, які скручували у трубочки. Але із завезенням нових сортів, цей вид тютюну перестав користуватися популярністю [2, с. 202].

За даними військово-топографічного опису М.Домонтовича технологія вирощування тютюну складалась із декількох етапів. Спочатку населення займалося підготовкою ґрунту і розсади, яку пересаджували на підготовлений ґрунт. Потім прополювали та підбивали кущі, далі проводили вершкування та пасинкування. Після дозрівання листків відбувався збір урожаю, томління та сушка. Під час вибору ґрунту під тютюн населення підходило дуже ретельно і враховувало декілька факторів: якість ґрунту та місце розташування майбутньої плантації. Здебільшого для вирощування тютюну обирали земельну ділянку з глинистим чорноземним ґрунтом [2, с. 209].

Важливим фактором підвищення врожайності та якості сировини було правильне визначення густоти насаджень. Махорку висаджували на відстані 8 вершків між рослинами, бакун – 5 вершків [2, с. 214]. Догляд за рослинами в цей період полягав у розпушуванні ґрунту, знищенні бур'янів, видаленні пожовклих нижніх листків, вершкуванні й пасинкуванні. У практиці тютюництва в той період широко застосовувалося вершкування (видалення суцвіття) та пасинкування (видалення бічних пагонів). Це сприяло підвищенню врожаю листя, поліпшенню його якості та прискоренню його досягання. Протягом вегетації тютюн пасинкували тричі: перший раз це робили на початку липня, другий – у середині липня, третій – на початку серпня [5, с. 83].

Збирати врожай тютюну починали в період повної технічної стиглості листків, яку визначали за зовнішніми ознаками: листя ставало щільним, крихким, легко відламувалося від стовбура, колір листків світлішав, краї і верхівки жовтіли. Тютюн збирали за допомогою двох методик, що залежало здебільше від сортотипу тютюну. Якщо збирали махорку, то зрізали цілий куш під корінь; для отримання врожаю шнуркового тютюну необхідно було лише зламати окреме листя.

Процес сушіння тютюну також залежав від його сортотипу. Під час збору бакуналиста тютюну відділялося від стовбура й на певний час залишалися на плантації для томління, далі підсушене листя тютюну нанизувалося на пенькові шнури, розвішувалося на стовбурах, що залишалися після збору листя, й сушилося під сонячним промінням 2 – 4 тижні. Після цього листя тютюну сушили в сараях (тривало в середньому два місяці – із середини вересня до середини листопада). Стовбури махорки зрізали під самий корінь і залишали на кілька годин на полі для томління. Після цього застосовували новий спосіб томління – у масі, стовбури махорки складали у купи, залишали їх на плантації та через певний проміжок часу перевертали. Після цього стовбури нанизувалися на спеціальні дерев'яні прутки по 5 – 10 кущів і в такому вигляді розвішувалися в сараї. Висушене листя тютюну сортували, вирівнювали й складали в папуші або кипи [5, с. 84].

Вирощування тютюну в Україні було досить трудомістким заняттям і достатньо прибутковим. Для обробки десятини землі, яка відводилась під вирощування тютюну, необхідно було залучити не менше 226 робітників. У середньому заробітна плата за день становила: 25 коп. – чоловікам, 15 коп. – жінкам, 5 коп. – дітям. Тобто, в середньому на рік поміщики для обробки однієї десятини землі під тютюн витрачали не менше 35 крб. сріблом. У Чернігівській губернії виробництво тютюну становило 800 тис. пуд. і приносило прибутку не менше 650 тис. крб. сріблом [4].

Невелика кількість заводів, розташованих у Ніжині, була спрямована на переробку сільськогосподарських продуктів, зокрема, – на обробку тютюну та винокуріння. На основі неопублікованих документів можемо стверджувати, що в 1859 р. тут працювала тютюнова фабрика капітана Ігнатія Гржимайлова. За рік на підприємстві вироблялося тютюну на 14 тис. крб. Господар фабрики збував свою продукцію у Чернігівській і Київській губерніях. Однак, у місті були і дрібні виробники тютюну, бо за даними 1859 р. в Ніжині перероблялось 11 тис. пудів тютюну на суму 27 тис. крб. і махорки на суму 29800 крб. [6].

Крім меленого та жовтого, у Ніжинському повіті вирощували також невелику кількість коричневого тютюну, посівні площі якого нараховували 63 десятини. Ще менше було турецького тютюну – 3 десятини на хуторі Конинського та одна десятина на хуторі Бурмаківщина. Американський тютюн, із якого виготовляли сигари, в Ніжинському повіті першим почав вирощувати поміщик Нестерович на своєму хуторі Кукшин. Він вивозив продукцію фабрикантам до Санкт-Петербургу. Обробка тютюну коштувала 2,5 крб. за пуд; до продажу пуд тютюну надходив за ціною 4 – 8 крб. за пуд. [1, с. 32].

Продаж готового тютюну, який виготовлявся у Чернігівській губернії, відбувався, зазвичай, на місці вирощування. Купували його не тільки місцеві, а й іногородні купці, які приїжджали самі або присилали своїх представників. Так, у 1892 р. до Ніжинської повітової земської управи надійшла пропозиція від Австрійської тютюнової монополії про те, що остання бажає залучити руських тютюно-промисловців до поставки тютюну-балуну на австрійські фабрики [7]. Частіше за все, продукцію продавали через посередників, переважно вихідців із сіл чи євреїв. Вони їздили селами, скуповували тютюн у виробників невеликими партіями і звозили його у Ніжин, Сосницю, Мену, поселення Біла Вежа, які були центрами тютюнової торгівлі і куди приїжджали восени іногородні купці [3, стр. 10].

В окремі повіти Чернігівської губернії надходили замовлення з різних місцевостей Російської імперії щодо поставки тютюну. Так, на конотопський тютюн надходили замовлення переважно з великоросійських губерній та Сибіру; на сосницький – з Риги, західних губерній і Польщі; на борзненський – з Москви і великоросійських губерній; на ніжинський – з Риги, Вітебська, Могильова, Динабурга та Бобруйська; на ковельський – з Бердичева, Ніжина, Василькова, Київської губернії [3, стр.10]. Також надходили замовлення і з-за кордону: 350 тис. пудів тютюну відправлялося до Риги, 60 тис. пудів – до Варшави, 50 тис. пудів – до Гомеля, 20 тис. пудів – на московські фабрики Мусатова й Бостанжого [5, стр. 84].

Таким чином, виробництво тютюну на території Ніжинського повіту Чернігівської губернії у XIX ст. було поширеною галуззю переробної промисловості. Для вирощування цієї культури потрібно було залучати декілька сотень працівників і це займало немало часу. Але врешті решт це приносило гарний прибуток не тільки для підприємця, а й для країни. Продукція користувалася великим попитом, тому реалізовувалася і за кордон. Тютюнова промисловість була поширеним явищем серед підприємців, хоча, починаючи з XX ст. кількість тютюнових плантацій почала різко скорочуватись. Це було пов'язано як із сільськогосподарськими умовами, так і з скороченням замовлень на тютюнову продукцію.

Література

1. Дмитренко Н. Розвиток промисловості в Ніжині (XIX – початок XX ст.) / Н.Дмитренко // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурний збірник. – 2007. – Вип.3(6). – С. 31 – 34.
2. Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния /М.Домонтович. – СПб., 1865. – С. 200 – 221.
3. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І.Зуляка. – Тернопіль, 2015. – Вип. 1, ч. 2. – С. 6 – 12.
4. Пахайчук Н. Українська махорка для паризьких ярмарків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/ukrainska-mahorka-dla-parizskih-armarkiv>.
5. Петрова І. Топографічні та військово-топографічні описи територій XVIII – XIX ст. як джерельна база для вивчення становлення і розвитку льонарства і тютюництва в Україні / І.Петрова // . – 2010. – №3(103). – С. 81 – 85.
6. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 875.
7. ВДАЧОН, ф. 342, спр. 856.

УДК 94(477):070"1882/1907"

РЕДАКЦІЯ ЧАСОПISУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА" (1882 – 1907 РР.): ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ

Батрак М.В., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Потапенко М.В.**, кафедра історії України

Часопис "Киевская старина", який видавався у 1882 – 1906 рр. та в 1907 р. під назвою "Україна" справив помітний вплив на розвиток національного життя в Україні. Це був єдиний науково-просвітницький журнал на території Наддніпрянської України, який хоч і видавався переважно російською мовою, стояв на ідеологічній основі доведення самотності українського народу та захисту української мови.

Актуальність даного дослідження спричинена майже не дослідженою політикою діяльності редакційних колегій та редакторів саме з погляду становлення національного руху у підросійській Україні. Більшість досліджень, що стосуються часопису присвячені, або історії

заснування і розвитку журналу, або окремим тематичним аспектам публікацій в журналі (М.Кучинський, В.Матях, О.Донік, Н.Родіонова та ін.). Ґрунтовною щодо створення журналу, видання та тематики публікацій є праця М.Палієнко "Киевская старина" у громадському та науковому житті (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)".

Виходячи з ступені та розвитку досліджень журналу "Киевская старина" і обґрунтовується мета даного дослідження – аналіз складу, діяльності та ідей членів редакційних колегій та редакторів з точки зору українського національного руху.

В існуванні часопису "Киевская старина" дослідники виділяють кілька етапів, які в більшості збігаються з діяльністю редакторів:

– перший період – 1882 – 1887 рр., коли редакторська та видавнича діяльність була зосереджена в руках Феодана Лебединцева;

– другий період – 1888 – 1893 рр. – редакторство Олександра Лашкевича (1887 – 1889), людини, яка була членом київської громади і за якого починає простежуватись вплив громадівців на журнал та Євгена Кивлицького (1889 – 1893), коли Стара громада бере на себе утримання журналу і видавцем обирають Ксенофонта Гамалію, а фактично утриманням журналу займались старогромадівці;

– третій період – 1893 – 1906 рр. – редакторство Володимира Науменка, людини яка також належала до Старої київської громади і займала активну громадянську позицію, і коли журнал поступово набирає українофільського забарвлення.

На нашу думку, варто виділити окремо ще один, – четвертий період, який охоплює 1907 рік, коли журнал "Киевская старина" було реформатовано, змінено назву на "Україна" і видався він вже українською мовою, а редактором залишався В.Науменко.

У заснуванні журналу "Киевская старина" взяли участь Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Орест Левицький, Феодан та Петро Лебединцеві та Микола Петров [1]. В програмі видання фундатори проводили думку про спільність історії українців усіх регіонів [2]. За мету звичайно ж ставили дослідження історії "Південної Росії", але в рамках загальноімперської політики: "...исследование минувшей жизни южной половины России и ознакомление с нею не только местной, но и вообще отечественной публики..." [3]. В журналі мали публікуватись матеріали як власних досліджень так і зібрані (документи, хроніки, біографії, некрологи тощо).

Програму журналу було затверджено 17 жовтня 1881 року міністром внутрішніх справ І.П.Ігнат'євим [4], але завдяки М.Юзефовичу видання стало підцензурним, про що повідомляв Феодан Лебединцев Миколу Костомарова в листі від 23 жовтня 1881 року – "дозвіл на видання "Киевской старины" є, але вона буде підцензурною" [5].

Феодан Гаврилович Лебединцев був ученим, педагогом, чиновником, дійсний статський радником (1874 р.), журналістом, видавцем, церковним і громадським діячем. Магістр богослов'я (1854 р.). Член-співробітник Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові, член Одеського товариства історії та старожитностей. У кінці 50 – початку 60 рр. ХІХ ст. Лебединцев вступив до Київської громади. З 1864 р. – екстраординарний професор кафедри розколу Київської духовної академії. В тому ж році звільнений від обов'язків священника і призначений на посаду начальника Холмської шкільної дирекції, де він "зважаючи на недавні Валуєвські репресії, видавав Холмські календарі з уривками українською мовою, у яких друкувались вірші Шевченка...". Мав сталі контакти з Білозерьким та Кулішем. Перебуваючи у відрядженні до Львова Лебединцев спілкувався українською мовою, але будучи чиновником імперії перейнявся ідеями москвофілів і по поверненню до Варшави подав проект у якому закликав на службу москвофілів [6]. З 1872 – керував Радомською шкільною округою, з якої і пішов у відставку у серпні 1880 року та переїхав до Києва де взяв участь у заснуванні журналу "Киевская старина" [7]. Гліб Лазаревський у своїх спогадах зазначив: "Таку ось людину було намічено на посаду редактора-видавця першого історичного журналу в Україні, правда під контролем "Старої громади" [8].

За часів Лебединцева постійно діючої редакційної колегії не було. Вся робота була зосереджена в його руках. Лише раз на рік, переважно у грудні, Лебединцев збирав у себе найближчих людей "Киевской старины" для обговорення подальшої долі журналу та його змісту, а по факту розповідав про випадки зі свого життя чи когось із тодішніх громадських діячів [9]. Однак, як зазначає М.Палієнко, він намагався залучити до підготовки та рецензування матеріалів найавторитетніших співробітників часопису – Володимира Антоновича, Олександра Лазаревського, Павла Житецького, Миколу Костомарова, Петра Лебединцева, Дмитра Багалія, Миколу Сумцова [10] і завжди брав до уваги думку найбільш авторитетних співробітників, зокрема Антоновича та Костомарова. Свідченням цьому є листування редактора з вищевказаними особистостями. Наприклад, у листі від 30 листопада 1882 р. Лебединцев пише

Костомарову про отримання та редагування ним статей [11]. А в іншому листі, від 14 лютого 1883 р. зазначає, що передасть матеріали Антоновичу на рецензування [12]. Це є яскравим свідченням того, що Лебединцев проводив велику роботу щодо участі в журналі найавторитетніших людей з наукових кіл.

Редагування Лебединцевим "Киевской старины" мало своєрідний характер. Як зазначав у своїх спогадах Володимир Науменко, він міг змінювати статті так, що навіть автори їх не могли впізнати, оскільки вони іноді навіть суперечили їх поглядам [13]. Також варто зазначити те, що через таку редакційну політику йому почасти доводилося фактично випрошувати матеріали у діючих робітників чи брати реферати у членів історичного товариства Нестора-Літописця.

Загалом перший редактор намагався зберігати науковий характер журналу не виходячи за рамки благонадійності. З цього приводу у листі до Костомарова від 23 лютого 1883 р. Лебединцев зазначав, що мало хто міг би проявити на сторінках часопису нахили до українофільства [14]. Проте варто відзначити, що навіть при Лебединцеву в часописі публікувались праці таких відомих українських діячів як Федора Вовка та Михайла Драгоманова, щоправда в більшості під псевдонімами. Це були представники радикального крила Старої громади Києва. Із-за одного з листів, якого Лебединцев отримав від Ф.Вовка та який потрапив до друкарні, а потім і до цензури, його викликали до цензора Рафальського, полковника жандармерії Новицького та генерал-губернатора Дрентельна. Лише завдяки Данилу Лебединцеву справа закінчилася добре (Ф.Вовк на той час, як і М.Драгоманов, перебував у еміграції) [15].

Отже вже за часів редакторства Ф.Лебединцева часопис "Киевская старина", незважаючи на російськомовний формат та цензурний контроль, перетворився на авторитетний українознавчий друкований орган.

Наступним редактором став Олександр Матвійович Лашкевич, один із старогромадівців. Обов'язки редактора він виконував у 1888 – 1889 рр. Походив з старшинсько-козацького роду. Навчався в 1-й Київській гімназії (з 1854 р.), де захопився українофільством. Навчання продовжив на історико-філологічному факультеті Київського університету (1860 – 1864 рр.), де отримав ступінь кандидата. У 1861 році вступив до Київської громади. З 1864 р. працював державним чиновником, наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. полишив державну службу і поселився на Чернігівщині, де брав участь у діяльності земства [16]. У 1886 році переселився до Києва і знову почав співпрацювати у Київській громаді.

При Лашкевичу починає простежуватись вплив Старої київської громади на часопис, оскільки він сам був її членом та й вибір його на редакторську посаду не обійшовся без протегування з боку старогромадівців. В той час вже існував редакційний комітет до складу якого входили Федір Мищенко, Олександр Лазаревський, Володимир Антонович, Павло Житецький, Володимир Науменко, Орест Левицький, Іван Лучицький, Никандр Молчановський, Микола Шугуров [17]. Обов'язки секретаря редакції виконував Ігнат Житецький [18]. Лашкевич не шкодував ні сил ні коштів на видання, яким він займався. Він зміг зробити його більш цікавим, бо ввів гонорари за матеріали, що надсилалися до редакції. Тож коли О.М.Лашкевич виконував обов'язки редактора "Киевской старины" відбувається реорганізація журналу, підвищення його науково-інформаційного потенціалу [19].

Наступним редактором після смерті Лашкевича став Євген Олександрович Кивлицький. Він виконував обов'язки редактора з 1889 р. до середини 1893 р. Як зазначає М.Палієнко, наступники Лашкевича хотіли закрити видання через його збитковість, тому Стара громада взяла фінансові зобов'язання щодо видання журналу і обрали видавцем людину зі своїх рядів – Ксенофонта Гамалію, який виконував ці обов'язки до 1902 р. В справі журналу він фактично не втручався і все що стосувалось його видання вирішували члени громади. І як зазначав Гліб Лазаревський у своїх спогадах: "з'ясувалося, що всі витрати з видання журналу бере на себе відомий колекціонер і українофіл, багатій Василь Тарновський, що близько стояв до "Старої громади" [20].

Що ж стосується Є. Кивлицького то він походив з дворянської сім'ї, у 1889 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, викладав у Київській приватній жіночій гімназії О.Т.Дучинської, брав участь в роботі історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька у Ніжині. Член Київського товариства грамотності та Історичного товариства Нестора-літописця.

Кивлицький виконував юридичні обов'язки редактора, а фактичним редактором в цей час був Олександр Матвійович Лазаревський, один з найбільш діяльних співробітників журналу. В цей час у редакційній діяльності беруть участь Микола та Андрій Стороженки, Орест Левицький, Микола Василенко, Микола Біляшівський. Не оминали участі у обговоренні справ "Киевской старины" В.Науменко, М.Шугуров, Н.Молчановський, Я.Шульгин, В.Щербина, Є.Трегубов,

В.Горленко, М.Лисенко, К.Михальчук [21]. На цьому етапі існування всі питання наповнення і видання часопису у редакції вирішувалися колегіально.

У 1892 р. Лазаревський відмовився виконувати обов'язки фактичного редактора журналу, але залишився в складі редакційного комітету.

Наступного року був затверджений останній редактор "Киевской старины" – Володимир Павлович Науменко, який з великою енергійністю взявся за редакторську роботу в часописі. Науменко був педагогом, філологом, громадським діячем. Закінчив Київську гімназію (1868 р.) та історико-філологічний факультет Київського університету (1873 р.). Один з найбільш активних діячів Старої громади та Українського наукового товариства. Обов'язки редактора він виконував до 1907 р. коли часопис було реорганізовано в журнал "Україна".

Тісно співпрацював у редакційній діяльності з Науменком Єлисей Трегубов. Також в редакційних справах брали участь С.Єфремов, Ф.Матушевський, В.Беренштам, М.Василенко, П.Косач, Є.Чикаленко, Н.Молчановський, М.Біляшівський, О.Левицький. Інколи Л.Личков та І.Лучицький [22]. В цей період часопис остаточно перетворюється на фактичний друкований орган Старої громади. Саме за В.Науменка "Старина" набирає українофільського характеру, в ньому з 1897 р. почали друкуватись белетристичні твори українською мовою. З 1899 р., коли було засновано книгарню "Громада", він займався не лише журналом, а також поширенням української книги. У цей час в журналі зростає частка публіцистичних матеріалів. У текстах, які відбирались до друку в часи редакторства Науменка все більш яскраво і голосно обґрунтовувалась самостійність українства [23].

З початком революційних подій 1905 р. відбувається політизація часопису, що було наслідком послаблення цензурного нагляду за пресою. Цікавою віхою в існуванні часопису "Киевская старина" стало його продовження під назвою "Україна". У 1906 р. було розроблено і затверджено програму нового часопису. Згідно неї видання зберігало науковий характер, мав з'явитись науково-публіцистичний відділ. В "Україні" при збереженні редакторської "наукоємної" політики "Киевской старины", мало відобразитись критичне ставлення до подій сучасності. Важливим моментом є те, що в цьому журналі з'явилися нові автори, молоді вчені та громадські діячі, а в редакційних зборах брали участь старі діячі – О.Левицький, Я.Шульгін, Є.Трегубов, Є.Кивлицький. З нових діячів в редакційних колегіях участь брали Д.Дорошенко, С.Петлюра [24]. Зміна формату, особливо ж зниження наукового рівня видання, викликало хвилю негативних відгуків, які відіграли далеко не останню роль при закритті журналу в тому ж таки 1907 р.

Таким чином, редакція "Киевской старины" протягом зазначеного періоду пройшла доволі динамічно еволюціонувала. Не в останню чергу зусиллями її редакторів часопис перетворився на потужне історико-етнографічне наукове видання з виразним українським національним забарвленням. Його аполітичність і підкреслений академізм зумовлювалися переважно поміркованою культурницькою діяльністю Старої громади. Особливо плідно на ниві редакторства часопису попрацював В.Науменко. Йому вдалося згуртувати плідний авторський колектив, утвердити в роботі редакції принципи колегіальності, зміцнити його роль в громадській полеміці навколо проблем українського національного життя.

Література

1. Палієнко М.Г. "Киевская старина"(у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, – 2005. 384с.:іл. – С.34.
2. Палієнко М.Г. "Киевская старина" (у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г. Палієнко – К.: Темпора, – 2005. 384с.:іл. – С.35.
3. Палієнко М.Г. "Киевская старина" (у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, – 2005. 384с.:іл. – С.157.
4. Палієнко М.Г. "Киевская старина" (у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, – 2005. 384с.:іл. – С.36.
5. ІР НБУВ ф. XXII, 155.
6. Лазаревський Г.О. Київська старовина – К.: МАУП, 2007. – 624с.: іл. – С. 49 – 50.
7. Усенко П.Г. Лебединцев Феофан (Теофан) Гаврилович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т.6: Ла-Мі / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – 790 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lebedintsev_F_G.
8. Лазаревський Г.О. Київська старовина – К.: МАУП, 2007. – 624с.: іл. – С.50.
9. Палієнко М.Г. Образ "Киевской старины" у спогадах та епістоляріях // Сіверянський літопис. – 2014. – №6 (120). – С.233 – 247.

10. Палієнко М.Г. Образ "Киевской старины" у спогадах та епістоляріях // Сіверянський літопис. – 2014. – №6(120). – С.233 – 247.
11. ІР НБУВ, ф. XXII, 161.
12. ІР НБУВ, ф. XXII, 165.
13. ІР НБУВ, ф. X, 17359.
14. ІР НБУВ, ф. XXII, 166.
15. Лазаревський Г.О. Київська старовина – К.: МАУП, 2007. – 624с.: іл. – С.65 – 66.
16. Палієнко М.Г. "Киевская старина"(у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, – 2005. 384с.:іл. – С.47 – 48.
17. Палієнко М.Г. "Киевская старина" (у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, 2005. 384с.:іл. – С.49.
18. Палієнко М.Г. Образ "Киевской старины" у спогадах та епістоляріях // Сіверянський літопис. – 2014. – №6 (120). – С.233 – 247.
19. Палієнко М.Г. Образ "Киевской старины" у спогадах та епістоляріях // Сіверянський літопис. – 2014. – №6 (120). – С. 233 – 247.
20. Лазаревський Г.О. Київська старовина – К.: МАУП, 2007. – 624с.: іл. – С.144.
21. Палієнко М.Г. Образ "Киевской старины" у спогадах та епістоляріях // Сіверянський літопис. – 2014. – №6 (120). – С. 233 – 247.
22. Палієнко М.Г. Образ "Киевской старины" у спогадах та епістоляріях // Сіверянський літопис. – 2014. – №6 (120). – С.233-247.
23. Палієнко М.Г. "Киевская старина"(у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, 2005. 384с.:іл. – С.74.
24. Палієнко М.Г. "Киевская старина" (у науковому та громадському житті кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г.Палієнко – К.: Темпора, – 2005. 384с.:іл. – С. 82 – 83.

УДК 94 (477) "10/14"

НАПРЯМИ РУСЬКОГО ПАЛОМНИЦТВА XI – XV ст.

Годунок Г.В., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Кривобок О.П.**, кафедра історії України

Стаття присвячена висвітленню географії руського паломництва XI – XV ст. Визначено ключові вектори паломницьких устремлінь руських людей того часу – від традиційних "ходінь" в палестинську землю до поклоніння вітчизняним святиням.

Ключові слова: руське паломництво, святі місця.

Паломництво до релігійних святинь – складна тема на перетині історії, культурології, філософії, психології, богослов'я. Хоч традиція паломництва була широко розповсюджена серед православного руського населення XI – XV ст., однак тема в історичній науці досліджена вкрай мало. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю заповнення прогалів в історіографії важливих питань руського паломництва XI – XV ст. Однією з них є питання напрямів перших руських паломницьких подорожей. Відповідно, з'ясування зазначених напрямків буде метою даного дослідження.

Інтерес до сакральних центрів християнської цивілізації з'являється ще задовго до офіційного хрещення Русі. Прикладом цього є подорож княгині Ольги до Константинополя, де вона відвідала храм св. Софії, вклонилася його святиням і пожертвувала храму предмети богослужбового культу [11].

У перші десятиліття після прийняття християнства на Русі не було своїх вітчизняних святинь, тому спочатку цілковито переважав зовнішній напрямок паломництва. Святий великий князь Володимир Святославович привіз з собою до Києва з Корсуні святі ікони і хрести, а також чесні мощі святителя Климента, папи Римського, до яких почалося паломництво руського народу. Відкриття нетлінних мощей святої рівноапостольної княгині Ольги за часів великого князя Володимира було першим сильним духовним потрясінням руських людей, свідченням Божої милості на їхній землі, тому на поклоніння до святих мощей стікалися паломники зі всієї Київської Русі [8].

Мощі святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба були відкриті за часів Київського великого князя Ярослава Володимировича Мудрого. Після виявлення чуда нетлінності мощей Бориса і Гліба благочестиві прочани йшли до цих святинь із Києва, Новгород, Чернігова та інших міст [2].

Зарубіжне паломництво періоду XI – XV століть розвивалося в кількох географічних напрямках і до XV століття охопило весь можливий спектр регіонів, в яких зберігалися і підтримувалися традиції вшанування святих місць.

Одним з найбільш ранніх його напрямків, про який нам відомо з джерел, є відвідування Афонської гори. Києво-Печерський патерик розповідає історію про паломництво преподобного Антонія Печерського до святинь Афона, яке він здійснив на початку XI ст. Антоній прийняв постриг в одному з Афонських монастирів, у 1028 р повернувся до Києва, де заснував скит, який став першим кроком до заснування Києво-Печерської лаври [4, 8]. У середньовіччі Афон був частиною могутньої Візантійської імперії, а в житті Давньої Русі займав місце духовного і культурного центру.

Палестинський напрямок традиційно домінував завдяки своїй особливій духовній важливості для руських прочан. Однак політична ситуація на Близькому Сході не завжди сприяла паломництву. Сприятливим часом для відвідування Палестини був початковий період володінь хрестоносців на Святій землі. Тому не випадково, що перші відомості про руських паломників в Єрусалим з'являються відразу після його відвоювання хрестоносцями. Вперше Палестину відвідав печерський ігумен Варлаам у 1062 р. [4, 72]. Але перший опис християнських святинь залишив ігумен Даниїл, який здійснив на початку XII ст. свою подорож до Св. Землі [5].

Менш відома паломницька подорож руської княгині Гіди Гарольдівни, дружини князя Володимира Мономаха (1053 – 1125), яка прибула в Святий Град в рік його захоплення хрестоносцями і, здійснивши паломництво до Гробу Господнього, в тому ж 1099 р. померла в Єрусалимі [6].

Про аналогічний випадок паломництва до Єрусалиму розповідається в житті Єфросинії Полоцької, яке свята здійснила між 1167 і 1173 рр. У житті знаходимо відомості, що під час свого перебування в Єрусалимі вона жила "в монастире, называвшемся Русским и находившемся при церкви, выстроенной в честь и славу Пресвятой Богородицы" [3]. Перед нами єдина відома згадка про існування в домонгольський період руського монастиря на Святій Землі.

Навряд чи доречно сумніватися, що практика жіночого паломництва в Святую Землю в давньоруському князівському середовищі була значно ширшою, аніж наші мізерні відомості про неї. Треба врахувати, що літописи приділяють занадто мало уваги жіночій половині правлячого сімейства; так, наприклад, про згадану Гіду з давньоруських джерел ми не зможемо дізнатися взагалі нічого, а про Єфросинію ми дізнаємося в її житті [7, 633].

Надалі протягом двох століть відсутні письмові свідчення про відвідини руськими паломниками Святої Землі, натомість з'являється свідчення про ходіння в Константинополь. За період з кінця XII і до XV ст. включно до нас дійшли сім руських описів Константинополя: прп. Єфросинії Полоцької, Добрині Ядрейковича, диякона Олександра, Стефана Новгородця, Ігнатія Смольнянина, Зосими та опис невідомого мандрівника.

Починаючи з першої чверті XV століття за руськими джерелами простежується традиція відвідин Києво-Печерської лаври перед здійсненням паломництва до святинь Сходу. Ієродиякон Зосима, перш ніж відправитися в подорож по Християнському Сходу "пробув в лаврі, яка зветься Київська печера. Біля гробу преподобного Антонія і Феодосія знаходився півроку" [14].

Мало досліджене в історіографії руське паломництво в Барі. В 1087 році італійські купці перевезли мощі святителя Миколая на південь Італії в місто Барі Уже в кінці XI століття на Русі був створений важливий літературний пам'ятник – "Сказание повести, еже о пренесении честных молей иже во святых отца нашего Николы архиепископа града Миры" [10]. Цілком можливо, що поява "Сказання" свідчить не лише про знайомство слов'ян з латинською писемністю, але й про відвідини руськими людьми Італії в кінці XI ст. Перша письмова згадка про італійські святині належить членам московської церковної делегації на Соборі 1438 – 1439 рр., який проходив спочатку в Феррарі, а потім у Флоренції. В цілому, цю подорож не можна віднести до паломництва так, як його завдання були переважно політичними – але в своїх силу релігійних інтересів руські учасники Собору залишили опис побачених храмів, мощей, ікон [13].

Ще один напрямок паломницького руху слід відзначити з другої половини XV століття – це подорожі до Єгипту і на Синай, які розширили географічні рамки давньоруського паломництва. Перший в літературі опис цих місць належить ієромонаху Варсонофію, який здійснив паломництво на Схід в 1461 – 1462 рр. [5]. На думку архім. Августина (Нікітіна), "чи не першим з руських паломників відвідав Єгипет, міста Каїр і Олександрію" в 70-і рр. XIV ст. архімандрит Агрефеній [1].

Надалі відвідування християнського Сходу починають відбуватися значно рідше (такий стан було обумовлено військово-політичною ситуацією на цій території: в 1453 році турками був узятий Константинополь), а тому на деякий час припиняються і літературні описи ходінь. 3

цього часу паломницька традиція на Русі починає розвиватися за двома напрямками: паломництво в Святу землю Палестини і паломництво по святих місцях руським.

Серед найбільш шанованих на Русі святинь, які привертали увагу паломників, був Київ, куди приходили люди, щоб помолитися в Соборі Святої Софії. Багато прочан приходило в Києво-Печерську обитель, щоб отримати благословення у святих преподобних Антонія, Феодосія, Варлаама і багатьох інших подвижників Печерських [12].

У 1330–1340 рр. преподобним Сергієм Радонезьким був заснований монастир з храмом, освяченим на честь Святої Живоначальної Трійці, який став початком заснування Свято-Троїцько-ї Сергієвої Лаври. За період з другої половини XIV до початку XV ст. преподобний Сергій Радонезький і його учні заснували понад 70 монастирів [3]. До Троїцького монастиря стали стікатися прочани, які отримували тут необхідну підтримку і, перш за все, духовну допомогу: "Коли чутки про життя цього преподобного навкруги поширилися, тоді багато людей з різних місць відвідати його приходили" [9]. За життя Сергій був духовним наставником руського народу, направляючи його не тільки в релігійних шуканнях, але і в складних ситуаціях. У наступні століття до мощів Сергія йшли в надії не просто вклонитися їм і помолитися, а отримати благословення, знайти відповіді на хвилюючі питання.

Таким чином, до XV століття вже склалася географія внутрішнього паломництва, яка включала в себе основні об'єкти паломницьких устремлінь православних людей. Найважливішими центрами, до яких йшли на поклоніння, були Троїце-Сергієва і Києво-Печерська обитель.

Отже, наскільки дозволяють судити доступні матеріали, на початку головною метою давньоруських паломників вважалися палестинські землі, особливо храм Гробу Господнього в Єрусалимі. По дорозі в Палестину паломники, як правило, відвідували Константинополь з храмом Святої Софії, в якому знаходилися численні християнські реліквії. Багато віруючих цілеспрямовано прагнули потрапити на гору Афон – головний центр і оплот чернецтва, земний уділ Пресвятої Богородиці. Ближче до другої половини XV ст. особливий інтерес у прочан стали викликати святині Єгипту: християнські храми Каїра, гора Синай. Таким чином, можна говорити, що в XI – XV ст., у руському паломництві виокремлюються наступні напрямки: афонський, палестинський, італійський, візантійський, єгипетський.

Спостерігаючи порядок освоєння місць паломництва, можна зробити висновок про те, що протягом шести століть руськими паломниками було освоєно весь духовно значущий простір святих місць Близького Сходу і Візантійської імперії. Також до складу маршруту паломницьких подорожей була включена найдавніша руська обитель – Києво-Печерська лавра, що дає підстави говорити про сприйняття авторами творів своєї держави в єдиному ракурсі православної християнської історії.

Література

1. Гуминский В. Египет и Синай глазами русских паломников – [Електронний ресурс] / В. Гуминский – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/41563.htm>
2. Житенев С.Ю. Паломничество как религиозное наследие.– [Електронний ресурс] / С. Ю Житенёв – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/palomnichestvo-kak-religioznoe-nasledie-chast-2>
3. Жития Святых Димитрия Ростовского. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/448
4. Киево-Печерский патерик, или Сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской Лавры. – К.: Лыбидь, 1991. – 256 с.
5. Кочеляева Н.А. Паломничество в контексте русской культуры XII – XVII вв. // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2008. – № 6. – С. 34 – 42.
6. Назаренко А.В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого [Електронний ресурс] // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 65 – 78. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XII/1120-1140/Mstislav_Velikij/frameset.htm
7. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – М., 2001. – 780 с.
8. Назаренко А.В. У истоков русского паломничества (исторические, богословские, дисциплинарные и правовые аспекты). – [Електронний ресурс] / А.В. Назаренко – Режим доступу: <http://palomnic.org/heritages/history/first/aspect/>.
9. Поселенова Е.Ю. Феномен русской паломнической литературы в контексте духовного образования. // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – № 19-2. – С. 260 – 268.
10. Почитание святителя Николая и традиция паломничества в Бари. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://religions.unian.ua/religinossociety/303482-pochitanie-svyatitelya-nikolaya-i-traditsiya-palomnichestva-v-bari.html>
11. Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце XII столетия. // Пред. и прим. П.И. Савваитова. – СПб., 1872.

12. Современное состояние религиозного туризма и его социальная роль в России и за рубежом: (аналит. обзор) / Житенёв С.Ю. [и др.]. – М.: Междунар. турист.акад., 2010. – 178 с.

13. Талалай М. Русское православное паломничество в Италию.– [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zarubezhje.narod.ru/italy/pellegrinaggio.htm>.

14. Хожение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину // Книга хожений: Записки русских путешественников XI – XV вв. (Антология) / Сост. и пер. Н.И.Прокофьев. – М.: Советская Россия, 1984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus2/Hozenija/XV/Zosima/text.htm>

УДК 930.1(477+438) "1944"

ЛЮБЛІНСЬКА УГОДА 1944 Р. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Демченко Ю.А., студентка IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: доктор іст. наук, проф. **Луняк Є.М.**, кафедра історії України

Наслідки Люблінської угоди, підписаної 9 вересня 1944 року урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), дуже широко представлені в українській історіографії й, починаючи з 90-х років, розглядаються в різних кутах зору. Дану акцію трактують по-різному, в роботах істориків ми можемо знайти такі назви: "добровільне переселення", "масове переселення", "депортація", "трансфер", "обмін населенням", "евакуація", "репатріація" та ін. Велика увага звертається на сам хід переселенської акції, а також на соціально-економічні та психологічні проблеми переселенців. Каменем спотикання в українській історіографії є питання періодизації, зокрема виділення основних етапів переселенської акції. Незважаючи на так би мовити широкий і комплексний огляд цієї проблеми, автор вважає, що на сьогодні залишається ще багато білих плям на полотні українсько-польських відносин.

Завдання даної роботи полягає в тому аби розглянути історіографічні оцінки двосторонньої Люблінської угодине з точки зору вище вказаних проблем, нас цікавлять, по-перше, мотиви її створення, а, по-друге, роль українського уряду як виразника зовнішньополітичних інтересів, адже в більшості наукових робіт про дану угоду говориться лише одним реченням і здебільшого воно має стандартну будову: 9 вересня 1944 р. в Любліні була підписана угода між урядом УРСР і ПКНВ про взаємну евакуацію населення. Мало хто з істориків згадує про події липня 1944 р. у Москві та окреслює основні мотиви даної акції, адже факт підписання угоди урядом УРСР в тих історичних умовах ще не може свідчити про самостійність та легітимність такого рішення.

Серед плеяди сучасних українських істориків, які звертали увагу на проблему підписання Люблінської угоди та її характеристику можемо назвати: Тетяна Пронь [9, 10, 11], Василь Гулай [2], Юрій Шаповал [16], Сергій Шишела [17] та ін.

Юрій Шаповал у статті "Уроки двох репатріацій" подає таку інформацію: "Влітку 1944 року Микита Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У і Раду Народних Комісарів УРСР, зробив спробу приєднати до території України Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Було складено навіть карту Холмської області. Однак Кремль відкидає ці пропозиції, оскільки вже було сформовано інше бачення повоєнного облаштування Європи" [16, с. 53].

І вже 9 вересня 1944 р. у Любліні підписано угоду між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКВН) про переселення українців з території Польщі до УРСР та польських громадян з території УРСР. З української сторони угоду підписав Голова РНК УРСР Микита Хрущов, з польської – Голова ПКВН – Едвард Осубка-Моравський.

21 вересня 1944 р. вийшла інструкція про переселення українців з Польщі – це був своєрідний додаток до угоди, в якому розглядалися фінансові та організаційні питання, безпосередньо пов'язані з реалізацією досягнутих домовленостей [12, с. 406]. В тексті самої угоди читаємо: "Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований, ні прямо, ні посередньо" [14].

Отже, сама по собі угода викликає багато запитань, але нас цікавить той момент, чому цей документ підписаний урядом УРСР, а не Москвою, і яку роль відіграв у цьому аспекті новостворений уряд ПКВН?

Відповідь на ці питання спробуємо знайти в роботах українських істориків. Зокрема Ігор Цепенда у статті "Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944 – 1946 років", звертаючись до проблеми підписання угоди, наводить думки Юрія Сливки, в яких йдеться наступне: "Факт підписання Люблінської угоди урядом УРСР, а не СРСР, говорить про те що цим договором імітувалось встановлення кордону між двома народами – українським та

польським і при цьому Москва нібито залишалася осторонь. Крім того, Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: у випадку, якщо б західні союзники не погодилися з такою акцією, Кремль мав можливість сказати, що це не він підписував договір. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення українсько-польських взаємин і юридично не відповідав за розпалювання нової війни" [15, с.293].

Також Ю.Сливка підкреслює те, що саме Й.Сталіну було вигідно загострити польсько-український конфлікт, щоб потім перекласти всю провину за ситуацію в Польщі не на Москву, а на Україну, а самій Москві відігравати роль арбітра, який нібито примиряє обидві сторони [15, с. 292].

Євгеній Самборський у статті "Депортації поляків із Західної України в 1944 – 1946 рр." зазначає, що на завершальному етапі війни головним завданням у військово-стратегічних планах Москви була експансія радянського режиму на Захід із метою здійснення світової соціалістичної революції. За таких умов створення прорадянських урядів у визволених від німецьких загарбників державах було головною складовою успіху в просуванні соціалізму в Європу.

Саме з такою метою за допомогою Москви й був створений 21 липня 1944 р. Польський комітет національного визволення. Якщо еміграційний польський уряд у Лондоні намагався відродити Польщу в кордонах 1939 р., то ПКНВ не претендував на території, а покійно погоджувався з усіма рішеннями СРСР.

До того ж дослідник зазначає, що, укладаючи Люблінську угоду 9 вересня 1944 р., радянський уряд мав за мету показати західним союзникам легітимність влади ПКНВ у Польщі. А підписання цієї угоди радянським урядом України, а не московським керівництвом, радянська верхівка втілювала в життя свої геополітичні плани, спрямовані на перерозподіл сфер впливу у світі, так би мовити, "чужими руками", залишаючи собі простір для маневру [13].

Тетяна Пронь також піддає сумнівам легітимність уряду ПКНВ, дослідниця зазначає, що "це була фінальна частина майже річного переговорного процесу керівництва СРСР з органом, який не мав легітимних повноважень на владу [9, с. 58 – 59].

А.Ліпкан наголошує на тому, що "правових основ здійснення депортаційно-переселенських акцій абсолютно ніяких не було. У вересні 1944 р. тодішня УРСР не була суб'єктом міжнародно-правових відносин, і не мала жодних повноважень підписувати міжнародно-правові угоди. Тодішнє керівництво Польської держави теж не мало права і повноважень підписувати цю угоду, будучи тимчасовим носієм влади. Як держава і як адміністративний апарат вона ще не була сформована. Справжній і легітимний уряд Польської держави знаходився не на теренах звільненої від нацистів Польщі, але окупованої радянськими військами, а в Англії" [6].

Л.Дещинський у статті "Статус поневоленої України на міжнародній арені в роки Другої світової війни" подає таку інформацію: "ще під час передачі повноважень від попереднього наркома до нового в акті від 20 липня 1944 р. констатувалося, що "утворений у березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться у цей час у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків з іноземними державами"[3]. Це може говорити про те, що радянське керівництво заздалегідь планувало такого роду акцію і створення НКЗС УРСР відіграло в цьому аспекті своєрідну роль, можна сказати стало інструментом реалізації прихованої Кремлівської політики.

Степан Макарчук також підкреслює, що підписання угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і ПКНВ було здійснене за волею Кремля в інтересах вигідного для Москви повоєнного облаштування Європи [7, с. 113].

Досить вагому тезу наводить Сергій Шишела: "Угода від 9 вересня 1944 року "Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР" позиціонувалась як міжнародна, але жодна з сторін не ратифікувала її. Це можливо пов'язано з тим, що жодна сторона не хотіла брати на себе відповідальність, завідомо знаючи, що Угода явно не відповідає нормам законодавства" [17, с. 88].

Т.Пронь підкреслює, що укладаючи Люблінську угоду уряд УРСР та ПКНВ мали підготувати етнічну основу до міжнародного визнання політичного кордону СРСР і Польщі на майбутній зустрічі лідерів країн антигітлерівської коаліції, що повинна була відбутися 4 – 11 лютого 1945 р. на Ялтинській конференції [11, с. 39].

Василь Гулай зазначає, що, підписуючи вказану угоду, обидві сторони виходили з власних політичних мотивів. Проте спільним для них було прагнення до забезпечення максимальної монолітності етнічної структури Західної України та Польщі [2].

В.Андрухів підкреслював, що початок переселення в умовах війни, показало його виключно політичний характер. З одного боку, Польща тільки формувалася як держава, а тому радянському керівництву було не байдуже, який уряд прийде до влади – прорадянський ПКНВ або лондонський емігрантський уряд. З іншого боку – припинити антирадянські акції Армії

Крайової (АК) і Української Повстанської Армії (УПА) можна було шляхом позбавлення їх соціальної і матеріальної бази [1, с. 240 – 241].

Зокрема Л.Зашкільняк особливу увагу звертає на те, що ідея переселення належала не лише Кремлю, але й лідерам США і Великобританії [4, с. 151–152].

Т. Пронь у статті "Масове переселення Українців з Польщі в УРСР в 1944 – 1946 рр.: ключові концепти у документованого та історіографічного наративу" також підкреслює участь Заходу у "перекройці" українсько-польських територій. Дослідниця зазначає: "Усні домовленості голів урядів СРСР, США й Великобританії на Тегеранській конференції та наступних зустрічах, обговорення в листах кордонів СРСР із Польщею й процесу "обміну населенням" можна класифікувати як трансакцію, тобто політичну і юридичну угоду, що супроводжувалася взаємними поступками держав" [10, с. 64].

Андрій Клос, у статті "Примусова евакуація 1944 – 1946 років – репресія проти польських громадян" міститься вирок Конституційного Суду Польщі від 19 грудня 2002 р., де зазначено, що Люблінська угода від 9 вересня 1944 р. не мала жодних правових основ для її підписання, а примусова евакуація не є законною. На момент підписання вище вказаної угоди легітимний уряд Польщі знаходився в еміграції у Великобританії, з яким СРСР ще 25 квітня 1943 р. розірвав відносини. А ПКНВ не мав ніяких легітимних прав для підписання угоди: навіть визнання Тимчасового Уряду Республіки Польщі зі сторони того ж СРСР відбулося лише 5 січня 1945 р.

Також автор вказує на те, що "Люблінська угода 9 вересня 1944 р. є неправомірною, тобто – злочином тоталітарного режиму проти польських громадян. Указана операція з примусової евакуації польських громадян, вчинена зі сторони державних органів УРСР при підтримці ПКНВ під час Другої світової війни, підпадає під категорію – військові злочини та злочини проти людства, які були визначені в статуті Міжнародного нюрнберзького військового трибуналу 8 серпня 1945 р." [5].

Коментуючи дану тезу, варто наголосити на тому, що основна провина цієї антилюдської акції, враховуючи всі історичні обставини того часу, має лежати на плечах Кремля, який, ховаючись за ширмою створеного у березні 1944 року НКЗС УРСР та нелегітимного уряду ПКНВ, здійснював свою злочинну політику, наслідки якої відчутні й зараз.

На останок, варто зазначити, що угода 9 вересня 1944 року була засуджена урядом незалежної України. У пояснювальній записці до проекту Закону України "Про визнання незаконною Угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 року..." йдеться наступне "9 вересня 1944 року між урядом УРСР і де юре неіснуючим і ніким не визнаним на міжнародному рівні Польським Комітетом Національного Визволення була підписана угода про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, яка поклала початок великій трагедії..." [8].

Отже, на основі розглянутої історіографії можна зробити висновок про те, що Люблінська угода 1944 року була повністю ініційована та продиктована Москвою і той факт, що вона була підписана урядом УРСР не можна розцінювати як самостійне рішення української дипломатії, адже стосунки між Україною та Польщею були насажені штучно, це був лише один із стратегічних планів Сталіна щодо розширення сфер впливу соціалізму в світі.

Література

1. Андрухів І.О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 364 с.
2. Гулай В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyvu.edu.ua/vmv/v/p02/20%20gulay.pdf>.
3. Дещинський Л. Статус поневоленої України на міжнародній арені в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vuzlib.com.ua/articles/book/14182-Status_ponevolenoj_ukraini_n/1.html
4. Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944–1946 рр. / Зашкільняк Л. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272 / Леонід Зашкільняк. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 149 – 156.
5. Клос А. Примусова евакуація 1944–1946 років – репресія проти польських громадян [Електронні ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/примусова-евакуація-1944-1946-років-репресі/>
6. Ліпкан А. Операція "ВІСЛА": переселення чи депортація? // Воєнна історія. – 2003р. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm.

7. Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944 – 1946 рр. / Степан Макарчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 103 – 115.

8. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про визнання незаконною Угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 року, засудження акції виконання її умов, як репресії радянського тоталітарного режиму та реабілітацію примусово евакуйованих в УРСР з Республіки Польща громадян, як жертв політичної репресії" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH41J00A.html

9. Пронь Т. "Евакуація" – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. / Т.М.Пронь // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Історичні науки. – 2009. – Т. 94, Вип. 81. – С. 57 – 62.

10. Пронь Т. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944 – 1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного нарративу / Т.Пронь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2012. – Вип. 17. – С. 59 – 72.

11. Пронь Т. Продовження строків дії Люблінської угоди про евакуацію українського населення з Польщі і польських громадян з України від 9 вересня 1944 р. / Т.Пронь // Вісник Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка: сер.: Історія. – 2012. – Вип. 113. – С. 39 – 43.

12. Савчук О. Засади "добровільності" переселенської політики СРСР та Польщі щодо українців 1944–1945 років / О.Савчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І.Крип'якевича, 2008. – Вип. 17. – С. 406 – 412.

13. Самборський Є. Депортації поляків із західної України в 1944–1946 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Samborskyi_Yevhenii/Deportatsii_poliakiv_iz_Zakhidnoi_Ukrainy_v_19441946_rr.pdf

14. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР 09.09.1944. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH41J00A.html

15. Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944 – 1946 років / Ігор Цепенда // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / ред. кол.: Ю.М.Алексєєв, Л.М.Алексієвець, М.М.Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч. – Ч. 1. – С. 292 – 296.

16. Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій (виповнилося 60 років з початку масштабного польсько-українського переселення) / Ю.Шаповал // Історія в школах України: Науково-методичний журнал. – 2005. – №3. – С. 53 – 55.

17. Шишела С.І. Наслідки українсько-польського трансферу населення 1944 – 1946 рр. / С.І.Шишела // Гілея. – 2013. – № 11. – С. 85 – 88.

УДК 94 (477. 51) "1953/1964"

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСТЯН НІЖИНА (1953 – 1964 РР.)

Донець А.О., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України

Визначальним вектором внутрішньополітичної діяльності будь-якої держави є соціальна політика. Причому, її модель регламентує комплекс заходів, що охоплюють різноманітні напрями громадської сфери з метою поліпшення рівня життя населення, підвищення його добробуту, створення умов для оптимального розвитку й функціонування соціальних інституцій, досягнення стабільності та злагоди в суспільстві. Складовою частиною соціальної політики будь-якої держави є проблема матеріально-побутового забезпечення населення.

На жаль, зазначене питання не стало об'єктом дослідження науковців, хоча й було розглянуто в контексті загальнореспубліканських тенденцій процесу лібералізації В.Бараном та В.Даниленком [1], А.Григор'євою [8], С.Кульчицьким [10], О.Тєвіковою [11], Н.Шліхтою [12].

Проблема необхідності економічних перетворень після смерті Й.В.Сталіна виникла саме в колах вищого партійного керівництва, а не в середовищі громадськості, котра влітку 1953 р., в силу психологічної інертності, ще не була готова до будь-яких форм протесту. Результатом четвертої березневої сесії Верховної Ради СРСР стало рішення, що "законом для нашого

уряду є обов'язок піклуватися про благо народу, про максимальне задоволення матеріальних і культурних потреб" [4, арк. 22]. Зазначений факт свідчить про зміщення вектору економічної політики з форсованого розвитку важкої промисловості на ті сфери виробництва, котрі забезпечували зростання благоустрою суспільства – житлове будівництво, легка промисловість та ін.

Першочерговим стало завдання забезпечення населення необхідними засобами для проживання. У роки післявоєнної реконструкції будівництво житла навіть не наблизилося до державних пріоритетів, хоча мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах і просто аварійних будинках [2, с.215]. Зокрема, у Ніжині понад 500 сімей, згідно з офіційними даними, змушені були проживати у підвальних приміщеннях [3, арк. 7]. Тому, партійно-державна номенклатура з вимоги Першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова розпочала розробку законодавчих ініціатив, котрі передбачали відмову від нераціонального використання матеріальних засобів і робочої сили [2, с. 367]. У 1954 р. було рішуче засуджено парадність і надмірні прикрашення в архітектурі, що зумовило початок переходу до будівництва індустріальним методом. Він мав сприяти зменшенню витрат на матеріали, зниженню собівартості житлової площі та мінімізації експлуатації основних механізмів. Досить складним було становище містян Ніжина, оскільки майже 36 будинків знаходилося в аварійному стані, а 400 сімей перебували в черзі на житлову площу [2, арк.13].

Популярне гасло доби відлиги "Кожній сім'ї – окрему квартиру!" воєдино пов'язало обіцянку поліпшення умов побуту та стрімкий будівельний бум, зробивши ці два явища частиною офіційної урядової риторики. Як наслідок, глобальні завдання щодо забезпечення населення житлом були декларовані у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у липні 1957 р. "Про розвиток житлового будівництва в СРСР". Свідченням розгортання масштабів і прискорених темпів будівництва в Ніжині є архівні матеріали щодо будівництва 27-ми квартирних житлових будинку № 1, № 2 та гуртожитку педінституту відповідно на 115,2%, 111,6% та 54,3% [4, арк. 74].

Джерелами фінансування програми житлового будівництва були державні асигнування, кошти підприємств та індивідуальні заощадження громадян. Частіше за все зведення квартир відбувалося за рахунок народного будівництва – спорудження квартир майбутніми мешканцями. Наприклад, робітники Ніжинського обозобудівного заводу у 1958 р. саме таким методом ввели в експлуатацію 4 двохквартирні житлові будинки та 1 одноквартирний загальною площею 371 кв. м. Перевиконали планові показники й робітники засолзаводу – 5 двохквартирних будинків площею 300 кв. м. Натомість, не виконали завдань плану лише робітники клінкерного заводу, м'ясокомбінату та швейної фабрики [5, арк. 57].

Складною проблемою міста, котра гальмувала розвиток житлового будівництва та негативно впливала на екологічне здоров'я мешканців, була відсутність централізованої каналізації. Голова Ніжинського міськвиконкому Л.Т.Гузієнко неодноразово звертався до Голови Ради Міністрів УРСР І.І.Мороза з проханням затвердити в проекті 7-річного плану будівництво каналізації, однак, відповідь залишалася незмінною – "...зараз недоцільно складати проектні завдання на будівництво цього об'єкту" [6, арк. 7]. Наявність 6 ассенізаційних машин для вивезення нечистот, з яких 3 потребували капітального ремонту, лише частково вирішувала проблему. Тому, до 1964 р. місцем для відходів з виробництва слугувала р. Остер, котра протікала через центр міста.

Іншою складовою соціальної політики, про яку було зазначено на сесії Верховної Ради СРСР 12 серпня 1953 р., стало створення умов для повноцінного забезпечення населення продуктами, "...щоб рівень споживання продуктів харчування відповідав науково-обґрунтованим нормам, і був не гірше, ніж в Західній Європі і США" [9, с. 238]. Паралельно з вирішенням проблем продовольчого забезпечення населення радянське керівництво прагнуло за допомогою системи заходів подолати дефіцит споживчих товарів. Остаточо зазначений закон було прийнято лише на липневому пленумі ЦК КПРС 1955 р., делегати якого вирішили використовувати досвід минулих років і збільшити на 40 – 50% виробництво товарів для населення на оборонних підприємствах за рахунок скорочення військового виробництва [9, с. 265].

Для того, щоб товари або продукти харчування стали доступними споживачеві, збільшення лише обсягів виробництва було недостатньо, потрібно було ще й удосконалити торговельну мережу. По-перше, здійснювалися кроки щодо кількісного зростання торгових підприємств за рахунок виділення необхідних приміщень у нових житлових будинках. Так, директор Ніжинського педінституту М.І.Повод повідомляв, що на першому поверсі студентського гуртожитку по вулиці І.Франка будуть розташовуватися два магазини – продуктовий та книжковий, площа яких становитиме близько 120 кв. м. [3, арк. 12].

У радянському суспільстві матеріальне становище суспільства також залежало й від пільг, котрі надавалися різним категоріям населення. Так, середній прошарок найчастіше

користувався пільгами першочергового отримання продуктів та товарів широкого вжитку через спеціальні магазини та їдальні підприємств. Еліта суспільства не тільки отримувала більш вищі доходи, але й відповідно до свого становища пільги. Вирішальне значення для них мало надання квартири, дачі, службового автомобіля, путівок до санаторіїв і будинків відпочинку. Наприклад, безпартійний ніжинець Хоренко відпочивав у санаторії м. Кисловодськ, а член партії – слюсар Задерій відпустку провів у Чорноморському будинку відпочинку м. Одеси у 1955 р.; безпартійні слюсарі Федоренко та Євлах, токарі Філеєв і Кравцов відвідали Сосницький будинок відпочинку (Чернігівська обл.); у 1957 р. члени партії – робітниця Мурашова та слюсар Меркулов побували в санаторії м. Сочі. Подібні тенденції спостерігаються також у градації містян Ніжина на суспільні категорії та отриманні посад у трудових колективах. Так, Петриєнко М.С., який мав лише середню освіту, проте вступив до лав Комуністичної партії з 20 травня 1949 р. до 5 березня 1955 р. очолював Ніжинський міськхарчкомбінат [7, арк. 41]. Натомість, Іванов Г.Г., який закінчив 10 класів школи, однак не став членом партії, працював на посаді помічника майстра [7, арк. 55].

Додамо, що характерною рисою повсякденного життя ніжинців була й проблема дефіциту споживчих товарів. Зокрема, перебої у постачанні життєвонеобхідних товарів – солі, крейди, керосину, масла та крупи, фруктів і мінеральних вод [2, арк. 7] пояснювалися кількома причинами. Насамперед, чітка ієрархія "загальнодержавний – республіканський – місцевий" рівні та обмеженість повноважень на місцях зумовлювала затримки в прийнятті рішень. Наприклад, Голова Ніжинського міськвиконкому Л.Т.Гузієнко у листі до заступника міністра торгівлі УРСР М.К.Попова від 2 квітня 1958 р. звертався з проблемою нестачі солених огірків у місті та просив зобов'язати керівництво Ніжинського засолзаводу надати в продаж 25 тонн продукції [7, арк. 4]. Позитивну відповідь на дане прохання було отримано лише через 3 місяці – 3 липня 1958 р.

Отже, матеріальні потреби повсякденного життя населення у період десталінізації не були повністю забезпеченими. Усе ж, тенденція на збільшення кількісних показників зумовлювала зниження рівня життя радянського населення.

Література

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр.). – К.: Альтернативи, 1999.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі - ВДАЧОН), ф. Р-5293, оп. 1, спр. 550 "Переписка с Советом Министров за 1955 г.", 18 арк.
3. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 596 "Переписка министерств СССР и УССР за 1956 г.", 90 арк.
4. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп.1., спр. 601 "Капитальное строительство и ремонт на 1956 г.", 41 арк.
5. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 699 "Социалистические обязательства с городом Прилуки на 1958 г.", 92 арк.
6. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 742 "Переписка с Министерствами о строительстве паротурбинной электростанции, канализации города, устройстве дорог, строительных жилдомов за 1959 г.", 39 арк.
7. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 910 "Звіти й свідчення про роботу й виконання плану підприємствами, установами, організаціями Ніжина, підсумки соціалістичних змагань між підприємствами Ніжина за 1-е півріччя 1962 р. і списки передовиків підприємств і організацій, занесених на Дошку пошани Ніжина", арк. 243.
8. Григорьева А.Г. Становление государственной политики СССР в 1953-1964 гг. // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 7.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т. 9. 1956 – 1960. – 9 изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1986.
10. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964) // УІЖ. – 1998. – №3.
11. Тевікова О.В. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження історії повсякденності (1953 – 1964 рр.) // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12.
12. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Харків: "Акта", 2015.

ОРГАНИ ПОЛІЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ШОСТКИНСЬКОГО РАЙОНУ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941 – 1943 РР.

Зайченко Д.В., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Давиденко Ю.М.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Проблема колабораціонізму під час другої світової війни на території сучасної України посідає особливе місце в історіографії. За радянської доби даний військовий конфлікт зводився до простих ідеологічних штампів "зрадник/визволитель" і будь-яка співпраця з окупантами категорично засуджувалась, так як не вписувалась у тезу "всенародної боротьби в тылу врага". Випадки колабораціонізму намагались трактувати через марксистську теорію, за якою співпрацювати з німцями могли лише нещодавно декласовані експлуататори. Також радянська пропаганда поширила багато міфів, пов'язаних з місцевою поліцією, звинувачувала їх у відсутності людяності, приписувала свавілля по відношенню до цивільного населення і звинувачувала німецький окупаційний режим у заохоченні агресивних дій проти нього.

Метою даної роботи являється деідеологізація історії поліцейських формувань на прикладі діяльності допоміжної поліції на території Шосткинського району. Даний район обраний не випадково, так як саме на Сумщині діяльність допоміжної поліції простежувалась найкраще, а партизансько-поліційне протистояння мало найгостріший характер.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1941 – 1943 рр., коли Шосткинський район перебував під німецькою окупацією.

Джерельно-історіографічну базу дослідження складають Державний архів Сумської області [1,2,3,4], де знаходяться документи, які дають можливість провести дослідження Шосткинського району періоду окупації, чисельність допоміжних загонів поліції, їх економічне становище, участь у каральних операціях та відношення з органами окупаційної влади.

Сучасний український дослідник І.Дерейко [5,6] в своїх працях проаналізував причини формування загонів колабораціоністів, мотивацію вступу до лав допоміжної поліції, роль цих підрозділів в боротьбі з партизанами та боездатність даних військових частин.

В.Кириєвський – шосткинський краєзнавець, який проводив історичні розвідки стосовно Шостки у період окупації. Його праці спираються не лише на архівні джерела, але й на спогади сучасників подій.

Після захоплення німецькими танковими військами міста Шостки 27 серпня 1941 р. на окупованій території було створено місцеву комендатуру військового управління Ortskommandantur. Також було утворено нову міську управу на чолі з бургомістром К.А.Лисенком.

Підтриманням порядку серед місцевого населення займалась цивільна жандармерія на чолі з українцем Свитницьким [8]. У повноваження цивільної жандармерії також входив контроль за порядком серед військовослужбовців та допоміжної поліції.

Більш широке коло повноважень мала служба охорони порядку, штаб якої був розміщений у колишній заводській лікарні (Садовий бульвар, 30) і підпорядковувалась напряму бургомістру. Її начальником був М.Сирота, агент НКВС, якого залиши в місті для підпільної роботи.

Службу охорони порядку було створено з метою подолання злочинності серед місцевого населення; за її допомоги німецька адміністрація доводила до населення усі розпорядження нової влади, а також брала під контроль громадське та колгоспне майно [5, с.59].

Також однією з головних причин формування допоміжних загонів у Шосткинському районі слугувала обмежена чисельність тилових формувань Вермахту на даному стратегічному напрямку. Тож на перший час низовою ланкою силових структур окупаційного режиму мали стати місцеві допоміжні формування.

Відповідно до Женевської конвенції 1907 р. було заборонено використовувати у власній армії військовополонених, а також громадян ворожої країни. Виняток могли складати лише добровольці. Кількість допоміжної поліції мала складати до 1% населення, але не менше 6 чол. у кожному селі. В містах поліція повинні були формуватись у воєнізовані загони (взводи і роти).

До співробітництва з окупаційною владою спонукало матеріальне заохочування у вигляді непоганої заробітної плати та надання землі. Так, начальник служби охорони отримував 1000 крб. замісник – 850, інспектор – 600, наглядач – 400, перекладач – 350, машиніст – 350, старший поліцейський – 500, поліцейський – 300. Для порівняння, селяни, позбавлені приватної власності і працюючі на державних господарствах, отримували 100 – 200 крб. замість сплати зерном, як це було в колгоспах [4, с.1].

На відміну від закабалених селян, працюючі в службі охорони порядку отримували земельні наділи. Поліцейські, що проходили службу в селах, отримували 0,5 га землі в не залеж-

ності від того, є в них садиба чи ні. Також одружені поліцейські отримували у додаток до свого 0,5 га ще стільки ж для годування сім'ї [3, с.119].

Таким чином, на вересень 1942 р. уся поліцейська адміністрація нараховувала 157 осіб. Серед них на Шостку припадало 34 поліцаї, с.Богданівка – 16 чоловік, с. Собичеве – 14, Івановська община – 8, с. Лазарівка – 7, Ображіївська община – 12, с. Клишки – 21 [1, с. 105].

Восени 1941 року німецькі танкові війська намагались нанести удар з району Шостки на Орел і далі на Москву. Тому розгортання в цьому районі партизанської боротьби та організація диверсій на комунікаціях мали особливе значення. Також зменшення концентрації тилових формувань Вермахту в Шосткинському районі спонукали червоних партизан до активних дій. Партизани пускали під укіс ешелони на залізничних лініях Кролевець-Терещенська, Шостка-Ямпіль. Протягом вересня-листопада було знищено 10 вантажних автомашин, підірвано два мости й колію на перегонах Макове-Глухів і Шостка-Терещенська [7, с.605].

21 листопада 1941 року відбувся бій шосткинських та харківських партизан з невеликим німецьким загonom біля Барського хутору. Німецькі війська втратили 15 солдатів і офіцерів і змушені були відступити. У покарання за супротив окупаційній владі усі мешканці хутору були зігнані в гумно і спалені живцем [8]. Але такі каральні методи приборкання супротиву не надавали бажаних результатів.

Служба охорони порядку починає активно залучатись в каральних операціях проти партизанських загонів з прибуттям до Шостки роти шуцманів, набраних з військовополонених червоноармійців.

Роту шуцманів було сформовано в грудні 1941 р. в Ямпільському районі, с. Хутір-Михайлівський, де було розміщено табір військовополонених. Набір йшов на добровільних засадах, і з 38 тис. полонених на співпрацю відгукнулось 180 бранців, з яких і сформували "робочу роту". Дослідник Дерейко І. довів, що жорстокі умови утримання військовополонених стали головною причиною співпраці з окупантами [5, с.60].

Новостворену "робочу роту" було направлено до Новгород-Сіверська у підпорядкування військових частин Вермахту, але там їх не виявилось, тому роту було направлено в Шостку, де вона увійшла в 552 ландштурм-батальйон. Пріоритетними завданнями шуцманів була охорона стратегічних об'єктів міста – порохового, капсульного, цукрового, спиртового заводів та фабрики кіноплівки. У вільний час від охорони стратегічних об'єктів вояки навчались боротьбі з партизанами.

На початку весни 1942 рота приймає активну участь у боротьбі з партизанами Сумщини з підтримкою загонів мадяр та сільських поліцаїв [5, с. 63].

Особливою жорстокістю шуцмани та сільські поліцаї відрізнялись під час каральної операції проти хутора Гута. В кінці лютого 1942 р. партизанський загін на чолі з С.Ковпаком зайняли хутір і знищили німецький та поліцейський загоны, які приїхали забирати худобу. Після знищення німецького загону партизани провели мобілізацію населення та відійшли в брянські ліси, залишивши хутір без захисту.

У березні 1942 р. німецька комендатура збрала каральну експедицію з загонів шуцманів, мадяр та поліцаїв. Перед виступом для сміливості воякам видали заводський спирт. По дорозі до хутора п'яні шуцмани вбили двох жінок, які збирали солому для общинного господарства [9].

Прибувши на місце, війська не знали, що партизани залишили хутір, тому наступ військ проводився під вогнем артилерії та мінометів. Коли добровольці вступили в село, то не знайшли там жодного партизана. Німецьке командування дало наказ оточити село та винищити жителів в покарання за підтримку партизанів. П'яні шуцмани та поліцаї вривались в хати, вбивали місцевих жителів і підпалювали їхні будинки. Школу підпалили ще з живими людьми, і, коли хтось хотів вистрибнути у вікно, його одразу стріляли. В ході каральної операції загинуло близько 200 жителів хутора.

Особливою жорстокістю у даній операції відзначився поліцай з хутора Лазарівка. Він власноруч вбив 15 гутівців і повернувся до Лазарівки з награбованим майном вбитих [9].

Гутівська операція негативно відзначилась на моральному стані добровольчої роти. Так, комвзводу Ключарев відмовився виконувати накази командира і приймати участь у знищенні беззахисних селян. Дана операція була останньою для творця роти Г. Смориго, який у минулому був батальним комісаром РСЧА. Невідомий шуцман доніс про минуле свого майора німецькій адміністрації, після чого його було арештовано.

Активно боролись з партизанами поліцейські служби охорони порядку. Так, у кінці березня 1942 року лише силами місцевих поліцаїв у районі Кролевця, Бурині та Путивля було затримано радянських парашутистів, яких перекинули туди для допомоги партизанам. За участь у даній операції польова комендатура оголошувала подяку та обіцяла нагороду учасникам [2, с.2].

Попри велику кількість вдалих операцій, спрямованих проти партизан та підпільників, весна 1942 р. характеризується спадом боєздатності як шуцманів, так і служби охорони порядку.

Так, у липні 1942 р. 25 шуцманів, не витримавши жорстокості каральних експедицій проти мирного населення, втекли до партизан. Це призвело до остаточної зневіри у лояльність даного підрозділу, і в серпні його розформували [5, с.65].

У червні 1942 р. поліцейські служби охорони порядку часто помічаються у дисциплінарних порушеннях, таких, як пияцтво, передача зброї стороннім лицам, відкриття вогню без наказу, залишення зброї на посту, крадіжку [10, с. 432].

Відношення допоміжної поліції і місцевого населення перебувало в стані прихованої конфронтації. Поліцаї без указу бургомистра та німецької адміністрації грабували, садили в холодну камеру та били людей, яких відправляли на роботу до Німеччини [4, с.10].

Жорстоке відношення поліції до місцевого населення дискредитувало окупаційну владу та заважало вивозу робочої сили, тому 13 червня 1942 р. німецька комендатура заборонила бити палками та батогами місцеве населення [2, с.6]. Поліцаїв, які заважали відправки людей до Німеччини, звинувачували у зраді, і їх чекало сурове покарання.

Також у 1942 р. відбувається конфронтація поліції та нової адміністрації. Титульним прикладом поліцейського свавілля є конфлікт у с. Лушники між поліцейським Сураєм Н.Я. та старостою села Жовтоножкою. Староста повинен був зачинити млина, поліцай Сурай відмовився виконувати наказ старости і вимагав продовжити його роботу. Після словесної перепалки Сурай почав дискредитувати окупаційну владу в обличчі старости. Але на цьому конфлікт не закінчився. На наступний день п'яний Н.Сурай з іншим поліцаєм прийшли додому старости, погрожували арештом, використовували нецензурну лексику і обіцяли вбити [4, с.2]. Німецька комендатура швидко відреагувала на скаргу Жовтоножки, і Сурай Н.Я. був звільнений з поліції без права на повернення.

Часте порушення дисципліни співробітниками служби охорони привело до того, що 29 червня 1942 р. службу охорони порядку було перейменовано в допоміжну поліцію. На відміну від служби охорони порядку, поліцаї повинні були займатись військовою підготовкою по німецькому уставу [2, с.13].

Німецька комендатура починає жорстоко боротись з дисциплінарними порушеннями. Так, ті поліцейські, які мало проявили себе в боротьбі з партизанами, були звільнені. Мінімальне порушення дисципліни каралось арештом від трьох до десяти днів, їжу видавали кожного третього дня, і то у невеликому обсязі [10, с.432]. Показовим покаранням було повішання поліцая на прізвисько Циган, який грабував населення і запам'ятався шосткинцям тим, що їздив по місту "на білому коні в чорній бурці, як Чапай" [8].

Таким чином, невеликий огляд діяльності колабораціоністів на території Шосткинського району дає далеко не односторонню оцінку, яка не вписується у старі радянські штампи "зрадник/визволитель". Можемо стверджувати, що головними мотивами співпраці з окупантами була боротьба за власне життя в нелюдських умовах окупації.

Відношенням допоміжної поліції та німецької комендатури також не можливо дати односторонню оцінку. Попри старі стереотипи, за якими німці підтримували свавілля поліцаїв по відношенню до місцевих жителів, ми можемо стверджувати, що німецька адміністрація навпаки була незадоволена подібними діями поліції, так як вони дискредитували німецьку владу і відлякувала її прихильників. Винятком можуть бути лише каральні операції проти сіл, які надавали підтримку партизанському руху, де жорстокість поліції не знала міри. Але навіть в таких жахливих умовах знаходяться люди, які не втрачали людяності і відмовлялись виконувати накази.

Література

1. Державний архів Сумської області: фонд Р-2134. Оп. 2. Спр. 3.
2. ДАСО. Р-2139. Оп. 1. Спр. 1.
3. ДАСО. Р-2149. Оп. 1. Спр. 2.
4. ДАСО. Р-2172. Оп. 1. Спр. 1.
5. Дерейко І. Локальний вимір партизансько-поліцейського протистояння в Райхскомісаріаті "Україна": історія однієї роти : збірник научних трудов / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Голова редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – Вип. 16. – С. 57–68.
6. Дерейко І.І. Матеріальне заохочення як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941 – 1943 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.26. – 2004. – 26. – С. 183 – 203.
7. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Т. 19. Сумська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 695 с.

8. Кириєвський В. Шостка. Життя за німців 1941 – 1943 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://shostka24.net/blogs/shostka-zhittya-za-n%D1%96mc%D1%96v-1941-43-rr>.

9. Кириєвський В. Schutzmanns в Шостці [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://shostka24.net/blogs/schutzmanns-v-shostc%D1%96>.

10. Родня. Полиция и партизаны, 1941 – 1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А.Гогун, И.Дерейко, А.Кентий. – Киев: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.

УДК 94 (410)"18"

БРИТАНСЬКА ПІВНІЧНА АМЕРИКА: ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ

Квітковська А.В., магістрантка історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Мартиненко В.В.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

За півтора сторіччя, що пройшли з моменту підписання Акту про Британську Північну Америку, "країна кленового листа" пройшла шлях від самоврядної колонії у складі Британської імперії до однієї з найбільш розвинених в економічному і соціальному відношенні держав світової спільноти.

Своєрідність канадського історичного досвіду є плідним ґрунтом для наукових досліджень. Одна з його ключових особливостей полягає в тому, що північноамериканські колонії Британської імперії були об'єднані в домініон Канада в роки "тріумфу лібералізму" – періоду, коли в багатьох державах Європи та Америки проходила глибинна трансформація політичної системи. Зростаюча роль Канади в сучасному світі обумовлює необхідність всебічного вивчення різних аспектів становлення Канади як самостійної держави в контексті історичного розвитку.

Метою наукової роботи є виявити особливості об'єднувачих процесів колоній в Британській імперії.

Історіографічною основою даної роботи є праці Л.Кошелева [7], О.Сороко-Цюпи [10], С.Данилова [4], В.Кукушкіна [5,6], які присвячені історії Канади в цілому. Значним кроком у дослідженні історії домініону стала 22-томна серія "Канада і її провінції. Історія канадського народу і канадських інститутів" за редакцією А.Шорта й А.Доуті [12], в якій знайшли відображення найрізноманітніші аспекти канадської історії, включаючи географію та економіку, політику й культуру, робітничий і фермерський рух.

У другій половині XIX ст. сформувалися умови об'єднання в союз окремих колоній Британської Північної Америки. Велику роль у цьому процесі відіграли наступні фактори: географічний, економічний та політичний. Саме завдяки їм відбулося утворення Канадської федерації. Це знаходить підтвердження у висновках, які зробила утворена в 1937 р. Королівська комісія з Союзно-провінційних відносин, відома як Комісія Роуелла Сіруа: "Конфедерація була задумана як спосіб вирішення конкретних політичних та економічних протиріч і мала, таким чином, політичну та економічну мету. З політичного погляду вона була утворена для того, щоб започаткувати нову націю, що відповідало б пріоритетам британської політики, які змінилися, і допомогло б об'єднати окремі регіони проти можливої американської агресії. З погляду економіки утворення конфедерації було націлене, по-перше, на розвиток національної економіки, що позбавило б її залежності від дещо традиційних галузей, а по-друге – на послаблення ефективності економічних політик США та Великої Британії" [2, с.39].

Важливу роль у процесі об'єднання колоній відіграв географічний фактор. На схід від об'єднаних Східної (Квебек) та Західної (Онтаріо) Канади знаходився Ньюфаундленд й атлантичні провінції – Нью-Брансуїк, Нова Шотландія й Острів Принца Едуарда, на тихо-океанському узбережжі розташувалася Британська Колумбія. Величезні території належали Компанії Гудзонової Затоки [3, с. 14].

Економічне життя Британської Північної Америки на початку XIX ст. продовжувало концентруватися навколо традиційних промислів: рибальство, заготівля та продаж лісу й розвиток землеробства. Загальний економічний та торговельний бум у світі в середині XIX ст., утвердження в Англії політики вільної торгівлі також певною мірою сприяли прискоренню промислового розвитку Канади. Канадські промисловці досить швидко оговталися від удару, що завдала їм відміна режиму найбільшого сприяння в торгівлі з Великою Британією. Це було зумовлено тим, що у 1854 р. уряди Британської Північної Америки і США підписали Договір про взаємний обмін, що передбачав вільну торгівлю сировиною і продукцією сільського господарства між

двома країнами. Канадські водні шляхи відкривалися для американського судноплавства, США також отримали вільний доступ до рибних промислів приморських провінцій. Сполучені Штати, у свою чергу, відмінили мито на ввіз канадської продукції.

Освоєння нових сільськогосподарських земель та зростання торгівлі стимулювало розвиток нових транспортних шляхів і комунікацій у Канаді. Важливу роль у становленні торговельних зв'язків між західними та східними районами колоній, як і раніше, відігравала водна артерія р. Св. Лаврентія.

Одночасно відбувається інтенсивний розвиток залізничного сполучення. Перші залізниці були побудовані у Канаді ще в 30-і рр. XIX ст., а до 1860 р. їх протяжність сягала вже більше двох тисяч миль [4, с. 15]. Поява залізниць сприяла економічному піднесенню, розвитку внутрішнього ринку і, як наслідок, політичній централізації Британської Північної Америки. Як зазначається в доповіді комісії Роуелла-Сіруа, "По-перше, економічна необхідність конфедерації полягала в утворенні зони вільної торгівлі всередині п'яти початкових провінцій і розвитку міжпровінційних шляхів сполучення. Передбачалося, що природні ресурси й промислова міць декількох провінцій будуть доповнюватися між собою, що дозволить підвищити рівень благоустрою кожної з них. Для запровадження цих планів було необхідно побудувати міжколоніальну залізницю, яка б з'єднала провінції атлантичного узбережжя з долиною р. Св. Лаврентія і забезпечила б Канаді доступ до морських портів у зимовий час" [2, с. 40]. Додатковим фактором, що мотивував федералізацію Британської Північної Америки, слугувала об'єктивна необхідність освоєння великих західних територій, які мали значний економічний потенціал. У роки англійського колоніального панування тривало відкриття земель і подальше освоєння Північно-американського континенту.

Кордони Канади спочатку простягнулися на захід до Скелястих гір, а потім і до берегів Тихого океану. Одночасно і дедалі енергійніше освоювали нові території континенту американці. Захопивши Орегон і Каліфорнію, до 40-х рр. XIX ст. США стала тихоокеанською державою і впритул наблизилися до канадських кордонів. Північно-західна частина Британської Північної Америки залишалася практично незаселеною і малоосвоєною територією, що була під управлінням Компанії Гудзонової Затоки але, коли всередині 50-х рр. на острові Ванкувер було знайдено золото, сюди прибуло декілька тисяч золотошукачів більшою мірою з Каліфонії. У цій ситуації, щоб попередити приєднання до США північно-західної частини своїх колоніальних володінь, уряд Великої Британії викупив у Компанії Гудзонової Затоки о. Ванкувер і заснував колонію Британська Колумбія. Усе це змусило метрополію докорінно переглянути своє ставлення до розвитку Канадського заходу і прийти до висновку про необхідність об'єднання у федерацію всіх її північноамериканських колоній [3, с.51].

Таким чином, інтереси економічного розвитку Британської Північної Америки поставили питання про тісніший зв'язок її регіонів, усуненні внутрішніх митних бар'єрів, захисті канадської промисловості, що зароджувалася, від зовнішньої конкуренції. Розширення й об'єднання внутрішнього ринку вимагало утворення нової політичної структури на місці розрізнених колоніальних провінцій.

Так, у Британській Північній Америці склалися об'єктивні економічні передумови для федералізації окремих регіонів у єдину державу. Однак це не могло відбутися автоматично. Політичні протиріччя в колоніях, міжнаціональні відносини, вплив США й Великої Британії значною мірою вплинули на цей процес. Так, на думку канадського дослідника Пітера Леслі, серед причин утворення Канадської федерації виділяється постійно зростаюча загроза з боку США [1, с.12].

У березні 1865 р. США повідомили уряд Британської Північної Америки про розірвання Договору про взаємний обмін 1854 р. Серед конфедератів існувала думка, що даний договір був вигіднішим для північно-американських провінцій. Джон Макдональд і Джордж Браун, які стояли на чолі уряду, неодноразово від'їжджали до Вашингтона з метою продовження терміну дії договору, але в березні 1866 р. його було розірвано. Багато хто з канадців вважали, що дії американського уряду спрямовувалися на те, щоб змусити британські північно-американські колонії увійти до складу США [4, с. 14].

Така позиція була небезпідставна, так як на виборах 1864 р. Республіканська партія США, що використовувала гасло анексії північноамериканських колоній, досягла перемоги, спираючись на голоси бідної частини населення, якій обіцяли земельні ділянки на півночі [4, с. 17].

Крім того, Палатою представників США в червні 1866 р. був прийнятий "Білль про визнання штатів Нова Шотландія, Нью-Брансуїк, Східна Канада, Західна Канада й організації територій Селкірка, Саскачевана і Колумбія (Білль про анексію)".

Згідно зі ст. 4 Білля, територія штату Нью-Брансуїк визнавалася в існуючих кордонах, до штату Нова Шотландія приєднувався Острів Принца Едуарда, до Східної Канади –

Ньюфаундленд, а до Західної Канади – територія на південь від Гудзонової затоки. Територія Селкірк утворювалася між Західною Канадою і кордонами США, територія Саскачеван включала острів Ванкувер й Острів Королеви Шарлоти і мала кордони з Російською Америкою (Аляскою). Конгрес США залишав за собою право змінювати кордони й ділити західні території.

Внаслідок розірвання Договору 1854 р. із США, економіка провінцій відчутно похитнулася і єдиним ефективним засобом підтримати торгівлю було об'єднання колоній.

До 1864 р. загострилася і політична криза в Британській Північній Америці, пов'язана, головним чином, із протистоянням франко-мовних католиків Східної Канади й англо-мовних протестантів Західної Канади. У спробі подолати кризу лідер Ліберальної партії Джордж Браун і його політичні противники – консерватори Джон Макдональд і Жан Картьє – сформували уряд згоди, внаслідок чого виникла Велика Коаліція 1864 р. Головною метою коаліційного уряду було утворення федеративного союзу для всіх регіонів [7, с. 31].

1 вересня 1864 р. лідери трьох атлантичних провінцій зібралися в м. Шарлоттаун (Острів Принца Едуарда) з метою обговорення питання про утворення Атлантичного Союзу. Рішення про скликання конференції було прийнято Нью-Брансуїком, Новою Шотландією й Островом Принца Едуарда в березні – квітні 1864 р. Однак перед відкриттям конференції в червні 1864 р. неочікувано для цих провінцій прибула делегація з Канади, до складу якої входили Дж. Макдональд, Дж. Браун та Ж. Картьє, з пропозицією обговорити можливість об'єднання всієї Британської Північної Америки. Конференція проходила в умовах таємності. Ідея утворення Атлантичного Союзу була відкинута, й було вирішено зібратися у Квебеку в жовтні з метою обговорення перспектив союзу всіх британських північно-американських регіонів [10, с. 9].

Квебекська Конференція, у роботі якої брали участь 33 делегати від усіх провінцій, відкрилася в жовтні 1864 р. Після 17 днів роботи делегати схвалили "Сімдесят дві резолюції", які надалі були покладені в основу Акту про Британську Північну Америку 1867 р. [10, с. 12].

Незважаючи на те, що утворення союзу вирішувало економічні та оборонні проблеми, тільки провінція Канада реально прагнула до об'єднання. Решта ж зайняли обережнішу позицію. Острів Принца Едуарда побоювався поглинання іншими провінціями. Ньюфаундленд не бачив ніякої економічної вигоди від об'єднання, крім того, Канада знаходилася дуже далеко від нього. Нью-Брансуїк не влаштували умови фінансування будівництва міжколоніальної залізниці. Нова Шотландія, вся економіка якої була тісно пов'язана з морем, також вважала, що Велика Британія для неї ближче, аніж Канада.

У провінції Канада було дві коаліції (одна під керівництвом Джона Макдональда – голови уряду Онтаріо, друга – Жана Картьє – голови уряду Квебеку), які мали різну думку з приводу характеру нового канадського уряду. Партія Дж.Макдональда висловлювалася на підтримку максимально централізованого уряду. Група Ж.Картьє, більш схильна до пранень французького населення, підтримувала федеральну формулу, яка стала б для франкоканадців унікальною можливістю поновити втрачену в 1840 р. автономію і надати населенню колишньої Нижньої Канади їх власні представницькі інститути. Отже, завдяки тиску Картьє і делегатів від Нової Шотландії та Нью-Брансуїка було прийнято федеративну форму правління [11, с.21].

Лондонська Конференція, метою якої було завершення роботи над утворенням нового федеративного союзу й отримання згоди з боку Великої Британії, відбувалася в грудні 1866 р. Умови утворення нової федерації обговорювалися тільки союзним парламентом Канади, оскільки законодавчі дебати в Новій Шотландії і Нью-Брансуїку обмежилися питанням: направляти чи ні делегатів на Лондонську Конференцію [10, с. 42].

Провінції Острів Принца Едуарда і Ньюфаундленд відмежувалися від участі в переговорах. 27 березня 1867 р. за повної підтримки британського Парламенту був прийнятий Акт про Британську Північну Америку (далі АБПА – авт.), який набрав чинності 1 липня 1867 р. і проголосив утворення Домініону Канада та став першою Конституцією Канади. Документ констатував об'єднання чотирьох колоній у Північній Америці: Онтаріо, Квебек (раніше утворювали провінцію Канада), Нова Шотландія і Нью-Брансуїк [3, с. 111].

Термін "домініон" для назви об'єднаної Канади був запозичений з релігійного псалма (№ 72) й означав володіння. Дана назва має подвійне тлумачення. Прагнення деяких провінційних лідерів назвати федерацію Канадським Королівством, щоб відкрито проголосити зв'язок з Британською імперією, не знайшло підтримки в уряді Великої Британії, який розумів, що це викличе незадоволення США. З іншого боку, термін домініон підходив для федерації напівавтономних регіонів, які до кінця не поривали зв'язок з колишньою метрополією. Про це чітко висловився Джон Макдональд, майбутній перший прем'єр-міністр Канади: "Якби народ Британської Північної Америки проголосив, що для його блага, для процвітання Британської Північної Америки буде необхідно розірвати зв'язок з Британією, то я впевнений, що Її Королівська Величність та Імперський Парламент санкціонували б цей розрив... Але жодної пропозиції, щодо розірвання наших відносин в інтересах колонії, не було зроблено... замість цього було

висловлено спільне прагнення винести всі труднощі війни з США, аніж розірвати ці відносини". Таким чином, на карті Північної Америки з'явилася не повністю незалежна держава, а Домініон, як найлегша форма колоніальної залежності, яка характеризувалася, по-перше, визнанням монарха Великої Британії главою Домініону, про що йдеться у ст. 9 АБПА: "Чинним оголошується, що виконавча влада і верховенство в Канаді і над Канадою продовжує існувати в особі Королеви і належить Королеві" [8, с. 52]. Безпосередньо в Канаді англійську монархію представляв генерал-губернатор, якого призначала Королева. По-друге, збереженням за колишньою метрополією зовнішньополітичного суверенітету, вирішення питань війни та миру. По-третє, виключним правом зміни Конституції Канади наділявся парламент Британської Імперії.

Федеративний союз не отримав безпосереднього схвалення народу Канади, проведення референдуму з питання об'єднання в той час навіть не вважалося суттєвим. На думку канадських дослідників, це більше було схоже на джентельменську угоду декількох людей з метою збереження традицій й уникнення анексії з боку США [4, с.17].

У середині ХІХ ст. північні Британські Американські колонії відмовилися від свого самостійного розвитку і незалежності, погодившись на утворення федерації, щоб уникнути поглинання південним, войовничим налаштованим сусідом та довести свою лояльність Британській Імперії [2, с. 41].

Отже, основною метою утворення Конфедерації було заснування трансконтинентальної нації "у формі конституційної монархії під юрисдикцією Британської Корони". Монархічний принцип ніколи серйозно не піддавався сумніву. Перевага надавалася сильному федеральному центру, і хоча об'єднання правових систем через застосування в Квебеку французького громадянського права залишалось неможливим, сильний федеральний союз міг слугувати виходом зі становища. Дж. Макдональд говорив, що ще довго монархічний принцип буде залишатись на цій землі непорушним, і закликав проголосити гасло: "Єдина Канада під Єдиним сувереном!".

Література

1. Алексеев П.И. Британская имперская конференция / П.И.Алексеев. – Саратов: СГУ им. Н.Г.Чернышевского. – 1927. – 26 с.
2. Глеб М.В. Образование доминиона Канада / М.В.Глеб // Сборник материалов Международной научно-практической конференции молодых ученых "Научные стремления – 2011" (14 – 18 ноября 2011 г). Т.2. / Совет молодых ученых Национальной академии наук Беларуси. – Минск: Белорусская наука, 2011. – С. 39 – 42.
3. Данилов С.Ю. История Канады / С.Ю.Данилов. – М.: Весь Мир, 2006. – 255 с.
4. Дейвис Д. Канада / Д.Дейвис. – М.: Госполитиздат, 1930. – 32 с.
5. Кукушкин В.Е. Канада и эволюция имперских отношений в конце ХІХ -начале ХХ вв./В.Е. Кукушкин. – Пермь, 1994. – 229 с.
6. Кукушкин В.Е. Политика либеральной и консервативной партий Канады в отношениях с Великобританией(конец ХІХ начало ХХ вв.)/В.Е. Кукушкин // Историческая мысль в современную эпоху. – Волгоград, 1997. – С. 80 – 85.
7. Лидин А.И. Государственный строй Канады / А.И.Лидин. – М.: Госполитиздат, 1960. – 69 с.
8. Малания И.М. Краткая история Канады / И.М.Малания. – Торонто: Главное правление Федерации русских канадцев, 1945. – 142 с.
9. Нохрин И.М. Организация "Канада прежде всего" в контексте развития общественно-политической мысли Британской Северной Америки (конец 60-х – 70-е гг. ХІХ в.) / И.М.Нохрин // Актуальные проблемы истории Канады: современные подходы отечественной новистики: сборник научных трудов памяти проф. Г.И. Лузянина / под общ ред. А.Г.Иванова. – Магнитогорск: МаГУ, 2009. – С. 29 – 42.
10. Сороко-Цюпа О.С. История Канады / О.С.Сороко-Цюпа. – М.: Высшая школа, 1985. – 304 с.
11. Тишков В.А., Кошелев Л.В. История Канады / В.А.Тишков, Л.В.Кошелев. – М.: Мысль, 1982. – 268 с.
12. Shortt A. Doughty A. Canada and its Provinces. A History of the Canadian People and Their Institutions / A.Shortt, A.Doughty. – Toronto: Printed by T. & A.Constable at the Edinburgh University Press for the Publishers' Association of Canada, 1914. – 247 p.

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА
ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА БРИТАНСЬКИХ ДОМІНІОНІВ
НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Квітковська А.В., магістрантка історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Мартиненко В.В.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Остання третина ХІХ ст. – епоха докорінних змін в ідеології Великої Британії. Ліберальна модель імперії відходила в минуле. У суспільній свідомості затверджувалися нові ідеї, духовною основою яких виступали уявлення про англо-саксонську расу як духовну, культурно-історичну спорідненість всіх британських народів. Саме ця єдність, згідно поширеній думці, була "цементом" Британської імперії, значимість якої значно перевершувала матеріальні зв'язки.

Паралельно в домініонах відбувалося становлення власної національної ідеології, у якій ідея вдосконалення імперської організації була важливим компонентом. У забезпеченні ефективної взаємодії всіх частин імперії бачився як шлях зростання величі Британії, так і задоволення особливих інтересів її автономій. Зміцнюючи своє економічне становище, вбираючи нові ідеологічні цінності, останні усвідомлювали свою нову роль в імперії та прагнули використати це для вирішення власних завдань.

Метою наукової роботи довести, що надання Великою Британією Канаді, Австралії, Новій Зеландії і Південно-Африканському Союзу незалежності у вирішенні внутрішніх справ позитивно вплинуло на їх соціально-економічний і політичний розвиток

На жаль, зазначена проблема не виступала об'єктом дослідження науковців, однак була розглянута в контексті вивчення історії зазначених країн. Варто відзначити, що були опубліковані лише окремі пропагандистські роботи присвячені Канаді: монографії А.Лідіна про державний устрій Канади [5], Б.Алтаева і К.Ломова про робітничий рух Канади [1], П.Р.Міжуєва "Історія колоніальної імперії і колоніальної політики Англії" [6]. Швидкий прогрес у розвитку колоній показав Дж.Грех, його книга "Коротка історія Британської імперії" являє собою ґрунтовну працю [9]. У 1960-х рр. стала видаватися фундаментальна п'ятитомна "Історія Австралії" Ч.М.Кларка, в наступні роки вона перевидавалася в шести томах, а в 1968 р. вийшла його "Коротка історія Австралії" [8].

З 50-х рр. ХІХ ст. британські переселенські колонії вже не були тими "вітряковими жорнами на шії країни-матері", як часто їх називали раніше під час полеміки. Становище там почало змінюватися радикальним чином. Самоврядування, яке надавало можливість необмежено розпоряджатися своїми власними ресурсами, зростання чисельності населення, величезні фонди плодючих земель, поклади корисних копалин, особливо золота, забезпечили швидкий розвиток капіталізму у цих вільних від феодальних пережитків країнах. За півстоліття вони перетворилися у високо розвинуті суспільства європейського типу.

У 1898 р. Канада за чисельністю населення (5,2 млн. осіб) дорівнювала Швеції, у той же час помітно випереджаючи її за вартістю свого експорту [2, с. 152]. У тому ж 1898 р. загальний обсяг російської зовнішньої торгівлі склав 1,3 млрд. рублів, а загальна вартість зовнішньої торгівлі Канади – 609 млн. Іншими словами, Канада, яка мала населення у 25 разів менше, ніж Росія, поступалася їй по розмірам зовнішньої торгівлі всього у два рази [2, с. 161].

Великого успіху досягли австралійські колонії, які тривалий час користувалися у англійців репутацією каторжних поселень. Так з 1878 р. по 1888 р. їх доходи збільшилися з 12 млн. фунтів стерлінгів до 28 млн. фунтів стерлінгів, тобто на 133%, при зростанні населення з 2,1 млн. осіб до 3,6 млн. осіб, тобто лише на 75% [4, с. 98]. Доволі успішним виявилось для австралійської економіки і наступне десятиліття. Наприклад, у 1898 р. прибуткова частина бюджету Нового Південного Уельсу з населенням всього 1,3 млн. осіб дорівнювала 9,4 млн. фунтів стерлінгів, що становило більше 7 фунтів стерлінгів на одного жителя. В самій метрополії, що мала населення 40 млн. осіб, останній показник складав 2,1 фунтів стерлінгів. При цьому важливо мати на увазі, що, на відміну від інших австралійських колоній, Новий Південний Уельс, як і Велика Британія, притримувався політики фрітреду. Але ще істотнішим було інше. З 1861 р. по 1901 р. середньорічний приріст валового національного продукту на п'ятому континенті склав 4,1% проти 4,3% у США [4, с. 126]. Таким чином, за темпами економічного розвитку Австралія поступалася лише світовому лідеру.

Основою процвітання автономних колоній було високо розвинуте сільське господарство, орієнтоване на експорт, переважно в Велику Британію, продовольство і сировина, а також добувні галузі промисловості.

Вже у кінці XIX ст. Канада міцно закріпилася на світовому ринку хліба. Зібравши у 1898 р., як і Велика Британія, 66 млн. бушелів пшениці, і набагато поступаючись по загальній врожайності США (508 млн.), Росії (343 млн.) і Франції (336 млн. бушелів), вона випереджала їх по інтенсивності свого зернового господарства. Так, якщо в Канаді виробництво пшениці на одного жителя склало 11,5 бушелів, то у Франції і США відповідно лише 8 і 7 бушелів на особу [7, с. 243]. З середини 1890-х рр. домініон переживав загальний економічний бум, який продовжувався включно до початку Першої світової війни. За цей час у виробництві зернових був зроблений великий стрибок. У 1913 р. лише однієї пшениці було вирощено 231,7 млн. бушелів.

Основою сільського господарства Австралії було скотарство. Поголів'я великої рогатої худоби склало там у 1898 р. 12,6 млн. (як і в Франції) і 166 млн. голів овець (у 2,5 рази більше, ніж у США та Росії). Австралія з середини XIX ст. знаходилася поза конкуренцією на світовому ринку шерсті. Крім того, австралійці були виробниками молочної продукції та пшениці.

Не відставала від інших автономій і Нова Зеландія, яка зуміла захопити собі ринки в Британії, успішно змагаючись не лише з канадськими й австралійськими, але і з європейськими виробниками. Використовуючи пароплави-рефрижератори, новозеландці за десять років зуміли у декілька разів збільшити виробництво й доставку м'ясомолочної продукції на Британські острови. Якщо у 1887 р. ними у Великій Британії було реалізовано 402 тис. тонн мороженого м'яса, 17 тис. тонн масла і 24 тис. тонн сиру, то у 1898 р. відповідно 1,5 млн. тонн, 96 тис. тонн і 68 тис. тонн [6, с.165]. У результаті ця порівняно невелика (не набагато більша за площею Великобританії) і вкрай віддалена країна зайняла друге місце у світі по вартості експорту на душу населення [6, с. 168].

Іншою галуззю, на якій ґрунтувався добробут "білих колоній", була видобувна промисловість. (У Канаді також важливе значення мало лісопильне і деревообробне виробництво). І Британська Північна Америка, і Австралія володіла великими розвіданими запасами вугілля, чорних і кольорових металів, які відігравали суттєву роль в експортній торгівлі колоній. Але особливе місце в них відігравав видобуток золота.

Відкриття золотоносних родовищ відіграло важливу роль у розвитку всіх без винятку переселенських колоній. Найбільш вплинула в XIX ст. "золота лихоманка" на підйом господарства Австралії. Починаючи з виявлення перших покладів у 1851 р., цей південний континент перетворився в один з центрів еміграції та експорту англійського капіталу. Впродовж двох-трьох десятиліть подоба колишніх "колоній безчестя" буквально змінилася: виросли великі міста, пов'язані телеграфом і залізничними дорогами, з'явилися багаточисельні філії англійських банків і компаній, узбережжя континенту опоясали пароплавні лінії, був встановлений стійкий зв'язок із зовнішнім світом.

У 1898 р. в Австралії і Новій Зеландії було добуто 3 млн. унцій золота на суму 12,8 млн. фунтів стерлінгів. Це був третій показник після Південноафриканської республіки (3,8 млн. унцій) і США (3,15 млн. унцій золота). Росія була останньою у великій четвірці золотодобувних країн (1,2 млн. унцій). Проміжне значення між лідерами і багаточисельною групою дрібних виробників займала тоді Канада (663 тис. унцій). Наступною йшла Мексика, яка добувала майже в 1,5 рази менше. Загальний же видобуток золота складав 14 млн. унцій, таким чином на частку самоврядних колоній доводилося більше 25% виробництва цього дорогоцінного металу [8, с.148]. І це ще не було межею. У 1905 р. у Канаді були відкриті найбільші у Західній півкулі золотоносні копальні.

Наприкінці XIX – початку XX ст. інтенсивно розвивалися і обробні галузі економіки. Услід за успіхами легкої промисловості, прогрес був зроблений в металургії, металообробці, машинобудуванні. Зокрема, почалося виробництво автомобілів. Нарощувалися потужності енергетики.

Усі ці досягнення були б неможливі у настільки короткий строк без величезних ін'єкцій англійського капіталу. На кінець 1913 р. капіталовкладення метрополії склали: у Канаді – 515 млн. фунтів стерлінгів, Австралії – 332 млн., Південно-Африканському Союзу – 370 млн. і Новій Зеландії – 84 млн. фунтів стерлінгів. Таким чином, із загальної розміщеної в імперії суми в 1,824 млрд. фунтів стерлінгів, на частку її автономних частин припадало 1,3 млрд. фунтів стерлінгів. Для більшої наочності можна вказати, що англійський капітал, вивезений за межі імперії, дорівнював у 1913 р. – 1,938 млрд. фунтів стерлінгів [3, с. 196]. Очевидно, що "біла імперія", будучи для метрополії важливішою сферою додатку капіталу, у зворотному порядку отримувала від неї, особливо в "стартовий період", виключну допомогу при створенні основ свого добробуту.

Прикметною особливістю автономій була активна роль держави в регулюванні економічних і соціальних процесів. Головним важелем цієї політики був протекціонізм. У 1898 – 1899 фінансовому році оподаткування імпортованих товарів принесло канадській казні 25,3 млн. доларів, тоді як весь бюджет дорівнював 46,7 млн. доларів. В Австралії в 1900 – 1901 фінансовому

році збір від мит і акцизів склав 8,9 млн. фунтів стерлінгів при загальному доході в 11,3 млн. фунтів стерлінгів [3, с.206]. Протекціонізм не лише захищав внутрішній ринок колоній від надмірної іноземної конкуренції, але й забезпечував значні засоби, які використовувалися для розв'язання різних насущних задач, в першу чергу, для створення інфраструктури і розвитку соціальної сфери.

Найпоказовішим прикладом соціального законодавства може слугувати Нова Зеландія. Прихід до влади у 1891 р. ліберальної партії поклав початок цілої серії реформ. Достатньо згадати лише деякі з них: створення системи арбітражу для урегулювання трудових конфліктів (примирливі комісії формувалися на паритетних началах від підприємців і робітників), введення пенсійного забезпечення, прийняття чітко розробленого фабричного законодавства, який гарантував охорону прав робітників від свавілля роботодавців. Аналогічним чином розвивалося трудове законодавство в Австралії. До початку ХХ ст. у всіх австралазійських колоніях тред-юніони добилися встановлення восьмигодинного робочого дня. Настільки розвинутої системи соціальних гарантій не мала тоді ні одна країна Європи і Америки.

Не дивно, що в автономіях спостерігався швидкий підйом життєвих стандартів населення. Особливо досягла успіху в цьому Нова Зеландія, де рівень смертності на кожну тисячу осіб населення був найнижчим у світі. У 1896 р. даний показник в неї склав 9 осіб, тоді як у Швеції – 15, Англії – 17, Німеччині – 20, в Італії – 24 особи [4, с. 316]. Досягнуті успіхи зміцнювали думку, що імперія може гарантувати стійке зростання добробуту, якщо її потенціал отримає подальший розвиток, а вироблені багатства будуть розумно розподілені [4, с. 318].

Політично автономні колонії були товариствами з глибоко укоріненими демократичними інститутами. Рівне представництво на виборах, оплата праці парламентарів, всезагальне виборче право для чоловіків, були там загальноновизнаними. У 1893 р. жінкам виборчі права були надані у Новій Зеландії, а декілька пізніше в Австралії. В Австралії великих успіхів добився лейборизм. Представництво лейбористів у колоніальних парламентах у 1890-і рр. стало нормою політичного життя. У 1891 р. була створена об'єднана лейбористська партія Австралії, яка після утворення Союзу перетворилася в одну з ведучих політичних сил країни. У 1904 р. лейбористи вперше очолили федеральний уряд.

Нарешті, слід підкреслити, що Канада, Австралія і Нова Зеландія були країнами майже поголовної грамотності. У всіх цих колоніях існувала система обов'язкового безплатного початкового навчання. Значного розвитку отримала там і вища освіта. Перший університет в Канаді був заснований у 1789 р. (Вінздор), в Австралії в 1852 р. (Сідней). До початку ХХ ст. і в Британській Північній Америці, і в Австралії існувала мережа університетів, які забезпечували навчання у відповідності з європейськими стандартами.

Після всього сказаного недивне те захоплення і ідеалізація, якими відрізнялося ставлення російських лібералів до британських самоврядних колоній. Канада – "селянське царство", Нова Зеландія – "передова демократія сучасного світу", "щаслива Австралія" – такими епітетами нагороджували молоді англосаксонські суспільства ліберальні публіцисти й популяризатори.

Отже, використовуючи відкритий грабіж колоніальних народів, нееквівалентну торгівлю, практикуючи работоргівлю, різні форми примусової праці та інші засоби колоніальної експлуатації, англійська буржуазія накопичила величезні капітали, які стали джерелом, з якого підготовували робочу аристократію в самій Англії. Домініони відігравали чималу роль в тому, що Велика Британія в ХІХ столітті перетворилася на промислово розвинену капіталістичну країну – "майстерню світу".

Література

1. Алтаев Б., Ломов К. Новое в рабочем движении Канады / Б.Алтаев, К. Ломов. – М. 1960. – 236 с.
2. Данилов С.Ю. История Канады / С.Ю.Данилов. – М.: Весь Мир, 2006. – 255 с.
3. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. 1815 – 1917 / Н.А.Ерофеев. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 263 с.
4. Корф С.А. Автономные колонии Великобритании / С.А.Корф. – СПб: Брокгауз и Ефрон, 1914. – 453 с.
5. Лидин А.И. Государственный строй Канады / А.И.Лидин. – М.: Госполитиздат, 1960. – 69 с.
6. Мижуев П.Г. История колониальной империи и колониальной политики Англии / П.Г.Мижуев. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1909. – 215 с.
7. Сороко-Цюпа О.С. История Канады / О.С.Сороко-Цюпа. – М.: Высшая школа, 1985. – 304 с.
8. Clark С.М.Н. A History of Australia V. The people make laws 1888 – 1915. – Melbourne, 1981. – 326 p.
9. Graham G.S. Canada. A Short History / G.S.Graham. – London: Hutchin-son's, 1950. – 187 p.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРИЛУЦЬКОГО АГРОТЕХНІЧНОГО КОЛЕДЖУ (1931 – 1991 РР.)

Колейко В.Ю., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: доктор іст. наук, проф. **Леп'явко С.А.**, кафедра історії України

Процес формування професійно-технічної освіти в Україні потребує ґрунтовних наукових досліджень, відповідної нормативно-правової бази. Усебічне вивчення досвіду створення системи підготовки кваліфікованих робітників, етапів її розбудови, управління нею дозволить скласти об'єктивну картину модернізації професійно-технічної освіти на сучасному етапі.

Історія формування та розвитку в Україні спеціальних навчальних закладів є багато-етапною. У Радянському Союзі саме технікуми були основним типом навчальних закладів, що готували фахівців із середньою спеціальною освітою для різних галузей промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, сільського господарства, економіки та права. При цьому зазначаємо, що в УРСР у 1922 – 1930 рр. діяла дещо інша система освіти, ніж в РСФСР. Так, назву "технікум" мали вищі навчальні заклади, які випускали фахівців вищої кваліфікації вузького профілю. Натомість вищі школи ширшого профілю мали назву Інститутів. У 1930 – 1932 рр. через уніфікацію системи освіти в УРСР із всесоюзною, технікуми почали реорганізовувати на середні спеціальні навчальні заклади, профіль яких неодноразово змінювався.

З проголошенням незалежності України розпочалася масштабна програма реорганізації та модернізації спеціальних навчальних закладів. Технікуми та коледжі на сьогодні є вищими навчальними закладами першого та другого рівня акредитації або структурними підрозділами вищого навчального закладу третього та четвертого рівня акредитації, який проводить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

На сучасному етапі дослідження регіонального аспекту розвитку професійно-технічної освіти у контексті її реформування та модернізації є досить суттєвим і вартим наукових розвідок. Тому цілком закономірним став інтерес автора до історії Прилуцького агротехнічного коледжу, в якому сьогодні навчаються близько 1000 студентів.

Проблема історії спеціальної професійно-технічної освіти порушена у низці праць науковців – В.Баранова [1], С.Батышева [2], А.Булгакова [3], Н. Глазунової [4], І.Лікарчука [11], М.Пузанова і Г.Терещенка [14]. У зазначених працях розглянуто шляхи створення матеріально-технічної бази та організацію навчально-виховного процесу, вплив науково-технічної революції на формування професійних кадрів в Українській радянській республіці, зроблено спробу періодизації спеціальної технічної освіти.

Певну наукову цінність щодо історії Прилуцького агротехнічного коледжу має енциклопедичний довідник "Чернігівщина", в якому представлено короткий розділ про навчальний заклад [15]. Проте, вважаємо неточним той факт, що авторський колектив довідника почав історію закладу з 1948 р., що не відповідає архівним документам [15, с. 670]. У 2007 р. вийшов друком енциклопедичний довідник "Прилуччина", в якому представлено низку фактів про заснування ветеринарного технікуму у Прилуках в 1931 р. та ін. [10]. Наразі історія Прилуцького агротехнічного коледжу обривається реорганізацією у 1997 р. [10, с. 466].

Джерельну базу нашого дослідження становлять архівні матеріали державного архіву Чернігівської області – ф.Р-7902, оп. 1 та архівного відділення міської Ради у м. Прилуках – ф.Р-47, оп. 1 (близько 30 справ). Дані матеріали представляють річні звіти про роботу навчального закладу. Також цінні свідчення про діяльність Прилуцького агротехнічного коледжу автор знайшов у спогадах випускників різних років навчання [16].

Історія коледжу бере початок з 1931 р. Саме тоді в одне з найдавніших міст України – Прилуки, розташоване на відстані 140 км від столиці України – Києва, 160 км від обласного центру – Чернігова, було переведено ветеринарний технікум із м. Миколаєва [10, с. 465]. Два роки поспіль, у 1933 р. відбувся перший випуск ветеринарних спеціалістів – веттехніків-епізологів. Наступні випуски були проведені у 1934 – 1941 рр., по дві групи ветеринарних фельдшерів щорічно. У 1936 р. ветеринарний технікум було об'єднано з технікумом нормування, в результаті чого утворився Прилуцький зооветеринарний технікум з двома відділеннями, відповідно – ветеринарним та соціалістичного обліку в сільському господарстві. Першим директором новоутвореного технікуму був І.П.Темносагатний, завучем – В.А.Вісич [16, с. 5]. На жаль, документів про навчальний заклад у 1941 – 1944 рр. мною поки що не виявлено. Лише у спогадах про "Alma Mater" знаходимо епізодичні згадки про те, що багато учнів і викладачів загинуло на фронтах радянсько-німецької війни [16, с.5]. Перший повоєнний випуск ветеринарних фельдшерів відбувся у 1945 р. Загалом, динаміка випусків у мирне десятиліття була такою:

1945 – 1948 рр. – 58 осіб, 1946 – 1949 рр. – 74 особи, 1948 – 1951 рр. – 60 осіб [10, с. 465]. Ці кількісні дані свідчать про стабільний інтерес абітурієнтів до фахового профілю технікуму.

Новий якісний етап в історії навчального закладу відбувся у 1948 р.: "...на базі реорганізації Ветеринарного технікуму було організовано Прилуцький Гідромеліоративний технікум, підпорядкований Міністерству сільського господарства УРСР" [5, с.3].

Технікум знаходився у двох навчальних приміщеннях загальною площею 556 кв. метрів по вул. Котляревського, 67. До матеріальної бази закладу також належали п'ять приміщень гуртожитку, за нормами якого на одного учня припадало 3,9 кв. метрів. Під бібліотеку була відведена окрема кімната. Загальна кількість книг у бібліотеці становила 5,388 екземплярів, причому по спеціальним предметам – 524 екз., загальноосвітнім – 1,461 екз. Труднощі повоєнного часу, мабуть, зумовили те, що читального залу, клубу, фізкультурного приміщення у технікумі не було. Позитивною складовою навчально-виробничої бази було організоване господарство площею у 100 га, де проходила навчальна практика учнів по загальному землеробству та агролісомеліорації. Крім того, практику по спеціальним дисциплінам учні проходили групами 4 – 5 осіб на підприємствах і організаціях м. Прилуки [5, с. 3].

Аналіз матеріальної бази технікуму у 1948 – 1950-х рр. дозволяє констатувати, що вона могла забезпечити лише мінімальні умови виконання навчальних програм. Не вистачало кабінетів, лабораторій, майстерень, інших службових приміщень. Нагальною була проблема будівництва нового корпусу. Це особливо стає зрозумілим у контексті аналізу контингенту учнів. У 1948 – 1950 рр. у технікумі велась підготовка по спеціальності гідромеліорація у 7-ми групах, з них: у 5-ти групах першого і другого курсів; 2-х групах третього курсу за спеціальністю ветфельдшерів. Загальна кількість учнів становила 210 осіб, з яких 156 – чоловіки, 54 особи – жінки. Більше половини учнів, 191 особа – комсомольці, 4 особи – члени ВКП(б). За національною приналежністю 200 учнів – українці, 8 – росіяни, 1 – білорус, 1 – єврей [7, с. 4]. Бажання навчатися на першому курсі технікуму стимулювало доволі високий попит: за планом набору на 120 місць першого курсу було подано 310 заяв. Потяг до навчання в учнів був теж неабияким, адже за навчальний рік із-за неуспішності було відраховано лише 2 особи. Щодо кадрового штату 17-ти викладачів, то більшість з них мали стаж навчальної діяльності від 10 – 17 років і вищу освіту [7, с.5].

Знаменно, що навчально-виховний процес у перше повоєнне десятиліття був густо осякнтий ідеологічними радянськими доктринами. Як правило, звіти про річну діяльність колективу технікуму починалися з виконання історичних "Постанов партії та Уряду з ідеологічних питань, рішень ЦК ВКП(б)", наприклад, "геніальних праць тов. Сталіна з питань мовознавства і Постанов Ради Міністрів СРСР... про будівництво Каховської гідроелектростанції на р. Дніпрі, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів, про зрошення земель Південних районів України..." [6, с. 1]. Усю ідейно-виховну роботу з учнями, викладачами та виробничим персоналом контролювали партійна та комсомольська організації технікуму.

Враховуючи загострення міжнародної обстановки в умовах "холодної війни", зростаючи потреби радянських збройних сил, а звідусіль й тенденцію до нестабільності учнівського контингенту, наприклад, у 1951 – 1952 рр. вибуло 37 осіб, з яких 33 учні було мобілізовано до лав Радянської армії, у 1952 р. відкрився заочне відділення [6, с.5]. Це дало змогу готувати більше спеціалістів – гідротехніків, яких на той час не вистачало в сільському господарстві. План прийому учнів по технікуму становив 60 – 70 осіб щорічно на базі 7 класів. Термін навчання тривав 3 роки 10 місяців.

Доцільно дати позитивну оцінку директорському корпусу технікуму у вирішенні питань покращення матеріально-виробничої бази. Однією з головних задач було будівництво нового навчального корпусу. Воно розпочалося у 1954 р. з ініціативи директора І.Ф.Сисуненка, надалі продовжилося за керівництва закладом А.Д.Іванова (1956 – 1959 рр.) та П.В.Фурти (1959 – 1963 рр.). 14 січня 1961 р. відбулося урочисте відкриття нового навчального корпусу, в будівництві якого активну участь брали викладачі та студенти технікуму [16, с. 7 – 8]. У тому ж році було відкрите відділення електрифікації сільського господарства, відтак технікум розпочав підготовку техніків-електриків, перейшовши у підпорядкування управління сільського господарства учбових закладів підготовки МС УРСР. Ці структурні зміни зумовили й чергову реорганізацію навчального закладу, який з 1962 р. мав назву Прилуцький технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства. З 1963 р. директором його був призначений О.Г. Бишовець [15, с. 670].

У серпні 1964 р. відбулася ще одна реорганізація навчального закладу. В архівному документі читаємо: "... На базі Прилуцького технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства та "Української дослідної станції по тютюну і махорці" створити Прилуцький радгосп-технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства" [7, с. 1]. Суттєво зросла кількість навчальних кабінетів, їх стало – 22. За 1964 – 1965 рр. радгосп-технікум

підготував 117 спеціалістів середньої кваліфікації, з них – 91 особу техніків-електриків і 26 осіб техніків-гідротехніків. Загальна кількість студентів стаціонару зросла до 613 студентів [7, с. 8]. Зазначаючи появу нових фахових дисциплін, незмінною складовою ідейного виховання учнів залишалися предмети ідеологічного спрямування, всебічне вивчення рішень XX, XXI, XXII з'їздів КПРС [7, с. 7].

Певною особливістю даного періоду історії Прилуцького технікуму стало випереджальне збільшення кількості студентів заочного відділення. Станом на 1 жовтня 1965 р. кількість учнів-заочників складала 867 осіб [7, с. 21].

Підготовку студентів як стаціонару, так і заочної форми навчання забезпечували у 1966 – 1967 рр. 50 викладачів, 44 з яких мали вищу спеціальну освіту, а 6 осіб навчались заочно в інститутах. Річне навантаження викладачів коливалося від 480 годин до 1080 годин [8, с. 2]. Беручи до уваги факт актуалізації науково-технічного прогресу в СРСР, в навчальних програмах технікуму з'явився окремий напрям – "Застосування технічних засобів у навчанні", в якому зазначалося про удосконалення організації навчального процесу та методики використання кіноапарату "Україна", стаціонарної кіноустановки КН-12, магнітофону, діафільмів, діапозитивів тощо [8, с. 9].

У 1968 р. радгосп-технікум знову повернувся до назви Прилуцький технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства [9, с. 1]. Натомість у такому статусі він залишався до 1987 р. У перебудовчий період в СРСР відбулася, певною мірою, повторна трансформація і 1 квітня 1987 р. технікум був реорганізований у радгосп-технікум, яким залишався до 1997 р. [12].

За часи існування Прилуцького радгоспу-технікуму зросла його матеріально-технічна база: учбовий корпус загальною площею 3240 кв. метрів, 45 навчальних аудиторій і кабінетів, актовий зал на 350 місць, спортзал, бібліотека з книгозховищем і читальним залом; навчально-виробничі майстерні загальною площею 525 кв. метрів, навчально-виробниче господарство, літний табір для утримання телят, підсобний цех з переробки сільськогосподарської продукції тощо [16, с. 14]. У 1989 р. у радгосп-технікумі було відкрито відділення організації і технології виробництва, а у 1991 р. ще одне нове – відділення землевпорядкування [13, с. 1]. Директором технікуму у цей період був заслужений вчитель УРСР М.М.Титаренко.

Із наведених документальних матеріалів можна зробити висновок про доволі стрімкий розвиток Прилуцького ветеринарного технікуму у 1931 р. до Прилуцького радгоспу-технікуму на кінець 80-х – 1991 рр. Зміна умов, соціально-економічних особливостей розвитку регіону впливала на формування системи професійно-технічної освіти у зазначеному навчальному закладі, сприяла удосконаленню навчального процесу та зміцненню матеріальної бази. З 1948 р. по 1990 р. Прилуцьким технікумом було підготовлено понад 12500 спеціалістів у різних галузях сільського господарства.

Література

1. Баранов В.И. Рабочая смена: о развитии профессионально-технического образования в УРСР / В.И.Баранов, В.И.Гнедин, Н.П.Гриневиц. – К.: Вища школа, 1976. – 168 с.
2. Батышев С.Я. Актуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации / С.Я. Батышев. – М., 1979. – 224 с.
3. Булгаков А.А. Профессинально-техническое образование в СССР на современном этапе. – М.: Высшая школа, 1977. – 311 с.
4. Глазунова Н.И. Подготовка рабочей смены: развитие системы профессинально-технического образования. 1959 – 1987 гг. – К.: Вища школа, 1987. – 197. с.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-7902, оп. 1, спр. 17.
6. ДАЧО, ф. Р-7902, оп. 1, спр. 43.
7. ДАЧО, ф. Р-7902, оп. 1, спр. 148.
8. ДАЧО, ф. Р-7902, оп. 1, спр. 196.
9. ДАЧО, ф. Р-7902, оп. 1, спр. 223.
10. Енциклопедичний довідник. Прилуччина / За ред. Савон О.А., Шкоропад Д.О. – Прилуки, 2007.
11. Лікарчук І.Л. Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи. – К.: Педагогіка, 1999. – 287 с.
12. Прилуцьке архівне відділення міської Ради, ф. Р-47, оп.1, спр. 445.
13. Там само, ф.Р-47, оп. 1, спр. 473.
14. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1980. – 232 с.
15. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.Кудрицького. – К., 1990. – 1005 с.
16. Черніков П.І. Скарбниця, що ціни не має. – Чернігів, 2005. – 79 с.

СТРУКТУРА КОЗАЦЬКОГО ОБРАЗУ У ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОМУ ЦИКЛІ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

Костюченко О.І., магістрантка історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Потапенко М.В.**, кафедра історії України

Поява думи як оригінального жанру української народної творчості було спричинено історичною необхідністю. Адже в боротьбі проти турецько-татарських орд, які знищували все на своєму шляху, необхідна була підтримка новоспеченому українському лицарству – козацтву. Так, думи підтримували не тільки моральний дух захисників нашого краю, але допомагали мобілізувати для боротьби широкі маси українського населення. Тому народна творчість закарбувала у історичній пам'яті народу героїчне минуле, яке нам залишили наші предки – козаки. Суттєву наукову оцінку та аналіз народної творчості здійснили такі дослідники як В.Антонович, М.Драгоманов, К.Грушевська, М.Костомаров, П.Житецький, Ф.Колесса, Г.Нудьга. Вони вперше намагалися дати оцінку народним героям що побутували в піснях. Перш за все, для побудови структури козацького образу необхідно розглянути, етимологію слова "козак" з точки зору народної творчості та за яких умов і чому виникає сам феномен козацтва. В історичній літературі побутує велика кількість думок та теорій з цього приводу, адже українські, польські та російські автори розглядають цю проблему під "своїм" кутом зору [4]. Так, історичні дослідження подають ряд економічних, політичних, військово-стратегічних та соціальних чинників, що вплинули на формування військово-політичного осередку. Загально прийнятими виділяються декілька теорій, що пояснюють причини виникнення особливого прошарку на теренах України. Розглядаючи військово-стратегічний чинник, важливо зазначити саме турецько-татарську небезпеку, що загрожувала населенню яке проживало на українській території. Тут ключову роль зіграла неспроможність польсько-литовської влади організувати надійний захист степових кордонів, де українське населення потерпало від постійних набігів та грабунків [7, с.53 – 55]. Ці події вплинули і на творення народної пісні, що мала возвеличувати, заохочувати та проставляти козаків, як лицарів українського краю. Так народна пам'ять виділила перший турецько-татарський цикл пісень, що зображують козаків в ролі лицарів-захисників від ворожих набігів. Майже всі пісні пройняті темою возвеличення козацького воїна в тому чи іншому вимірі. Так народні пісні, славлячи своїх героїв закарбували у пам'яті століть їх риси вдачі, моральні норми, пріоритети та побудували своєрідний образ власне "українського" героя [3, с.7].

Народна дума "Козак Голота" помістила всі народні уявлення про риси народного героя: вільного, сильного, відважного, чесного захисника народу – Голоту:

*Ой полем, полем Килиїмським, то шляхом битим гординським,
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота...* [9, с.189]

У думі підкреслюється миролюбний характер героя, така його поведінка протиставлялась образу іноземних загарбників. Адже козак Голота гуляючи, "ні города ні села не займав". Народ зобразив свого захисника дужим воїном, що у бою діє розважливо.

Козак Голота наголошує про свою приналежність до козацького стану, де свої звичаї та закони, якими він керується, не дивлячись на те, що він сам гуляє:

*...Ще ти козака у руки не взяв, а вже за його й гроші пощитав.
А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав, і козацьких звичаїв не знаєш...* [9, с.190 – 191]

Дума "Отаман Матяш старий" також наголошувала на лицарській вдачі козаків:

*...За отамана Матяша господа бога прохали:
"Десь твоя мати в небі пресвятилась, що тебе, лицаря, да породила,
Що ти в чистом полі пробував, із нас, бравославців-небувальців,
ні одного козака із войська не утеряв"* [6].

Вся суть вільного українського козацького лицарства прослідковується також у думі "Івась Удовиченко, Коновченко":

*Ой на славній Україні, кликне-покликне Филоненко,
Корсунський полковник, на долину Черкень гуляти,
Слави війську, рицарства діставати,
За віру християнськую одностайно стати...
... Которії козаки Не хочять по ріплі спотикати,
За плугом спину ламати, а слави діставати...* [8].

Дума закликає до лицарської боротьби та слави, ніж до покірної праці на пана. Заклик до гуртування для визвольної боротьби, а не чесної праці, яка не буде оцінена по заслугі. Така дума не тільки прославляла козацьку вдачу, вона мала пробудити сміливість та відвагу тих, що вступали до козацьких лав, залишаючи позаду страх за своє життя. Саме така самопожертва мала винагороду в уславленні героїв серед народу, особливо це відображалось у думках про смерть козаків, які загинули захищаючи українські інтереси:

*... Полягла Івася Коновченка на долині Черкені голова –
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна поміж козаками,
Поміж друзями, поміж лицарями,
поміж добрими молодцями [8]!*

Такі рядки уславлення смерті лицарів присутні у багатьох думках як девіз для козацького духу, неймовірної витримки та скорботи, в той же час не зламності та віри у свої сили [1, С.99-100].

Та все ж народні лицарі мали і свої погрішності – це насамперед пияцтво. Для козака було дуже важливо мати тверезий розум та ясну голову, оскільки на них завжди чатувала небезпека. Але постійні військові сутички із загарбниками залишали гори трупів за християнською душею козака, тому, пияцтво дещо відволікало чи полегшувало ці душевні муки. Адже вбивство заради захисту всеодно залишається вбивством і це також сильно впливає на психіку навіть найсильнішого духом воїна. Також козаки втрачали своїх побратимів на полі бою, що також викликало велику скорботу та душевні рани, які можна було приглушити хоч на деякий час алкоголем на що без сумніву погоджувались козаки. Про постійну тягу до випивки згадується у багатьох народних думках, наприклад:

*... Там собі козак п'є-гуляє,
Поле Килиїмське хвалить-вихваляє... [9, с.189 – 191] – зазначає дума про "козака Голоту".*

Хоча в період військових дій чи виконання військових завдань байдужість та безвідповідальне вживання алкогольних напоїв гостро засуджувалось, саме це спостерігаємо в думі "Івася Удовиченко, Коновченка":

*...Годі вам у винницях горілок курити,
По броварнях пив варити, по лазнях лазень топити,
По ґрубах валятися, товстим видом мух годувати,
Сажі витирати, – ходіте за нами на долину Черкень погуляти! [8]"...*

Алкоголь часто притуплював здоровий глузд та гостроту козацького розуму, а це в свою чергу відбивалось на військових діях та тактиках ведення бою, тому під час таких операцій алкоголь був строго заборонений, а хто порушував закон – був строго покараний:

*... Дай мені, батьку, оковити горілки напитись,
Не зарікаюсь бусурман більше побити!"
"Ой Івасю Коновченку, ще ти дитя молодеє, –
Будеш ти хміль уживати, будеш перед мене, пана молодого,
На долині Черкені голову козацькою покладати!"
"Не буде мене, батьку, сей хміль нічого зачепати,
Лучче буде серцю смілості подавати! [8]"..*

Таке військове життя козака, сповнене втрат та жахів поля бою, викликало алкогольну залежність, тим паче випити завжди було з ким, оскільки товариші чудово розуміли одне одного і ніколи не відмовляли у такого роду підтримці.

Пияцтво та гуляння створювало негативний образ козака, як безвідповідальної людини, та викликало байдужість до всього, що яскраво відображали події думи "Отаман Матяш старий", де необачність та байдужість головнокомандуючого призвела до втрати двадцяти козаків:

*... То саме вночі, заждав малую годинку, невелику часинку –
Як не буйнії вітри повівали, –
Як турки-яничари з чистого поля в долину припали,
Дванадцять козаків бравославців-небувальців в полон забрали[6]...*

Ще однією з ключових причин душевних терзань козаків, був сум за долю рідної землі та народ, який потерпає від тяжких мук. Було складно усвідомлювати, що рідні чи друзі, батьки чи побратими, десь далеко потерпають від знущань панів чи у турецькому полоні. Козак мав вже усвідомлення своєї єдності з народом, тому боляче було навіть спостерігати муки інших.

Серед соціально-економічних причин важливо виділити посилення феодалного та релігійно-національного гніту. Селяни та міщани, шляхта, що була позбавлена власності, різні категорії служивих людей втікали від польської сваволі на вільні та не заселені землі "Дикого поля". Так у вітчизняній літературі виникла "уходницька" теорія пов'язана із зародженням козац-

тва. Явище "виходу в степ за волею" доволі широко представлене у народних піснях. При цьому козаки характеризувалися як вільні люди, які не бажали покори, боролися за свою волю [4].

Яскравим прикладом подібної вдачі козака виступає дума "Козак Нетяга Фесько Гарджа Андибер". В ній головний персонаж є шукачем пригод, який не боячись нічого блукає різними шляхами включаючи ворожий, де має постійно бути насторожі та боронитись від ворогів-загарбників. Він не шукає безпечних місць, він сам собі господар, що вирішує свою долю. Тут робимо висновок, що козаки настільки цінували свою свободу, що не страшились навіть смерті, що могла загрожувати їм кожну хвилину у степах "Дикого поля":

*Ой полем, полем Килиїмським, битим шляхом Ординським,
Ей гуляв, гуляв козак, бідний летяга, сім год і чотири
Де потеряв з-під себе три коні воронії* [10, с.142].

Наступним не менш важливим прикладом виступає дума "Сокил і сокля". Так, перш за все важливо визначити символізм вживання птаха, замість людини. Саме образ сокола вживається найчастіше в думках, і як зазначає П.Житецький він є символом вільної душі козацької [2, с.20]. Порівняння з птахом мало логічну прив'язку, оскільки в народі козаки вважались вільними як птахи. За таких умов розповсюдженням фольклорно-символічним значенням сокола була сила, краса, мужність та волелюбність козаків[5, с.7]. Ця дума виникла в період турецько-татарських нападів на українські землі та викрадення молоді в турецький ясир, щоб мобілізувати козаків для боротьби проти поневолювачів. Також дума розкриває тогочасне ставлення козаків до багатой турецької неволі:

*...Лучше ми будем по полю літати та собі живності доставати,
Аніж у тяжкій неволі у панів проживати.
Ей, тож-то у панів єсть що пити і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити...* [10, с.145].

Пісні зображають велику кількість прикладів, де козак або звичайний невільник постає перед вибором зречення віри та невільницького життя у турецькому достатку чи страждань, які принесе жага до вільного життя на батьківщині, якщо вдасться втекти. Надаючи пріоритет свободі та волі, козаки потерпали у турецькій неволі, саме за таких умов був створений кобзарями окремий тематичний цикл невільницьких плачів.

Нам відомі тільки 9 дум про поневіряння козаків у неволі, це були одні з найдавніших дум, що дійшли до нашого часу і дають загальне уявлення про образ козака-мученика, який страждає на чужині: "Невольники на каторзі", "Невольницький плач", "Утеча із турецької неволі морем", "Утеча невольників з каторги" та ін. Емоційно і детально страждання у турецькій неволі змальовує дума "Плач невольника":

*...Тоді козакам, бідним невольникам, тяжкая неволя добре далась знати:
Кайдани руки та ноги повривали,
Сирая сириця тіло козацьке-молодецьке до жовтої кості проїдала.
Тоді козаки, бідні невольники,
Стали плакати-ридати, до сиріє землі припадати
Та землю турецьку і віру бусурменську, клясти й проклинати*[10, с.125]....

Схожі страждання передає дума "Невольники на каторзі":

*...Як то бідні невольники у тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали, гей... [8]*

Велика кількість пісень розкриває козака як страждальника-борця. Саме невольницькі пісні передають весь колорит мужності та страждань які переживали козаки у неволі не бажаючи потурчитись, зрадивши свою віру та забути про рідну землю.

Тема невольницьких плачів наскрізь пройнята мотивами збереження християнської віри в неволі, страхом зречення та зневагою до мусульманської та як говориться в піснях "бусурменської" віри:

*... "Гей, – каже, – земле, земле турецькая,
Віро проклятая бусурманська, розлуко ти християнська... [8].*

В умовах ув'язнення козаки уповають на Господа, щиро вірять у свій порятунок. Так думи зображають козаків зятими християнами, не дивлячись ні на які перешкоди та страждання. Така характеристика надавала козакам образу глибоко духовної та чистої людини, яка ще й виявляється мучеником за християнську віру. Тому робимо висновок, що не менш важливим для козаків був захист християнської віри від покатоличення та від мусульман. У турецько-татарському циклі найбільше нарікалось на явище потурчення та зречення християнської віри серед бранців у турецькому полоні. Саме таке явище сприймалось гостро у козацькому колі як зрадництво, і гостро засуджувалось.

Дума "Самійло Кішка" є найбільш виразним прикладом проблеми борців-страждальників та зрадників у турецькому полоні. В особі Самійла Кішки народ змалював відважного, стійкого, сміливого воїна, що ніколи не зрадить свою батьківщину та віру. Далі за традицією, йому протиставляється зрадник Бутурлак, що зрікся віри заради розкоші турецької. Дума пройнята гострою критикою та осудом явища зречення своєї батьківщини та віри:

*...Четвертий – Лях Бутурлак,
Ключник галерський, Сотник переяславський,
Недовірок християнський, Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири як став по волі, Потурчився, побусурманився
Для панства великого, Для лакомства нещасного... [10, с.128].*

Саме ім'я "Лях Бутурлак" – має символічне уособлення загальних ворогів козаків – ляхів та бусурман. Щоб більше ненависті додати зрадникові дума зображає його як підлабузника турецького пана та навіть підбурювача до зради віри:

*Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький, Батьку козацький!
Добро ти вчини, віру християнську під нозі підтопчи.
Хрест на собі поламни, а ще будеш віру християнську під ноги топтати
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати... [10, с.130].*

Так між рядками вимальовується ще одна негативна характеристика – зрадника. Він навіть не кається і не жалкує про свій вчинок, підбурюючи інших на подібне. Дума була свого роду попередженням про спокуси, які могли чекати невірника у полоні і це свого часу допомагало триматися бранцям, тим самим надаючи їм великої шани за витривалість та силу духу.

Козаків не рідко зображують як сильну вольову людину, яка має високі моральні принципи, але їх зовнішній вигляд жебраків, викликає хвилю огиди і осуду з боку інших. Саме таке поєднання духовної краси і жадливого зовнішнього вигляду козака, яке в піснях протиставлялось багатому та вигляд та нищому в душі панові, що було свого роду зображенням польського панування та соціального гніту над українцями.

Дума "Козак Голота" досить чітко показує соціальне становище та духовне багатство козацького люду. Навіть саме ім'я козака "Голота" вказує на його низьке соціальне положення:

*Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота... [9, с.189].*

Далі опис одягу та спорядження козака залишає бажати кращого, він виглядає як обірванець, який навіть на хвилинку не здається статним воїном. Він більше має вигляд звичайного обірванця-жебрака, але його онучі закривають сильне та витривале козацьке тіло:

*Правда, на козакові шати дорогії – три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа, а третя й на хлів незгожа,
А ще, правда, на козакові постолі в'язові,
А онучі китайчані – щирі жіноцькі рядняні;
Та на козакові шапка-бирка – зверху дирка,
Травою пошита, вітром підбита... [9, с.189].*

Йому протиставляється татарин, що має хижі наміри продати козака на невольницькому ринку, але козак у чесному бою перемагає завдяки гарному розуму, та забирає як трофей татарський одяг і коня:

*Він тоді добре дбав, чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав, на свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик іздіймає, на свою козацьку голову надівав;
Коня татарського за поводи взяв, у город Січі припав... [9, с. 190]*

М.Костомаров наголошував, що козака Голоту приваблювала здобич. Професор Грицай у своїй критиці навпаки наполягає, що такому воїнові не властиве користолюбство. Він не дбає про власний добробут та про багатство. У думі підкреслюється миролюбний характер героя. Гуляючи "полем киліімським", "битим шляхом гординським" він ні міста, ні села не займає. Така поведінка героя була своєрідним протиставленням іноземним загарбникам. А татарські речі він взяв у якості трофею за переможений поєдинок... [1, с.96].

Досить лірично зображується у думі "Федор Безродний, бездолний" поминальний обід, що справляли по козацькому лицарю:

*...Да премудрому лицарю славу учинили, а тим його поминали, що в себе мали
Цвіленькими військовими сухаря... [8].*

Опис такої дійсності говорить не тільки про скрутне соціальне становище козаків, але й про байдужість до розкоші. Вони спавляють велику славу на похороні, і не важливо якими наїдками, що мають – то і їдять. Оскільки найбільша цінність є для них свобода, вільна від загарбників та панських знущань рідна земля та християнська віра.

Отже, опис тогочасної дійсності, за текстами народних дум створював своєрідну характеристику образу козаків, що включала в себе ряд якостей, якими були наділені козаки. Можливо їх позитивні риси дещо перебільшувались у народних піснях, але ми пам'ятаємо, що тогочасні пісні-думи часто могли оспівувати саме те чого прагнули, тому моменти перебільшення можуть бути цілком виправдані. Тож, традиційно козака зображували в народних піснях, як різносторонню особистість з певними цілями та пріоритетами, що мала ряд як позитивних так і негативних якостей, які мали також своє пояснення присутнє у текстах пісень. Так, за текстами дум, ми розглянули козаків, як людей, що об'єднались, прагнучи волі та свободи на рідній землі та не бажали миритися з гнобленням та несправедливістю. Згодом вони вирізняються як лицарський орден захисників рідного краю від іноземних загарбників та ревних сповідувців християнської віри. Духовна краса та незламність козацького духу породжувала борців-мучеників у турецько-татарській неволі, але тут також виділявся феномен зрадництва та відречення від рідної землі та віри полоні, адже не всі були настільки сильні духом, щоб витримати поневіряння на чужині. Ще однією негативною рисою козаків було пияцтво, що зображало начебто сильного воїна байдужим та безвідповідальним. І на останок важливо зазначити соціальний фактор, що зображав козака жебраком-обірванцем до яких упереджено ставились інші судячи з його зовнішнього вигляду. При цьому думи роблять наголос на тому, що козаки не були корисливими, вони обходились тим що мали, бо перед ними стояла важливіша мета.

Література

1. Грицай М. С. Українська народно-поетична творчість / М.С.Грицай, В.Г.Бойко, Л.Ф.Дунаєвська. – К.: Вища школа, 1983. – 360с.
2. Житецький П. Про українські народні думи. – К.: Друкар, 1919. – 117с.
3. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум. – Л., 1921. – С.7
4. Клос А.І. Етимологія концепту "козак" у контексті питання виникнення та формування козацтва // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний вісник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 22. – С. 15-22.
5. Матяш І. Первісні джерела символіки українського героїчного епосу - дум та історичних пісень // Народна творчість та етнографія . – 12/2004 . – N 6. – С. 3 – 8.
6. Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893. – С. 238 – 240.
7. Недяк В.В. Україна – козацька держава: наукове вид. – К.: Вид. "Емма", 2004. – 1216 с.
8. Павлій П.Д. Українські народні думи та історичні пісні / П.Д.Павлій, М.С.Родіна. М.П.Стельмах. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. – 700 с.
9. Поліщук Ф.М. Українська народна поетична творчість. Хрестоматія. – Київ: Радянська школа, 1968. – 559 с.
10. Шумада Н.С. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – Київ: Веселка, 1989 . – 606 с.

УДК 94(470+571) "15"

ПРИЄДНАННЯ КАЗАНСЬКОГО ХАНСТВА ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Кришко С.Ю., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України

Актуальність теми зумовлена тим, що на сучасному етапі розвитку історичної науки все більш важливого значення набувають поглиблені дослідження з дискусійних проблем історіографічного процесу, які дозволяють збагатитися досвідом попередніх поколінь науковців, уникнути хибних шляхів пошуку об'єктивних знань тощо. Наукові розвідки з такої тематики продиктовані ще й нагальними потребами часу. Історіографічний спадок радянського історіописання з проблеми міжнародних відносин Московського царства, роль у цьому процесі політико-воєнних чинників, особистий творчий внесок окремих дослідників ще не стали предметом комплексного наукового дослідження. Студювання історіографічних праць радянських істориків, присвячених проблемі Східної політики Московії, дає змогу розширити наші уявлення про загальний історіографічний процес у СРСР.

Метою наукової розвідки є аналіз комплексу історіографічних досліджень з проблеми Східної політики Московського царства в 40 – 60 рр. XVI ст. у контексті розвитку російської та радянської історичної думки.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі **завдання**:

- визначити основні етапи дослідження радянськими та сучасними вченими даної проблеми, з'ясувати критерії періодизації історичних ключових подій;
- проаналізувати концептуальні підходи, пов'язані з дослідженням проблеми Східної політики в радянській та новітній історичній науці.

Джерельну базу статті складають наукові монографії, статті та праці науково-популярного характеру. Насамперед, це наукові доробки таких дослідників проблеми, як М.Г.Худяков [19], Р.Ю.Віппер [3], О.О.Зімін [4], Р.Г.Скринніков [13], В.Б.Кобрін [9], А.Л.Хорошкевич [20], а також тих, хто частково долучався до даного питання, наприклад, М.Н.Покровський [11], Н.Н.Фірсов [18].

Приєднання Казанського ханства до Московського царства в 1552 р., безсумнівно, було однією з найбільш вдалих сторінок правління Івана IV. Це зумовило значний інтерес до висвітлення цієї події як в тогочасних джерелах, так і в працях істориків. У джерелах Московського царства підкорення Казані Іваном IV подавалося суто в апологетичному світлі, як наприклад, у "Казанській історії" XVI ст.: "І присік прагнення войовничих казанців, і змусив смиренно схилитися черемисів" [10]. Середньовічний автор стверджував, що "руська земля від початку була єдина", що і область, "ідеже нині стоїть град Казань", колись належала Русі. Залучивши казанські легенди про заснування Казані наступником Батия, автор тим самим представив казанське "взяття" як завершення боротьби з Золотою ордою, а Івана IV – продовжувачем історичної справи московських державців. На твердженнях таких джерельних свідчень, власне формувалась дореволюційна російська історіографія Східної політики Московського царства, що студіювала приєднання Казані з позицій російського державництва [15, с.383 – 662].

В.Татищев, російський історик першої половини XVIII ст., даючи періодизацію московської історії, зазначав, що Іван III, "спростувавши владу татарську, паки, досконалу монархію возставив ...". Його син, Василь III Іванович "від татар многую частину мордві собі підкорив і на Сурі град в своє ім'я побудував ..." [17]. Заслугою же Івана Грозного було подальше підкорення Казані та Астрахані. Аналогічні В.Татищеву оцінки Східної політики Івана IV мав також інший російський історик дворянського напрямку М.М.Щербатов. У праці "Історія Російська від найдавніших часів" [21] він значне місце приділив історії взаємин Московської держави з поволзькими народами. На думку М.М.Щербатова, для Івана IV з самого початку його самостійного правління "головний намір полягав почати війну з царством Казанським і цю багату область, часто переможену, але завжди ворожу ... абсолютно під скіпетр Російської підкорити" [21]. За спостереженням М.Щербатова активність російської східної політики зростала пропорційно ослабленню татарських орд. Вірний оцінкам своїх попередників, російський дворянський історик XIX ст. Н.М.Карамзін, виправдовував постійне втручання Івана IV у внутрішні справи Казанського ханства. Для нього приєднання Казані до Московського царства було незаперечною "великою перемогою" [7].

Видатний український історик М.І.Костомаров вважав, що Казань наприкінці 1540-х рр. "допекла Русі гірше Батисьового розорення". Головним наслідком приєднання Казанського ханства стало "відкриття шляху для подальшого просування російського племені на схід". На його думку, приєднання до Москви Казанського ханства, як згодом й Астраханського, було результатом рішень Вибірної ради провести підкорення "татарських народів". Подальшою перспективою московської Східної політики, мало стати приєднання Криму, однак, недалекоглядна політика Івана IV, який розпорошив свої сили між Лівонією та Кримським ханством зробили це бажання неможливим [16].

С.М. Соловійов, російський історик буржуазного напрямку, вважав, що східна політика Московського царства в перші роки царювання Івана IV визначалася необхідністю успішного протистояння з Кримським ханством. Саме через це було потрібно "покінчити з Казанню". Певною передумовою успішності цього завоювання історик називав колонізаційне просування російського населення на схід. [15, с. 383 – 662]. Схожих поглядів дотримувався й учень С.Соловійова – В.О.Ключевський. Більшу частину свого наукового доробку вчений приділив внутрішній політиці Івана Грозного. Оцінюючи просування Росії на схід, В.О. Ключевський пояснював це закономірністю російської колонізації неосвоєних земель [8; 15].

На початку XX ст. вчений-історик С.Платонов визначав завоювання Казанського ханства проявом "чеснот московського уряду у зовнішній політиці". На його думку, Казань була "оплотом проти росіян" для черемисів, марійців і мордві, які протистояли "колонізаційному тиску російського племені" [16].

Для радянської історіографії 1920-х рр., з властивим їй на той час ленінським інтернаціоналістським підходом до Східної політики Московського царства в 40 – 60-і рр. XVI ст., була притаманна спроба подолати обмеженість дореволюційної історіографії, відійшовши від надмірної апологетики завоювання Казані. Одним з наслідків такого підходу стало акцентуван-

ня на колонізаційному характері московської Східної політики. Цей підхід проявився у працях тогочасних істориків – академіка М.Н.Покровського [10], професорів М.Г.Худякова [20], Н.Н.Фірсова [18], які давали достатньо різкі оцінки Східній політиці Московського царства, висвітлюючи негативні наслідки завоювання Казані. Так, наприклад, професор Н.Н.Фірсов наголошував на тому, що московська колонізація "земель іногородців" вносила в життя місцевого населення "дещо чуже та безнадійно рокове", укорінювала в нього неприязнь до всього російського [18, с.20 – 55].

Варто підкреслити, що з 1930-х рр. в радянській науці затвердилася державно-патріотична точка зору на всі війни, які вела Росія за Івана IV. Вона знайшла вираження не лише у відверто офіційних вигаданнях, але й в роботах серйозних дослідників, коли завоювання Казані подавалось як "менше зло". Дещо пізніше у дослідженнях періоду 1940-х рр. поширювалась догматика про "прогресивний" характер завоювання корінних народів, про їхнє "тяжіння" до "великого російського народу", та про "велике цивілізаторське" значення приєднання Поволжжя до Московського царства.

Вплив цього напрямку простежувався вже в працях Р.Ю.Віппера, який називав "взяття Казані перемогою", підготовленою урядом доби Обраної ради [3]. Московське військо завдячувало своїй перемозі, на думку історика, "чудовій артилерії", яка дозволила скоротити час облоги. В цілому приєднання Казані, за оцінкою В.Віппера, справило приголомшуюче враження на мусульманський світ, близьке до "враження могутніх чарів" [2].

З кінця 1950-х рр. в СРСР відбувається формування "нової радянської історичної школи", котра подекуди критичніше аналізувала доробок своїх попередників. Представниками цього напрямку в історіографії Східної політики Московського царства були О.О.Зімін [4], В.Б.Кобрін [9], Р.Г.Скринніков [13].

Так, О.О.Зімін пов'язував східний вектор зовнішньої політики Московської держави та її експансії у Поволжжі з потребами тогочасної економіки: "Актуальним було питання про волзьку торгівлю. По Волзі російські товари (хутро, шкіра, дерев'яний посуд) йшли далі на схід – у Середню Азію, Іран, Сирію, на Північний Кавказ, в Туреччину. Шовкові тканини, у тому числі шемаханська тафта з Середньої Азії та Ірану, прикраси, майстерно вироблена зброя (черкеські шоломи та шаблі) з Північного Кавказу ввозились на Русь також волзьким шляхом". Взяття Казані у 1552 р., за оцінкою науковця, було "справою нелегкою", головну роль в успіху військової кампанії відіграла перевага московського війська. [4,с.11].

Історичні наслідки приєднання Казані до Московського царства, на думку О.О.Зіміна, були швидше позитивними: "Ліквідацією Казанського ханства, яке увійшло до складу Російської держави, були створені передумови для нормального розвитку східних та північно-східних російських земель, яким віднині не загрожували ані полон, ані розорення, було створено умови для економічного та культурного розвитку регіону [3].

Дещо з інших позицій до Східної політики Московії підходив петербурзький історик Р.Г.Скринніков. На його погляд, активність московської Східної політики в 40 – 60-і рр. XVI ст. була викликана зовнішніми факторами, а саме посиленням мусульманського світу. Після встановлення турецького контролю над Кримським ханством виникла реальна можливість об'єднання мусульманських держав під егідою Османської імперії. Така перспектива була усвідомлена О.Адашевим та його однодумцями. Похід на Казань в 1552 р. став "останнім вирішальним наступом" в реалізації зовнішньополітичної стратегії. Відзначаючи, як позитивний наслідок, приєднання Казанського ханства, Р.Г.Скринніков, однак, стверджував, що негативним наслідком московського завоювання стало те, що на зміну "гніту татарських феодалів прийшов гніт царизму" [13].

На думку історика В.Кобріна, приєднання Казані було пов'язане з зацікавленістю феодалів у земельних роздачах в Казанському краї, а купців, відповідно, торговельному шляху по Волзі [9]. Позитивно ставлячись до приєднання нових земель, В.Б.Кобрін звертав увагу на "національно-колоніальну політику царату", яка в достатній мірі проявлялась щодо підкорених народів вже за часів Івана IV, призвівши до повстання народів Поволжжя після 1552 р. [9].

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. в радянській, а згодом й сучасній російській історіографії з'явилась низка достатньо об'єктивних праць з історії російського колоніалізму, в яких артикулювалось негативне значення для Росії завоювання Казані, обґрунтовано пов'язувалось становлення російського деспотизму та державного централізаторства, придушення вільнот та утвердження православного месіанізму. Через це найближчим наслідком завоювання Поволжжя став екстенсивний розвиток країни, який призвів до консервації феодалізму у вигляді кріпацтва, економічного та соціально-політичного відставання Росії від країн Європи [5, с.15].

Проте цей напрямок не став провідним. Вже з середини 1990-х рр. у сучасному російському історіописанні відбувається чергове повернення до оцінок "патріотичної" історіографії апологетики Івана IV та позитивної характеристики його зовнішньої політики. Одним з ключових аргументів цього напрямку позиціонується твердження про те, що головною загрозою з боку Казанського ханства була ніби – то можливість "об'єднання під проводом Туреччини татарських ханств і численних кочових орд Причорномор'я та Північного Кавказу", що, в свою чергу загрожувало Московському царству "втратою незалежності та ще більш жорстоким ігом". Посилюється наголос на прогресивних аспектах завоювання Казанського ханства, наприклад, у роботах А.Г.Бахтіна [2], Г.Д.Алексєєвої [1] тощо. Подібні оцінки знайшли відображення й в статті М.Скуратова "Іван Грозний – погляд на царювання з точки зору зміцнення держави Російської" [14].

Спроби визначити причини та рушійні сили Східної політики Московського царства за правління Івана IV, дати їм об'єктивну історичну оцінку, відзначаються в працях професора А.Л.Хорошкевич [18]. За її оцінкою, Казанське ханство становило потенційну загрозу для безпеки кордонів Московського царства. З цього приводу А.Л.Хорошкевич зазначає: "Розпад Золотої Орди, відсутність природних перешкод між цими ханствами та Північно-Східною Руссю, робили останню легкою здобиччю для Казанського та Кримського ханств. Вже наприкінці XV ст. проблема Казані стала однією з головних проблем російської зовнішньої політики" [18]. Дослідниця робить висновки, що Східна експансія Московської держави Івана Грозного була детермінована не лише внутрішньо економічними чинниками (прагнення феодалної верхівки до земель Поволжжя або потребами волзької торгівлі), але й зовнішньо-політичними факторами, зокрема, необхідністю забезпечення московського східного прикордоння. Потенційну небезпеку для нього становило саме Казанське ханство, яке у випадку свого об'єднання з іншими державами, що виникли на уламках Золотої орди, могло стати серйозним супротивником Росії. Усунення цієї небезпечної перспективи шляхом завоювання ханства започаткувало просування експансії Москви далі на схід, протягом наступних десятиріч [18].

Таким чином, радянські та сучасні російські історики в цілому позитивно оцінили приєднання Казанського ханства за правління Івана IV, вмотивовуючи це соціально-економічними та зовнішньополітичними інтересами Московської держави.

Література

1. Алексеева Г.Д. Из истории разработки теоретических проблем в советской исторической науке (20-е – начало 30-х годов XX в.) / Г.Д.Алексеева // История и историки. – М.: Наука, 1973. – С. 5 – 25.
2. Бахтин А.Г. Причины присоединения Поволжья и Приуралья к России // Вопросы истории. – 2001. – №5. – С.52 – 72.
3. Виппер Р.Ю. Иван Грозный / Сост. и вступ. Статья Д.М.Володихина. М.: УРАО, 1998.
4. Зимин А.А. Укрепление Российского государства. Народы Поволжья и Приуралья в XVI в. Опричина и ливонская война / История СССР с древнейших времен до наших дней. Первая серия / Гл. ред. Б.А.Рыбаков – Т. 2. – М.: Наука, 1966.
5. Измайлов И.М. Завоевание Казанского ханства: причины и последствия (критический разбор новых тенденций современной российской историографии) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.tatar-history.narod.ru/izmaylov_kazan.htm.
6. История России. В 2-х т.т. / А.Н.Сахаров, Л.Е.Морозова, М.А.Рахматуллин. – Институт Российской истории РАН. – М., – 2007.
7. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Калуга: Золотая аллея, 1993.
8. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – Т.2. – Курс русской истории. – М.: Мысль, 1987.
9. Кобрин В.Б. Иван Грозный. – М.: Московский рабочий, 1989.
10. Моисеева Г.Н. Автор "Казанской истории". – М.-Л., 1954.
11. Покровский М.Н. Избранные произведения. Кн. I: Русская история с древнейших времен. – Т. I – II. – М.: Мысль, 1966.
12. Россия времени Ивана Грозного / А.А.Зимин, А.Л.Хорошкевич; Отв. ред. член-корр. АН СССР В.Т.Пашуто; Академия наук СССР. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
13. Скрынников Р.Г. Иван Грозный. – М., 2001.
14. Скуратов М. Иван Грозный – взгляд на царствование с точки зрения укрепления государства Российского [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://vivi.ru/grozny/nskuratov.php>.
15. Соловьев С.М. Сочинения. История России с древнейших времен. – Кн. III. – М.: Мысль, 1989.
16. Субъективные интерпретации: отечественные историки об эпохе Ивана Грозного [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://his.1september.ru/article.php?ID=200104202>
17. Татищев В.Н. История Российская. – Т.1 – 7. – М., 1962 – 1968.
18. Фирсов Н.Н. Чтения по истории Сибири. – М., 1920.

19. Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений середины XVI в. – М., 2003.
20. Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского ханства. – Казань, 1923. Репринт: Казань, 1990.
21. Щербатов М.М. История Российская от древнейших времен. – Т. 1 – 7, 1794 – 1805.

УДК (477,51)"1861/1917

КРЕДИТНА КООПЕРАТИВНА МЕРЕЖА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Сиволожська К.Ю., магістрантка історико-юридичного факультету
Крупенко О.В., канд. іст. наук, доц., кафедра історії України

Актуальність зумовлена особливостями соціально-економічного та суспільно-політичного життя Чернігівщини, зокрема політикою російської адміністрації; широким спектром діяльності кооперативних товариств, недостатнім дослідженням проблеми та можливістю опрацювання маловідомих джерел, насамперед архівних, що спонукає по-новому досліджувати це питання.

Мета статті – аналіз історичних аспектів становлення кредитних спілок як фінансових установ на території Чернігівщини в пореформенний період.

Потреба населення у фінансах зумовила появу ощадно-позичкових і кредитних товариств, інтенсифікація виробництва та збут продукції спонукали створення виробничих і сільськогосподарських спілок, споживчі товариства виникали для забезпечення своїх членів дешевими та якісними товарами широкого вжитку. Кооперація формувалася переважно як громадсько-господарська організація з труднощами завойовувала свій правовий статус та авторитет у суспільній думці.

Діяльність кредитних кооперативів регламентувалася нормативно-правовими актами, прийнятими владою для всієї Російської імперії: загальними законами та адміністративними розпорядженнями. Комітет міністрів Російської імперії 11 березня 1869 р. визнав корисність кооперацій й надав право затверджувати статuti подібних установ міністру фінансів за погодженням із міністром внутрішніх справ. Так з'явилися правові умови для існування кредитної кооперації [1, с.53].

Окрім того, 30 грудня 1871 р. створено "Санкт-Петербурзький відділ Московського комітету для сільських ощадно-позичкових та промислових товариств". Московський комітет, пристосовавши німецьку модель Шульце-Деліча до російських умов, розробив зразковий статут ощадно-позичкових товариств.

До середини 1890-х років у царській Росії вся діяльність ощадно-позичкових товариств регулювалася окремими дозволами й розпорядженнями Міністерства фінансів разом із Міністерством внутрішніх справ. Канцелярія Міністерства фінансів збирала дані про засновників та обов'язкового опікуна-поручителя товариства, а потім подавала статут на затвердження міністру фінансів. Вже 1 червня 1895 р. затверджено "Положення про установи дрібного кредиту", який розширив компетентність кооперативних кредитних інституцій. Затверджені зразкові статuti, а також різноманітні брошури методичного характеру для кредитних установ розповсюджувалися відділами державного банку, земськими й міськими управами [1, с.54].

У вересні 1904 р. створено "Управління у справах дрібного кредиту", яке очолив член ради державного банку Л.Біркін. Управління стало урядовим центром постачання довготермінових та короткотермінових кредитів із державного банку й державних ощадних кас. На виконання нового "Положення про установи дрібного кредиту" у 1905–1906 рр. розроблено та затверджено зразкові статuti ощадно-позичкових товариств.

11 червня 1911 р. Управління дрібного кредиту розробило та затвердило новий типовий статут союзів кредитних кооперативів, згідно з яким союзам надавалися права установ дрібного кредиту й функції ревізування та відстоювання інтересів товариств.

На Лівобережній Україні кредитна кооперація з'явилася невдовзі після заснування перших споживчих товариських крамниць. Найпершим кредитним кооперативом у регіоні дослідники вважають Гадяцьке ощадно-позичкове товариство на Полтавщині, статут якого було затверджено Міністерством фінансів в квітні 1869 року. У жовтні 1871 року було прийнято статут Сокиринського ощадно-позичкового товариства, заснованого з ініціативи місцевого поміщика і державного діяча Григорія Галагана, котрий належав до ліберальної течії земського

дворянства. Він вбачав у кооперації один із засобів зміцнення капіталістичного ладу через поліпшення добробуту селянства [2, с.12].

У Чернігівській губернії кредитна кооперація була започаткована Волинським і Лавським позичково-ощадними товариствами Сосницького повіту, відкритими в 1873 році. Потім з'явилися такі заклади: в 1874 році – у Галиці Ніжинського повіту, в 1875 р. – в Олешні Городнянського повіту, в 1876 році – у містечку Бряхлов Новозибківського повіту, в 1877 р. – у містечку Чернооків того ж повіту та в містечку Есмани Глухівського повіту. Протягом 1878 – 1881 рр. нові товариства в губернії не утворювались, що пояснюється відсутністю зацікавленості до кредитної кооперації з боку підприємців та активних діячів [1, с.55].

В історії розвитку ощадно-позичкових товариств саме тоді був період, коли багаті особи мали можливість вносити в товариства повний, більший встановленого, пай. Вони користувалися більшими позиками на шкоду біднішим верствам, адже розмір визначався кратним відношенням до паю: більший пай давав можливість отримати більшу позичку.

Незможливим селянам, які не мали відповідних коштів, доводилось вносити пай за рахунок одержаної позики. Внаслідок чого з отриманої суми, після відрахування коштів на утворення і збільшення паю, в господарський оборот надходив капітал, що зовсім не відповідав потребам селянина. Звідси неминучими наслідками була прострочка позики і систематичне її переписування, що негативно позначалося на фінансово-господарському стані товариств. Так, у Чернігівській губернії з 1882 по 1892 рік було утворено лише два ощадно-позичкові товариства. Для найбіднішого селянства замість них було запроваджено нову форму їх організації – кредитні товариства [3, с.104].

Події 1905 року, коли в свідомості народів Російської імперії пробудилось поняття того, що в умовах добровільного самодіяльного об'єднання в громадські організації полягала запорука господарського успіху населення, розпочався бурхливий період кооперативного будівництва.

Кредитні товариства нерідко допомагали споживчим в організації їх роботи: поставляли примірні статuti, допомагали їх заповняти, розповсюджували серед населення літературу не тільки по кредитній, а й по споживчій кооперації. Особлива увага при відкритті нових товариств зверталась на негайне утворення пайового капіталу та оборотних коштів. Кредитні кооперативи ці кошти записували по активу, як позичку членам на придбання паїв споживчого товариства, і своєчасно їх справляли з кожного [4, с.26].

Зустрічалась і така форма взаємовідносин між кредитною і споживчою кооперацією, коли в кінці звітного року, при розподілі чистого прибутку, приймалася постанова про взяття на відповідну суму паїв споживчого товариства. Так, Митківське кредитне товариство Новозибківського повіту, одне з найбільших у Чернігівській губернії, взяло паї всіх споживчих товариств у районі своєї діяльності.

Кредитні кооперативи, вступаючи в члени споживчого товариства, отримували право посилати свого представника з вирішальним голосом на загальні збори споживчого, після яких він інформував членів свого кооперативу про прийняті там рішення та про своє ставлення до них під час зборів.

Аналіз діяльності кредитної кооперації показує, що на першому етапі свого становлення у 70 – 80 рр. ХХ ст. розвиток кредитно-кооперативних установ значно уповільнився, тому, що у суспільно-політичному і економічному житті країни були відсутні умови для громадської самодіяльності населення в цілому і кредитних кооперативних товариств в тому числі. Важливе значення для кредитної кооперації в подальшому мали закон від 7 червня 1904 року і запровадження примірних статутів для кредитних і позичково-ощадних товариств, а також збільшення грошової допомоги кредитній кооперації з боку державного та земського банків [5, с.36].

На початку ХХ ст. в Чернігівській губернії виникло одразу 11 товариств обох форм (ощадно-позичкових і кредитних), що становило половину всіх товариств, які з'явилися за попередні 35 років. У 1907 році у губернії відкрилося 29 товариств, тобто на 4 товариства менше, ніж за всі попередні роки. Та, починаючи з 1908 року, перевага була на боці кредитних товариств, котрі, як безпайові, стали доступнішими для дрібних виробників. Ця кількісна перевага була настільки значною (в 25 товариств), що вже на кінець того ж 1908 р. кредитні товариства стали основною формою кредитної кооперації, яка з кожним роком зростала. З того ж року розпочався інтенсивний ріст кредитної кооперації. За 1912 – 1914 рр. в губернії виникло 109 кредитних і лише 3 ощадно-позичкових товариств, тобто на 39 менше, ніж за всі попередні роки [6].

Початок Першої світової війни негативно позначився на розвитку закладів дрібного кредиту. Протягом 1915 – 1916 рр. кількість новоутворених кредитних кооперативів суттєво зменшилась. Замість своїх основних ощадних та позичкових функцій, вони вимушені були постачати населенню зерно, продукти харчування, паливо, мануфактуру, залізо, гас, сіль, цукор, словом – все те, що користувалося попитом і на що відчувалася гостра потреба.

Активною діяльністю відзначився Конотопський союз кредитних товариств Чернігівської губернії, створений у жовтні 1915 р. Свою кооперативну діяльність він пов'язував з постачанням армії продуктів харчування, одягу, предметів широкого вжитку. Вже на третій місяць існування союзу вдалося об'єднати зусилля кооперативних товариств на постачання армії до 100 тисяч пудів зерна. Союз зібрав у кредитних товариствах 112 тисяч карбованців для потреб фронту, об'єднавши 16 союзних кооперативних організацій та налагодити поставку до армії 100 тисяч пудів вівса, 5 вагонів житнього борошна, три вагони рису [7, с.89].

Ощадно-позичкові товариства в роки Великої війни замість своїх основних ощадних та позичкових функцій, вимушені були постачати населенню зерно, продукти харчування, паливо, мануфактуру, залізо, гас, сіль, цукор, словом – все те, що користувалося попитом і на що відчувалася гостра потреба.

Таким чином, виникнення кредитних спілок стало наслідком нових соціально-економічних умов, що склались в пореформений період. Лише протягом першого періоду свого існування вони зі значними труднощами займали своє місце у фінансово-господарській системі Російської імперії [8].

Вже на початку ХХ ст., з поглибленням капіталістичних відносин та розвитком підприємницької діяльності, кредитна кооперація починає розвиватися динамічно, в тому числі, за рахунок більшої доступності для широких верств населення. Початок Першої світової війни негативно позначившись на економічній кон'юктурі, загалом, призвів до скорочення закладів дрібного кредиту. Крах Російської імперії внаслідок революції 1917 р. поставив останню крапку в розвитку кредитних спілок, що виникли в пореформений час.

Література

1. Корінець Р.Я. Кредитні спілки: історичний аспект / Р.Я.Корінець // Вісник інституту сільського розвитку. Аспекти сільського розвитку. – 2004. – № 1. – С. 53–55.
2. Пантелеймоненко А.О. Історія започаткування кредитно-кооперативного руху на теренах України // Вісник кредитної кооперації, спецвипуск. – 2012. – С. 12 – 18.
3. Стадник А.А. Розвиток кооперативного руху в Україні / А.А.Стадник // Фінанси України. – 2004. – № 7. – С. 104 – 108.
4. Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи: міжнародний досвід та українська практика / В.В.Гончаренко. – Київ: Наукова думка, 1997. – 236 с.
5. Коломоєць Т.О. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності кредитних спілок в Україні: монографія / Т.О.Коломоєць, А.А.Довгополик; Державний вищий навчальний заклад "Запорізький національний університет" міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 305 с.
6. Козакевич Є.Д. // Науковий журнал Економічний часопис XXI. – 2004. – №2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2004/2/20040209.html>
7. Мартынов В.Д. Сельские кредитные кооперативы в рыночной экономике / В.Д.Мартынов // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №4. – С. 89 – 95.
8. Луговенко Н. Проблеми впровадження та розвитку кредитно-банківської системи України: порівняльний аналіз / Н.Луговенко // Науковий вісник "Демократичне врядування". – 2011. – №8.

УДК 94(477)(092)

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИКО-КОЗАЦЬКИХ СТУДІЙ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ В.О.ГОЛОБУЦЬКОГО

Луценко В.В., студент I курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України

У наш час актуальним є поглиблення знань у вивченні власної історії. Розвиток національної свідомості в умовах незалежності й суверенності України посилює інтерес до минулого українського народу. Козацтво – це один із героїчних феноменів в історії українського народу XV – XVII ст. Вивчення козащини залишається однією з головних ідей національної історії. Неможливо дивитися в майбутнє, не знаючи свого минулого. Питання утворення, існування та занепаду Української козацько-гетьманської держави й сьогодні залишається однією з центральних проблем вітчизняної історії, яка вимагає сучасного наукового переосмислення, звільнення від застарілих стереотипів та ідеологічних нашарувань.

Професор Володимир Олексійович Голобуцький досліджував цей славний період. Роки життя вченого 28(15).07.1903 р. – 21.01.1993 р. Людина широких знань, блискучий лектор і педагог, який підготував чимало молодих вчених у галузі історії України, козацтва, економіки.

Фахівець із соціально-політичної та економічної історії України, доби козаччини. Він народився в с. Великий Бір Чернігівської губернії в родині священника. Закінчив історико-економічне відділення Північно-Кавказького державного університету. Працював учителем у м.Грозний, від 1930 р. – викладач вузів у Ленінграді та Краснодарі, одночасно навчався в аспірантурі. У 1938 році захистив кандидатську дисертацію "Дипломатичні зносини Московського уряду з Б.Хмельницьким до Земського Собору 19 лютого 1651 р." У роки Великої вітчизняної війни працював у блокадному Ленінграді. У 1947 році захистив докторську дисертацію "Чорноморське козацтво: Нарис соціальної історії". Надалі у 1947 – 1949 рр. працював завідувачем кафедри Чернігівського державного педагогічного інституту, деканом історичного факультету, одночасно був у штаті Інституту історії АН УРСР. В 1952 році написав лист до Й.Сталіна, протестуючи проти терміна "воз'єднання", як такого що не відповідав стосункам України та Росії. Не був підданий репресіям лише через смерть Й.Сталіна та страту Л.Берії.

Він залишив солідний творчий спадок у вигляді написаних праць, які дають нам можливість пізнавати історію козаччини: "Черноморское казачество"(1956), "Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр."(1961), "Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 г."(1962), "Запорожское казачество"(1957). На аналізі останньої монографії з цього переліку ми й зупинимся. Праця "Запорожское казачество" [2] була написана у 1957 році. Прочитавши книгу, ми ніби пройдемо героїчними шляхами трьохсотрічної історії козацької минувшини до останнього вільного подиху Запорізької Січі, трагічно обірваного самодержавною волею Катерини II. В основі дослідження В.Голобуцького – цікаві вітчизняні та зарубіжні історичні джерела, що багатогранно розкривають картину суспільно-політичного життя та побуту, матеріальної та духовної культури запорожців.

Метою даної статті є спроба з'ясувати актуальність праць В.О.Голобуцького з історії українського козацтва у контексті новітніх наукових досліджень. Завдання, які перед нами стоять такі: розглянути історію козацької доби викладену у праці "Запорожское казачество"; проаналізувати основні положення та висновки автора.

Архівними пошуками В.Голобуцький зайнявся у фондах Краснодарського крайового архівного управління. Зібраний матеріал давав змогу висвітлити, насамперед, соціальну історію Чорноморського козацтва. Крім того, джерела дозволили В.Голобуцькому застосовувати ретроспективний метод для реконструкції соціальних відносин як у Запорізькій Новій Січі, так й Задунайській Січі. Також вчений у своїй праці посилається на архів "Південно-Західної Русі" [1]. Це збірник документів, який було укладено у 1859 – 1911 роках. Загалом надруковано 34 томи, в яких поєднується більшість документів XII – XVIII ст.. У даному джерельному комплексі можна віднайти матеріали про православну церкву та її боротьбу з римо-католицькою й уніатською церквою, документи про боротьбу українського козацтва проти гніту польської шляхти в 1500 – 1768 рр., тексти, що відображають участь українського населення у визвольній війні 1648 – 1654 рр., акти про економічне та юридичне становище українських селян 1498 – 1799 рр.

Вчений аргументовано проаналізував багатотомну працю М.М.Карамзіна "История Государства Российского". У ній описуються взаємовідносини Російської імперії з сусідніми державами. Можна припустити, що ці матеріали зацікавили українського історика – ерудита. Саме цей доробок, завдяки високим літературним досягненням і науковій скрупульозності автора відкрив історію Росії для широкої освіченої публіки й певною мірою сприяв становленню національної самосвідомості.

Всебічно та професійно використав В.О.Голобуцький зарубіжні джерела того часу, які віддзеркалювали історичні події. Одним із них стала "Книга посольська. Метрики Великого князівства Литовського (з 1545 по 1572 р.)" [7]. "Литовська метрика" – збірка специфічних матеріалів канцелярії Великого князівства Литовського XV – XVIII століть з копіями документів, що видані від імені великого князя, ради, сеймів і підлягали необмеженому за часом зберіганню. Крім того, до складу метрики входили й деякі інші матеріали, зокрема, переклад ярликів кримських ханів, списки московських дипломатичних документів і діловодств тощо.

Ще одне зарубіжне джерело яке часто згадується в праці вченого це – "Kronika polska Marcina Bielskiego" [10]. Марцін Бельський (1495 – 1575 рр.) – польський письменник, історик і поет, зробив перший в польській літературі огляд всесвітньої історії. В ній міститься чимало цінних відомостей про історію України. Хроніка викладає історію з давніх часів до 1581 р.

Зрозуміло, радянський період, в який творив дослідник, теж залишив певний слід в його роздумах, узагальненнях і висновках. Марксистсько-ленінська методологія наявно прослідковується в тексті. Філософія марксизму знаходить людину в стані відчуження і основний акцент робить на його звільненні. Однак людина трактується як "сукупність суспільних відносин", тому філософія марксизму була, перш за все, філософією суспільства, що розглядалося в його історичному розвитку. Залежно від соціально-економічних відносин та засобів виробництва, члени суспільства розділені на класи: рабовласники і раби, феодали і селяни, буржуазія і пролета-

ріат. У ході класової боротьби найбільш могутній клас створював державу, а також надбудовчі форми ідеології для того, щоб він міг панувати над іншими класами суспільства. Зміна формацій визначалася рівнем розвитку продуктивних сил, які поступово "переростали" виробничі відносини, вступали в антагоністичний конфлікт з ними, що й призводило до революцій.

У монографії В.Голобуцького ґрунтовно простежуються декілька причин утворення козацтва. Це насамперед, прагнення українців до волі, посилення соціального та національно-релігійного гноблення, необхідність захисту рідного краю від татарських набігів. Як зазначав В.Голобуцький, зародження козацької доби розпочинається з розпаду феодально-кріпосницького ладу та становлення буржуазних відносин. Феодалам набридала навіть їжа, що готувалася їхніми сільськими кухарями, та звичні місцеві напої – брага, пиво, меду. Феодали прагнули залучати екзотичні страви, приправлені східними прянощами, заморські вина, солодоші. У побуті з'являються срібні та позолочені блюда й прилади, кубки та ін.[2,с.24]. Щоб феодали могли задовольняти себе всіма благами та розкошами, вони активно експлуатували селян, що в свою чергу, соціально збурювало останніх. Ось що писав один із сучасників даних подій, посол німецького імператора С.Герберштейн, який відвідав Литву на початку XVI століття. Крім сплати оброку, селяни повинні були шість днів на тиждень працювати на своїх панів. "З часу Вітовта, – зауважував він, – і до наших днів вони перебувають в такому суворому рабстві, що коли хто з них буде випадково засуджений до смерті, то він за наказом пана свого повинен сам себе вбити ... Якщо ж він випадково відмовиться виконати це, то його жорстоко висічуть ... і все-таки повісять" [2, с.28]. У XV – XVI ст. посилювався гніт селян, особливо коли на територію України почали робити набіги турецькі й татарські завойовники, які захоплювали людей і вивозили їх на невільничі ринки. Ці соціально-економічні причини спонукали пересічних людей втікати. Починає утворюватися козацтво. Проте й серед козаків не було чіткої рівності: багатші експлуатували бідніших. В.О.Голобуцький жив і творив у добу домінування в радянській історичній науці марксистсько-ленінської ідеології, тому в його праці ми зустрічаємо такі думки: "Значення втечі селян в епоху феодалізму було з вичерпною повнотою розкрито К.Марксом і Ф.Енгельсом. Основним шляхом звільнення селянства від оков феодалізму, вказували вони, є буржуазно-демократична революція. Остаточне ж звільнення селянства можливо тільки в результаті переможної соціалістичної революції. Однак певна частина селянства, відзначили К. Маркс і Ф. Енгельс, набуває можливість звільнитися від кріпацтва ще в епоху панування феодалізму. Це процес відбувається двояким способом: або за допомогою викупу, або, що бувало незрівнянно частіше, шляхом втечі" [2, с.42]. Читаємо далі, що "Виникнення Запорізької Січі мало велике історичне значення. Закріпачені маси народу отримали міцну опору в боротьбі проти гніту" [2, с.68]. К.Маркс підкреслював, що з виникненням Запорізької Січі "Дух козацтва розлився по всій Україні" [2, с.69]. Ототожнення Дмитра Вишневецького з героєм народної думи Байдою позбавлене, будь-яких підстав, точно так само як і версія про заснування їм Січі. Запорізька Січ, треба сказати з усією рішучістю, виникла не з волі "ясновельможних" магнатів, на кшталт кн. Дм. Вишневецького, а в боротьбі з ними. Вона була заснована не панамі, а безіменними народними героями, які стали на боротьбу проти феодально-кріпосного гніту і чужоземного поневолення [2, с.87].

Окремий розділ монографії В.Голобуцький приділив характеристиці повстання козаків під проводом Криштофора Косинського. Він прийшов до висновку, що хоча повстання 1591 – 1593 рр. не дало значних результатів і закінчилося поразкою селян, проте вони все одно нанесли відчутний удар по феодально-кріпосному ладу в Україні.

Класова боротьба в Україні супроводжувалася збільшенням притоку біглих на Запоріжжі. Нова хвиля покозачень привела до зростання соціальної неоднорідності козацтва за рахунок зростання в ньому кількості представників нових соціальних груп. Заможні запорожці, користуючись своєю владою, експлуатували бідних, які щойно прийшли на Січ і не мали великого статку. 1594 – 1596 рр. масові повстання селян, охопили практично всю Україну. У ці роки загострився багаторічний конфлікт козацтва з пануючим станом та владою. Це було стихійне, недостатньо організоване повстання, а тому, як і попереднє, було приречене на поразку. Однак повстання мало й іншу сторону: з'явилися яскраві символи непокори та боротьби, а також ватажок повстання Наливайко. Образ Наливайка та інших закатованих героїв став символом боротьби українського народу проти феодально-кріпосницького й чужоземного гніту [2, с.145].

Польські й українські пани мало робили для оборони краю. Запорожці, як говорили польські посланці султану, це збіговисько втікачів різних націй – українців, росіян, молдаван, угорців, поляків і навіть турків і татар, які "не підкоряються ні королю, ні Речі Посполитій". "Якщо ви їх знищите, – заявляв польський уряд, – з нашого боку не зустрінете ніяких заперечень [2,с.169]. Ці слова переконують, що козаки були їм, як кістка в горлі. Своїми походами

запорозькі й донські козаки послаблювали Туреччину. Морські та сухопутні походи приводили в жах турецьких феодалів. За словами одного з сеймових комісарів А.Киселя, "реєстровців легко можна було б утримати в покорі, якби застосувати по відношенню до них такі три основні принципи: "старшину підкуповувати подарунками; гідних і тих, які мають свої будинки і на них озираються, - ласкою ... А неприборканих бунтівників, голоту ... стримувати страхом шаблі, смерті"" [2, с.223]. Відбувалися постійні повстання пригнічених селян. І з кожним повстанням усе більше покозачувалося звичайних людей. Повстання 1637 – 1638 років було одним із наймасштабніших. Хоча цей заколот придушила Річ Посполита і була впевнена в своїй повній перемозі, проте вона ще більше соціально збурювала місцеве населення. Національно-визвольна війна 1648 – 1654 рр. сприяла збільшенню козацького реєстру до 60 тис. осіб, феодална залежність селян частково ослабла, покращилося положення міського населення, в містах активніше почала розвиватися торгівля, ремесла.

Специфічною формою боротьби пригнічених козаків був гайдамацький рух. Це були нестійкі загони, які завдавали ударів і розходилися до наступного збору – так характеризував їх В.Голобуцький. Загони вели, свого роду, партизанську війну. Об'єктом їхніх нападів були експлуататори – старшина й багаті козаки. Соціальний склад гайдамацьких загонів складався з найнижчих пригнічених класів, які постійно жадали справедливості. Гайдамацький рух не підтримувався запорізькою владою.

На мою думку, розділ монографії "Січ на Базавлуке" всебічно надає читачам інформацію про козацький побут, військове мистецтво, військову раду та її обов'язки. Військова слава козаків віддзеркалилася у народній творчості. У тексті дослідження В.Голобуцького представлено уривки з народних пісень. Також в народній творчості особлива увага приділялася боротьбі з набігами турків і татар. Характеризуючи військово мистецтво і безстрашність запорожців, що стали широко відомими у Європі, італієць д'Асколі, який довгий час жив у Криму, говорив: "Козаки такі відважні, що не тільки при рівних силах, але й 20 чайок не побояться, 30 галер падишаха, як це видно щорічно на ділі" [2, с.171].

Великого значення на Запоріжжі в період Нової Січі мали, так звані, зимівники. Зимівник – це складна соціально-економічна структура господарювання. Він складався з невеликих хуторів, у яких знаходилася рогата худоба, коні, вівці, пасіка і всілякі сади, городи, землі, котрі засівали різними землеробськими культурами. Тренувалися козаки у полюванні на звірів і ловлі риби в річках. На 1766 рік старшина В. Черняхівський підрахував, що на Запоріжжі налічувалося до 4 тис. зимівників [2, с.347].

Ми розглянули історію козацької доби на прикладі праці вченого-історика В.Голобуцького "Запорожское казачество", проаналізували її основні положення, дослідили та виявили широкий спектр джерел, якими користувався автор. Можна стверджувати, що В.О.Голобуцький доклав багато зусиль для дослідження українського козацтва, висвітлення героїчності та значущості цього періоду. На жаль, вченому не вдалося звільнитися від штампів і догм радянської ідеології. Хоча завдяки використанню зарубіжних документів ідеологічні шаблони вдалося звести до мінімуму.

Література

1. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов.: В 37 тт. – Киев, 1859 – 1914.
2. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
3. Драгоманов М.П., Антонович Б.Б. Историческія песни Малорусскаго народа. В 2-х т.т. – К.: Типография М.П.Фрица, 1874.
4. Енциклопедія історії України. – Т.2 – К.: Наукова думка, 2004.
5. Жерела до історії України-Руси. – Л.: Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1895 – 1924.
6. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Т. XXXI. – Львів, 1892 – 1930.
7. Книга посольская. Метрики Великого княжества Литовского. – Ч. 1 – 2. – М., 1843.
8. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – К.: АТ "Книга", 1993.
9. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903 – 1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – 336 с.
10. Kronika polska Marcina Bielskiego – W.: W druk. A. Gałęzowskiego, 1829. – 296 с.

РОЛЬ І МІСЦЕ ІНДІАНСЬКОГО ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ США НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Мариношенко Ю.В., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Мартиненко В.В.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Враховуючи роль і місце Сполучених Штатів Америки в політичних процесах сучасності, вивчення історії цієї країни є корисним і повчальним. Одним із найбільш складних та актуальних завдань керівництва США протягом всієї історії було вирішення індіанської проблеми.

США – держава, створена представниками різних народів та етносів. Індіанці – серед тих, хто не побажали відмовитися від власної національної ідентичності. Вони не тільки усвідомлюють себе в даний час представниками єдиного союзу індіанських племен Америки, а й ширше – представниками союзу аборигенних народів Землі. Індіанці сприймають себе представниками загальнолюдського братерства народів і прагнуть будувати свої відносини з іншими націями на основі взаємного інтересу та прагнення зрозуміти один одного [17, с.301].

На початку XXI століття ми маємо можливість оцінити результати проведеної політики, що проявляється у врегулюванні проблеми, зменшенні до мінімуму дискримінації індіанців у всіх сферах діяльності, збільшенні їх юридичних прав, свобод, та участі в політичному житті держави. В останні роки в США особлива увага в сфері прав людини приділялася расовим відносинам і їх ролі в забезпеченні прав і свобод громадян.

Для кращого розуміння етнополітичних реалій США варто виокремити ключові моменти еволюції політики Вашингтона стосовно корінних народів. Важливість аналізу цього напрямку американської політики зумовлена тим, що асиміляція індіанців, захоплення їхніх земель були одним з ключових етапів у розвитку і становленні суспільно – політичного устрою, економічних та міжособистісних стосунків на території США. Дослідження американської політики стосовно індіанців, дозволить більш чітко зрозуміти особливості статусу корінних народів у Північній Америці та сформулювати можливі рекомендації для України в контексті вироблення державної політики щодо представників національних меншин [15, с.2].

Отже, індіанці так чи інакше є підкореним народом, і їх становище в країні тривалий час було відмінним від становища європейців. І щоб зрозуміти суть американської політики щодо індіанців і місце корінних американців в суспільстві, треба повернутися в колоніальну епоху, що висвітлює період від початку європейської колонізації Америки, до прийняття Декларації незалежності в 1776 році.

Північноамериканських індіанців вивчають протягом вже декількох століть, але інтерес до них з боку дослідників не згасає, а скоріше зростає, що пояснюється, зокрема, тією своєрідністю, яка характерна для суспільного розвитку корінних народів Америки в сучасну епоху, та тим, що індіанські етноси взагалі ще існують, не розчинившись в євроамериканському населенні, яке оточує їх.

Джерельною базою роботи є матеріали переписів населення США та інші статистичні видання (з цих публікацій можна почерпнути відомості про чисельність і розміщення корінного населення, про його демографічні характеристики, заняття, життєвий рівень та ін.), офіційні документи індіанських общин – всілякі доповідні записки, листи, меморандуми, законодавчі акти США кінця XVIII ст.

Загальні відомості стосовно колоніального, демократичного, національного досвіду американців, та про американське суспільство в цілому, викладені в дослідженнях Д.Бурстіна [8], А. де Токвіля [25], К.Лайтфута [16], П.Міжуєва [19], В.Согріна [22; 23].

Індіанська проблема в колоніальний період висвітлена в працях таких науковців, як: Г.Аптекер, Д.Макінерні [18], Г.Зінн [10], М.Стінгл [24], Дж.Уайт [28], В.Тішков [26; 12], В.Стельмах [27], Ю.Аверкієва [1; 2; 3; 4; 5], А.Єфімов [9], Л.Сльозкін [21] та ін.

Американська політологічна думка ґрунтовно аналізує проблему еволюції політики США щодо корінних народів, зокрема індіанців. Дослідженням цього комплексу питань займалися Дж.Мічно, Дж.Грін, Ф.Мерк та Л.Мерк, Д.Хоув, Ф.Хоксай, Р.Келлер.

Проте у вітчизняній історичній думці недостатньо проаналізовано еволюцію політики США щодо індіанців.

Проведений аналіз літератури доводить, що значна кількість наукових праць була присвячена різним аспектам індіанського питання, але єдиної цілісної праці на тему нашого дослідження немає. Очевидною і нагальною є потреба проаналізувати, систематизувати й

узагальнити факти і явища, пов'язані із зародженням та становленням індіанського питання в колоніальний період історії США.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі джерельної бази, наукових праць, а також надбань історіографії вивчити історичні умови становлення та розвитку індіанського питання в політичній історії США на початку XVIII ст.

Колоніальна політика на початку XVIII ст. нагадувала англійську політику в XVII ст. Революція встановила верховенство парламенту, але губернатори колоній намагалися втілювати там владу, яку король втратив у Англії. Колоніальні асамблеї, знайомі з подіями в Англії, намагалися утвердити свої "права" і "свободи". На початку XVIII ст. законодавчі збори колоній мали два істотних повноваження, схожі до тих, що мав англійський парламент: право голосувати про податки та витрати і право виступати з законодавчою ініціативою, а не тільки діяти за пропозицією губернатора. Центр колоніальної адміністрації змістився з Лондона до провінційних столиць [13, с. 41 – 42].

З моменту початку колонізації політика європейських держав на північноамериканському континенті була підпорядкована одній єдиній меті – збагачення шляхом пограбування корінного населення. Це була своєрідна доктрина метрополій. Єдине, в чому було принципова відмінність політики метрополій – методи проведення її в дію. Історична аналогія передбачає, що англійська колоніальна система була більш жорстокою в порівнянні з французькою. Це пояснюється, перш за все, агресивним характером зовнішньої політики англійської корони [6, с. 187].

Для колоніальних держав живою перешкодою ставало корінне населення материка – індіанці. Індіанці чинили опір витісненню і відступали вкрай повільно, що було не вигідно ні Англії, ні Франції. Процес тиску колонізаторів на племена і їх винищення все більше був схожий на тотальну війну проти аборигенів. Особливого розмаху тиск на індіанців досяг в період заострення міжколоніального суперництва між європейськими державами, що почався в XVIII столітті [6, с. 188].

Встановивши відносний суверенітет над більшістю північноамериканських територій на початковому етапі колонізації, британська влада, однак, визнавала за корінним населенням право на його споконвічні землі. В силу цих обставин в перші десятиліття колоніального панування англійці, як правило, практикували мирні, економічні форми відчуження індіанських земель: покупка, обмін, договірна поступка. Більшість угод такого плану було обманом корінного населення, яка не знало справжньої вартості землі [6, с. 188].

На відміну від Канади, де індіанці були постачальниками цінного хутра для колоніальних торговців, в англійських колоніях, торгіві відносини з аборигенами, за винятком Нової Англії, не мали особливого значення [27, с. 7].

До початку XVIII в. територію, до якої прагнули європейські держави Англія і Франція контролював найбільший військово – політичний союз Північної Америки – Лігу ірокезів. За останні десятиліття XVII ст. і в перші десятиліття XVIII ст. французькі місіонери уклали кілька договорів з вождями на умовах, що гарантували припинення зтяжних воєн з ірокезьких племенами [6, с. 189].

Навесні 1701 року між французами та Лігою було вперше підписаний і скріплений "печатками" мирний договір про взаємну повагу. Ця угода поклала початок формуванню з боку Ліги політики "активного нейтралітету". Це видно з вимог, які висунули ірокези в прийнятому документі: недоторканність території та дотримання нейтралітету ірокезьких племен на випадок конфліктів між англійцями і французами. Ірокези залишали за собою право підтримувати індіанські племена, які вели боротьбу за свободу і незалежність [14].

Домігшись від французів бажаного, індіанці обіцяли не перешкоджати торгівлі французьких скупників хутра з мисливцями алгонкінських племен басейну Міссісіппі та Огайо, дали згоду на будівництво кількох фортів, де б відбувалася ця торгівля, а також можливість кільком місіонерам – єзуїтам проповідувати серед племен Ліги християнство. Маневр Ліги був з розгубленістю зустрятий англійською колоніальною адміністрацією. Не випадково в 1702 р секретар Пенсільванських Законодавчих зборів з тривогою зазначив у своєму щоденнику "Якщо ми втратили ірокезів, ми загинули" [7, с. 87].

Під тиском колоніальних властей до кінця першого десятиліття XVIII ст. скупники і місіонери намагались змінити умови договору 1701 року на більш сприятливий для себе бік, так, щоб індіанці відмовилися від проведеної ними політики "активного нейтралітету". Однак вожді дали зрозуміти французам, що в разі тиску на них і недотримання умов раніше прийнятої домовленості, вони вживуть заходів по зміцненню більш тісних зв'язків з англійцями. Ліга заборонила місіонерство, скоротила число пунктів купівлі-продажу [6, с. 190].

Англійці тим часом розширювали торговельні зв'язки з ірокезами, упорядкувавши їх на основі укладеної в 1704 р угоди між Лігою та англійськими колоніями Нью-Йорк і Пенсільванія. Важливо відзначити, що граючи на системі колоніальних протиріч, ірокези таким чином

відстоювали не тільки власну незалежність, а й свободу племен, що до них примикали. Основні положення договору були схожими з франко-індіанським, але оскільки ірокези більшою мірою залежали від англійських товарів, це дозволяло англійцям впливати на ірокезькі племена. Прагнучи зміцнити цей вплив, англійці спеціально ввозили в товари так званого "індіанського асортименту", що обходилися їм набагато дешевше, ніж аналогічні французькі (результат розпочатої промислової революції). У цей асортимент входили холодна і вогнепальна зброя, боєприпаси, бавовняні вироби, металеве начиння, фарби, бісер [6, с. 191].

Внаслідок невдач в торговельній політиці з індіанцями французи першими вирішили почати проникнення вглиб континенту в 20-і рр. XVIII ст. Торгова буржуазія Канади намагалася підірвати могутність найбільших торгово-промислових компаній Північної Америки і в першу чергу найвпливовішу з них, що мала значний авторитет в ірокезькому середовищі – "Компанії Гудзонової затоки". Метою проникнення була компенсація низької конкурентоздатності французьких товарів. Основні причини французьких невдач в колоніальній політиці, по думку російського ліберального дослідника П. Міжуєва полягають в тому, що уряд метрополії намагався перенести на землі Нового Світу феодальний устрій тодішньої Франції, а це: передача неосвоєних земель в повну власність великим феодалам; засилля духовенства; прагнення до захоплення найбільшої кількості земель без їх максимального використання і підпорядкування всього цього єдиній верховній владі [19, с. 44 – 46].

З 1711 року у колоніальних держав з'являється можливість використання корінного населення в суперництві на континенті. Поряд з цим з 1722 р., коли до складу Ліги ірокезів було прийнято шосте плем'я – тускарора, починається масова допомога Ліги іншим індіанським племенам. Але саме з цього року відбувається масове винищення індіанців, особливо англійськими колонізаторами [6, с. 192].

Англійські колонізатори на початку 40-х рр. XVIII ст. завершили знищення приатлантичних алгонкінських племен. Спостерігаючи умисне знищення своїх побратимів і щоб уникнути їх долі, частина племен – делавари, могікани, шауні пішли за Аллеганські гори, де їх прийняла під свій захист Ліга ірокезів, хоча раніше вони знаходилися у ворожнечі [5, с. 121].

Використовуючи такий інструмент своєї політики, як торгівля, Ліга ірокезів намагалася лавіювати між колоніями при все більш зростаючій загрозі англо-французького зіткнення. Французи, як і англійці, розуміли, що означає підпорядкувати своїм інтересам Лігу. Спільність цих позицій може охарактеризувати такий документ, як меморандум, направлений до Версаля інтендантом Канади Ф.Біго, в якому вказано, що для здійснення французьких колоніальних інтересів (точно так само, як і для британських) слід вивести зі стану нейтралітету Лігу ірокезів і все племена, що знаходяться під їх заступництвом, і поставити їх під свій протекторат [6, с. 192; 26, с. 60 – 61].

Характеризуючи маневри колоніальних держав в середині XVIII ст., напередодні і в період дев'ятирічної війни, американський ліберальний дослідник У.Фентон досить влучно підмітив: "Залишаться 2000 ірокезьких воїнів штату Нью-Йорк тихо вдома або піднімуть французький меч, або будуть тримати ланцюг дружби, яка зв'язує їх з англійцями – це була ключова проблема індіанської політики в Америці протягом усього XVIII ст." [6, с. 193].

Небажання миритися зі своїми конкурентами спонукало британську колоніальну адміністрацію до більш жорстких дій щодо корінного населення регіону. До цього часу вони практично завершили знищення приатлантичних індіанських племен, "в живих не залишилося навіть маленьких дітей, тому що за скальпи індіанців була обіцяна найвища нагорода колоніальної адміністрації" [26, с. 63]. Побоюючись "загального бунту", англійці все ж були більш заповзятливі щодо своєї політики. Про це говорить той факт, що в 1746 р між ними і Лігою ірокезів був укладений торговий договір, який розширив переваги Англії перед Францією в галузі впливу на цей союз. Англійська метрополія і колоніальні влади Пенсільванії, Нью-Йорка і Вірджинії (регіони, що межували з Новою Францією) все більше надій покладали на залучення індіанських племен до боротьби проти Канади. У 1752 р. один з ідеологів колоніальної індіанської політики Англії А.Кеннеді виступив з памфлетом, який називався "Важливість встановлення дружніх відносин з індіанцями і підтримки їх в ім'я британських інтересів". Суть його полягала в тому, що в війні, яка насувається на Англію і Францію важливу роль гратимуть відносини сторін з Лігою ірокезів і алгонкінськими племенами. Також він відзначав, що для досягнення мети гарні будь – які методи, і радив облутати племена колоніальної торгівлею так, щоб Ліга до кінця свого існування виявилася в неоплатному боргу перед Англією. Проводячи свою політику в колоніях, метрополії намагалися охопити нею якомога більше аборигенів. У свою чергу корінне населення намаглося триматися в стороні від сумнівних заходів колоніальних держав (результат впливу Ліги). Це визнавали самі держави – учасники колоніальної експансії. Так, полковник Л.Картер, командир одного з британських полків (Північна Кароліна) напередодні Семилітньої війни в Європі писав: "... індіанці вийдуть зі стану нейтралітету тільки

в тому випадку, якщо англо-французька війна буде безпосередньо на їх території". Спроби провокацій проти індіанців проводили обидві сторони. Так, у 1753 р. французькі війська здійснили каральну експедицію проти племен майами, розгромивши їх села і перебивши алгонкінських воїнів, що їх захищали. Після цього канадська адміністрація дала зрозуміти військовим вождям інших племен, що їх очікує та ж доля, якщо вони не визнають французький протекторат [26, с. 63].

Ліга залишалася сильною до Американської Революції. А тоді вона вперше не досягла одностайної згоди, кого підтримувати. Племена діяли по-різному: одні билися з англійцями, інші – з колоністами, решта зайняли нейтральну позицію. Внаслідок – проти ірокезів воювали всі. Їхні втрати були завеликі, і Ліга так і не відновила своїх сил [13, с. 21].

Внаслідок цих суперечностей стало зрозуміло, що найближчим часом мирні стосунки з індіанцями не можливі.

Кілька разів у XVIII ст. Франція і Британія розв'язували воєнні конфлікти в Європі та Карибському морі. Хоча британці в цих війнах здобули певну перевагу, все ж на початку Семилітньої війни, в 1754 році, Франція зберігала міцні позиції в Північній Америці. Французькі володіння виявилися в тилу англійських. Боротьба між Англією і Францією за панування на американському материка тривала близько 150 років. Вирішальну роль в цій боротьбі відіграла Семирічна війна (1756 – 1763), яка в Америці почалася дещо раніше військовими діями між англійцями і французами в Канаді (1755) [13, с. 42; 20, с. 94].

В англо-французьку боротьбу за панування в Америці особливо широко залучалися індіанські племена, ареал проживання яких простягався від Канади до низин Міссісіпі. Індіанці винищували один одного в ім'я інтересів колонізаторів, що змагалися. Так, федерація черокі почала війну на боці англійців. Однак в 1756 р., після сутички з групою колоністів, які в гонитві за скальпами вбили 40 воїнів черокі, вся федерація перейшла на бік французів. З великих федерацій півдня нейтральними в цій війні залишалися лише чікасави, незадовго до того двічі розгромлені в місцевих франко-індіанських війнах (1737 – 1740 і 1750 – 1752) французами і їх союзниками чоктавами, своїми давніми ворогами [20, с. 95].

На той час Франція встановила тісний зв'язок з індіанськими племенами Канади й понад Великими озерами, захопила річку Міссісіпі і, збудувавши низку фортів та торговельних факторій, позначила межі великої імперії, що півмісяцем тяглися від Квебека до Нового Орлеана. Таким чином, британці були обмежені вузькою смугою на схід від Аппалацьких гір [13, с. 42].

Одна збройна сутичка сталася 1754 року під фортом Дюкен між загоном французької армії та вірджинськими ополченцями, якими командував двадцятидвохрічний Дж.Вашингтон, вірджинський плантатор і топограф. У Лондоні міністерство торгівлі спробувало владнати конфлікт, скликавши збори представників від Нью-Йорка, Пенсильванії, Меріленда й новоанглійських колоній. Від 19 червня до 10 липня з'їзд вів переговори в Олбені, штат Нью-Йорк, з ірокезами, аби поліпшити взаємини з ними і забезпечити їхню лояльність до британців. Делегати оголосили також союз між американськими колоніями "потрібним для їх збереження", і схвалили Олбенійський план союзу. Окреслений Бенджаміном Франкліном, він передбачав, що призначений королем президент діятиме спільно з великою радою делегатів, обраною асамблеєю, і в раді матиме представників кожна з колоній, пропорційно до її грошового внеску в загальну скарбницю. Цей орган мав опікуватися обороною, відносинами з індіанцями, торгівлею та поселеннями на Заході, а також накладати податки. Але жодна з колоній не прийняла Франклінового плану (ніхто не хотів відступити центральній владі змогу накладати податки, і контролю над західними краями) [13, с. 43].

Краща стратегічна позиція Англії та її вправніше командування зрештою забезпечили їй перемогу у Семилітній війні, тільки скромна частина якої провадилась у Західній півкулі. У Паризькій мирній угоді, підписаній 1763 року, Франція поступилась британцям Канадою, Великими Озерами та верхньою частиною долини Міссісіпі. Мрія французької імперії в Північній Америці вмерла. Здобувши перемогу над Францією, Англія змушена була зіткнутися з проблемою врядування у своїй імперії. У самій Північній Америці британські території більш ніж подвоїлися. До вузької смужки Атлантичного узбережжя додалися безкраї простори Канади і землі між річкою Міссісіпі й Аппеганськими горами, що самі становили цілу імперію. Оборона і врядування на нових територіях, як і на давніх, потребували величезних сум грошей і численого персоналу. Стара колоніальна система вочевидь не відповідала цим завданням [13, с. 43 – 44].

Завершення Семилітньої війни внесло зміни в Північну Америку. Політична ситуація відбилась на стані індіанців, які орієнтувались чи то на Англію або на Францію. До проанглійських племен належав, головним чином, Союз шести ірокезьких племен. До цього, його могутність трималась лише завдяки суперництву Англії та Франції, оскільки обидві держави були

зацікавлені в тому, щоб привернути ірокезів на свій бік, підлещувалися до них. Індіанці французької орієнтації, тобто племена Канади та Луїзіани, при пануванні французів зберігали відому незалежність, оскільки французи були зацікавлені не стільки в землі, скільки в самих індіанцях, як постачальниках продовольства та хутра. Але, в тих випадках, коли французьким колоністам була потрібна земля індіанців, вони вели себе не менш жорстоко, ніж англійці. Про це свідчить ганебна історія винищення племені начів, які стояли набагато вище племен, що його оточували, по культурі та складності соціальної організації [11, с. 35].

Після падіння французького панування почався посиленний рух переселенців з прикордонних районів англійських колоній на захід. Англійці виявилися тепер господарями становища і різко змінили свою тактику по відношенню до індіанців, яка завершилася "змовою Понтіака" [20, с. 94 – 95].

Інтенсивна колонізація європейцями східної частини Північної Америки з початку XVIII століття змусила місцевих індіанців взятися за зброю. За допомогою томагавків та луків намагалися вони захистити себе і свою землю. З розгромом "короля Філіпа" згас останній великий осередок індіанського опору в районі узбережжя Атлантики. Корінне населення цих територій було майже повністю винищено, а його залишки приборкано. Потік колоністів рушив далі на захід і перевалив за Аллеганські гори. До середини XVIII ст. він досяг району Великих озер, де в той час жили племена віандот, чиппева, потаватомі, кікапу, шауні, оттава. На цей раз білим довелося зіткнутися з організованим опором. Вождь оттавів, талановитий воєначальник і стратег Понтіак, уклавши союз із сусідніми племенами, 10 травня 1763 року з величезним на ті часи (близько 1 тис. осіб) загonom індіанців атакував м. Детройт [27, с. 9].

Понтіак вважав французів своїми надійними союзниками. Він вірив, що французький король надішле до Америки велику армію, щоб не тільки вигнати англійців, але і "повернути Америку індіанцям". Навіть реалістично мислячий, мудрий Понтіак піддався ілюзіям, які сяяли серед індіанців, прагнучи заручитися їх підтримкою, обидва колонізатори. Він також не врахував значення ряду важливих обставин, які сприяли англійцям. До повстання не приєдналася найбільш значна індіанська сила Північної Америки – Ліга ірокезів. Маючи справу тільки з французькими мисливцями і трапперами, Понтіак знав, що французи ненавидять англійців. Але він не знав про таємні сили, які з'єднували Лондон з Версалем – сили, які через кілька місяців після початку повстання Понтіака примусили Францію укласти з Англією мир [24, с. 243].

Повстання він готував довгі роки. Разом зі своєю відважною донькою Пакіте він проплив на каное від канадських кордонів до Теннессі. Вечорами біля багаття ради він переконував всіх індіанців, що зустрічалися йому на шляху, в необхідності об'єднання проти англійських колонізаторів, підкоряючись єдиному керівництву. Понтіак створив з представників всіх індіанських племен сходу Північної Америки свого роду генеральний штаб [27, с. 9; 24, с. 243].

І хоча їх штурм Детройту був відбитий, індіанці протягом наступних шести місяців тримали місто в облозі, попутно знищивши форти і селища, що його оточували, і перебивши майже 2 тис. британських солдатів і поселенців. Лише підкупивши деяких вождів – союзників Понтіака, англійці зуміли послабити військо індіанців, які в жовтні 1763 р змушені були зняти облогу [27, с. 11 – 12].

І великий об'єднувач індіанців з останньої жменькою прихильників пішов в країну майамі. Там він був убитий індіанцем свого племені, причому обставини цього вбивства досі не зрозумілі [24, с. 244].

Грізне повстання Понтіака, яке показало міць згуртованих дій індіанців, змусило метрополію відмовитися від конфронтації з корінним населенням колоній. 7 жовтня 1763 року була видана прокламація короля Георга III, що регламентувала відносини з індіанцями в британських володіннях в Америці. У документі, з одного боку, підтверджувався феодальний суверенітет королівської влади над цими територіями, а з іншого – індіанцям "гарантувалися землі до заходу від Аллеган і р. Міссісіпі", де білим "під загрозою покарання і монаршої немилості" заборонялося без особливого на те дозволу купувати власність і створювати поселення. Поряд з цим королівська прокламація прагнула поставити на протидію колоністам корінних жителів, використовуючи цей важіль для збереження заокеанських володінь [27, с. 11 – 12].

Внаслідок війни з французами та індіанцями в Англії виникла потреба в новому устрої імперії, проте становище в Америці виявилось несприятливим для змін. Колонії, що здавна звикли до повної незалежності, вимагали чимдалі більшої свободи, зокрема тепер, коли було усунуто французьку загрозу. Для запровадження нової системи і посилення контролю, парламентові довелося сперечатися з колоністами, звиклими до самоврядування і непохитними щодо зовнішнього втручання. І чимало американців, незадоволених зазіханням англійців на американські права, намагалися досягти справедливості шляхом дискусії та компромісу.

Отже, особливого розмаху тиск на індіанців досяг в період загострення міжколоніального суперництва між європейськими державами, що почався в XVIII столітті [6, с.188]. Суперництво Англії і Франції в Європі з особливою гостротою проявилось і в їхніх американських колоніях. Французькі володіння виявилися в тилу англійських. Боротьба між Англією і Францією за панування на американському материка тривала близько 150 років. Вирішальну роль в цій боротьбі відіграла Семирічна війна. Після падіння французького панування почався посилений рух переселенців з прикордонних районів англійських колоній на захід. Англійці виявилися тепер господарями становища [20, с. 94 – 95]. Всі ці дії підкреслюють той факт, що до семидесятих років XVIII ст. мова про мирні методи залагодження конфліктів з індіанцями вже йти не може. Питання ставилося більш просто: кому віддадуть пальму першості аборигени. Американська історіографія на це питання відповідає однозначно – французам. Остаточне ж вирішення "індіанського питання" належить англійцям, а пізніше і уряду США, але ніколи в період колоніалізму він не наважувався з вигодою і в інтересах індіанців Північної Америки.

Література

1. Аверкиева Ю.П. Индейское кочевое общество XVIII – XIX вв. / Ю.П.Аверкиева. – Москва: Наука, 1970. – 175 с.
2. Аверкиева Ю. П. Индейцы Северной Америки / Ю.П.Аверкиева. – Москва: Наука, 1974. – 347 с.
3. Аверкиева Ю.П. О месте военной демократии в истории индейцев Северной Америки. / Ю.П.Аверкиева // Советская этнография. – 1970. – № 5. – с. 33 – 45.
4. Аверкиева Ю.П. Рабство у индейцев Северной Америки / Ю.П.Аверкиева. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – 100 с.
5. Аверкиева Ю.П. Североамериканские индейцы / Ю.П.Аверкиева. – М.: Прогресс, 1978. – 496 с.
6. Белоножко С.В. "Индейский вопрос" в колониальной политике Англии и Франции в первой половине XVIII в. / С.В.Белоножко // Наукові праці історичного факультету. – Вип.ІІ. – Дніпропетровськ.: Промінь. – 1997. – с. 187 – 205.
7. Бломквист Е.Э. Ирокезы // Индейцы Америки. Труды института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия. – Т.25.– М., 1955. – 263 с.
8. Бурстин Д. Американцы: колониальный опыт / Д.Бурстин. – М.: Изд. группа "Прогресс" – "Литература", 1993. – 480 с.
9. Ефимов А.В. Очерки истории США 1492 – 1870 гг. / А.В.Ефимов. – М.: Учпедиз, 1958. – 430 с.
10. Зинн Г. Народная история США / Г.Зинн. – М.: Весь Мир, 2006. – 880 с.
11. Индейцы Америки: Этнографический сборник / Отв.ред.: С.А.Токарев и И.А.Золотаревская. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1955. – 266 с.
12. Исторические судьбы американских индейцев. Проблемы индеанистики / Отв. ред. В.А.Тишков. – М.: Наука, 1985. – 360 с.
13. Історія Сполучених Штатів / Ред. Г.Сникотта. – Київ.: Інформаційне агенство Сполучених Штатів. – 408 с.
14. Калашников В.М. Освободительная война индейских племен Северной Америки в XVII – XVIII вв.: дис. доктора исторических наук. – Днепропетровск, 1989. – 294 с.
15. Козачук О.О. Еволюція політики США щодо індіанців у 1776 – 1924 рр. / О.О.Козачук // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип. 10. – С. 247 – 257. [Електронний ресурс]. – URL http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pps_2013_10_33 (23 квітня 2016).
16. Лайтфут К. Права человека по-американски: от колониальных времен до "нового курса" / К.Лайтфут. – М.: Прогресс, 1983. – 288 с.
17. Лютова С. Н. Традиционные культуры и проблема глобализации (этнические процессы в США) / С.Н.Лютова // Перспективы цивилизации. Философские проблемы: сб. статей / – М.: МГИМО – Университет, 2009. – С. 301 – 346.
18. Макинерни Д. США. История одной страны / Д.Макинерни. – Мидгард, Эксмо, 2009. – 736 с.
19. Мижув П.Г. История колониальной империи и колониальной политики Англии / П.Г.Мижув. – СПб.: Брокгауз и Эфрон, 1902. – 216 с.
20. Народы Америки / Под ред. А.В.Ефимова и С.А.Токарева. – М., 1959. – Т.1. – 684 с.
21. Слэзкин Л.Ю. Легенда, утопия, быль в ранней американской истории / Л.Ю.Слэзкин. – М.: Наука, 1980. – 160 с.
22. Согрин В.В. История США. Учебное пособие / В.В.Согрин. – СПб.: Питер, 2003. – 192 с.
23. Согрин В.В. Политическая история США. XVII – XX вв. / В.В.Согрин. – М.: Весь Мир, 2001. – 378 с.
24. Стингл М. Индейцы без томагавков / М.Стингл. – Москва.: Прогресс, 3 изд., 1984. – 454 с.

25. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке: Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
26. Тишков В.А. Страна кленового листа: начало истории / В.А.Тишков. – М.: Наука, 1977. – 186 с.
27. Тропую слез и надежд: (Книга о современных индейцах США и Канады) / В.Г.Стедьмах, В.А.Тишков, С.В.Чешко. – М.: Мысль, 1990. – 316 с.
28. Уайт Д.М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура /Д.М.Уайт. – М.: Центрполиграф, 2006. – 251 с.

УДК 930.2(477) "15/17"

СУТНІСТЬ ТРАДИЦІЙ ХАРАКТЕРНИЦТВА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ

Марченко В.С., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: доктор іст. наук, проф. **Луняк Є. М.**, кафедра історії України

На сучасному етапі розвитку української державності спостерігається позитивна динаміка зацікавленості українців минулим країни та її культурою. Доволі відоме явище в українській історії – козаки-характерники. Ця тема ще мало досліджена науковцями, але у народній свідомості дане явище асоціюється з феноменальними надлюдськими здібностями.

Тема козаків-характерників яскраво відображається в фольклорі, літературі та образотворчому мистецтві. З нею пов'язують масу загадкових явищ, які не піддаються об'єктивному аналізу сучасною наукою. Образ козаків-характерників вивчається різними, визнаними й невизнаними науками. Своєю таємничістю козацтво завойовує увагу тисяч науковців. Без перебільшень можна стверджувати, що цікавість до знань, умінь та навичок козаків-характерників значно зростає не тільки серед науковців та студентства, а й серед пересічних українців.

Актуальність даної тематики виходить з того, що про характерників знають дуже мало українців, до речі, слово "характерник" за часів російської окупації заборонялося навіть вимовляти. Так, у виданому вже в 1987 році "Українському радянському енциклопедичному словнику" слово "характерник" відсутнє. Натомість є такі "потрібні" та "важливі" для українського народу слова, як "харакірі" – традиційний спосіб самогубства японських самураїв, чи "хариджити" – назва однієї з ісламських сект.

Переглядаючи ці свідчення, читач сприймає їх, як вигадку. Але, коли професіональні гіпнотизери впливають на підсвідомість тисяч людей навіть через телеекран, то це сприймається нормально. Явища, демонстрацію яких виконують теперішні носії давніх арійських технік, сучасні науковці і досі не можуть пояснити і обґрунтувати з наукової точки зору. Характерники зберегли знання, уміння і навички кшатріїв і з успіхом застосовують для захисту від недругів.

Метою даного дослідження є всебічне висвітлення традицій характерництва та ознайомлення з неафішованою історією українського козацтва. Об'єктом даного дослідження є історія становлення характерництва на Запорізькій Січі. Предметом дослідження є виявлення коренів характерництва, висвітлення основних езотеричних практик характерників та наведення конкретних історичних фактів про реальних історичних осіб-характерників.

Характерники входили в ряди особливого привілейованого стану козаків, котрі володіли магічним військовим мистецтвом, були посвячені у загадкові ритуальні процеси та обряди. Ритуали являли собою специфічну, унікальну систему фізичного і психологічного загартування воїнів.

Звернемося до походження назви. В її корені лежить слово "характер". В сучасній психології термін визначається, як сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, які проявляються в поведінці і діяльності. В інших значеннях слово "характер" трактується, як "твердість, сила волі". Тому, характерником називають козака, який досконало володіє методами психічної саморегуляції, контролює свою волю, завдяки чому має в своєму арсеналі методи впливу на волю інших осіб. Дослідники людського мозку стверджують, що пересічна людина використовує не більше 4-6% закладених у неї функціональних можливостей психіки. Доступ до прихованих резервів, їх цілеспрямоване використання дозволяє досягати фантастичних результатів, які сприймаються оточуючими, як магія.

В Київській Русі слово "характер" мало неочікуване для сучасного українця значення – "посада", "сан", тобто характерник – "сановник", "посадовець". З вищесказаного бачимо, що "характерник" – воїн, що пройшов спеціальну систему тренувань і взяв під контроль свою волю і дух, а також займає певну посаду в козацькій військовій ієрархії [3, с. 3].

Отож, поняття "характер" походить від давнього слова "хара" як психоенергетичного і духовного центру та, яке позначає сукупність стійких психологічних, духовних якостей людини, котрі простежуються у його поведінці. Навіть слово "харизма", під яким у греків розуміли Божу милість, дар, напряду походить від арійсько-слов'янського слова "хара". Потрібно зазначити, що оселедець у козаків – це пасмо волосся на вибритій голові в районі радника – сакральна процедура. До речі, саме через цей хохолок у козаків всіх українців і прозвали "хохлами" [5, с.12].

Характерників ховали не так, як усіх. Їм або проколювали осиновим кілком груди, або ж клали в могилу вниз обличчям. Люди вірили, якщо труп характерника буде лежати на животі, або обличчям донизу, то промені сонця не будуть торкатись обличчя і не оживлять його. Цей звичай склався ще за скіфських часів. Так ховали небезпечних людей –чаклунів, тобто осіб,які за своє життя становили велику небезпеку.

Ось як описує характерників Д. Яворницький у своїй "Історії запорізьких козаків": "...серед них завжди були так звані "характерники", котрих ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі "характерники" могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верст навколо себе за допомогою особливих "верцадел", жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, "перекидатися" на котів, перетворювати людей на кущі, вершників на птахів, залазити у звичайне відро й пливати в ньому під водою сотні і тисячі верстов" [13, с. 334 – 335].

Навіть тенденційно описуючи гайдамацькі загани, історик А. Скальковський визнає надзвичайні здібності характерників: "Між цими шайками були ватажки (від слова ватага) або отамани, і по їхньому ще називались характерники, тобто такі чарівники, що їх жодна вогненна зброя, ні куля, ні гармата умертвити не може. І коли, бувало, деруть ляхове по великих і багатих дворах, в яких хоча на цей випадок в обережність і цілком велика буває кількість сторожів і озброєних вартових, але ватажок так зачарує всіх у домі, що ніхто з них не почує і не побачить жодного козака з його шайки, і тоді вже вони беруть що хочуть, і повертаються в Січ" [7, с. 54].

Збереглися свідчення про те, як характерники застосовували таке навіювання безпосередньо в бою: "Було як збираються в Польщу, то беруть не більше як 12 чоловік; зайвого щоб не було. Ватажок, було наказує: "глядіть хлопці, як прийдеться тікати, то не розбігайтесь: держіться купи", їх мало, а ляхів багато, то оце, гляди, і біжить погоня. Вони повстромляють ратища в землю, поставлять коней хвостами до хвостів, а самі в середину і поховаються. Гоняться ляхи і кричать: "Рембайглову!" Добіжать до них і покажеться їм ліс; вони тоді і повертають коней назад". Один з очевидців славнозвісної Коліївщини, німець Мітляр, котрий на той час проживав в Лисянці, розповідав своїм внукам, як застосовував характерництво Максим Залізник при штурмі Лисянки: "козаки всі як є, вдарили ножами навхрест один з другим, отак підняли повище голови та й ударили навхрест ніж об ніж. Казав дідуньо, що ніхто не знав для чого то воно чи, то в них була така присяга, чи то може знак щоб зрадник польський відчинив браму, бо як тільки ото вони тими ножами похрестилися, забрязкали, то зараз брама до муру й відчинилася. Був зрадник. А як увійшли всі гайдамаки в мур, то там багато поляків й покаменіло" [8].

Таким чином, поняття "характер" походить від давнього слова "хара" як психоенергетичного і духовного центру та, яке позначає сукупність стійких психологічних, духовних якостей людини, котрі простежуються у його поведінці.

Сучасні історики намагаються довести той факт, що козаки являються нащадками селян, котрі не витримавши поміщицького гніту, вирішили покинути насиджені землі і оселились біля великих річок, Причорномор'ї та на дніпровській Хортиці. В цьому можна побачити долю правди, але дуже незначну, і вона не пояснює маси речей. Це була лише частинка минулого, яка розповідає нам про те, як поповнялись лави козацтва, але не тлумачить їхнього походження, передісторію та не вказує на їхнє коріння.

Перша версія вказує, що коріння характерництва потрапили до нас з часів великого переселення арійських племен. У Ведах, давніх арійських писаннях, згадується, що, серед другої касти кшатріїв-воїнів знаходяться загани, основа яких – махаратхи, а саме могутні воїни, котрі поодиноці боролися з сотнями ворогів. Лише вони вправлялися з 5 різновидами озброєння:

- "янтра-муктами" – великими металевими апаратами;
- містичними стрілами "астрами", котрі заряджені духовною енергією;
- "муктами" пристосування для метання стріл ;
- металевими і ручними списами ;
- зброєю для індивідуального поєдинку (мечі, палиці) [10, С. 35 – 36].

Оскільки префікс "ма" в санскриті означає "великий", то "харатхи" і є ті самі характерники – магічні воїни, які володіють надзвичайним бойовим мистецтвом.

Одна з гіпотез виникнення характерництва пов'язана з думкою про те, що джерела його треба шукати у слов'янському волхвізмі. На думку багатьох дослідників, волхвізм – це старослов'янське світобачення, побудоване на основах всесвітнього закону творення й буття Всесвіту. Він визнає тонку, духовну, енергетичну сутність світобудови, єдність всього суцього у Космосі, яке виникло з волі Творця- Бога. Всі релігії волхвізм сприймав толерантно, як духовні школи, що допомагають пізнати цей світ [2].

Однак волхви знали, що для того, аби досягти гармонії з духовною частиною світу, треба розвивати власну енергетику (біоенергетику). Крім того, волхви намагались розвивати у себе і у всіх слов'ян духовні здібності – яснобачення, телепатії. Тобто всім тим, чим володіли козаки-характерники. Вони пропагували глибокий духовно-енергетичний тренінг людини на спеціально виявлених енергоактивних місцях – святилищах.

Характерництво йшло від Київської Русі, так вважає дослідник слов'янської магії Григорій Фудим, – згадайте, волхвом називали Вольгу; в билині розповідається, як він міг перекинутись на хорта, орлом літати [9, С. 101 – 102].

Досліджуючи представлену тематику, ми дійшли до висновку, що традиція характерництва зародилася ще в індо-арійській культурі й прижилася на нашій території в період Великого переселення народів. Наступниками цієї традиції стали запорозькі козаки. З дослідженого матеріалу можна побачити, що в українських легендах і переказах можна зустріти розповіді про те, що козаки-характерники володіли декількома іноземними мовами й уміли ними розмовляти, застосовували свої здібності на ворогівсон та ману, також перетворюватися на вовків та інших звірів, могли на довгий час затримувати дихання під водою (якщо згадати козацьку військову хитрість: перебуваючи під водою, дихати через очеретину, – тут немає нічого дивного), постеливши на воду повсть, ходили по воді, як по землі. Ні вогонь, ні шабля, ні навіть звичайна куля їх не брали, і щоб убити запорожця-характерника, потрібна була лише срібна куля свинцеві кулі та ядра характерники ловили руками та полами жупанів. Жили вони дуже довго й були неймовірно сильними.

Окрім вищезгаданих чинників, дані особи володіли секретами введення людей в гіпнотичні стани. Сучасні військові розвідки багатьох держав світу ведуть активні дослідження з метою використання надлюдських здібностей в бою й інших сферах людського буття. Над даним питанням працюють спеціально створені інститути, вливаючи в дослідження значні кошти. Проводиться активний пошук і відбір осіб, які володіють надзвичайними здібностями, бо такі люди доволі часто зустрічаються і в наш вік технологічного прогресу. Вони знайшли себе в специфічних нішах людської діяльності, працюють ілюзіоністами і екстрасенсами. Такі особи можуть перебувати під дією надвисоких температур, ходити без взуття по шматках битого скла, по гострих лезах ножів та не відчувати болі. Вони проколюють голками долоні, при цьому не починається кровотеча, читають думки глядачів, гіпнотизують їх, а інколи лікують. Вони блискавично вивчають напам'ять цілі художні твори та демонструють ще масу чудес. Ці дані відображають всезагальний, але трішки завуальований інтерес до характерництва, яке дійсно показувало високий рівень розкриття надлюдських можливостей. І ці навички вони розвивали безперервно, передаючи свої уміння в наступні покоління протягом багатьох століть.

Література

1. Правда о характерниках // Магия. – № 41 (520). – С. 109 – 119.
2. Что нам известно о казаках-характерниках? – Газета "Магия" №34 (513), август 2007. – С. 4 – 5.
3. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Тарас Каляндрук. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 288 с.
4. Пілат В. Бойовий Гопак / Володимир Пілат. – Львів: Галицька Січ, 1994. – 288 с.
5. Савельев Б.П. Древняя история казачества. – Т.2. – М., 1987. – 489 с.
6. Слово о полку Ігоревім [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk/slovo299/>
7. Супруненко В. Запорожские характерники. – Дніпропетровськ, 2008. – 112 с.
8. Фігурний Ю. Историчні витоки українського лицарства / Юрій Фігурний. – К.: Вид. дім "Стилос", 2004. – 308 с.
9. Яворницький Д.І. Запорожжє в остатках старини и преданиях народа. – К., 1988. – 267 с.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 2002. – 523 с.

ВІЙСКОВІ ПОХОДИ, ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦАРЯ ДАВИДА

Мойсейчук І.І., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Дудка Р.А.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Особистість і діяльність третього царя стародавнього Ізраїлю Давида (1010 – 970 до н.е.) завжди були предметом особливого інтересу історичної науки, оскільки Давид є засновником Давньоізраїльської державності, що проіснувала до 586 року до н.е. Згідно з Книгою Царств [2 Цар. 5:5], він царював над Ізраїлем 40 років... "сім років і шість місяців в місті Хевроні над коліном Юди і тридцять три роки в захопленому ним Єрусалимі над усім народом" [1].

Тому так важливо є висвітлення проблемних питань, пов'язаних з зовнішньополітичним курсом епохи Давида в історії стародавнього Ізраїлю. Отже, цікаво буде простежити шлях збирача земель єдиної централізованої держави у Східному Середземномор'ї.

Письмовими джерелами, в яких висвітлено діяльність Давида, є біблійні книги: Перша і Друга книги Царств і Перша книга Хронік, які ґрунтуються, в свою чергу на джерелах літописного характеру. Це записи або літописи ранніх пророків давнього Ізраїлю: Самуїла, Натана і Гада, в яких описано обставини та факти, що відбувалися: "Справи царя Давида, перші і останні, описані в історії провидця Самуїла і в історії пророка Натана і в історії Гада" [1 Хр. 29: 29]. Також історія діянь Давида як зразкового царя була викладена для освіченого греко-римського суспільства Йосипом Флавієм [2]. У зв'язку з цим зарубіжні та вітчизняні дослідники XIX – початку XX ст., незважаючи на повну відсутність в той час згадок про нього в небіблійних джерелах, вважають Давида великим правителем та творцем Ізраїльської державності в Палестині. Початок зміни поглядів в історіографії було покладено в 1968 р. датським дослідником Н.Фрісом, який висловив думку про те, що біблійна традиція, яка описувала становлення об'єднаної монархії при Давиді є літературним продуктом. Так, в зарубіжній історіографії стародавнього Ізраїлю в другій половині XX століття виникає таке явище, як біблійний мінімалізм. Його підтримує в наш час невелика, але впливова в західному світі група вчених (Дж.Гарбін, Н.П.Лемхе, Ф.Р.Девіс, Т.Л.Томпсон), яка взагалі заперечують історичність біблійних розповідей про Давида як царя. Ця група вчених вважає, що розповіді в книгах Царств про Давида були написані в період еллінізму, а справжня державність в стародавньому Ізраїлі виникла при династії Омридів (IX ст. до н.е.), оскільки про цю династії згадують ассирійські джерела. Незважаючи на спроби мінімалістів витіснити фігуру Давида з реальної історії Ізраїлю в міфологію або художню літературу, інша велика група вчених вважає, що Давид – це реальна історична постать. До цієї групи вчених можна віднести І.Фінкельштейна, М.Ліверані, Я.Соджина і ін.. На відміну від біблійних мінімалістів, всі ці дослідники вважають Давида історичною постаттю. Проте, ці дослідники в тій чи іншій мірі відкидають можливість існування єдиної держави при Давиді. Так, Маріо Ліверані вважає, що "царство Давида займало лише центральну і південну частину гористій місцевості і було маленькою політичною одиницею при пануванні філістимлян" [10]. Також наявна група вчених, яких прийнято називати центристами. Даних дослідників можна охарактеризувати як помірньо-консервативних. Вони вважають, що Біблія – це історичне джерело, а Давид є засновником древнього Ізраїлю як державного утворення. Із зарубіжних вчених сюди можна віднести А.Мазара, Е.Мазар, У.Девера, В.Дітріха, А.Лемейра і т.д., також до цього напрямку в ідейному плані потрібно зарахувати таких сучасних російських дослідників, як Ю.Б.Циркін, Н.Я.Мерперт, Д.В.Деопік, І.Р.Тантлевській [4, 8, 9].

Таким чином, на сьогоднішній день в історіографії з приводу правління царя Давида то-чаться дискусії. Але проблематика військових походів, як пріоритетного аспекту зовнішньополітичної діяльності є малодослідженою. Отже, дана тема є досить актуальною в сучасній історичній науці.

Ставши царем Іудеї, Давид відразу почав налагоджувати стосунки зі старійшинами і народною радою Галаада відправивши туди послів [2 Цар. 2:5]. Іншим досить важливим кроком стало підтвердження добрих стосунків з державами Моава і Аммона. На даному етапі був використаний династичний шлюб в якості гарного дипломатичного засобу. Давид породичався з Фалмаєм, який був царем невеликої сирійської держави Гессур. Таким чином, Давиду вдалося якщо не зробити союзниками сусідні держави, то хоча б зробити їх нейтральними на випадок громадянської війни з іншими єврейськими племенами. Відразу після того як Давид став царем над всіма єврейськими племенами зовнішня політика стає його магістральним

напрямок, при цьому вона в багатьох аспектах була обумовлена внутрішньополітичними і економічними проблемами його ранньої держави. Головними ворогами євреїв на початку царювання Давида були філістимляни. Напад філістимлян відбувся після того, як Давид був проголошений царем не тільки Іудеї, а й всього Ізраїлю. Філістимляни перешкоджали не тільки політичному об'єднанню з північними племенами, а й торговельним зв'язкам Іудеї та півночі Палестини. Цар Давид розбив їх в двох воєнних кампаніях [2 Цар. 5:17-25], які відбувалися на південному заході від Єрусалима. Він розбив філістимлян від Гаваона до Гезера [2 Цар. 5:25]. Друга книга Царств описує про третю війну з філістимлянами під час другої половини правління Давида [2 Цар. 21:15-22]. В результаті цих війн філістимляни припинили не лише погрожувати Ізраїльській державі, а вже мови не могло бути про їх гегемонію в Палестинському регіоні.

В подальшому Давид змінив напрям зовнішньої політики. Ізраїльтяни й раніше не раз воювали з сусідами. Але це були або оборонні війни, або грабіжницькі походи. Тепер цар Давид почав проводити політику підпорядкування навколишніх народів і територій, створюючи своєрідну міні-імперію [5, с.15-17]. І на цьому шляху його суперником виступив Хадад-Езер, який створив в цей же час на північ від Палестини обширну державу, про яку докладніше йтиметься нижче. У Біблії розповідається про кілька війн між Давидом та Хадад-Езер. На жаль, біблійна розповідь не тільки не містить жодних дат, але і не дає хронологічної послідовності військових кампаній. Він починається з походу Давида проти Хадад-Езера [II Цар. 8:3-5], який явно був останнім [5, с. 32-33]. Перше ж зіткнення між арміями цих царів відбулося в Зайорданні й було ініційовано Аммоновими синами. Коли армія Давида вторглася в Аммон, його жителі закликали на допомогу арамеїв, в тому числі Хадад-Езер. Через ці території проходив дуже важливий торговий шлях, володіння яким давало можливість контролювати значну частину торгівлі з Аравією та Єгиптом [8, с. 365]. Не тільки Давид прагнув захопити його, Хадад-Езер також, мабуть, вирішив використовувати прохання аммонитян, щоб зміцнитися в цьому районі. Однак арамеї і аммонитяни зазнали поразки від полководця Йоава [II Цар. 10: 6-14].

Слідом за цим виступив сам Давид на чолі усього війська, і остаточно розгромив аммонитян [II Цар. 12:29]. Це призвело до встановлення контролю Давида над Аммоном і, отже, над південною частиною одного з найважливіших торгових шляхів Передньої Азії. Цар Ханун, який закликав на допомогу Хадад-Езера, явно був скинутий, і на його місце Давид посадив його брата Шові, як це видно з порівняння двох текстів II Книги Самуїла [10:2; 17:27]. Чи зберіг Шові царський титул, невідомо, але в будь-якому випадку він не був незалежним, бо, згідно з біблійним оповіданням [II Цар.17:27], разом з іншими підлеглими Давида правителями постачав армію єрусалимського царя необхідними запасами. Символом підпорядкування Аммона стала трохи дивна на перший погляд церемонія, коли Давид зняв вінець з голови аммонітського царя і поклав його на свою голову [II Цар. 12:30]. Покладання вінця можна трактувати так: відтепер протектором Аммона замість його бога стає єврейський цар. Проте Хадад-Езер не змірился з поразкою. Він зібрав армію за Євфратом і відправив її під командуванням люду проти єврейської армії, яку цього разу очолив сам Давид. Однак і в цій битві армія Хадад-Езер була розбита, а сам воєначальник загинув [II Цар. 10:16-18; I Хр., 19: 16-18]. А коли Хадад-Езер був змушений впритул зайнятися своїми заєвфратськими володіннями, Давид вторгся в Сирію і завдав йому удару в тил. Хадад-Езер направив проти нього армію з Дамаска, але та була розгромлена. Давид наздогнав війська та самого Хадад-Езера і завдав їм остаточної поразки [II Цар. 8:3-5; I Хр. 18:3-5]. Час цих подій також невідомий. Ясно тільки, що остаточно поразка Хадад-Езера відбулася вже після захоплення Давидом Єрусалима та перенесення туди столиці Ізраїлю, тобто після 997 або 996 р. до н.е., тому що саме туди Давид доставив трофеї, отримані після розгрому ворога [II Цар. 8:7; I Хр., 18:7]. Отже, обидві держави – Давида і Хадад-Езера – претендували на одну й ту ж геополітичну нішу, і боротьба між ними завершилася перемогою Давида.

Нова війна з філістимлянами, що відбувалася вже наприкінці життя Давида, знову завершилася його перемогою. У джерелах, а саме у Біблії нічого не говориться про будь-які дії філістимлян, що дало б ізраїльському цареві привід для початку війни. Мабуть, в цьому випадку Давид просто напав на своїх колишніх покровителів. Характерно, що однією з цілей цього нападу було місто Гат, де свого часу Давид знайшов собі притулок [II Цар. 21: 15-22]. Філістимляни не були ні вигнані, ні підкорені, але їх міста були зведені до другорядних держав, і ні про які філістимські претензії на панування в Палестині більше не було мови. Більш того, північна частина була захоплена Давидом, який, таким чином, отримав вихід до Середземного моря.

Свою завойовницьку політику Давид доповнював вмілою дипломатією. Уже його поведінка по відношенню до філістимлян свідчить про його дипломатичне мистецтво. Він уклав союз з царем фінікійського Тіру Хірамом [II Цар. 4: 11]. Тір у цей час був одним з найважливіших економічних центрів і найбагатших міст Близького Сходу і здійснював насамперед зв'язок Сходу з

середземноморськими країнами. Союз з тірським царем мав для Давида не стільки політичне, скільки економічне значення, бо давав можливість Ізраїлю підключитися до складної торгівельно-економічної системи "Схід-Захід". Щоправда, в основному плоди цього союзу пожинав вже син Давида, Соломон, але основи заклав батько. Так створювалася держава Давида. Біблія перераховує народи, підкорені Давидом: арамеї, моавітяни, аммонітяни, амалекітяни, едомітяни [II Цар. 12:14]. Межі його царства сягали від великого Євфрату до узбережжя Акабської затоки. Не всі території були безпосередньо включені до царства Давида, над деякими, наприклад Аммоном або Моавом, він здійснював свій протекторат. Хамат в Сирії і Філіст в Палестині, зберігши свою незалежність, опинилися в сфері впливу Ізраїльського царства. Зате колишня держава Хадад-Езер на півночі і Едом на півдні стали прямими володіннями ізраїльського царя [5, с.17-18].

Отже, при правлінні царя Давида в зовнішній політиці домінував військовий аспект, а саме військові походи. За часів Давида Ізраїль перетворився на найсильнішу державу Східного Середземномор'я. Треба підкреслити також, що в результаті дій царя Давида власне у Палестині, на захід від Йордану, і на північ від Негева, не залишилося ніяких держав або самостійних племен, окрім Ізраїлю і філістимських міст-держав.

Література

1. Библия. – СПб., 2012. – 300 с.
2. Иосиф Флавий. Иудейские древности / Пер. с греческого Г.Г.Генкеля. М.: Крон-пресс, 1996. – 345 с.
3. Гарбини Дж. История и Идеология в Древнем Израиле. Переведенный Джоном Боуденом с оригинального итальянского выпуска. Нью-Йорк: Перекресток. – 1988. – 245 с.
4. Мазар А. Археология библейской земли. Т.2. Иерусалим: Библиотека "Алия". – 1996. – 195 с.
5. Маламат А. Аспекты внешней политики Давида и Соломона // История библейского Израиля: Основные проблемы и незначительные проблемы. – 2001. – 3 част. – С. 208 – 234.
6. Маламат А. Политический взгляд на царство Давида и Соломона и его отношения с Египтом // История библейского Израиля. – 2001. – №4.
7. Тантлевский И.Р. История Израиля и Иудеи до разрушения Первого Храма. – СПб.: Изд-во СПб. – 2005. – 402 с.
8. Циркин Ю.Б. История библейских стран. – М.: "Астрель". – 2003. – 576 с.
9. Циркин Ю. Финикийский мир и арамейские государства Сирии // Государство на Древнем Востоке: сборник статей. – М. – 2004. – С. 44 – 61 с.
10. Finkelstaine I. State formation in Israel and Judah // Near Eastern Archeology. – 1999. – Vol. 62, №1.

УДК 316.346.2 (480+485)

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРАКТИКА ФІНЛЯНДІЇ ТА ШВЕЦІЇ

Петренко О.Д., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Мицик Л.М.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних зв'язків

У статті йдеться про досвід здійснення гендерної політики у Фінляндії та Швеції як лідерів у вирішенні цього питання в Європейському Союзі. Основна увага приділена характеристиці факторів, що забезпечують досягнення гендерної рівності в обох країнах.

Ключові слова: гендерна політика, гендерна рівність, фемінізм.

В статье идет речь об опыте осуществления гендерной политики в Финляндии и Швеции как лидеров в решении этого вопроса в Европейском Союзе. Основное внимание уделено характеристике факторов, обеспечивающих достижение гендерного равенства в обеих странах.

Ключевые слова: гендерная политика, гендерное равенство, феминизм.

The article deals with the experience of implementing gender policy in Finland and Sweden as leaders in resolving this issue in the European Union. The main attention is paid to characterizing the factors ensuring achievement of gender equality in both countries.

Key words: gender policy, gender equality, feminism.

Одним з важливих напрямків соціальної політики в Україні є встановлення рівності між чоловіками та жінками у всіх сферах життя суспільства. Використання у межах даного реформування досвіду країн Євросоюзу видається досить перспективним: врахування позитивних дій та невдач європейців дасть змогу удосконалити національну політику рівності статей. Тому дослідження гендерної політики Фінляндії та Швеції, як лідерів у встановленні рівності статей у ЄС, більш, ніж **актуальне** для українців.

Спробувати охарактеризувати практику подолання нерівності між чоловіками та жінками і її основні досягнення у Фінляндії та Швеції – основна **мета** даної статті.

Оскільки гендерна політика Скандинавських держав є найбільш успішною нині, то вчені приділяють дослідженню цього питання багато уваги. Зокрема серед вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів, соціологів, правників проблему вивчають Т.Огаркова, Т.Марценюк, О.Гриценко-Веселовська, С.Хавлін, О.Марцеляк, М.Штильова, Т.Корольова, О.Вороніна, С.Салменніємі, М.Верлоу та інші. Особливість українських досліджень полягає у тому, що вони часто ідеалізують картину гендерної рівності в країнах Північної Європи, тоді як зарубіжні науковці та публіцисти досить критично ставляться до цього питання, інколи також не виправдано. Нерідко можна помітити слово "утопія" поряд із характеристикою моделі гендерної політики як Фінляндії, так і Швеції. Тому можна говорити, що дана проблема все ще не достатньо вивчена і потребує подальшого дослідження.

Як і будь-який процес, реалізація гендерної політики залежить від ряду чинників. Для північноєвропейського регіону характерними є такі 6 основних факторів впливу:

- ✓ Втілення скандинавської моделі держави загального добробуту (welfare state);
- ✓ Створення антидискримінаційної законодавчої бази;
- ✓ Створення національних механізмів із забезпечення гендерної рівності;
- ✓ Представництво жінок в органах влади;
- ✓ Доступ жінок до праці та професійного розвитку;
- ✓ Розвиток жіночого руху в даному регіоні [10, с. 67-69].

Ідея держави загального добробуту базується на соціально-демократичних, політичних та інтелектуальних традиціях. Соціальні права (крім політичних та цивільних) – це ключ до досягнення рівності і управління суспільними відносинами на соціальному рівні. Для скандинавської моделі держави загального добробуту, у порівнянні з англійським чи-то американським "ліберальним" суспільством, важливою є роль держави як гаранта соціального захисту. Соціальні права розуміються основним засобом досягнення мети "рівних життєвих шансів". Рівні життєві шанси співвідносяться зокрема з проблемою знищення гендерної нерівності за рахунок надання громадянам універсальних і висококваліфікованих послуг із соціального забезпечення [2, с. 110]. Результатом забезпечення населення соціальними правами стало розмиття чітких кордонів між приватним та публічним і перенесення значної частини роботи з першої сфери до другої. Наприклад піклування про дітей та літніх людей взяли на себе соціальні служби, а це розвантажило жінку і дало їй можливість працювати та бути економічно незалежною від чоловіка.

Не менш важливу роль на шляху до подолання нерівності статей має законодавство. Так, у Швеції – в 1980 р., а у Фінляндії в 1986 р. набрав чинності "Акт про гендерну рівність", який забороняв будь-яку дискримінацію за статевою ознакою [7]. Згідно з цими законами особа має право подати позов, якщо вважає, що до неї було проявлено дискримінацію, і обвинувачуваний повинен буде сплатити компенсацію. Швеція також прийняла низку законів щодо встановлення гендерної рівності, сім з яких 2008-го року були об'єднані в так званий Дискримінаційний Акт. Велике місце в цьому документі посідають питання запобігання дискримінації на підставі статі та рівні права чоловіків та жінок. Є також безліч інших законів, котрі конкретизують і доповнюють Дискримінаційний Акт.

Але держави не обмежились, звичайно, одними лише законодавчими діями. Для контролю за дотриманням прав, пов'язаних із гендером, було сформовано національний механізм із забезпечення рівності – зокрема державна агенція "Омбудсмен з питань рівності" в обох країнах [7]. До його обов'язків входить контроль за дотриманням рівності незалежно від статі, релігії, етнічного походження: саме сюди надходять скарги щодо недотримання "Дискримінаційного акту": тоді омбудсмен безкоштовно представляє позивача в суді.

Крім "Омбудсмена" у Швеції є посада міністра з питань гендерної рівності, Рада у справах рівності та Комісія по рівних можливостях. Існує також ще один спеціальний механізм, який здійснює територіальний контроль за реалізацією державної гендерної програми на місцях, – це регіональні експерти з питань рівності. Посада експерта була введена в штат губернських правлінь Швеції в 1995 р. в усіх адміністративних радах округів. Він повинен забезпечувати

подальшу інтеграцію гендерних перспектив в різні сфери політичної діяльності регіону [3, с. 238-239].

Починаючи з 1990-х років чи пріоритетною для країн Євросоюзу з-посеред інших у питанні встановлення гендерної рівності є сфера прийняття рішень, але водночас вона ж є і найменш вирішеною на сьогодні. Бо ж до жінки, що працює, чоловіки ніби як звикли, а от жінка-керівник чи жінка-політик і досі чомусь у більшості випадків сприймаються скептично. Характеризуючи дану проблему у фінському та шведському суспільствах, варто зазначити, що саме Фінляндія була першою країною в Європі, де жінки отримали право голосу, і першою у світі, де жінки отримали право бути обраними до парламенту, і сталося це у 1906 р., тоді як у Великій Британії – у 1918-му, а Франції – аж у 1944-му роках. І хоч до середини ХХ ст. явних зрушень у цій сфері не було (співвідношення жінок і чоловіків у парламенті становило відповідно 10% до 90%), однак вже з початку другої половини ХХ ст. ситуація почала різко змінюватись і в 1980-х рр. 30% місць у парламенті посідали жінки, а сьогодні цей відсоток зріс до понад 40% [6]. Щодо Швеції, то вже на 1995 р. 40% місць у парламенті належало жінкам, через 10 років цей показник зросли ще на 5%, сьогодні ж він коливається в межах 43 – 47% [10, с. 71]. Тобто в порівнянні з іншими європейськими державами, де лише близько 30% парламентарів є жінками, Фінляндія та Швеція фактично досягли рівного представництва статей у сфері прийняття рішень.

Для досягнення таких показників, країни не обійшлись без гендерного квотування, хоч суспільство, а особливо феміністки, сприймає його не завжди позитивно, вважаючи, що воно саме порушує рівність. Так чи інакше, у Фінляндії у відповідності до Закону "Про рівність жінок і чоловіків" 1987 р. з подальшими змінами мінімальна квота представництва кожної статі в органах державної влади й місцевого самоврядування повинна становити не менше 40%, крім випадків, коли ця квота може бути знижена на обґрунтованих підставах. При цьому система квот не поширюється на вибори в законодавчі органи. Швеція не встановлювала законодавчих квот, зате у ній активно застосовуються квоти представництва жінок у політичних партіях [1, с. 88 – 90]. Відповідальність за порушення системи квотування відсутня: держави обрали шлях заохочення, матеріального в тому числі.

І у Фінляндії, і у Швеції розуміють: аби досягти гендерної рівності в суспільній сфері, треба встановити її на рівні сім'ї, тобто створити сприятливі умови для самореалізації обох із подружжя. А точніше – знищити стереотип, згідно якого чоловік асоціюється із публічною, а жінка – із приватною сферою. Тож у 1978 р. до практики відпусток по догляду за дитиною малого віку у Фінляндії (вперше у світі) почали залучати чоловіків. Наразі існує така система відпусток по догляду: материнська відпустка триває 105 днів, батьківська від 6 до 18, решту 158 днів може використовувати або мати, або батько – за бажанням [8, с.303]. Однак чоловіки, на жаль, і зараз лише у близько 5% випадків користуються цією можливістю. Невдовзі цю ініціативу перехопила й дещо допрацювала Швеція: сьогодні тривалість відпустки по догляду за новонародженою або усиновленою дитиною тут становить 480 днів. Її може брати будь-хто з батьків по місяцю, по тижню, по дню і навіть по годині. На практиці, цю відпустку все ще переважно беруть жінки: за статистикою 2012-го року, наприклад, лише 24 відсотки відпусток брали чоловіки. Водночас 90 днів із загальних 480 надається окремо кожному з батьків – цю відпустку кожен з них зобов'язаний взяти, і не може передати іншому [7].

Крім відпусток, держави також створили необхідну мережу закладів для дітей дошкільного віку, а плата за відвідування цих закладів залежить від доходу окремої сім'ї, для малозабезпечених – взагалі безкоштовно. У всіх північних країнах жінки, що працюють, отримали право на оплачувану відпустку при народженні дитини до 52 тижнів з компенсацією зарплати від 80 до 100%. На додачу у Швеції в 1971 р. було введено індивідуальний прибутковий податок, який раніше доводилося сплачувати подружжю спільно. З прийняттям закону про роздільне оподаткування подружжя в шведському суспільстві утвердилася думка про сім'ю, де обидва індивіди повинні бути економічно незалежні [10, с. 69-70]. Тож можна говорити що обидві держави роблять усе можливе зі свого боку для того, аби й жінки, й чоловіки мали рівний доступ до праці. Але тут треба враховувати й самосвідомість кожної зі статей: формування особистостей жінки/чоловіка як таких, які рівно ставляться до роботи в кожній зі сфер життя – тривалий процес і, можливо, справа не одного покоління.

Народна приказка говорить, що порятунок потопуючого – це справа рук самого потопуючого. І жінки Скандинавії це чітко усвідомлюють: важливою рушійною силою у подоланні гендерної нерівності є феміністські рухи. Найбільш відомими жіночими організаціями в Фінляндії є Союз жінок (існує з 1892 р.) і Національна рада жінок Фінляндії. Союз жінок – це суто феміністська організація, яка об'єднує різноманітні незалежні жіночі групи ("Молоді феміністки", "Мама – феміністки", "Група по сексуальним меншинам", "жінки за мир"). До його функцій входить організація курсів у формі відкритих лекцій по фемінізму і становища жінок в суспільстві та підтримка кризового центру, який забезпечує правову та психологічну підтримку для жінок,

котрі пережили домашнє або сексуальне насильство. Національна рада жінок Фінляндії, у свою чергу, є парасольковою організацією, що об'єднує близько півмільйона жінок, які об'єднані в понад п'ятдесят жіночих організацій. Головним завданням Ради є забезпечення експертизи при підготовці законопроектів [8., с. 307 – 308].

Щодо жіночого руху у Швеції, то 1961 р. вийшло есе Еви Мoberг, члена Шведської народної партії, у якому вона ввела і пропагувала термін "рівність статей". Це призвело до палких дискусій серед науковців та політиків протягом 1960-70-х рр., у результаті яких сформувалась радикальна феміністська організація "Група 8", яка займалась ґрунтовним дослідженням жіночого питання [10, с. 74 – 75]. Однак для Швеції більш характерним є ліберальний жіночий рух: тобто усі питання намагаються вирішувати на законодавчому рівні. Швецію ще часто називають країною "фемінізму без феміністок", оскільки вони ніби розчинились у середовищі різних політичних партій, до яких належать. Та це не означає, що їх вплив на гендерну політику держави незначний, навпаки, це призвело до усвідомлення проблеми рівності статей як проблеми всього суспільства, а не лише жінок. Крім того у Швеції так само, як і в Фінляндії існує організація притулків невідкладної допомоги для жінок, які зазнали насилля, а також різноманітні жіночі групи ("Жіночий форум", "Ураган в Умеа", "Панчохи підтримки" та ін.). А у квітні 2005 р. було засновано організацію, яка невдовзі перетворилась на першу жіночу партію "Феміністські ініціативи", і хоч до національного парламенту вона ще жодного разу не проходила, однак статистика показує поступове зростання її популярності. До того ж партія має один мандат у Європарламенті [5, с. 22 – 23]. Тож яким би не був жіночий рух – радикальним чи ліберальним, він є своєрідним посередником, котрий виводить потреби й бажання жінок на державний рівень прийняття рішень і слідує за розглядом цих питань.

Отже, гендерна політика двох найпрогресивніших у цьому питанні держав Європи є загалом успішною, хоч говорити про повне усунення нерівності ще зарано. Так, існують проблеми зі сферою прийняття рішень (керівники компаній, наприклад, як і раніше, в більшості – чоловіки); різниця в оплаті праці, хоч і незначна, але продовжує існувати; кожна сфера діяльності за гендерним співвідношенням різниться – в області фінансів, будівництва, науки досі переважають чоловіки, тоді як серед вчителів, вихователів, медперсоналу переважають жінки тощо. Але і шведське, і фінське суспільство не лише визнають свої проблеми, але й продовжують їх активно вирішувати. Ми можемо лише побажати їм успіху в цій нелегкій справі та взяти їх модель політики собі на озброєння.

Література

1. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Ковриженко Д.С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К., 2006.
2. Гендерна політика Фінляндії: історико-правовий аспект / О.В.Гриценко-Веселовська // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 68. – С. 109 – 116 .
3. Гендерное равенство в современном мире: роль национальных механизмов / Отв. ред. и сост. О.А.Воронина. – М.: МАКС Пресс, 2008.
4. Гендерное равенство в Швеции / Sweden.ru. – Режим доступу: <https://sweden.ru/ljudi/znak-ravenstva/>
5. Марценюк Т. Фемінізм "по-шведськи" чи роль жіночого руху в забезпеченні гендерної рівності у Швеції // Гендерний журнал "Я", Гендерний інформаційно-аналітичний центр "Крона". №4(26) "Фемінізм та жіночий рух". 2010. С. 22-25
6. Огаркова Т. Життя європейців: гендерна рівність у Фінляндії / Українська правда. Життя. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/10/21/182443/>
7. Огаркова Т. Життя європейців: гендерна рівність в Швеції / Українська правда. Життя. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/07/8/174551/>.
8. Салменниemi С. Гендерное равенство в Скандинавских странах: случай Финляндии // Женщины. История. Общество: сб. науч. ст. / под общ. ред. В.И.Успенской. – Тверь: Твер. обл. кн.-журн. изд-во, 2002. – Вып. 2. – С. 302 – 315.
9. Сараева О. "Скандинавская модель welfare state": пути трансформации в условиях кризиса / ViaEurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viaeurasia.com/ru/скандинавская-модель-welfare-state-пути-трансформации-в-условиях-кризиса-ольга-сараева.html>
10. Штылева М.В. Реализация политики гендерного равенства в странах Северной Европы // Женщина в российском обществе. – 2012. – №1. – С. 67 – 80.

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ВЕЛИКОГО МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Перепелиця О.С., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Кириленко С.О.**, кафедра історії України

Проблема взаємовідносин влади та православної церкви є актуальною протягом багатьох століть. Релігія відігравала знану роль у становленні державного управління, що констатують сучасні дослідження, спрямовані на вивчення її впливу на країну як єдиного цілого. З'ясування основних особливостей становлення після об'єднання земель навколо Москви та її цілісного державного управління під протекторатом православної віри. Проведення паралелей між минулим і сучасним допомагає простежити ієрархію взаємовідносин релігії та держави.

Дослідження церковного та світського життя чітко можна поділити на дві групи за двома принципами. До першої відносяться праці, які висвітлюють державну історію, до другої – праці про історію церкви. За другим принципом, використовуючи світоглядну орієнтацію, літературу можна поділити на дві групи: до першої групи відносяться праці, написані в період з кін. XIX – поч. XX ст., проникнуті духом релігійності, які позитивно оцінюють роль церкви на державно-суспільне життя; до другої групи належать праці радянських істориків, які опозиційно оцінюють вплив церкви на всі сторони життя.

Дореволюційну історіографію, складають праці прихильників церкви: "Історія Руської Церкви" митрополита Макарія (Булгакова) [6], "Історія Руської Церкви" професора Е.Е.Голубінського [3]. До історіографії радянського періоду належить праця М.М.Нікольського "Історія руської церкви" [7].

Вагоме місце у розгляді даної теми займає і праця професора Московської духовної академії Е.Е.Голубінського "Історія Руської Церкви" [3]. Він зібрав матеріал, який висвітлює політичну лояльність церкви по відношенню до великокнязівської влади.

Радянська історіографія представлена працями А.А.Зіміна [4], А.М.Сахарова [8], Р.В.Черепніна [9], які розглядають ідейну боротьбу, формування ідеології російського самодержавства та паралельно висвітлюють окремі аспекти церковного життя в досліджуваній період.

У 1960 році побачила світ робота Л.В.Черепніна "Утворення російської централізованої держави в XIV – XV ст." [9], присвячена історії Русі в XIV – XV ст., де ми знаходимо не лише характеристику діяльності Івана Калити, але й загальну оцінку причин за якими Москва змогла очолити боротьбу за об'єднання Русі. Схема зміцнення Московського князівства зазнала гострої критики з боку А.А.Зіміна. Так, наприклад, він в своїй роботі "Росія на рубежі XV – XVI ст." [4], пропонує свою концепцію, де піддає сумніву причини зміцнення Москви – як центру об'єднання руських земель, які висловив Л.В.Черепнін. Н.М.Карамзін у "Історії держави Російської", яка вбачає причину посилення Московської держави в сильній допомозі московським князям зі сторони золотоординських ханів. [5, с.153].

Новизною в питанні виступає стаття А.М.Сахарова "Церква та освіта Російської централізованої держави". Він акцентує увагу на суперництві, боротьбі між церквою та великокнязівською владою. Автор підкреслює, що "церква не лише допомагала, але й заважала розвитку централізованої держави" [8].

На процес становлення країни постійно здійснюється вплив зі сторони церкви, яка закладала підвалини державності на тривалий час. Політичні початки Москви дають можливість простежити тривалі пошуки, які тим чи іншим чином сприяли її утворенню державності.

Автономність та міць церкви як єдиної непоборної авторитарної установи, простежувалося у впливі на народ: простолюдинів і правлячу верхівку. Повага зі сторони татарів до чужої віри надавала можливість: той, хто корився – мав свободу, а того, хто не хотів приборкати свою гординю – чекала смерть.

Північно-Східна Русь заклала початок до змін ще в XV столітті. Злободенна система удлів, яка приносила лише втрати – занепадає остаточно. Монгольське іго, яке нависало над державою та не давало вільно продихнути більше двох століть, відступає в сторону. Руські князі, нарешті здобули свободу у правовому аспекті, приступили до об'єднання та загарбання прилеглих територій, що посилювали міцність на світовій арені.

З середини XV ст. вагомі зміни відбулися і в церковному житті. На початковому етапі існування Руська церква перебувала під впливом Константинопольського патріарху. Цікавим фактом є те, що саме монгольський період приніс позитивні зміни у розвиток церкви, надавалася цілковита свобода у виборі митрополита, якого обирали з числа співвітчизників, але вони залишали за собою право затверджувати їх на посаді і чинити суд над невірними. Але

саме в цей час зникає і ця залежність: Руська церква почала сама обирати, становити і судити своїх митрополитів собором своїх же єпископів без будь-якої залежності з патріархом, і якщо останній продовжував володіти на безумовних засадах, то фактично вона являлась вже самостійною і незалежною. Тому цей аспект надавав князям право по-іншому ставитися до церкви. Якщо у минулому князь повинен просити дозволу у патріарха і візантійського імператора для постанови нового митрополита, то зараз всі дії в церковній сфері він здійснював сам, з власної волі. "Руський цар став у точно такі ж відносини до Руського митрополита, єпископів і всієї церкви, в яких здавна були грецькі імператори до Константинопольського патріарха із всією підвідомчою йому ієрархією і паствою. Ці відносини часами знаходились в Росії і раніше, але тепер вони остаточно встановились і затвердилися". [3, с.42].

Безпосередньо саме визначення самостійності князя і церкви призвело до розділення на різні митрополії, так як частина земель, які відокремилися в державному відношенні від Московського князівства і увійшла до складу Литовської держави. Ворожнеча між двома князівствами велася постійно, саме в Москві сидів Київський митрополит, тому виникало бажання створення окремих митрополій для кожного князівства. Так і сталось розділення давньої Київської митрополії на дві: Московську і Литовську – "період розділення Руської церкви на дві митрополії".

Розбрат і розруха чекали на митрополита грека Фотія, який прибув до Москви у 1410 р. застав хаос в церкві. У час нашестя Едигея на Москву (1408) митрополичий дім був спустошений. Митрополичі володіння, села та інші різні угіддя були розділені князями та боярами, тому новий ієрарх почав захищати власність церкви тим самим нажив чимало ворогів. У 1413 р. виник конфлікт між великим князем Василієм I Дмитровичем (1389 – 1425) і митрополитом Фотієм (1408 – 1431). Він не мав сил зберегти владу в західних єпархіях, які перебували під Литвою: у 1415 р. під патронатом князя Вітовта було проведено три собори у Новгороді, які постановили та висвятили собором своїх єпископів на митрополита Григорія Цамблака або Семивлаха (1416 – 1420). Під юрисдикцію нового митрополита Київського і Литовського увійшли єпархії: Полоцька, Чернігівська, Луцька, Володимирська, Смоленська, Холмська і Турівська. Однак цей поділ був досить умовний. Фотій, який об'єднав митрополію після смерті Григорія (1420 р.), передав своїм наступникам церкву примиреною і об'єднаною. Не пройшло і двох місяців після смерті Фотія (1 липня 1431 р.), як юному князю московському Василю II (1425 – 1462, з перервами) довелося їхати до Орди на суд хана для вирішення суперечки зі своїм дядьком Звенигородським і Галицьким князем Юрієм Дмитровичем, що призвело до початку міжусобної війни, яка тривала 1430 – 1447 рр., спочатку із самим Юрієм, а потім із його синами – Василієм Косим і Димитрієм Шемякою. Не виникло проблеми з постановою нового митрополита на кафедру, хоча вибрали Рязанського єпископа Іону, який у 1433 р. називався вже "нареченим у святійшу митрополію Руську", але не було нагальної потреби відправляти його в Царгород [2, с. 56].

Смоленський єпископ Герасим, який був посланий восени 1433 р. Литовським князем Свидригайлом до патріарха, став митрополитом Руським, а не лише Литви. Перед нами не достовірний факт, визнання його князем, після його смерті (1435 року Свидригайло спалив митрополита Герасима через підозри в зраді), князь Василій II послав Іону на поставлення в Константинополь, де було поставлено свого кандидата. Імператор Іван Палеолог і патріарх Йосиф вже давно вели діалог із Заходом про об'єднання церков шляхом унії. Новий митрополит Ісидор, поставлений же ними, мав власний погляд на проблему. Іоні пообіцяли, що він буде поставлений після Ісидора. У 1437 р. Ісидор прибув до Москви, тому великий князь змушений визнати його. Це був останній митрополит вибраний і поставлений в Константинополі. Такі дії великого князя не були цілком безкорисними.

У XV ст. постала підозра турецького нашестя, тому ослаблена Візантійська імперія шукала союзників і погодилась на унію з Римською церквою, яка розраховувала на підтримку європейських католицьких країн у боротьбі проти турків.

Москва розглядала унію з Римом як шлях до звільнення від Константинопольської опіки та заявити про себе світові. Митрополит Ісидор, який був прихильником унії і перебував у великій пошесті та любові у Василя II, відправився у Флоренцію в супроводі княжого посла. Тільки тоді, коли Ісидор повернувся "легатом від ребра святого Петра", оголосив грамоту, "княже благовоління змінилось гнівом" [4, с.109]. Він був оголошений єретиком і зміщений – врятувався втечею в Литву. У планах князя було бажання підкорити митрополита своїй владі. І хоча Руська церква і була противницею католицизму, але вище духовенство не підтримало великого князя. Водночас Василій II не відступав від свої планів і звернувся до патріарха з різким осудженням унії та проханням дозволити обрати свого митрополита. Було поставлено питання про самостійність Руської церкви: або патріарх дає дозвіл, або великий князь як "захисник Православ'я" отримував право розірвати стосунки з патріархом-віровідступником [1, с.234].

Таким чином, митрополія відривається від Константинопольської церковної організації і залишається "один на один з міцною владою князя".

Церковники продовжували супротив – це був час зятої феодалної війни, яка розгорнулася в Московському князівстві між прихильниками і противниками державної централізації. У 1446 р. виникла змова удільних князів проти великого князя. Василь II намагався врятуватися і переховувався в Троїце-Сергіївському монастирі. За допомогою монастирської влади він був заарештований і переданий князю Дмитрію Шемяці, який і осліпив його.

Здійснивши комплексний аналіз ролі церкви в період історичної нестабільності Москви в XV ст., було дібрано та проаналізовано відповідний матеріал, на підставі якого визначено причини становлення релігії та політики володарів держави. Відсутність вітчизняної матеріальної бази ускладнювало дослідження обраної теми, не дозволяло детальніше висвітлити проблемні питання. Однак, на підставі здійсненого дослідження взаємодії влади і церкви ми дійшли такого висновку: основні моменти політичного життя країни залежали від особистих міркувань та ідей митрополитів Русі, думки яких лягли в основу політики всієї держави на багато років уперед.

Характеризуючи вплив світських владик на політику митрополій даного етапу можна зробити висновок про те, що ставлення релігійної верхівки до процесів внутрішньої політики країни було доволі дискусійним і не мало якоїсь чітко визначеної позиції. Між князями та митрополитами відбувалися постійні суперечки, що гальмувало розвиток країни.

Література

1. Соборный приговор Стоглава 1551 г. / Законодательные акты русского государства вторая половина XVI – первая половина XVII вв.: Тексты. – Л.: Наука, 1986. – С. 31 – 38.
2. Веселовский С.Б. Исследования по истории oprичнины / С.Б.Веселовский. – М.: Академия Наук СССР, 1963. – 267 с.
3. Голубинский Е.Е. История Русской церкви:– Т. II / Е.Е.Голубинский. – М.: Университетская типография, страсный бульварь, 1997 – 820 с.
4. Зимин А.А. Россия на рубеже XV – XVI столетий / А.А.Зимин. – М.: Мысль, 1982. – 336 с.
5. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М.Карамзин. – Т.7 – 8, кн.4 – М.: Наука, 1993 – 327 с.
6. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви / в 9кн.: кн. 4(1). – М.: Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 590 с.
7. Никольский Н.М. История Русской Церкви / Н.М.Никонский. – М.: Политиздат, 1985 – 448 с.
8. Сахаров А.М. Образование и развитие Московского государства в XIV – XVII вв. / А.М.Сахаров – М.: Наука, 1969. – 170 с.
9. Черепнин Р.В. Образование Русского централизованного государства в XIV – XV вв. / Р.В.Черепнин. – М.: Наука, 1960. – 368 с.

УДК 94(447,5):37-057.1

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПРОВІНЦІЙНОГО ЧИНОВНИЦТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ СТ.

Солодка К.Ю., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України

Актуальність дослідження. Радикальні зміни системи державного управління потребують проведення широкомасштабних реформ. Основна мета їх полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи з гальма об'єктивно обумовлених економічних та соціальних процесів у один із визначальних чинників їх прискорення. Вже набутий в Україні досвід проведення реформ, зміни в устрої та функціонуванні органів державної влади переконують у необхідності серйозної уваги до вивчення минулого державної служби та чиновницького апарату зокрема, які існували на українських землях. Ефективність сучасного державного управління багато в чому залежить від того, наскільки діалектично вдало поєднуються європейські стандарти та власний історичний досвід українського народу.

Держава, запроваджуючи реформи, повинна чудово розуміти, що їх успіх залежить не тільки від самого змісту того чи іншого законодавчого акту, але і від людей, на котрих покладається завдання впровадження новітніх перетворень у життя суспільства. Сучасний бюрократичний апарат не справляється, з покладеними на нього обов'язками, причинами цього є не лише недовіра засоби стимулювання але і недостатній професійний рівень, освіта. Виходячи з цього, дослідження рівня освіти місцевого чиновництва набуває важливого значення.

Метою дослідження є спроба охарактеризувати освітній рівень чиновників ХІХ ст.

Історіографія обраної проблематики дозволяє констатувати про існування невеликої кількості наукових праць, присвячених проблемі освіти чиновництва другої пол. XIX ст. Серед сучасних розвідок на особливу увагу заслуговує робота М.Бармака [1], який у своїй роботі присвятив питанню освіти представників бюрократичного апарату окрему главу. Науковець звернувся до причин, через які вище керівництво імперії змушене було ставити вимогу перед чиновництвом мати освіту а не лише належати до заможної верстви населення. С.Дегтярьов [4] характеризує навчальні заклади України XVIII ст., акцентуючи увагу на те, що саме українські землі стали ядром звідки для Російської імперії постачалися чиновники, що мали хоча б початкову освіту. Серед науковців також виділяємо М.Білоконь, С.Бугаєва, Д.Летучого [2, 3, 6]. Не дивлячись на парадигму марксизму, радянська історіографія також представлена розвідками з даної проблематики. П.Зайончковський [5] являється одним із найкращих дослідників з даної проблематики, у своїй роботі він ґрунтовно розглядає питання причин запровадження чиновницького апарату, дієвість функціонування та кадровий підбір.

Ускладнення бюрократичних функцій, службова спеціалізація активізували потребу в освічених чиновниках. На українських землях вже тривалий час функціонували різні навчальні заклади, здебільшого духовні. Більш заможні особи навчалися за кордоном. Українські землі у XVIII ст. спочатку виявилися своєрідним альтернативним джерелом, звідки постачалися чиновники з необхідним освітнім рівнем до різних регіонів Російської імперії, оскільки тут вже існували різноманітні навчальні заклади і була значна кількість освічених представників шляхти та інших верств населення. У XVIII ст. діяли духовні навчальні заклади, сільські, дяківські школи. Вони не давали освіти, орієнтованої на потреби державної служби (такої у той період ще й не могло бути), але робили більш високим загальний освітній рівень в цілому осіб, які там навчалися [4, с. 15 – 18].

У XIX ст. створюється доволі потужна мережа навчальних закладів різного рівня, з'являються повітові та приходські училища, гімназії, Харківський, а згодом і Київський університети, а також заклади зі спеціальним статусом – Рішельєвський лицей в Одесі, Волинський – у Кременці та Лицей вищих наук князя Безбородька у Ніжині, що суттєво вплинуло на підвищення освіченості чиновництва [4, с. 15 – 19].

На початку XIX ст. чиновник із вищою освітою було явищем доволі рідкісним. А.Градовський з цього приводу зазначав: "Наше законодавство не знає освітнього цензу, необхідно створити умови не для пільг, а для освіти, необхідної для кожного, хто бажає вступити на цивільну службу" [3, с. 133]. Шукати рішення даного питання влада почала на поч. XIX ст. У наказі від 24 січня 1803 р. "Про устрій училищ" йшлося: "Ні в якій губернії з плином 5 років ніхто не буде призначений на цивільну службу, яка вимагає юридичних та інших знань, не закінчивши навчання в державному чи приватному училищі" [5, с. 30].

Наказ від 6 серпня 1809 р. "Про правила надання чинів у цивільній службі і про випробування в науках для призначення в Колезькі Асessori та Статські Радники" проголошував, що надалі, щоб отримати чин колезького асесора (8-й клас), претенденти повинні пред'явити свідоцтво про закінчення одного з російських університетів або про успішне складення екзаменів із предметів за університетською програмою. Як говорилося в наказі: "Ніхто не буде переведений у чин Колезького Асесора, хоч би і вислужив визначену кількість років у Титулярних Радниках, якщо понад відмінні схвалення свого начальства, не пред'явить свідоцтво від одного з існуючих в Імперії університетів, що він навчався в ньому з успіхом наукам, цивільній службі властивим, або що представши на випробування, заслужив на ньому схвалення в своєму знанні" [1, с. 98]. Ті, хто уже був у чині колезького асесора, повинні були скласти екзамен для отримання чину статського радника [5, с. 30].

Таким чином, внаслідок розширення системи бюрократичних установ на землях Наддніпрянщини у XIX ст., ускладнення бюрократичних функцій, розшарування цивільних державних службовців за специфікою виконуваних обов'язків вимагали створення принципово нової системи освіти. Розробка освітньої реформи та втілення її у життя затяглися на довгі роки. З розбудовою системи освіти в імперії у першій половині XIX ст. можливості вихідців з різних соціальних груп до здобуття освіти були розширені, кожен хто бажав навчатися міг отримати відповідну освіту. До найбільш популярних закладів слід віднести Київський та Харківський університети, Лицей вищих наук князя Безбородька у Ніжині, Чернігівська духовна семінарія. Таким чином, українські навчальні заклади та безпосередньо особи, які їх закінчували, суттєво сприяли підвищенню загального освітнього рівня державних службовців Російської імперії у XIX ст., що впливало і на професійні якості чиновників [4, с. 29].

Вагомого значення для царського уряду мало питання просування держслужбовців по кар'єрній лінії. Це мали бути особи, які внаслідок станового походження, освіти, вислуги років та вислуг перед державою заслуговували на отримання наступного чину. Дана проблема пройшла своєрідну еволюцію від часів Петра I до Олександра II.

За "Табелем про ранги" право походження до цивільної служби мали можливість вступати: діти спадкових та особистих дворян, діти священнослужителів як православного так і уніатського походження, діти купців першої гільдії, а також діти канцелярських службовців, учених, художників, які не мали чину. За правом походження на цивільну службу могли вступати у тому числі діти придворних службовців, поштайлонів, майстрів та підмайстрів фабрик [5, с. 24]. Натомість указом "Про канцелярських службовців цивільного відомства" (1827 р.) встановлювалося чотири категорії осіб, які користувалися правом державної служби: перша – спадкові дворяни; друга – діти особистих дворян, купців першої гільдії, духовенства; третя – діти нижчих канцелярських службовців, які не мали класних чинів; четверта – ті, що не мали права на цивільну службу, але були прийняті на неї до видання вказаного закону. Для отримання першого класного чину для кожної категорії встановлювалися різні терміни вислуги – 2, 4, 6, і 12 років [6, с. 221].

Закон від 25 червня 1834 р. "Положення про порядок надання чинів у цивільній службі" ділив усіх чиновників на три розряди – осіб із вищою, середньою і домашньою початковою освітою [1, с. 105]. Положення встановлювало два види надання чинів: загальний і за відзнаку. Для останнього передбачалося скорочення термінів вислуги. У першій половині XIX ст. приблизно 90% чиновників чини надавалися за вислугою і 10% – за відзнаку по службі. Станове походження враховувалося тільки під час отримання чину колезького асесора (8 кл.), що давав право на спадкове дворянство. Для не дворян строк вислуги для його отримання збільшувався незалежно від наявності освіти. Для отримання чину статського радника (5 кл.) вислуги і освітнього цензу було замало. Для цього також вимагалось, по-перше, щоб чиновник, перебуваючи на посаді понад 10 років, сумлінно виконував свої обов'язки, по-друге, щоб серед різних посад він дійсно заміщував радника, прокурора або начальника якоїсь експедиції хоча б два роки. Крім того, потрібна була характеристика, у якій зазначалися переваги, які мав кандидат. Надати чини вище за статського радника міг тільки імператор, а не за вислугою років [6, с. 222].

Отже, законодавство Російської імперії висувало чимало вимог до кандидатів на посади в державних установах та органах влади, прагнути таким чином сформуванню високопрофесійний, відданий справі кадровий склад управлінських структур із службовців – інтелектуалів. Для майбутньої кар'єри державного службовця в Російській імперії мали станове походження, вік та рівень отриманої освіти, який залежав від типу навчального закладу та від рівня засвоєння навчального матеріалу.

Література

1. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.
2. Бугаева С.Я. Устав о службе: к истории формирования профессий в России // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр., Екатеринбург, 2001. – С. 131 – 138.
3. Дегтярьов С.І. Чиновники цивільних державних установ України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): соціокультурний рівень, система заохочень і покарань. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2015. – 39 с.
4. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 388 с.
5. Летучий Д. Стилі управління державними службовцями в Україні напр. XVIII – на поч. XX ст. // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – Вип. 2(17). – С. 219 – 225.
6. Свод законов Российской империи. Т.3 Свод уставов о службе гражданской, под ред. И.Д.Мордухай-Болтовского. – СПб.: Русское Книжное Товарищество "Деятель", 1912 г. – 404 с.

УДК 930.1(477)(075.8)

ЛЯЛЬКИ-МОТАНКИ УКРАЇНИ, РОСІЇ ТА ПОЛЬЩІ

Стахурська А.В., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: доктор іст. наук, проф. **Луняк Є.М.**, кафедра історії України

Цікаво, що лялька-мотанка поширена майже на всій території світу. Проте в кожного народу своя лялька з тканини, її назви теж різняться. Але на території України, Росії та Польщі мотанки мають багато спільних особливостей. Самим корінням мотанка походить від слов'янських часів, тому ці ляльки так схожі. Українська має хреста замість обличчя, польська – безлика, а от російські більшість безликі, хоч зустрічаються мотанки й з мальованим обличчя.

Можливо, саме мальоване обличчя уособлює ігрову мотанку. На сьогодні постає актуальною проблема існування мотанки в цих регіонах, потрібно з'ясувати спільні та відмінні риси.

В слов'янській міфології існує міф про богиню Берегиню. Саме так часто називають ляльку-мотанку в Росії, Польщі та Україні. "Йшли і йшли люди до Сварога та Берегині зранку й до вечора: подивитися на хатину, піч і жорна, скуштувати того дива, що хлібом зветься... І казав їм Сварог: "Спочатку кутину будуйте, виходьте з печер та бурдеїв. Годі скніти в темряві та холоді. Час жити в світлій хаті...". Далі мова йде про те, що люди попросили навчити Сварога будувати хати, а ткати полотно повинна була навчити Берегиня. Тоді промовила до людей Берегиня: "Ось годі вам, люди, ходити в диких шкурах. Треба ткати біле й м'яке полотно та ходити в білій одяганці, як личить дітям Білобога. Я навчу вас, люди, як з конопель куделю робити, як нитку сукати, полотно ткати, як його вибілювати та вишивати". Люди слухали та раділи. Та лютували Сварог і Мара й хотіли їм наробити шкоди. "Але їм це не вдалося, загнала Берегиня чорних ящурів Мари в річку Рось. І краса засяяла довкруг, і Берегиня була богинею Краси і захисницею її. І пішла по Землі слава про Берегиню як Захисницю Білої Хати. І стали люди віншувати і молитися їй, Захисниці дому людського від чорних сил. І навчились робити полотно, стали роси, і гукри, і кияни вишивати не тільки "стріли Перуна" та "соколів", а й – Берегиню з піднятими в захисному пориві руками, і почали вирізблювати образ Великої Охоронниці на дверях, на вікнах, вишивати її постать на рушниках, на сорочках, аби Берегиня захищала їх від усього злого завжди й повсюдно" [5; с. 103 – 106]. Можливо, саме лялькою-мотанкою Берегинею задовбрювали богиню. Можна навіть зустріти мотанки, в яких руки зосереджені до неба. Але в цих країнах поширені не лише мотанки Берегині, але й інші види мотанок. Також можна додати, що мотанки виготовляються з натуральних тканин. Обов'язковою умовою є використання натуральної тканини всередині, а для одягу можна використовувати й інші тканини. Парадоксально, але в слов'янській міфології зустрічаються богині, які теж подарували людям прялку.

В давнину вважалося лялька-мотанка повинна бути безликою, щоб в неї не переселився злий дух [6; с. 17 – 26].

Способи створення ляльки були різними: скручування, скочування, змотування, зв'язування, звивання. Слов'яни – це народ, який здебільшого займався землеробством, а Землю порівнювали з жінкою. Мати – Сира Земля, яка уособлювала родючість [10]. Саме звідси виходить перевага жіночих образів над чоловічими. Мотанка – постає символом матері-прародительниці, берегинею роду, могутнім талісманом і символом вічності життя, втіленням віри в добро та захист від злих сил. Образ молодої дівчини характерний для слов'ян не тільки щодо родючості, а й взагалі життя. Богинею плодючості, кохання і шлюбу у праслов'ян була Прія. Днем Прії була п'ятниця. Після переслідувань язичницької віри богиню стали називати – П'ятницею. Богиня П'ятниця у слов'ян уявлялася жінкою з довгими золотими косами, яка крутить колесо прядки. Проте зустрічається згадка ще про богиню Дану, яка за легендою подарувала жінці першу прядку. Вона вважалася богинею води, яка породила на світ Любов, Землю та різні речі на ній. Після того як людина навчилася прясти полотно з його залишків вона створювала ляльки. Наші предки тоді не знали голок та ножиць звідки ляльку просто стали мотати. В давніх поляків богиню весни та родючості називали Леда, яка була рівнозначною слов'янській богині любові та краси Ладі. Давньоукраїнською богинею родючості, рукоділля, мистецтва та води була Мокош, яка виступала заступницею вагітних та породіль. Всі ці богині слов'янської релігії походять від одного праджерела – Богині-Матері – заступниці роду, материнства, плодючості, добробуту, лялька-мотанка в собі містить ті ж функції, які виконували ці богині, тож можна задуматися, за чийм образом стали створювати мотанки [9].

Вважалося, що краще цю ляльку виготовляти власноруч, тоді вона зберігає позитивну енергетику свого творця та постає справжнім сімейним оберегом. Кожна лялька була індивідуальним витвором майстра, несхожим на інших. Цю традицію, на мою думку, потрібно зберегти, бо кожна сучасна дівчина зможе виготовити мотанку. Вважалося, що її потрібно виготовляти цілком і відразу не відкладаючи на другий день. Бо люди думали, що зроблене вдруге перекреслює те, що створене вперше й таким чином оберіг втрачає свою силу [10]. Мотанку не можна було робити вночі, коли відьми та русалки виходять на прогулянку, кращим періодом для її виготовлення вважалося зима. Чому саме зима? Можливо тому, що навесні, влітку, восени – це періоди, коли слов'яни займалися посівом, доглядом та збиранням урожаю, жінці важко було знайти час для виготовлення ляльок, а от взимку роботи ставало менше й жінка могла зайнятися улюбленою справою. Невдалим часом були свята й вихідні дні, а також середа й п'ятниця (в ці дні займатися рукоділлям вважалося за гріх). А чи задумувалися ми чому в ці дні не можна займатися рукоділлям та й звідки коріння цього правила? Слов'яни середу уявляли в образі худорлявої високої жінки, яка ввечері проти середи заглядає по вікнах, і карає тих молодлиць, які займаються рукоділлям. В середу навіть не розчісували волосся, "бо коси не

ростимуть", не купались, не пряли, не садили городину. П'ятниця вважалася днем Прії, і в цей день теж не дозволялося працювати. Знову можна простежити зв'язок мотанки з слов'янськими богинями [9].

Для виготовлення мотанки-оберегу брали клаптики ношеного одягу, до того ж "щасливого" – того, який носили в найкращі періоди життя, який не був затьмарений бідами, хворобами чи бідністю. Одяг міг бути особистим або належати комусь із родичів. Відомий фольклорист та етнограф М. Грушевський подав дуже цікаві відомості про матеріал з якого роблять "кукли", і сам спосіб їх виготовлення: "Клаптики з краму якого, чи з нового, чи з старого – це ве матеріал зветься він крам, крамники, крамки, прибор, приборники, до того ще й прядиво держать, бо це потрібно задля того, щоб було з чого куклу зробити – перш пожують хліба в роті, а тоді з його виліплять таке, як голова в молодіці. Як засохне, то молодіцю зв'язують наче молодіцю хусткою, або як дівці, вичешуть кіску з прядива і, узявши за лоб, ззаду заплетуть її з кісниками і стрічками. У вузлик-голівку, на місці, де він зв'язаний і де буде шия, встромлюють паличку або ще більше обмотують її, щоб було за що зачепити сорочечку і крамки подібні до грудей і живота. Рук немає, лише рукави й уставки приробляють і крест одягають. Далі на поясі намотують мотузку чи прядива тісно і ним прив'язують спідницю, запаску чи плахту, попередницю чи фартух. Роблять, то й співають пісень, дівчата – весільних, а молодіці – "Неньки" або що. Бува і так, що ляльок і двадцять носить дівчина за собою у скринці або у платочку якому і всіх по імені зве. Де хатки роблять або пічки копають – там і ляльки розсажені на видних місцях..." [2; с. 85]. Тут Грушевський описує спосіб роботи саме над вузловою, традиційною лялькою для Середньої Наддніпрянщини лялькою, яку крутять, роблять без голки.

Існувало три типи ляльок-мотанок: Немовля, Баба-берегиня, Наречена (Княгиня). Коли народжувалася дитина використовували ляльку-немовля. Лялька виконувалася у вигляді немовляти у пелюшках. Цю ляльку клали в ліжко немовляти поряд з ним. Часто цій ляльці надавали лікувальних рис. В саму мотанку могли вкласти цілющі трави, наприклад лаванду, яка заспокоювала б дитину. Баба-берегиня допомагала оберігати достаток сім'ї. У середину вкладалися монети, вовна, зерно, щоб зберегти домашнє тепло, отримати хорошу вовну з овець, грошовий достаток. Лялька-наречена захищала від пристрїту та виготовлялася, щоб підтримувати свого господаря по життю. Цю ляльку багато вдягали та прикрашали, тому що вона символїзувала придане нареченої і привертала багатого нареченого. Проте взагалі в слов'ян поширено більше 50 видів мотанок. Навіть на території нинішнього Північного Кавказу археологами були знайдені мотанки. Цим лялькам, як і українським, властиве хрестоподібне обличчя, але сама форма хреста відрізняється на Наддніпрянщині – це солярний хрест, а кавказькі ляльки несуть в собі знак більш схожий на трипільські символи, зокрема родючості, жіночого начала. Хрест на обличчі характерний і для ляльок деяких російських регіонів, Курської і Білгородської областей, наприклад Чувашії, Хакасії. Хрестоподібні обличчя ляльок із тканини виплітаються складними візерунками з різнокольорових ниток. В областях на півдні Росії у традиційних ляльок-мотанок обличчя були перетягнуті червоною ниткою у формі косоного хреста. Як пояснювали майстрині Курської та Білгородської областей, це позначало підборіддя і пухкі щоки ляльки [10]. Символ косоного хреста – це знак заклинання, знак родючості, традиційно він перетягує ляльці груди, південноруські мотанки несуть його на обличчі, де він вписаний в символічне сонячне коло. У таких ляльок не було волосся, голова: велика більша за реальні пропорції, з відсутності волосся сама уособлювала сонце. Іноді навіть головне вбрання такої ляльці не робили, щоб підкреслити символ, як, наприклад, Золяна лялька Воронежа. Форма кола була символом стабільності, захищеності, повторюваності життя, що було властиво соляному хресту [8]. Хоча здебільшого на території Росії поширені безликі мотанки. У польській етнографії зафіксовано стародавній звичай, пов'язаний з використанням магічної ляльки при народженні дитини. Коли у вагітної жінки починалися перейми, вона переходила до лазні. Тим часом її чоловік розвішував на дверях приміщення, де перебувала породілля мотанки. Згідно з народними повір'ями, це робилося для того, щоб злі духи були збиті з пантелику цими ляльками й не змогли нашкодити ні жінці, ні новонародженій дитині [10]. Проте існували й інші мотанки створені з різною метою: Кормителька – відповідала за достаток, Дзвіночок мав приносити добрі вісті, Зілярка опікувалася здоров'ям, Пана/Мужатка була подвійною жіночою лялькою, що уособлювала собою перехід зі становища дівчини до положення замїжньої жінки, а тому зображувалася у вигляді двох поєднаних ляльок, на голові однієї з яких був жіночий вінок, а на голові іншої хустина, Матка з Дитятками символїзувала побажання великої родини, Нерозлучники дарувалися молодяттам як символ вічного нерозлучного кохання, Жаданиця мала виконувати важливі бажання, тому для цієї ляльки прийнято було дарувати гостинці, просячи допомоги, Зернушка відповідала за урожай і хліб на столі, а її чоловік Богач забезпечував багатство для всієї родини. В Україні кількість різновидів мотанки за призначенням теж значно велика: Коляда, Масляна, Веснянка, Зернянка, Нерозлучники, Горобинка, Десятиручка тощо [6];

с. 26]. От, наприклад, лялька Горобинка виступала символом жіночої мудрості, материнства, домашнього вогнища. В слов'ян горобина виступала деревом молодят, в давнину до горобини зверталися для захисту наречених: у їх взуття та кишені ховали листя. Серед всіх слов'ян існувала заборона рубати та ламати горобину, використовувати її на дрова, обривати квіти й навіть ягоди. У магії використовували горобину для захисту будинку від магічних злих духів. Для цього горобину садили біля ганку або біля воріт. Іменини дерева горобини святкували чотири рази на рік [11]. Восени, на четверті іменини, коли визрівали плоди, робили мотанку Горобинку. На мою думку, в цю ляльку вкладалися плоди горобини, тому що на зиму дерево завмирало й не могло захищати, а, отже, лялька тепер виступала захисником, а потім, коли дерево знов вбиралося в листя, то ляльку віддавали гратися дітям, а на зиму виготовляли нову [10].

При виготовленні ляльки-мотанки кожна "дрібниця" має своє значення. У давнину для виготовлення мотанки брали шматочки "щасливого" одягу – того, який носили в найкращі періоди життя, не затьмарених ні бідами, ні хворобами – що символізує дух пращурів, мудре минуле [1; с. 17 – 18].

Виготовлення голови – найважливіший момент. Для цього можуть використовуватися як намотані шматки тканини, що є символом плинності життя та руху, так і горішок – символ мудрості, або зернята пшениці – символ життя і небуття. Адже коли зерно "ховають", воно оживає, проростає і знову розпочинається одвічний коловорот життя. Аби повернути щастя й удачу, усі елементи ляльки намотуються за рухом Сонця, по спіралі, бо ж це – один із найдревніших символів безконечності буття та родючості в усіх народів світу. Намотуючи матеріал, начитуємо молитви, вкладаємо свої думки та наміри: для чого ця лялька робиться, у чому вона покликана сприяти своєму власнику. Коли жінка сідає виготовляти мотанку, то в неї повинен бути гарний настрій. Тому, що мотанка несе в собі тепло рук, любов і турботу, сонячну енергетику [3; с. 13].

Дівчата до створення мотанки ставилися так само відповідально, як і до вишивання шлюбного рушника. Вона завжди була пов'язана з сімейними традиціями, працею і діяльністю дорослих, оточена дитячою турботою і увагою. У вбранні намагалися відобразити традиційні елементи одягу окремих регіонів України, віхи історії національного костюму. Іграшки з різних місцевостей України мали свій неповторний орнамент, вбрання: київський, волинський, подільський, буковинський, черкаський. Щоб виготовити мотанку потрібно трішки часу, фантазія та мінімальні знання вишивки свого регіону. Хоча сучасні майстрині не звертають уваги на регіональну відмінність вишивки, а намагаються створити мотанку, як найгарнішу.

Усі елементи одягу, його колір мають своє значення. Спідничка символізує землю, сорочка – часовий простір, головний убір – очіпок, стрічка чи хустка – зв'язки з небом. Головний убір – це невід'ємний елемент одягу ляльки. Обов'язково барвистими стрічками прикрашали фартух – символ захисту жіночого начала. І звісно велику силу має вишивка, особливо старовинна, яка несе в собі позитивну енергію багатьох поколінь. Вишивка на рукавах була покликана "захищати" руки-годувальниці жінки. Серце і сонячне сплетіння захищені намистом, пояс – крайкою, нижня частина – довгою спідницею із відповідно вишитими символами [6; с. 19 – 24].

Найден О. описує виготовлення мотанки, зазначаючи: "Головне – спосіб творення і внутрішня основа ляльки. Має вузловий характер і робиться шляхом зав'язування і намотування шматочків тканини без допомоги голки. Ось чому лялька має назву "мотанка". До голови зі звисаючими кінцями хустки прив'язуються або накручуються клапті, що імітують сукню або спідницю, плахту, запаску, фартух. На голову одягається убір, інколи схожий на обрядовий убір нареченої. Навіть коли жінка робила ляльку для дитячої гри, вірила у магічний засіб викликати появу на світ ще однієї дитини" [4, с. 138].

Ж. Капшук описує правила виготовлення мотанки: "Значення мотанки як оберегу відбилося у традиційності її виготовлення: існують певні правила, за якими робиться лялька. Хрестоподібні символи містяться не тільки на обличчі, але й на тілі мотанки: традиційно мотанка обмотується ниткою навхрест на тілі від шиї до талії, та й загалом тіло мотанки робиться у вигляді хреста: ручки мають перетинати тіло, не виходити з нього. Це надає мотанці дійсно оберегового значення. Є й інші правила, за якими робляться українські мотанки. Так, потрібно використовувати лише природні матеріали: натуральні тканини, нитки, дерево, трави тощо. Намотувати нитки й тканину варто за годинниковою стрілкою, а не проти неї, вузлики в'язати не бажано, краще просовувати нитку за нитку" [8].

Як зазначають українські лялькарки, якщо в'яжеш вузлики, то потрібно в'язати непарне число вузликів. В давні часи, що стосується волосся ляльки, ляльку Бабу робили в хустині, а ляльці Княгині зав'язували косу, тому що більшість українських жінок були заплетені в косу, бо існував такий обряд, який називався закосичення. Коли в родині дівчина підросла, то проводили цей обряд. Жінки співали обрядових пісень, а мати розчісувала дочці волосся,

заплітала косу, читаючи замовляння, вплітала в нею стрічку й надягала дівчинці перший вінок. Мотанки з розпущеним волоссям зустрічалися інколи, хоча на сучасному етапі вони є доволі поширеними [7; с. 25, 41, 51, 54].

При виготовленні мотанки досить важливо дотримуватися символічності кольорів. При намотуванні хреста на обличчі використовували різноманітні кольори, але враховували їх символічний зміст. Саму мотанку мотали з світлих кольорів, зокрема брали біле полотно, або лляне, яке мало коричнюватий відтінок. Сучасні майстрині здебільшого дотримуються такої системи. Коли виготовляли під'юпник для мотанки, він теж був світлий. Проте, до кожного свята, коли виготовляли мотанку, теж підбирали кольори [10].

Коли виготовляли мотанку Веснянку, то використовували яскраві кольори. Її волосся традиційно було дуже яскраве, воно мало незвичайні кольори – червоний, жовтий, зелений, адже зображувала вона не людину, а Дух, який пробуджується. Пасхальна голубка виконувалася в червоному кольорі – символі любові. При виготовленні мотанок Нерозлучників теж використовували клаптики яскравої тканини, брали й яскраві нитки, щоб під час весілля спрямувати всі погляди на ляльок і відвести заздрість від молодої пари. Коли виготовляли мотанку на вдале заміжжя, то намотували хрест на обличчі із червоно-рожевих ниток, що свідчило про її сором'язливість. Коли виготовляли ляльку-мотанку на вагітність, то не використовували яскравих кольорів. У цієї ляльки був неясний одяг – щоб не звертати на неї зайвої уваги, червоні груди – щоб уберегтися від уроків, фартух-живіт, у якого сховано дитину. Взагалі були мотанки буденні та святкові. Для них використовували вбрання різних кольорів з різноманітних дорогих тканин. Ритуальна лялька, яку використовували в різних обрядах (народження дитини, весілля, збір урожаю), була білого кольору й поділена червоними смужками на три частини. Це своєрідне втілення світогляду прадавніх українців про природу як єдине ціле: сакральний світ був зверху, посередині – світ людський, внизу світ померлих. Червона нитка означала кровний зв'язок між усіма поколіннями роду: минулим, майбутнім і теперішнім. Усі елементи одягу, його колір мають своє значення. Обов'язково барвистими стрічками прикрашали фартух – символ жіночого начала. Червоно-зелені відтінки підбирають для одягу ляльки, яку творять на добробут і здоров'я людини, для успіху в фінансових справах – зелені та золотисті, для щастя в коханні чи подружньому житті – червоні, рожеві, помаранчеві кольори, для успіху в творчості – блакитні [12].

З цього можна з'ясувати, що в мотанці кожна річ символічна, а сама лялька теж символ. Для українців та росіян притаманний поділ мотанок на: оберегові, обрядові, а потім лише з'являється ігрова функція. Тарасова О. вважає: "Спочатку лялька виникла як атрибут обряду, згодом з'явилася лялька-оберіг. І тільки після цього лялька стала дитячою іграшкою" [7; с. 5].

Можна сказати про такий обряд, коли народжувалася дитина. Саме в російській традиції використовується лялька Кувадка, яка виготовлялася при народженні дитини. Саме за допомогою цієї ляльки увага злих сил була відвернута від дитини. Виконувався такий обряд: "Мужчине, отцу ребенка, при родах отводилась активная роль. Он присутствовал при рождении ребенка и обеспечивал защиту от нечистой силы, совершая магические обрядовые действия. Эти обряды называются "кувада". В предбанник выставлялось лукошко с куриными яйцами. Мужчина садился на лукошко, делая вид, что высидывает яйца (по поверьям, яйцо являлось первоосновой жизни). Громкими неистовыми воплями, подражая крикам роженицы, мужчина выманивал злых духов в предбанник. Чтобы обманутые и разозленные духи не вернулись к роженице, в предбаннике развешивались обрядовые куклы. Верили, что в эти первые попавшиеся на глаза неодушевленные образы людей и вселялись злые духи. Самого младенца прятали в чулане, а мужчине подкладывали спеленутую куклу. Чтобы надежнее обмануть злых духов, в некоторых деревнях сразу после родов женщины переодевались в мужнину одежду и начинали вести домашнее хозяйство, а мужчины чуть ли не целую неделю, до крещения младенца в церкви, пролеживали в постели с тряпичной куклой. После родов куклы сжигались во время обряда очищения" [13].

Цей обряд був призабутий у ХІХ ст. Схожі обряди є й в український та польський культурі. Наприклад, у Польщі при народженні дитини використовувалася лялька-мотанка Дзвіночок, за допомогою цієї ляльки господар ходив і відлякував злі сили. В Україні використовують ляльку Немовля. В ХХІ ст. цими обрядами не користуються вони відійшли в минуле, навіть не всі знають, що були такі обряди. Та цікаво, що вони притаманні для трьох культур. Проте деякі обряди минулого збереглися. Для трьох країн в давнину було притаманне використання ляльок Нерозлучників. Ці ляльки використовувалися на весіллі. Вони супроводжували молодят після вінчання. На весільному кортежі садовилися наперед, таким чином захищаючи від злих сил. Особливістю цих ляльок була одна спільна рука. Цей обряд нагадує, коли на весіллі перев'язують руки молодим, і в них тоді також одна спільна рука. Мабуть, це показує, що вони нерозлучні. Навіть

нині можна зустріти ляльок на весільному кортежі, вони можуть заміщатися й іншими речами. Звичайно – це вже не мотанки. Але традиція сягає в глибокі віки.

Отже, можна побачити, що ляльки-мотанки України, Росії та Польщі мають більше спільних рис, ніж відмінностей. Пов'язана така спільність з тим, що ці три народи походять від одного предка – давніх слов'ян. Ляльки часто використовувалися в їхніх обрядах. Стосовно сучасних ляльок цих країн, то традиція їх виготовлення залишається популярною, хоча століття назад була призабутою.

Література

1. Генсіровська К. Лялька-мотанка – Берегиня роду // Жіноча Січ. – 2013. – №2 – С. 17 – 18.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ: "Либідь", 2006. – 256 с.
3. Гузенкова Д. Лялька-мотанка: іграшка і оберіг // Рівне вечірнє. – 2011. – №84 – С. 13 – 14.
4. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – Київ, 1999. – 120 с.
5. Плачина С. Міфи і легенди Давньої України. – К.: ФОП Стебеляк О. – 2015. – 304 с.
6. Сало А., Луняк Є. Лялька-мотанка в духовній культурі України і Польщі // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Поляки на Чернігово-Сіверщині" – "свої"/ "чужі" Україна та Польща крізь призму століть. – 2014. – С. 17 – 26.
7. Тарасова О. Ляльки-мотанки. – Харків. – 2014. – 126 с.
8. Капшук Ж. Лялька-мотанка: мандрівка крізь віки: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tvoryvo.livejournal.com/2350.html>.
9. Дні тижня в слов'ян: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.terenstep.narod.ru.
10. Кукла-мотанка истоки оберега [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.etnoxata.com.ua/statti/kukla-motanka-istoki-obeega/.
11. Культ дерев у давніх слов'ян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.spadok.org.ua.
12. Значення кольорів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://about-ukraine.com>.
13. Значення обряду Кувадки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rukukla.ru/article/trya/kuvadki_kuklyzakrutki.htm.

УДК 94(477).09 "1917/1920"

МИКОЛА РЯБОВОЛ – ЛІДЕР УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА КУБАНІ У 1917-1920 РР.

Хандога Р.І., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: доктор іст. наук, проф. **Лепявко С.А.**, кафедра історії України

Серед українських політичних діячів початку ХХ ст. постать М. Рябовола займає окреме місце, уособлюючи визвольні змагання 1917 – 1920 років, пов'язані з ними спроби побудови та збройного захисту Кубанської держави. Голова Краєвої (згодом Законодавчої) Ради Кубанської Народної Республіки, Микола Степанович Рябовол (1883 – 1919) був палким прихильником самостійності Кубані, та об'єднання її з Україною. Завдяки твердій і послідовній політиці відстоювання національної державності Кубані, М.С.Рябовол був дуже популярним серед кубанців. "В Раді він був "божищем" і не було жодного випадку, щоб розбурхане море цієї установи не послухалось його поради" [3, с.55]. Та доля його склалася трагічно, саме через його демократичні погляди, бажання вибороти для свого краю незалежність та керівництво о'б'єднавчими процесами з Україною, в приміщенні готелю "Палас" в Ростові на Дону М.С.Рябовола було підступно вбито білогвардійськими агентами.

На жаль, повноцінне дослідження життя та діяльності Миколи Рябовола, як, взагалі, історія української громади Кубані, довгий час не мала належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Виключенням є спогади учасників тих подій В.Іваниса [3] та П.Сулятицького [7], присвячені долі М. С. Рябовола та перебігу подій революції та громадянської війни на Кубані в 1917 – 1920 рр. У вітчизняній історіографії аналіз діяльності Рябовола обмежується роботами Д.Білого [2], нарисами з історії Кубані Р. Ковал [6] і Р.Польового [7], та кількома замітками у енциклопедичних виданнях.

Звернення до постаті М.С.Рябовола, його життя та громадсько-політичної діяльності може надати історикам можливості для нових інтерпретацій як подій української національно-демократичної революції, так і особливостей становлення української модерної нації на початку ХХ ст.

Доля Миколи Рябовола слугує яскравим прикладом становлення української еліти Кубані, та її трагічної боротьби за демократичні цінності і об'єднання з землею предків – Україною.

Мета статті полягає у висвітленні життєвого шляху М.С.Рябовола в контексті умов, в яких відбувався розвиток українського населення Кубані.

Народився Микола Рябовол 17 грудня 1883 р. в станиці Дінській і був старшим сином в козацькій чорноморській родині, яка налічувала тринадцять дітей. На той час Кубанське козацьке військо складалося з двох частин – козаків колишнього Чорноморського козацького війська та колишнього Лінійного війська. Козаки-чорноморці походили від запорожців та переселенців на Кубань з Лівобережної України. Чорноморці чітко усвідомлювали свою українську етнічну ідентичність і були найбільш економічно та культурно розвинутою спільнотою на Кубані.

Рід Рябоволів на Кубані відомий здавна, зокрема, він відігравав значну роль у житті Дінського куреня (пізніше станиця Дінська): дід Миколи Рябовола тривалий час був отаманом станиці, а батько понад 35 років працював станичним писарем [6, с. 178]. Станична громада сама обирала і отамана і писаря – найбільш поважні постаті в ієрархії станичного самоврядування. Зазвичай ці люди виступали як впливові та активні громадські діячі, які сприяли економічному та культурному розвитку своєї станиці. Степан Рябовол вже в 1907 р. став засновником і головою однієї з перших на Кубані кредитно-кооперативної спілки. На той час серед українців Кубані значною розгорнувся рух спрямований на об'єднання спільних зусиль для економічного піднесення, який виявився в створенні кредитно-кооперативних спілок та споживчих товариств. Пізніше активним учасником цього руху став і сам М.С.Рябовол [1, с.218].

Скінчивши однокласну школу, Микола вступив до Катеринодарської військової гімназії. Будучи учнем 5 класу, щоб допомогти своїй великій родині, працював репетитором. По закінченні школи рік провчителював у рідній станиці. Організував у ній перші театральні аматорські вистави, які були важливим чинником пробудження в кубанців національних почуттів [6, с.178].

Уже тоді Микола потрапив під вплив визначного громадсько-політичного діяча Степана Ерастова – ініціатора створення на Кубані українських громадських, кооперативних, просвітніх та економічних товариств. Саме під його впливом та українського поета Миколи Вороного, який переїхав на Кубань, він стає активним учасником українського національного руху, який швидко поширювався на Кубані. А з 1902 р. він близько сходиться з "полтавськими семінаристами" Симоном Петлюрою, Прокопом Понятенком та іншими, які розгорнули на Кубані широку антиурядову працю [6, с.179].

Восени 1905 року Микола стає студентом механічного відділу Київського політехнічного інституту. Позаяк він вступає до інституту в бурхливі часи революції, то зрозуміло, що він "не міг не віддатися цілком цьому рухові". В листопаді 1905 р. Політехнічний інститут став ареною бурхливих студентських виступів. Щоб придушити студентський рух, влада змушена була майже на рік закрити цей вищий навчальний заклад. Повернувшись до Катеринодара, якийсь час Микола працював журналістом "у прогресивній на Кубані" газеті "Зоря". Лише восени 1906 року відкрили Київську політехніку. Рябовол відновлює навчання, приймає активну участь у громадському житті. Від студентської організації соціал-демократичної партії його обирають до Ради студентських представників. Авторитет Миколи Рябовола швидко зростає і невдовзі він стає головою Української громади Київської політехніки та головою Всеукраїнської економічної комісії. Був він і членом бібліотечної комісії, бюро пошуків праці для незабезпечених студентів, та інших гуртків [6, с. 179].

Після повернення на Кубань у 1909 р. М. Рябовол визначився як один з ініціаторів будівництва Кубансько-Чорноморської залізниці, кошти на яку виділили місцеві кооперативні спілки. У 1911 р. був затверджений Статут нової залізниці і М. Рябовола обрано директором першої в Росії кооперативної залізничної дороги на Кубані ("Козацької" або "Чорноморки") [1, с. 218].

Восени 1912 р. Микола Рябовол разом з іншим директором залізниці, полковником Ореховим їде до Лондона для організації облігаційної позички. Завдання виконали блискуче. Згідно з канонами англійського бізнесу, їм за працю нарахували як комісійну винагороду 160 тисяч карбованців – величезну на той час суму. Обидва відмовилися від гонорару і передали гроші залізниці. Цей випадок красномовний: він свідчить, що громадські інтереси Микола Рябовол ставив над особистими [6, с. 179].

Разом з К. Безкровним та І. Івасюком заснували "Кубанський кооперативний союз Установ дрібного Кредиту", М. Рябовол був обраний головою Ради кооперативного союзу.

У Києві М.Рябовол захопився бандурою. Коли влітку 1913 р. в Катеринодарі відкрилася кобзарська школа, Рябовол став одним з її учнів. Та все ж часу для повноцінного опанування бандурою в нього не було: адже вже тоді Рябовол був відомим кооперативним та громадським діячем і мав величезні обсяги праці. Короткий спогад про нього залишив керівник кобзарської школи Василь Ємець: "Кубань він (Рябовол) уважав частиною однієї козацької землі, що

починалася над Дніпром, а кінчалася під Кавказькими горами... Це був патріот не лише своєї ближчої батьківщини – Кубані, але й старої Козацької Матері – України" [3, с.355].

У 1914 р. під тиском петербурзьких чиновників та підприємців, які прагнули взяти під свій контроль прибуткову залізничну дорогу, М.Рябовол був вимушений залишити свою посаду директора залізниці [1, с.218].

Діяльність М.Рябовола з економічного розвитку Кубані та піднесення життєвого рівня її населення була тісно пов'язана з інтенсивною культурно-просвітницькою та громадсько-політичною роботою на Північному Кавказі.

Разом з такими діячами, як С.Ерастов, В.Чепелянський, С.Манжула, І.Івасюк, К.Безкровний, М.Рябовол проводив на Північному Кавказі велику українську агітаційну роботу, очолював "Кубанську Національну Раду" [2, с.420]. У 1915 р. М. Рябовола мобілізовано до діючої армії. Влітку 1917 р. М. Рябовол був призначений головою харчового комітету Кавказької армії. Восени 1917 р. на Кубані утворилася, а скоріше поновила свою діяльність з 1907 . Кубанська Військова Рада (600 постійних депутатів) – перший орган самоврядування на Кубані, яку з самого початку очолює Рябовол, а потім стає головою Кубанської Крайової Ради – фактично керівник Кубані та всього українського Кавказу.

Провідним напрямом зовнішньої політики кубанських лідерів був рух на зближення з українською незалежною державою та об'єднання з нею на федеративній основі. Ставлення більшості кубанців до України висловив М.С. Рябовол, 24 вересня 1917 р. на другій сесії Кубанської Військової Ради, де були присутні представники УНР.

Після привітання представників Центральної Ради слово взяв М. Рябовол. Його промову передає В.Іванис, учасник цієї сесії:

Відповідав їм Рябовол спочатку по-російськи, а потім перейшов на українську мову. Основне у відповіді таке: "Україна прислала нам в гості своїх послів. Вітаю вас браття!" (Бурхливі оплески, всі встали. Вигуки – "Слава, слава! Ура!"). Представників попросили на сцену, де засідала президія. "Браття, казаки лінейці, я убежден, что вы не осудите, а поймете вашими сердцами те чувства, какие наполняют мою душу... і не только мою, а души всех казаков черноморцев в настоящий момент. Приветствуем же послов Матери-Украины языком наших отцов, дедов и прадедов! (галас: "просимо, просимо!"). Далі Рябовол говорить по-українському.

"Дорогі гості! Мачуха доля відірвала наших дідів запорожців від лона і закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без материного догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ, пам'ять про Україну і любов до матері. Царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоскали в крові Матері (голоси з місць – "не діждали б, не діждали б!"). Так не діжда ли б цього ніколи ... хоч царі понівечили наші душі, та не вбили. І ми, діти, руки на матір не підняли б ... Та минула лиха година ... прийшла воля і ми ожили. Ожили, і як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорить уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів. Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки централісти всяких проб, ні авантюристи всіляких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі!" [4, с. 24-25].

У лютому 1918 р., через декілька тижнів після проголошення Самостійної Кубанської Народної Республіки (16 січня), представники Ради під час наступу червоноармійців залишили Катеринодар. Під час боїв з більшовицькими частинами війська Кубанської Ради та уряд Кубанської республіки були вимушені укласти договір з керівництвом Добровольчої армії для спільної боротьби з червоноармійцями. Утім виявилось, що в плани провідників Білого руху з відбудови "єдиної неподільної" Росії не входило існування новоутвореної кубанської республіки, що з самого початку породило протистояння між Добровольчою армією та кубанцями.

У травні 1918 р. М. Рябовол очолив делегацію від Кубанської республіки до Києва, де проводив таємні переговори з гетьманом Павлом Скоропадським про об'єднання двох держав. Гетьман Павло Скоропадський прихильно зустрів кубанців. Ось як він згадував у своїх "Спогадах" про цю зустріч: "З Кубанню та Чорноморською областю у нас встановилися абсолютно дружні стосунки. Були пропозиції про створення союзу і навіть більше, – щоб Кубань увійшла до складу України на умовах автономії..." [9, с. 336].

Рябовол послідовно боровся зі свавіллям денікінського уряду у Краї, різко протестував проти його каральних акцій у станицях Таманського відділу. В цьому протистоянні М.Рябовол завжди спирався на патріотичні сили. На керівні урядові посади сміливо призначав молоді українські кадри. Висуваючи тридцятирічного інженера В.Іваниса на посаду міністра торгівлі і промисловості, сказав: "Молоді недосвідчені навчаються, зате не крастимуть, як кваліфіковані зайти" [7, с.236].

На протигагу диктаторським намаганням провідників Білого руху, М. Рябовол пропонував концепцію спільного союзу новопосталих незалежних демократичних держав – Донської козацької республіки, Кубанської Народної Республіки, Грузії, України, Білоруської Народної Республіки та ін. 13 червня 1919 р. у Ростові відкрилася конференція урядів Дону, Кубані і Тереку, на якій повинен був визначитися головний напрям політики козацьких керівників. Щодо цього питання відразу виникло дві концепції. Згідно з першою повинен був утворитися тісний союз козацьких військ з Добровольчою армією; другу концепцію оголосив у своєму виступі депутат від Кубані, Микола Рябовол. Він зазначив, що "єдиної неділимий" Росії вже не існує і для збереження демократії та захисту новоутворених незалежних держав слід об'єднатися на федеративній основі у спілку демократичних народів [1, с. 219].

У своєму виступі на засіданні конференції Рябовол гостро критикував політику Денікіна, вважаючи, що диктатура і намагання відтворити монархію призведуть до загальнонародного заворушення. М. Рябовол виступив проти великодержавницької політики Добровольчої армії та запропонував створити союз незалежних національних держав для боротьби проти більшовиків, спираючись на власні сили, та організувати допомогу населенню. Це був останній виступ М.Рябовола в ніч на 14 червня 1919 р. – він був застрілений двома пострілами в спину в готелі "Палас", куди повертався до свого номеру [5, с. 85]. Усі обставини вказували на організацію вбивства денікінською контррозвідкою.

15 червня під впливом останньої промови Рябовола та його вбивства конференція всупереч волі Добровольчої армії ухвалила резолюцію про створення політичного та економічного союзу "державних формувань Донщини, Кубанщини й Терщини"... А Кубанська рада оголосила триденну скорботу... [6, с. 181].

Загибель провідника Кубані викликала хвилю масових виступів та загальне обурення населення Краю. Робітники Катеринодару на знак протесту проти вбивства М. Рябовола провели загальний страйк. Поїзд, в якому везли з Ростова-на-Дону труну з тілом М.С.Рябовола, зупинявся на кожній кубанській станції і там відбувалась жалоба [1, с.220].

Слідство в Ростові було проведене формально, вбивць не знайшли – ніхто їх не шукав. Не шукав, бо всі чудово розуміли, чий брудних рук це справа... Десятки станиць на зборах ухвалювали і посилали в Законодавчу раду приговори такого змісту: "Душогубство є діло рук монархістів, котрі ожиріли від нашого білого хліба... Ми добре розуміємо, що нам вороги не лише більшовики, але й монархісти" [6, с. 182].

Поховання М. Рябовола відбулося за рахунок війська. На Кубані оголошено три дні трауру. До домовини покладено вінки від українських організацій Кубані зі стрічками кубанського прапора (синьої, малинової, зеленої) та українського (синьо-жовті), на вінках були стрічки з надписами "Першому громадянину Вільної Кубані", "Від Кубанської "Просвіти", "Від "Просвіти" ім. Грінченка станиці Покровської", "Від Кубанського військового хору", "Батьку Кубані М.С. Рябоволу" [1, с. 222]. Сама жалобна церемонія проходила напружено і ледь не перетворилась на зіткнення між козаками та білогвардійцями. У станицях відбулися збори грошей на встановлення пам'ятника М. Рябоволу.

Вбивство Рябовола мало великий політичний резонанс та викликало масове обурення в середовищі кубанських козаків, з яких складалися найбільш боєздатні частини Добровольчої армії. Кубанці погрожували розправою з білогвардійцями, почали масово покидати фронт. Отже загибель М. Рябовола призвела до посилення протистояння між кубанцями та білогвардійцями, поклати початок розкладу Добровольчої армії, що стало причиною її подальшої поразки від більшовиків.

Та незважаючи на фізичне знищення М. Рябовола, пам'ять про нього і зараз зберігається серед українців Кубані, про його загибель, козаком Дмитром Петренком, був написаний вірш, що згодом став народною піснею:

*"Плач, Кубане, краю рідний.
Лежить мертвий син твій бідний.
Нема слів, щоб все сказати,
Наша любя, рідна мати."*

Про нього передаються легенди та перекази. Вже в еміграції видатний кубанський вчений Ф.А.Щербина склав стилізовану під українську думу поему про загибель М.С. Рябовола, яка починалась наступними рядками:

*Ой поїхав наш Микола
Та свободи здобувать
Забажалось козакові
Сірим людям волю дати [1, с.223].*

Та все ж в нашій державі мало хто знає про долю цього видатного українського діяча доби визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. на Кубані. Якби мислення керівництва України було соборницьким, то напевно була б вже давно в Києві вулиця імені Миколи Рябовола і меморіальна дошка на київській політехніці, де він вчився, вже давно була б встановлена. На жаль, це поки лишається мрією, та й то небагатьох. Державі нашій байдужа посмертна доля людини, яка проголосивши незалежність Кубані в 1918 році, прагнула здійснити мрію багатьох поколінь українців – об'єднати Кубань із матір'ю-Україною [6, с. 183].

Провідна роль М. Рябовола у визначних подіях історії українського народу ХХ ст. потребує збільшення уваги і з боку професійних істориків.

Література

1. Білий Д.Д. Микола Рябовол – лідер українського національного руху на Кубані / Д. Білий // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – №3/4 (39/40). – С. 218 – 223.
2. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д.Д.Білий. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 544 с.
3. Ємець В. У золоте 50-річчя на службі Україні. Про козаків-бандурників. – Голлівуд – Торонто: Василян, 1961.– 353с.
4. Іванис В.М. Боротьба Кубані за незалежність / В.М.Іванис. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1968.– 137с.
5. Іванис В. М. Стежками життя (спогади). Кубанський Край і денікіяда / В.М.Іванис. – Т.ІІІ. – Новий Ульм: Логос,1960.–102 с.
6. Коваль Р.М. Нариси з історії Кубані / Р.М.Коваль.– К.: Діокор, 2004. – 288 с.
7. Польовий Р. Кубанська Україна / Р.Польовий. – К.: Діокор, 2002. – 304 с.
8. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (ІІІ – 1917 – VI – 1918) / П.Сулятицький. – Прага: Український інститут громадознавства в Празі, 1925. – Т. 1. – 195 с.
9. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / П.Скоропадський. – К.: Філадельфія, 1995. – 493 с.

УДК 94 (477.51) "1941/1943"

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ НІЖИНА В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1941 – ВЕРЕСЕНЬ 1943 рр.)

Шешеня А.С., студентка ІV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України

13 вересня 1941 р. м. Ніжин окупували сили, які апіорі трактувало його населення як "неповноцінних" і не вважали за потрібне ретельно визначити засади своєї політики у сфері культури та освіти. У середовищі німецької верхівки існували різні точки зору з цього приводу. На підтвердження цього факту можна навести низку висловлювань вищого керівництва Рейху з цього питання. А.Гітлер вважав, що "цьому народові не треба давати культуру" [18]. Схожу думку мав і поплічник Гітлера рейхсфюрер СС Г.Гімлер, який стверджував, що "для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи" [10]. Протилежної думки дотримувався міністр східних територій А.Розенберг. Свою позицію з даного питання він висловив у розпорядженні від 10 квітня 1942 р. "Про ставлення до української культури" в якому наголошувалося: "Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільної співпраці, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури" [10]. Не лише цими настановами керувалися німці. В міру того, як ситуація на фронті змінювалась не на користь німців, війна набувала зтяжнього характеру, вони все більше виявляли зацікавленість у відновленні певних галузей української культури. Свою роль відіграла і необхідність створення умов для відпочинку фронтових частин. Відновити мережу професійних навчальних закладів окупантів змусила гостра нестача кваліфікованих робітників.

Ніжин протягом всього періоду окупації входив до прифронтової зони і підпорядковувався військовому командуванню. Бургомістром міста з 1 листопада 1941 р. впродовж майже півтора року був Микола Лук'янов (так із 15 жовтня 1941 р. офіційно називалася посада міського очільника) [11].

Серед питань, що стосуються окупаційного режиму в Україні, все більшої актуальності набувають питання політики щодо культурно-освітньої сфери. Тривалий час цей період висвітлювався істориками однобічно. Увага дослідників Другої світової війни акцентувалася на бойових діях, злочинах нацистів та партизанському русі, а вказані питання залишалися поза

увагою. Після проголошення незалежності України актуальним та доступним стало питання всебічного дослідження всіх аспектів політики окупантів на території. Заслужують на увагу ряд системних праць, які розкривають загальну інформацію щодо всієї території України, або ж висвітлюють деякі аспекти. Мова йде про дослідження Потильчака О.[10], Нестеренко В.[12], театрознавця Гайдабура В. [6], Калашнікової В.[9]. У свою чергу культурні процеси безпосередньо в зоні військової адміністрації висвітлили у своїх працях Студьонова Л. [21], Полякова Ю. [17], Гінда В. [7], Потильчак О. [18], Титаренко Д. [23]. Важливою видається праця видатного краєзнавця Ніжинщини Самойленка Г. [20], що містить в собі відомості, що стосуються вже безпосередньо розвитку театру в окупованому Ніжині. Однак, на сьогодні, відомості про діяльність культурно-освітніх установ (бібліотек, театрів, музичних колективів, шкіл) окупованого Ніжина мають уривчастий та несистемний характер. Тому мета даної статті полягає у відтворенні цілісної картини культурно-освітнього життя населення м.Ніжина в період окупації 1941 – 1943 рр. Автор ставить завдання, що полягають у дослідженні роботи закладів освіти та культури в період окупації та ставлення до них з боку окупаційної влади, висвітлити конкретні форми діяльності театру, кінематографу, освітньої системи.

Дане дослідження базується на документах, що містять фондівідділу забезпечення збереженості документів Державного Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині. В свою чергу, справи фонду що стосуються драматичного театру ім. Коцюбинського (№ 4391) містять як канцелярські (листування між чиновниками, розпорядження, звіти) так і статистичні матеріали. Фонд №4367 стосується діяльності навчальних закладів Ніжина та їх взаємодія з відділом народної освіти. Інформативним джерелом також є випуски газети "Ніжинські вісті", що виходили друком в окупованому Ніжині 1941 – 1943 рр. редакторами її в різні часи були Ярешко І., Лисий М. та Ярошевський С. Газета "Ніжинські вісті" вважалася органом Ніжинського міського управління, виходили двічі на тиждень: в середу й суботу, з вартістю одного примірника що дорівнював 50 копійкам, а з 5 грудня його ціна збільшилась до 1 крб. Тираж теж підлягав змінам, до 30 травня 1942 р. він становив 30 000 тис., а після – 10 000 тис. Про що писали "Ніжинські вісті"? Про все, що так чи інакше служило "новому порядку". Газета передусім інформувала населення про перемоги Вермахту на українських землях, відповідно про втрати Червоної Армії, про гідне життя оstarбайтерів, що таки наважилися виїхати на роботу до Німеччини, про безхмарне життя німецького робітника. Питання ж, що стосувалися безпосередньо населення, друкувалися дрібним шрифтом на останній сторінці газети. Інформація, що стосувалася безпосередньо ніжинців, як правило друкувалася на останній сторінці газети. Винятком з цього правила були накази коменданта та оголошення про відкриття виставки під назвою "Українські робітники повідомляють з Німеччини", що проводилася з метою популяризації серед населення ідеї від'їзду на роботу до Німеччини [16].

Окупувавши територію України, нацисти ліквідували сформовану ще за радянської влади систему спеціальної та професійної підготовки кадрів. З восени 1941 – навесні 1942 р. єдиним дозволеним нацистами в Україні типом навчальних закладів були чотирикласні народні школи. Навесні 1942 р. на прохання громадськості окупаційна влада дозволила відкрити в Ніжині шість таких шкіл. Таким чином, були відкриті народні школи на Магерках, Мигалівці, Овдіївці, на Козачій і Ліцейській вулицях, а також народна школа при залізничній станції. На початку роботи цих закладів у них навчалось 584 учні, – целише 11% від довоєнної кількості школярів (у 1940 – 1941 навчальному році в Ніжині школи відвідували 5229 учнів) [5]. Директивою рейхскомісаріату, виданою у вересні, 1941 р. заборонялося користуватися навчальними планами, програмами, підручниками радянського періоду. Вчителі були зобов'язані власноруч замальовувати сторінки з комуністичним текстом. В навчальному процесі двічі на рік траплялися вимушені перерви через розквартирування в шкільних приміщеннях окупаційних військ.

Навесні 1942 р. в Україні почала відчуватися гостра нестача кваліфікованої робочої сили, питання про організацію професійної освіти увійшло в практичну площину. Вже в січні 1942 р. військова адміністрація дозволила районним адміністраціям створювати заклади професійної освіти нижчого і середнього рівнів [10]. Так, у грудні, в Ніжині відновила свою роботу технічна школа, завданням якої було готувати агрономів і техніків середньої кваліфікації [14]. Продовжила функціонувати фельдшерсько-акушерська школа. Була заснована Музична школа. Отже, існуючі навчальні заклади мали задовольняти потреби окупантів в кваліфікованих кадрах та існували виключно в інтересах окупантів.

Не визнаючи українців за державницьку націю, окупанти надали їм своєрідну культурну автономію і найбільш вагомим компонентом цієї автономії був театр [6]. Війна застала колектив Ніжинського театру в Миколаївську-на-Амурі, де проходили його гастролі. На прохання артистів, вони були переведені в Новосибірськ. В той час в Ніжині ініціатором створення пересувної драматичної трупи виступила Катерина Безручко, яка до цього працювала у Перемишлян-

ському театрі. Разом з Володимиром Олексійовичем Савицьким та його батьком Олексієм Яковичем, які не змогли евакуюватися, вони звертаються до коменданта з проханням дозволити відкрити театр. Дозвіл було отримано [19]. Приміщення театру знаходилося на вулиці Гоголя, 14. У вересні його було відремонтовано. З часом, театральна група налічувала близько 37 чоловік [3]. Вступали до театру з різних причин: одні бажали уникнути мобілізації до Німеччини, інших змусило матеріальне становище, а треті використовували приміщення для підпільної роботи. Директором театру на початку його роботи був призначений Олександр Савицький, а режисером – його брат Володимир.

Діяльність театру була підконтрольна підрозділу пропаганди та феєдкомендатурі в м. Ніжині. Всі ключові питання щодо діяльності колективів вирішували лише за погодженням з окупаційними властями. Плани роботи театру та всі кадрові зміни повинні були узгоджуватися з відділом освіти [4]. Початком роботи театру можна вважати 26 жовтня 1941 р. Першою виставою стала п'єса М.Кропивницького "Пошилися в дурні" [13]. Театр був єдиним центром національної культури в окупованому фашистами місті, з їх пропагандою та режимом. Основу репертуару складали українські класичні твори, твори українських драматургів: "Мартин Боруля" та "Безталанна" І.Карпенко-Карого, "Дай серцю волю – заведе в неволю" М.Кропивницького, "Невольник" та "Наймичка" Т. Шевченка, "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка, "Сорочинський ярмарок" М.Гоголя, "Наталка-Полтавка" І.Котляревського. За період окупації відбулося ряд прем'єр, серед яких "Циганка Аза" М.Старицького та "Циганський табір" (авторство не встановлено). Німецька адміністрація орієнтувала театри на суто розважальний репертуар, але не обмежувала вибір творами лише західноєвропейських акторів, хоча наполегливо рекомендувала їх твори [7]. Газета за 1 квітня 1942 р. містить висловлювання про те, що "необхідно включити в репертуар театру п'єси західноєвропейських драматургів майбутньому нашому театру потрібно вийти з вузьких рамок етнографізму та побутовізму (з його ковбасою та чаркою)" [14]. Відвідувачами театру були як мешканці міста, так і солдати і офіцери вермахту. На виставах були присутні від 106 до 492 глядачів. За час окупації відбулось більше 100 вистав [22].

Всі вистави починалися о 18:30, але згодом початок був перенесений на 16:30. Вистави показували кожну середу, суботу та неділю, подекуди, навіть по дві вистави на день [4]. Крім того, що велика частка серед акторів були аматорами, до драматичної трупи входили й професіонали, які вміло виконували свою роботу.

Більшість дослідників сходиться на думці, що кінопрокат в окупованій Україні поряд з пресою, був найбільш ідеологічно заангажованим, а також те, що нацисти намагалися використати його можливості сповна [23]. Основу репертуару становили переважно німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми, які закликали українську молодь їхати до Німеччини на заробітки. Про призначення першого фільму, що був показаний населенню, красномовно свідчить його назва – "Як живе селянство у Німеччині". Він має простий сюжет. Головна роль в ньому належить німецькому солдату, який звертається до господаря українською мовою, розповідаючи як живе селянство в Німеччині [15]. На здивування місцевого населення, які очікували фільмів, сповнених ідеологічних штампів та нашарувань, на місцевому населенню показували легкі комедії, як от: "Кельярка Ганна", "Квакс – хоробрий пілот", "Дуня", "Станційний наглядач", "Рози в Тіролі", "Безнадійний випадок" та "Великі дівчата – великі клопоти" [16]. В анонсі до останнього фільму повідомлялося, що це "фільм про молодих, гарних дівчат, у котрих голова повна дурацтв і жартів. Певно, ніжинські дівчата оглянуть цей фільм з захопленням, зрозуміло і чоловіки теж" [13].

Радіомовлення було покликане служити виключно в інтересах Вермахту та для проведення ефективної політики на окупованих територіях. У повідомленні про відкриття радіостанції в місті, було наголошено, що основне її призначення – подавати найновіші розпорядження місцевої влади, та на додачу, радіо буде слугувати для трансляції концертів творів західноєвропейських, українських та російських композиторів.

Були також і позитивні зрушення, що сталися в житті ніжинців: було дозволено ходити до церкви. Більш того, німці спрямували сили на відбудову зруйнованого комунального господарства. За сприяння окупаційної влади була створена будівельна контора, що "проводила ремонт шкіл, лікарень та церковних будинків" в тому числі. Важливою подією в духовному житті ніжинців був приїзд високо-преосвященного Сімона – Чернігівського Архієпископа, що мав правити службу Божу в Успенському Храмі Ніжинського чоловічого монастиря. Вдруге це сталося 3 – 4 жовтня (субота-неділя). Цього разу служба мала пройти в приміщенні Грецької церкви із освяченням її літнього храму, відбудову якого вже було закінчено.

Було дозволено святкування Великодня: "святочний дарунок для населення міста Ніжина. Населення може по старому звичаю знову святкувати Пасху". У 1942 р. містяни святкувала православне свято Пасхи два дні – 5 та 6 квітня, про що було анонсовано в газеті. В тому

ж номері було повідомлено про те, що "кожен мешканець міста Ніжина одержить на свята додатково через кооператив 1 кг м'яса та 1 кг пшеничної муки" [13].

За період окупації Ніжина у календарі населення міста з'явилися нові, до цих пір невідомі містянам свята. Вони були пов'язані з історією Третього Рейху, або були наслідком пам'ятних подій для німців, пов'язаних з завоювання України. До одного з таких із таких можна зарахувати "день 20 квітня", що увійшов в історію, як 53-річчя Адольфа Гітлера, та яке ніжинці святкували вперше. 19 квітня, в неділю, відбулося масове гуляння: великий концерт на честь А.Гітлера, що тривав дві години з 14:30 до 16:00. У зв'язку з цим було підготовлено спеціальний випуск газети "Ніжинські вісті", присвячений життю Адольфа Гітлера. Газета друкувалася на "особливому, доброму папері", через що ціна одного примірника виросла в 4 рази і він став коштувати 2 гривні, замість 50 копійок. Разом із тим, було повідомлено, що отримані з продажу гроші будуть вислані безпосередньо Гітлеру як подарунок від вдячних українців.

До числа визначних календарних дат німці відносили 22 червня, як день роковин оголошення війни. Цей день оголошувався офіційним вихідним. Також святковим було й 13 вересня – День звільнення Ніжина від більшовизму. З нагоди цього дня в міському театрі, на 11:00 були проведені збори громадян міста, а з 15:00 до 18:00 години на площі А.Гітлера відбулося масове гуляння, де грав духовий оркестр. Були співи, танці, розігрувалася лотерея, а ввечері в міському театрі відбувся святковий концерт з приводу свята [13].

Одним із завдань засобів масової інформації витиснути з свідомості населення все, пов'язане з більшовизмом. За допомогою сатири проводилася політика висміювання політики Й.Сталіна. Регулярно газета друкувала все нові й нові шаржі та карикатури Й.Сталіна та У.Черчіля, які пересічний ніжинець міг побачити на сторінках газети. Для прикладу, наведемо деякі з опублікованих жартів:

У колгоспі добре жить:

один робить – сім лежить

Сидить баба на рядні, та рахує трудодні,

Ні корови ні свині, тільки Сталін на стіні.

Або ж ось. "З'ясували". Зійшлись двоє селян та й розговорились. Остап до Ничипора й каже: – А ти чув про Сталіна... Та годі тобі, хай його чорти в пекло візьмуть, того Сталіна. Тоді перший засміявся та І каже: Е, не посилає його до чортів, бо він з ними дружбу водить, то, гляди, що й з пекла "рай" зробить.

Інституційні прояви культурного життя в місті Ніжині стали результатом впливу відразу кількох чинників: прагнення окупаційної влади створити умови для відпочинку військовослужбовців вермахту, намагання місцевого населення знайти додаткове джерело засобів для існування, завдяки праці в закладах культури. Разом з тим більшість заходів в галузі культури готувалися під контролем німецького командування і для розваги німецьких вояків. В той же час, німці спекулювали національним почуттям місцевого населення. Дотримуючись ліберальної політики стосовно окупованого населення сподівалися у майбутньому ефективніше його експлуатувати.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині (далі ВДАЧОН) Ф. р. 4391. "Накази управління м. Ніжина. Листування про звільнення та прийоми на роботу, про видачу музичного інструменту та інше листування". – оп. 1. – спр. 20. – Арк. 8.

2. Ф.р. 4391. – оп. 1, спр. 20, арк. 24.

3. Ф.р. 4391. – оп. 1, спр. 20, арк. 29.

4. Ф.р. 4391. – оп. 1, спр. 19. арк. 109. Різні листування з Фінвідділом, виплати з поточного рахунку та акти про неповну реалізацію квитків Ніжинського українського драматичного театру з 23.11.1942 по 31. 12.1942 р.

5. Гавриленко І.В. Освіта на Ніжинщині у період німецької окупації 1941–1943 рр. (за архівними матеріалами) / – С. 102–111. Історичний альманах: збірник наукових праць студентів історико-юридичного факультету. Вип. 4 / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 224 с.

6. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. – К., 1998.

7. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 697–717.

8. Добровичська В.А. Культурне дозвілля цивільного населення та німецьких окупантів у м. Рівному (1941–1944 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр.: Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, 2010. – С. 229–232.

9. Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2010. – 19 с
10. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. – К., Біла Церква, 2011. – 368 с.
11. Лейберов О. Заходи німецької окупаційної влади з установа "нового порядку" в Ніжині в 1941 – 1942 роках // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2007. – Вип. 4 – 5(7 – 8). – С.60 – 64.
12. Нестеренко В. Театри на Сумщині в роки німецької окупації 1941 – 1943 рр. // Матеріали п'ятої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (20 – 21 листопада 2003 р.). – Ч. 2: Історія Сумщина з найдавніших часів до кінця XIX ст. Новітня історія Сумщини. – Суми: СумПДУ ім. А.С.Макаренка, 2003. – 164 ст.
13. Ніжинські вісті. – 1942. – №4. – 1 квітня.
14. Там само. – 1942. – №5. – 4 квітня.
15. Там само. – 1942. – №6. – 11 квітня.
16. Там же. - 1943. – №2. – 6 січня.
17. Полякова Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської (за матеріалами державного архіву Харківської області). ВІСНИК Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, №1088, 2013.
18. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944): причини і прояви. – К., 1997.
19. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. – Ч. 2: Театральне та музичне життя XVII – XX ст. – Ніжин, 1995. – 166 с.
20. Симоненко В. Невігластво окупантів // Вісті. – 1997. – №37. – 12 вересня. – С. 4 – 5.
21. Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941 – 1943 рр. Актор В.П.Ігнатенко (1920 – 2007) // Сіверянський літопис. – 2009. – №2/3.
22. Топільський Г. Ніжин. Вересень 1941. Події навколо Ніжина мовою документів. – Частина 1. - Ніжин 1941–1943. Північний вектор. Сіверянський історичний портал: <http://www.ucrainama.org/doc/nizhin-veresen-1941.html>.
23. Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової окупації в 1941 – 1945 роках / Дмитро Титаренко // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, Ін-т іст. дослідж. – Львів, 2008. – Чис.13(2): Війна переможців і переможених. – С. 131–146.

УДК 811. 161.2 '42

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЗЕМЛЯ В ОДНОЙМЕННІЙ КІНОПОВІСТІ О.ДОВЖЕНКА

Бордак М.Г., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: доктор філол. наук, проф. **Бойко Н.І.**, кафедра української мови

На сучасному етапі розвитку лінгвістики спостерігається поживлення досліджень мовної картини світу. Найбільше уваги приділяється вивченню базових концептів – *земля, вода, вогонь, повітря*. Це зумовлено тим, що концепти природної сфери належать до центральних феноменів усіх мовних картин світу.

За словами А.Огар, зважаючи на те, що дослідження концепту *земля* перебуває в осерді певних галузей фразеологічної та паремійної картин світу, йому приписують статус ключового, тобто центрального, надзвичайно важливого для розуміння культури етносу [4, с. 204].

Значущість цього концепту спричинила появу в україністиці низки досліджень, присвячених цьому феноменові. Так, Н.Лобур аналізувала його як один з концептуальних центрів, що здавна формував ментальний портрет народу [8]; С.Шуляк досліджувала смислові поля концепту в поезії Євгена Гуцала [9]; О.Слюніна репрезентувала лінгвокогнітивне осмислення цього концепту в українській мовній картині світу [6].

У художньому мовленні концепти природної сфери належать до центральних, фундаментальних. Показовим твором такого плану є кіноповість О.Довженка "Земля".

Мета статті полягає в аналізі семантичного та культурологічного обсягу концепту *земля* в однойменній кіноповісті О.Довженка.

Матеріалом дослідження послугувала мова кіноповісті О.Довженка "Земля".

У процесі дослідження було виявлено 27 слововживань із компонентом "*земля*". Переважна більшість із них тягнє до смислів, закріплених у лексикографічних джерелах. Водночас простежено тенденцію до метафоризації цього концепту в ідіолекті О.Довженка.

Образніознаки концепту апелюють до неживої і живої природи. Увесь спектр образних інтерпретацій *землі* як частини неживої природи насамперед спричинено семантикою лексеми *земля*: 1) третя від сонця велика планета; 2) місце життя і діяльності людей; 3) верхній шар земної кори; 4) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори; 5) ґрунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин; 6) країна, край, держава, Батьківщина [5, с.557].

Ознаки неживої природи – це ознаки стихії, речовини. Для людства *земля* в першу чергу завжди символізувала місце проживання: *Тільки не зрозуміти цього Архипові Білоконю, поки й не повезуть його, лихого й темного поборника земельного шмата, в інші краї, поки не замовкне він навіки десь і не лишиться на землі не тільки звання його, а й сліду* (2, 61); *В найскладніших звукових сплавах, у зіткненні мотивів, мідних, сурм, голосів, литаєр і нових пісень народжувалась народна героїчна симфонія перемоги нового життя на землі* (2, 80); *Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне* (2, 81).

Найпоширеніше уживання імені концепту *земля*, пов'язане зі значенням "поверхня": *Щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи зпростими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі* (2, 59 – 60); *Одержимо машини, батьку, так відберем у куркульні всю **землю**, всючисто!* (2, 63); *Комсорг Чуприна чи Кравчина, знемагаючи з досади, сів серед шляху і почав люто хльоскати батогом **по землі**, немов караючи уявленого винуватця лихого пригоди* (2, 70); *І коли Чуприна почав виголошувати над прахом Василя прощальну промову і руде волосся його розметалось і завихрилось від патетичних рухів, – зашуміли верби над його головою, загуркотів грім, і **на запилену землю** линує дощ – буйний та теплий* (2, 81); *На чистих яблуках і сливах, укритих незайманою патиною, бриліли найчистіші дощові краплини, вилискуючий перекочуючись з плоду на плід і падаючи **на землю*** (2, 81).

Досить частотним є вживання імені концепту *земля* зі значенням "ґрунт": *Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти почувася, що й*

"вона" з грабельками десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї **тепла земля**, укочена колесами, втоптана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грядуюкою, що так приємно лоскоче між пальцями (2, 60); І раптом впав з розгону стрімголов додолю і шалено завертівся, неначе прагнучи вритися, вкрутитись **в землю**, як хробак (2, 81). В останньому фрагменті спостерігаємо індивідуально-авторську трансформацію фразеологізму "хоч (мало, ладен) крізь землю провалитися" [7, с. 704]. Водночас наявні вживання узуальних фразем: *Йому було так соромно, що він ладен був тричі провалитись крізь землю* (2, 70); *Здорові руки, ноги, дужі й спритні, і зовсім нечутна хода, неначе йшов він, не торкаючись землі, в повітрі над стежками, дорогами, над травами, – якщо хто розуміє таку ходу* (2, 75) ; *Не по танцкласах, не на паркетах виникли їх святкові рухи, а в тайних наказах жаги оволодіння, де вже не з волі скрипок чи труб, а за непорушним законом життя душа рветься у височінь, коли, підкоряючись внутрішній музиці поза всіма законами тяжіння, торжествуюче тіло відривається від землі навстріч крацюму, що несе в окремій людині безсмертна душа його народу* (2, 76).

Важливо зазначити, що "Фразеологічний словник української мови" [7] фіксує 75 сталих виразів з компонентом земля. А.Огар пояснює це залежністю українського етносу від землі, землеробства, прив'язаністю до землі, що зумовлено історично феноменом осілости [4, с. 205].

У системі цінностей українського народу земля традиційно посідала важливе, якщо не першочергове, місце. Вона асоціюється з епітетом *рідна*, що для носіїв нашої ментальності став постійним. Із дефініцією *землі* в українців на етнічному рівні пов'язані найсильніші почуття прив'язаності, усвідомлення її як *матері, годувальниці*: *Ідеш, і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями, і не тільки годує й ростить, а й прийме колось до свого матернього лона, як прийняла прадідів своїх і діда під яблуною* (2, 60). Така персоніфікація концепту вказує на те, що О.Довженко у своїй творчості зберігає та наслідує традиційні уявлення свого народу, що тяжіють до обожнення, усвідомлення її цінності. У наведеному контексті дієслова "годує", "ростить", "прийме", виражаючи предикативну ознаку, мають амбівалентну природу. Указуючи на властивість, вони розширюють асоціативні зв'язки лексеми *земля* як у матеріальному, так і в духовному аспектах. А порівняння поховання із поверненням до "матернього лона" дає змогу віднести лексему *земля* до спільного асоціативного ряду з лексемою *мати*.

Про це писав ще Б.Грінченко: земля жива – *"вона все чує і знає ... Вона – наша мати, вона свята! Її цілувати треба, кланяючись"* [1, с. 11].

За твердженням В.Жайворонка, "із давніх-давен (ще з язичницьких часів), земля шанувалася та обожнювалася, як мати, що родить (дає) людям потрібне для життя і забирає до себе по смерті; в народній уяві виступає персоніфікованою істотою..." [3, с.243]. Подібна сакралізація цього образу спонукала українців шанувати землю, завжди піклуватися про неї.

Свідченням етнічної та національної сутності мови кіноповісті є вживання давньої приказки *"Держімося землі, бо земля держить нас"* [3, с.243], що виявляє один із головних етномаркованих смислів концепту: *І от – треба ж такої напасті! – з-за сусіднього горбка вигулькнуло, – і як їх та земля держить! – два шестирічних шибеники й дзвінко в один голос...* (2, 67).

Відомо, що фразеологізми та паремії втілюють типові національні уявлення про землю і, як зазначила А.Огар, визначають своєрідність розуміння і трактування мовною спільнотою цього феномену [4, с. 207]. Результат усної народної творчості є найкращим джерелом інформації про народну культуру, менталітет, світосприйняття.

Невід'ємною дефініцією концепту *земля* є усвідомлення її як *пристановища після смерті*. Померлого ховали до сирої землі, де він надалі спочивав, куди могли приходити до нього поговорити: *Ставши на коліна й озирнувшись, чи не дивиться хто, Григорій нахилився й припав вухом до землі* (2, 67) – *Семене, де ти там, озовися? – спитав він ще раз, припавши до самої землі, але так і не почув відповіді* (2, 68).

Зі сферою конотативного значення *землі* метафоричного типу також пов'язане оживлення цього образу, наділення його фітоморфними та антропоморфними ознаками: *Пахне нічними квітами земля, пахне плодами, й листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки* (2, 75); *Прокидаюсь – танцює на шляху, аж земля гуде!* (2, 76); *Колгоспна земля квітне, як ніколи* (2, 82).

Внаслідок проведеного аналізу можна зробити висновок, що художня інтерпретація концепту *земля* в однойменній кіноповісті О. Довженка формується лексикографічними та архетипними смислами. Словникові визначення семантики лексеми утворює сферу неживої природи – земля в значенні простору, батьківщини, речовини. Образний аспект концепту, пов'язаний із його конотативним значенням, формує сферу живої природи. Про це свідчить приписування землі фітоморфних та антропоморфних властивостей.

Література

1. Грінченко Б.Д. Під тихими вербами [Текст]: вибрані твори / Б.Д.Грінченко; ред. Г.В.Брезницька. – К.: Радянська школа, 1991. – 494 с.
2. Довженко О.П. Кіноповісті. Оповідання [Текст]: художественная лит-ра / О.П.Довженко; вступ. стаття Б.С.Буряка; ред. Б.С.Буряк. – К.: Наукова думка, 1986. – 712 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В.Жайворонок; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – Київ: Довіра, 2006. – 703 с.
4. Огар А. Вербалізація концепту земля у фразеологічній та паремійній картинах світу / А.Огар // Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наук. пр.. – Дрогобич, 2012. – С. 203 – 208.
5. Словник української мови [Текст]: В 11 т. – Т.3 / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; [редкол.: І.К.Білодід (голова) та ін.; уклад.: А.А.Бурячок, В.М.Білоноженко, А.П.Білоштан та ін.; ред. тому: Г.М.Гнатюк, Т.К.Черторизька]. – К.: Наук. думка, 1972. – 744 с.
6. Слюніна О.В. Концепт *земля* в українській мовній картині світу: лінгвокогнітивне осмислення / О.В.Слюніна // Лінгвістика. Збірник наукових праць. – Луганськ, 2009. – № 1(16). – С. 159 – 169.
7. Фразеологічний словник української мови / Укл. В.М.Білоноженко, В.О.Винник, І.С.Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – В. 2 Кн.
8. Лобур Н. Культ землі в українській мові // Дивослово. – 1996. – №3. – С. 22 – 23.
9. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту *земля* у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісн. Львівськ. ун-ту. – 2004. – Вип. 34. Ч.ІІ. – С. 249 – 253.

УДК 821.161.2.09

МІФОЛОГІЧНО-КОСМОГОНІЧНІ ІНТЕНЦІЇ АРХЕТИПУ ВОДИ В ПОЕТИЧНОМУ СВІТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Годунок М.В., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Моціяка О.М.**, кафедра української літератури

Художній системі Тараса Шевченка притаманне якщо не тотальне, то переважне тяжіння до міфології. Як і в попередників-романтиків, у творах Т.Шевченка "здійснився вихід людини у широкий світ природи як космічного організму в його органічній цілісності" [10, 17].

Актуальність нашого дослідження зумовлюється відсутністю цілісного аналізу міфологічно-космогонічних інтенцій архетипу води у творчості Шевченка. *Завдання даної розвідки*: на матеріалі поетичних творів Шевченка простежити міфолого-космогонічне смислове наповнення архетипу води; окреслити роль водних образів в обряді гідромантії – ритуалу ворожок.

Індивідуальний стиль Т.Шевченка типологічно належить до романтичного. Письменник поділяв романтичну концепцію єдності органічного та неорганічного світу, природу сприймав як живий, одухотворений організм. Відтак для творчості Т.Шевченка притаманне міфологічне мислення, в якому виражено нерозривний зв'язок людини зі стихіями природи. У поезії романтиків представлений міфологічний часопростір, який має не пізнану до кінця, втаємничену силу, скористатися якою можуть лише обрані, "шамани".

Слова "шаман", "чаклун" та "відьма" свідчать про вищу надприродну мудрість, дар передбачення, про знання заклинань, жертвних і очищувальних обрядів, про вміння лікувати хвороби. Ці перераховані обдарування здавна вважалися суттєвими, необхідними ознаками богоподібних та демонічних істот, що керували дощовими хмарами, вітрами та грозою. На думку О.М.Афанасьєва, витоки чаклунства необхідно шукати у язичницькому ритуалі [1, 215].

Л.Плющ вказує на те, що проблемі Шевченка-поета, кобзаря більше відповідають категорії "шаманізму" [6, 131].

Іншої думки дотримується І.Дзюба. Дослідник говорить про те, що "приписування Шевченкові "шаманської поетики" – річ марна і хибна в самій основі. Шаманізм езотеричний: мова касти, система кодів, принципово недоступних непосвяченим. Шевченко ж звертався до людини, щоб знайти порозуміння. Шаман хоче тримати людину у своїй владі, а Шевченко хоче визволити її для вільної дії та думки. Шевченкова мова нічого спільного з психоделічними техніками не має" [5, 668]. Дана думка має повне право на існування, проте не слід відхиляти погляди Плюща, в яких ми можемо знайти низку доказів "шаманізму" Шевченка.

Героїв Шевченкових поезій супроводять образи шаманських впроваджень та подорожей у світ минулого та майбутнього, предків та нащадків: дорога вкрай різного типу (криниця, дерево життя або смерті, шляхи й путі добра і зла, роздоріжжя), "гади" й пташки – провідники та супровідники цими дорогами; Місяць, сонце і зорі – співрозмовники, разом з "духами"

історичних і міфологічних героїв та пророків минулого. У творах "Княжна", "Тополя", "Причинна", "Лілея", "Русалка" представлені фактично всі основні персонажі української демонології, використані фольклорні сюжети про ворожіння, про русалок, відьом, діяльність яких нерозривно пов'язана з чаклунством на воді – ритуалом гідромантії.

Як "поет-шаман", Т.Шевченко відтворив структури й сюжети ініціації та життя шаманки-ворожки. Поет "передає не тільки структуру, але й поодинокі деталі шаманської хвороби та психотехніки екстазу, шаманського міфу та обряду шаманського лікування [6, 27]. У цьому плані в структуру сюжету вписується концепт "зілля", яке несе у собі як згубну, так і відновлюючу силу.

Відомо, що потреба прогностичної підтримки, а ворожіння є, передусім, такою потребою, виникає як компенсація тривожності, стану невпевненості в завтрашньому дні. У творчості Шевченка воно часто виступає як спосіб коригування психічного стану.

У баладі "Тополя" оповідь йде про нещасливу долю дівчини, яка не дочекалась козака, бо той "пішов та й загинув". Дівчина тужить за коханим, а тим часом мати дочку "за старого, багатого нищечком єднала" [8, 49]. Героїня знаходиться в тяжкому психологічному стані, тому її долю віщує у міру своїх можливостей, бабуся-ворожка. В основі ворожіння лежать народні вірування в "диво", чарівну силу зілля. "Зілля – це символ смерті і відродження; магічного впливу на почуття, вчинки людини, її долю; надійного оберегу від нечисті" [4, 55]. Бабуся-ворожка долю дівчини позаторік знала:

*Позаторік і зіллячка
Для того придбала [8, 117].*

Наближенню до народно-стильової манери ворожіння сприяє і традиційне використання символічної тріади:

*Ось на тобі сього дива.
Піди до криниці,
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля –
Все лихо загоїть.
Вип'єш – біжиякомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, покистанеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяцьсеред неба,
Випийще раз; не приїде –
Втретевипить треба [8, 117];*

Ворожка дала дівчині "дива", яке вперше треба випити до співу півнів, бо доки півні сплять, у природі правують темні й нечисті сили, здатні чинити зло. У таку страшну пору, коли люди остерігаються виходити на вулицю, блукала і причинна. Удруге треба випити зілля, "як стане місяць серед неба" і при цьому не хреститися, "бо все піде в воду"; і втретє – за умови, коли милий не з'явиться. Відповідні й наслідки: повернеться дівчині колишня врода; почується тупіт кінських копит і з'явиться милий. Якщо цього не станеться, то в силу вступає магічність числа "три". Від ворожчиного зілля дівчина перетворюється на тополю, зливаючись із природою.

Ярина в очікуванні Степана (поема "Невольник") ходила :

*та не Бога
Святого благати,
А нищечком у ворожки
Про його спитати.
І ворожка ворожила,
Пристрит замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску вилівала [8, 207]*

За допомогою води (зілля) відбувається психічна реанімація, життєвий порятунок навіть з божевільного стану. В поемі "Відьма" Лукія втрачає дітей, бо "пан дочку на хорта проміняв, а сина в карти проіграв" [8, 274]. Героїня від страждань божеволіє, ототожнюється з відьмою і лише повернення до природного способу буття, повертає їй душевний спокій, рівновагу, сенс життя:

*Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І Богу молитись.
Щось таке їй поробила*

Стара Маріула.

Якимсь зіллям напувала,

То воно й минулось [9, 277].

Як бачимо, вода – "зілля" перероджує героїню, очищає її тіло та душу.

Вода – доісторичний першопочатковий океан в багатьох міфах про створення світу є джерелом життя, але в той же час вона виступає як темна сила, засіб розчинення та утоплення [3, 42].

У баладі "Утоплена" героїня прагне отруїти свою рідну доньку, позбутися молодії суперниці:

Заворожена!.. Стривай же! –

Шепче люта мати. –

Треба трути роздобути,

Треба йти шукати

Стару відьму!

Найшла відьму,

І трути достала,

І трутою до схід сонця

Дочку наповала.

Не помогло... [8, 205]

У фіналі твору героїня гине, знищуючи доньку, – одночасно з нею, і вони обидві відразу перетворюються на русалок. Але це різні русалки: втілення краси і зваби (донька) та уособлення потворності й відрази (мати):

Впливає з води мати,

Сяде по тім боці;

Страшна, синя, розхристана

І в мокрій сорочці,

Мовчки дивиться на сей бік,

Рве на собі коси...

А тим часом синя хвиля

Ганнусю виносить.

Голісінька, стрепенеться,

Сяде на пісочку... [8, 206].

Героїнь розділяє водна стихія:

Ото дочка по сім боці,

По тім боці – мати [8, 203].

Це свідчить про приналежність до різних категорій потойбічних світів. Таким чином виявляється амбівалентна природа етноархетипу "русалки": світлий і темний аспект.

Як бачимо, перетворення героїнь на русалок це ще й своєрідна спокута за "гріх звабливої краси" (здійснений матір'ю і ще поки що не здійснений донькою, але потенційно можливий), символічне утвердження моральних норм, які відсувають тілесність на другий план, асоціюючи її зі станом смерті, демонічності, гріховності, руйнівного стосовно духовності начала. В цьому плані "вода, субстанція життя, являється субстанцією смерті [2, 54].

Мотив смерті "водою" присутній і у баладі "Русалка", в якій молода мати стає жертвою русалок, які залоскотали її, і це своєрідне покарання за здійснений нею злочин – відмова від материнства. Не випадковою є й помста русалок. Тому вбивство карається аналогічним вбивством, і мати теж стає заручницею водної стихії. Вона зосталася " в Дніпрі ночувати" [8, 378].

Чаклування, ворожіння сприймається народною свідомістю за доби християнства як гріх. Тому не випадковою є розв'язка – героїні покарані за те, що знехтували моральною заборонаю, шукали допомоги у ворожки.

Таку візію ми спостерігаємо у "Причинній", де мотив туги за коханим ускладнюється мотивом чаклування:

Так ворожка поробила,

Щоб менше скучала [8, 10]

Ворожка, зробивши дівчину "причинною", прискорила її смерть. Русалки тут постають у своєму демонічному вияві, вони – караюча сила, яка вбиває героїню за порушення нею морально-етичної християнської заборони на чаклування [7, 241].

Отже, архетип води в творчості Шевченка виступає невід'ємною частиною міфологізованого часопростору шамана (ворожки), його обряду гідромантії. Вода символізує засіб психічної реанімації, життєдайну очищуючу силу і водночас темну силу небуття.

Література

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А.Н.Афанасьев. – Т. 3. – М.: Современный писатель, 1995.
2. Башляр Г. Вода и грезы. Опыт о воображении материи / Г.Башляр. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1998. – 127 с.
3. Бидерман Г. Энциклопедия символов / Г.Бидерман. – М.: Республика, 1996. – С. 42 – 44.
4. Войтович В Українська міфологія / В.Войтович. – К: Либідь, 2005. – 664 с.
5. Дзюба І. Тарас Шевченко / І.Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 718 с.
6. Плющ Л. Шаманна поетика в Т.Г.Шевченка / Л.Плющ // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 6,7. – С. 130 – 145; 27 – 51.
7. Тиховська О. Архетипна образність балад Т.Шевченка / О.Тиховська // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 239 – 244.
8. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Жулинський та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1.
9. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Жулинський та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2.
10. Яценко М. Українська романтична поезія 20-60-х років XIX ст. / М. Яценко // Українські поети-романтики. Поетичні твори. – К., 1987. – С. 17.

УДК 811. 161. 2–373. 23

ЛІНГВІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НОМЕНІВ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬ ПРИЗВИЩА ТА ПРИЗВИСЬКА СЕЛА БУРІМКИ ІЧНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Івахно Н.О., студентка IV курсу філологічного факультету

Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Бережняк В.М.**, кафедра української мови

Сучасна ономастика – це комплексна наукова дисципліна. До її складу входить ряд розділів, які традиційно виділяються відповідно до категорій власних імен. Виокремлюють антропоніміку як самостійну галузь, що сформувалася наприкінці 60-х років XX століття та розробляє загальні й часткові питання найменування людей.

Основоположником антропоніміки на Україні вважається Іван Франко, який у своїй праці "Причинки до української ономастики" наголошував на тому, що особові назви є матеріалом як для філолога, так і для історика та етнографа [5]. Детально проблеми української антропоніміки розглядаються в працях Ю.Редька, М.Худаша, П.Чучки, В.Німчука.

Науковий опис українських прізвищ та прізвиськ і досі вважається актуальним завданням. Однак, незважаючи на ряд ґрунтовних праць з антропоніміки, на сьогодні ще недостатньо повно вивчено прізвища й прізвиська окремих регіонів України. Саме тому актуальність теми нашого дослідження полягає в спробі створити цілісну картину номенів, які презентують прізвища й прізвиська конкретного населеного пункту.

Об'єктом дослідження стали антропоніми села Бурімки Ічнянського району Чернігівської області, предметом – семантико-етимологічні особливості прізвищ і прізвиськ вище згаданого населеного пункту. Ми ставимо за мету з'ясувати походження прізвищ і прізвиськ села Бурімки та на основі комплексного аналізу здійснити їх класифікацію.

У статті презентовано місцевість, у якій подібні дослідження ще не проводилися: антропоніми села Бурімки на Ічнянщині не описані в жодному науковому виданні.

Прізвища – одне із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу. Кожне прізвище є словом, а отже, одиницею мови.

П.Чучка вважає прізвище наймолодшим класом особових назв в українській антропонімії. Воно покликане називати родину та кожного з її членів і в такий спосіб визначати місце іменованого в суспільстві [7, с. 23].

Досить повне визначення терміна пропонує М.Худаш: "Прізвище – це набуте одразу після народження в спадок від батька або (у передбачених законом випадках) матері офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке під час реєстрування шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені й назви по батькові" [6, с. 87].

Деякі типи прізвищ вимагають словотворчих засобів аналізу для з'ясування шляхів творення та значення власних назв людей. Наприклад, типові й дуже давні патронімічні форманти

на -енк(о), -ич, -ов (ич), -ів, -ук, -ак і подібні в історично-генетичному плані означають істоту меншу, залежну від батьків. Тому всі патро- й матронімічні прізвища походять від імен та їхніх багатьох морфологічних здрібнених форм-варіантів.

У Довіднику українських прізвищ детально розглянуто семантику твірних основ українських прізвищ [3]. Професор Ю.Редько стверджує, що "матеріалом для творення українських прізвищ були чотири основні джерела:

- а) імена;
- б) назви місця проживання чи походження;
- в) назви постійного заняття (професії);
- г) індивідуальні ознаки (фізичні, психічні чи інші властивості) першого носія прізвища" [3, с. 34].

Наше дослідження прізвищ села Бурімки здійснювалося на основі Господарської книги Бурімської сільської ради. Вдалося вичленувати такі групи:

1) прізвища, утворені від власних імен (38 назв: *Атрощенко, Ващенко, Войцещук, Герасименко, Гордійчук, Грищенко, Даценко, Дем'яненко, Дмитренко, Єгоров, Єфіменко, Іванченко, Івахно, Іващенко, Ільченко, Карпенко, Карпець, Кириченко, Костючок, Купріянов, Мартиненко, Марченко, Мороз, Нестеренко, Олешко, Онопрієнко, Павленко, Педора, Петренко, Продан, Савченко, Семенець, Семенова, Сенько, Федоров, Янченко, Ярошенко, Яцюк*);

2) прізвища, що відображають індивідуальні ознаки людини (19 назв: *Бабич, Бабіцький, Бутенко, Глушко, Головань, Горянський, Дейнека, Дуць, Заїка, Згода, Зеленський, Кривенко, Лишко, Невольник, Підгайний, Сліпець, Солодовник, Чуприна, Штанько*);

3) прізвища, в основі яких назви постійного роду занять першого їх носія (9 назв: *Бондаренко, Д'яконов, Коваленко, Коробко, Музиченко, Посипайко, Різник, Смоляр, Шило*);

4) прізвища, що походять від назв тварин (4 назви: *Голуб, Жук, Козлов, Чайка*).

Серед розглянутих прізвищ саме відіменні становлять одну з найбільших груп (38 найменувань). Усі вони утворені від чоловічих імен. За характером походження імен, від яких вони утворені, їх можна поділити на такі підгрупи:

- а) прізвища, утворені від імен грецького походження;
- б) прізвища, утворені від імен давньоєврейського та латинського походження;
- в) прізвища, утворені від імен, що походять з інших мов.

Найпоширенішим серед українського народу довгий час було ім'я Іван, чим пояснюється той факт, що від нього виникло до ста тридцяти прізвищ, зокрема й досліджувані нами такі, як *Іванченко, Івахно, Іващенко*, з яких два перші є численними серед населення села Бурімки. З давньоєврейської мови ім'я Іван буквально означає "Бог змилювався, Бог помилював" [4, с. 61]. Прізвище *Іванченко* утворене від наймення Іванко, що є пестливою формою імені Іван; *Івахно* – від імені Іван за допомогою додавання суфікса -н; прізвище *Іващенко* походить від пестливої форми Івашко. Особове найменування *Савченко*, утворене від власного імені Сава (Савка), що з арамейської мови ("sabha") означає "старий", "дід" [4, с. 96], серед жителів села Бурімки користується найбільшою популярністю й становить дванадцять одиниць.

Цікавими є прізвища *Мороз* та *Продан*, утворені лексико-семантичним способом від однойменних народних імен. Так, наприклад, прізвище *Мороз* походить від давньоруського імені Мороз, яким називали дитину, що народилася під час сильних морозів. Даючи ім'я Продан, мати виконувала певний обряд: за суто символічну плату вона продавала своє дитя жінці, у якої діти росли здоровими. Такий ритуал та присвоєння народженому характеристично-побажального імені Продан повинен був обдурити злих духів, переконати, що дитина в цій родині чужа [1].

Група прізвищ, утворених від індивідуальних ознак першого їх носія, є однією з найкolorитніших, адже яскраво характеризує як позитивні, так і негативні ознаки людини, фізичні та психічні її властивості. Особа, у якої було щось зайве, перевищувало потрібну кількість, отримала прізвище *Лишко*. У народі побутує фразеологізм "взяти лишку", що означає зробити щось додатково, понад міру. За особливостями вдачі першого носія виділяємо прізвище *Бабіцький*, що походять від прізвища давнього предка, який був небайдужий до жінок. Найменування *Згода* отримала людина, що виявляла бажання працювати, погоджувалася на будь-яку роботу. Згода як іменник жіночого роду означає позитивну відповідь, дозвіл на що-небудь. Серед досліджених є прізвища, що відображають особливості одягу. Наприклад, перший володар прізвища *Штанько*, а пізніше офіційної особової назви, носив дорогі штани.

Розгляд найменувань, твірні основи яких пов'язані з різними видами занять і професій, особливо цікавий з точки зору історії культури. Так, в основі найменування *Музиченко* лежить іменник музика. Цілком імовірно, що предок сучасного носія цього прізвища був музикантом. Прізвище *Посипайко* походить від "сипати, посипати, розсипати", тобто сіяти щось на полі чи городі. У давнину люди усвідомили, що вирощувати овочі на одному постійно відведеному для

цих цілей місці набагато зручніше. Показово, що не тільки рід заняття, але й знаряддя праці служили основою для утворення прізвищ. Так найменування *Шило* походить від назви інструмента у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується переважно для проколювання дірок [2, с. 649]. Таким прізвищем наділяли людей дуже швидко вдачі, які здатні вислизнути з будь-якої ситуації.

За семантикою антропонімів, утворених від назв тварин, птахів, можна говорити про давню фауну досліджуваного регіону. Прізвище *Голуб* належить до групи так званих "пташиних" прізвищ і походить від лексеми "голуб" – назви птаха ряду горобцеподібних з різнобарвним оперенням та великим волом [2, с. 141-143]. Номен *Жук* походить від назви комахи ряду твердокрилих, у якої верхні тверді крила захищають нижні прозорі, за допомогою яких літають. У переносному значенні так називають пронозливу, шахраювату, хитру людину (жук (або жуки) у голові – означає дурість) [2, с. 226].

Паралельно до офіційних прізвищ побутують і вуличні прізвиська. П.Чучка відзначає це як типову рису сучасного сільського антропонімікону [7, с. 32]. Прізвисько – найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) й указує на яку-небудь рису характеру, зовнішності, діяльності, звичок; часто поширюється на цілий рід і передається з покоління в покоління [2, с. 484].

Вивчення українських прізвищ розпочалося з праць В.Охрімовича, П.Чучки, І.Франка, І.Сухомлина, М.Тимінського, В.Павлюк, В.Тихоші.

На основі дослідження прізвищ села Бурімки було виявлено такі їх групи:

а) прізвиська, утворені від імен старших членів родини (26 назв: *Антипови, Борисови, Вакулени, Володькови, Герасимови, Горпинчини, Євлампіїви, Їжини, Карпови, Касянови, Келіни, Лукичеви, Макарови, Манюшини, Марусинини, Матвійчини, Мусієви, Назарови, Оксентійови, Оленушини, Панасови, Паньковичеви, Пудийонови, Трифонови, Хівровичеви, Яремєєви*);

б) прізвиська, що відображають звички людей (11 назв: *Гудкови, Гусакови, Диндинови, Зализа, Збанко, Лісовичок, Нудило, Перепличка, Расрасови, Свистунови, Ступа*);

в) прізвиська, що ідентифікують людину за родом занять (6 назв: *Боцманови, Грибови, Завгарови, Козини, Крамарови, Студент*);

г) прізвиська, надані самими носіями собі або іншим (5 назв: *Зелений, Махтурчини, Рибчини, Ридний, Чопкови*).

Серед досліджуваних найменувань села Бурімки кількісно найбільшу групу складають прізвиська, утворені від імен старших членів родини. Усі номени мають діалектне закінчення -и, характерне для місцевості при називанні істот у множині. Більша частина походить від чоловічих імен, адже саме чоловік вважався головою родини. Проте серед названих є прізвиська, які утворилися від імен жінок. У досліджуваній нами місцевості ряду різних прізвищ може відповідати одне прізвище. Наприклад, п'ять сімей Головань розрізняються за такими спадковими назвами: *Вакулени, Макарови, Марусинини, Паньковичеви, Пудийонови*.

Наприклад, найменування *Пудийонови* походить від незвичного давнього чоловічого імені Пуд (від римського "пудіс" – сором'язливий) [4]. Також старожили розповідають, що прізвисько закріпилося за чоловіком з того часу, як він не додав пуд зерна попові. Основою для прізвиська *Марусинини* стало жіноче ім'я Маруся (Марусина), що є зменшено-пестливим варіантом від давньоєврейського імені Марія, що у свою чергу походить від єврейського імені Міріам. Православна традиція перекладає ім'я як "пані" [4, с. 158].

Цікавою є назва *Лісовичок*, адже вона представляє не цілу родину, а лише окремого чоловіка. Він звик жити далеко за селом, поблизу самого лісу. За це й отримав від односельців таке прізвисько, яке ми відносимо до таких, що відображають звички людей. Однією із давніх назв є *Зализа*. Так прозивали чоловіка, який любив підлещуватися до всіх задля своїх корисних цілей. За це дехто також називав його "маленький панок".

Прізвиська, що відображають мовленнєві звички їх носіїв, представлені назвами *Гудкови, Гусакови, Нудило, Свистунови*; найменування *Збанко, Расрасови* та *Ступа* вказують на звичку ходити.

Прізвиська, мотивовані родом діяльності, тісно пов'язані з апелятивами, від яких походять. Наприклад, найменування *Завгар* отримав чоловік, який дуже довгий час працював завідувачем гаража в колгоспі. Усіх родичів його сім'ї стали називати *Завгарови*. Збереглося прізвисько й за нащадками, хоча ніхто з них уже не обіймав названу посаду.

Не завжди прізвисько людина отримує від інших людей. Часто, залежно від якоїсь ситуації, вона сама себе прозиває, і назва швидко стає загальноживаною серед односельців. Найменування *Ридний* дуже давно отримав від односельців дід, який сам називає так усіх, з ким йому доводиться говорити. Прізвисько *Махтурчини* родина отримала від діда, який назвав

себе махтиркою. Ні односельці, ні сучасні носії найменування семантики цього слова пояснити не можуть.

Отже, дослідивши прізвища й прізвиська як елементи традиційної народної культури жителів села Бурімки Ічнянського району Чернігівської області, можна зробити наступні висновки.

Прізвища й прізвиська як особові назви пройшли довгий шлях свого становлення. Вони є специфічними для соціальних груп та прошарків, тому внутрішня їх форма вмотивовується відповідними твірними основами.

Розглянуті нами прізвища найчастіше творилися морфологічним способом. На першому місці – суфіксальні форми. Найтиповішими є прізвища з суфіксом -енк- (наприклад, Коваленко, Бондаренко, Петренко, Павленко та інші). Є також ряд найменувань, утворених неморфологічним лексико-семантичним способом (здебільшого це прізвища, що походять від назв тварин, – Голуб, Жук, Чайка). Серед прізвиських поширений морфолого-синтаксичний спосіб (субстантивация) – Завгарови, Козини.

Загалом прізвища й прізвиська села Бурімки мають прозору мотивацію, проте є й такі, походження яких пояснити складно (Бутенко, Дейнека, Дуць; Махтирчини).

Прізвище – не сухий, позбавлений смислу паспортний знак, а прізвисько – не порожня вулична насмішка. Це живі слова. І якщо одне прізвище чи прізвисько несе в собі історію роду, то всі вони разом складають історію народу.

Література

1. Белей Л.О. Ім'я дитини в українській родині / Л.О.Белей. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К.Редько. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
4. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 2005. – 335 с.
5. Франко І.Я. Причинки до української ономастики // І.Я.Франко. Зібр. тв.: У 50 т. – К., 1982. – Т. 36. – С. 391 – 426.
6. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л.Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – 235 с.
7. Чучка П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ українців // Дивослово. – 2003. – № 10. – С. 23 – 25.

УДК 811.161.2'367.623

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ (на матеріалі художнього мовлення Є. Гуцала)

Кашуба Т.В., студентка III курсу філологічного факультету

Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Давиденко Л.Б.**, кафедра української мови

Актуальність дослідження. Упродовж останніх десятиліть спостерігається підвищений інтерес учених-мовознавців до системного опису основних одиниць морфологічного рівня – частин мови. Огляд і аналіз наукової літератури засвідчує, що основи частиномовної належності слів було закладено ще в античних граматиках. Однак традиційно незмінним залишається поділ усіх слів на дві провідні категорії – слова повнозначні (самостійні) й слова неповнозначні (службові). Незаперечним із цього погляду є внесок відомих мовознавців у розвиток частиномовної теорії (Ш.Баллі, Є.Курилович, О.Востоков, О.Шахматов, Ф.Буслаєв, В.Виноградов, Г.Греч, О.Мещанінов, О.Пешковський, Л.Щерба; О.Потебня, А.Грищенко, К.Городенська, І.Вихованець, Ю.Карпенко та ін.).

Традиційна система частин мови – це поєднання гетеро- і гомогенної класифікацій, за якою чотири частини мови (іменник, прикметник, дієслово і прислівник) виокремлено за трьома критеріями – семантичним, морфологічним і синтаксичним (а для похідних – і за словотвірним), тоді як решта – займенник, числівник і службові слова – лише за одним із них.

У мовній системі призначення прикметника насамперед полягає в тому, щоб позначати непроцесуальні ознаки, властивості предметів об'єктивної дійсності. Ознака – це особливість, властивість предмета, яка не підлягає часовим змінам, вона невід'ємна від нього, є його природною суттю, постійно його супроводжує; на цьому формується уявлення про статичність, незмінність ознаки, відтвореної прикметником, на відміну від ознаки динамічної (процесуальної) або темпоральної, вираженої дієсловом. Ознака є показником існування самого предмета, його

кваліфікатором і, позначена мовними одиницями, виступає як його означення – атрибут [1, с. 93].

У новітніх дослідженнях порівняно із традиційним визначенням прикметника як частини мови значно розширено його дефініцію, а саме: прикметник кваліфіковано передусім як **периферійну** частину мови, "яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема) та може виконувати комунікативну функцію теми чи реми або входити до складу комплексної теми чи реми" [3, с. 121].

Уперше до наукового обігу введено поняття центральності й периферійності частин мови та вмотивовано відповідну їх дефініцію. Периферійність прикметника засвідчує також його стосунок до властивих йому граматичних категорій і морфологічного оформлення належних до нього лексичних одиниць. У прикметника, як відомо, виявляють співвідносні з іменником граматичні категорії роду, числа й відмінка. Але якщо в іменникові вони є незалежними, то в прикметниках вони орієнтовані на опорний іменник, з яким сполучається прикметник, отже, є синтаксично залежними і мають абсолютно словозмінний характер, що вказує на їхню похідність, а отже, і периферійність [7, с. 80].

Грамматичну периферійність прикметника пов'язують іще й із його вживанням у периферійній зоні речення та вираженням нецентрального семантико-синтаксичних функцій.

Під ознакою – категорійним значенням прикметника – зазвичай розуміють властивості, якості, відношення, явища, якими характеризується предмет. Ознаками можуть бути: колір (*сині очі, білий рушник*), смак (*солодка черешня, кислий щавель*), розмір (*великий будинок, малий стадіон*), матеріал (*солом'яна стріха, дерев'яна церква*), просторові, часові та кількісні категорії (*верхня полиця, вчорашній день, осіння ніч, пізня осінь; третя хвиля*), належність (*батьків будинок, братове привітання*) тощо [2, с. 103].

Категорія ознаки прикметника надзвичайно містка й строката в семантичному плані, тому всі одиниці, що входять до складу ад'єктивної системи, розподіляють на розряди залежно від семантико-граматичної спеціалізації. Суперечливою у науці взагалі є концепція розподілу ад'єктивів за основними розрядами (якісні, відносні, присвійні).

Як зазначає А.Грищенко, "специфічною властивістю прикметника є протиставлення двох семантико-граматичних груп нижчого порядку. Першу групу становлять якісні прикметники, другу – відносні прикметники, що виражають ознаки предметів і явищ через зв'язок з іншими предметами і явищами" [5, с. 5].

На переконання В.Горпинича, категорійне значення прикметника виражається двома способами: 1) безпосередньо, поза відношенням ознаки до інших предметів, подій чи ознак: *солодкий, гіркий, дужий*; 2) опосередковано, шляхом відношення його до інших предметів, ознак, подій: *капроновий, революційний* [4, с. 92]. Фактично мовознавець теж виокремлює два основних розряди прикметників.

І.Вихованець, характеризуючи прикметник як периферійну частину мови, виокремлює два великі семантико-граматичні підкласи: прикметники первинні (передають якісний стан предмета і в морфологічному плані членуються тільки на корінь і флексію) і вторинні (стосуються ознаки, що має виразно похідний характер і сформувалася через стосунок до предмета, дії, процесу, кількості або обставинної ознаки [3, с. 127]. Таким чином ад'єктиви об'єднано у два великі розряди – якісні та відносні.

О.Безпояско зазначає, що **якісні** прикметники вербалізують природні властивості позамовних об'єктів, вони становлять центр (ядро) категорії прикметника, своїми граматичними формами вони відтворюють не тільки реальну ознаку, а й її об'єктивно існуючі критерії: кількість і якість [1, с. 97].

Вивчення семантики, структури й функціонування різних лексико-семантичних підгруп слів викликає серед дослідників особливе зацікавлення, а тому видається доцільним і перспективним особливо тоді, коли дослідження здійснюється на матеріалі художнього мовлення письменника. Недостатньо вивченим у науці виявився розряд якісних ад'єктивів, що вербалізують фізичні властивості людини.

Мовотворча практика нашого сучасника, відомого українського письменника Євгена Гуцала заслуговує на те, щоб дослідники уважно вивчили й описали оригінальну й самобутню манеру його письма із широким використанням стилетвірних ад'єктивних одиниць.

До праць, присвячених проблемам семантичної структури ад'єктивів, належать дослідження Д.Баранника, А.Грищенка, В.Білошапкової, В.Виноградова, О.Шрама. У мовознавстві вивчалися окремі семантичні групи прикметників на позначення кольору (В.Франчук, А.Кристенко, А.Висоцький, О.Дзівак), розміру (Т.Линник, Г.Лукіна, Н.Зубковська), фізичних якостей, істот, властивостей предметів (І.Козка, Ю.Ольховська) та ін.

Огляд і опрацювання лінгвістичної літератури, присвяченої вивченню значеннєвої структури прикметника, підтверджує відсутність єдиного критерію семантичної класифікації якісних прикметників.

Як констатує А.Грищенко, якісні прикметники мають складну значеннєву природу, зумовлену насамперед тим, що відповідні лексичні одиниці (первинні й похідні) називають ознаки і властивості: 1) об'єктивно притаманні істотам, предметам та явищам і безпосередньо сприймані органами відчуттів (*червоний, синій, солодкий, гіркий, голий, сліпий, прямий, цілий*); 2) приписувані предметам і явищам за результатами оцінки їх, кваліфікації, здійснюваної мовцем і висловлюваної у відповідному повідомленні (*гарний, хороший, добрий, молодий, старий, розумний хитрий, важливий, шкідливий, щедрий, скупий*). Така природа ознак і властивостей дає змогу поділити якісні прикметники на дві основні значеннєві групи:

1) **дескриптивні** (описові) – прикметники, що називають так звані абсолютні ознаки без суб'єктивної оцінки;

2) **кваліфікативні** (оцінні) – прикметники, що називають ознаки, віділювані в істотах, предметах і явищах внаслідок оцінки, залежно від суб'єктивного погляду мовця на них [6, с. 330 – 331].

Мета нашого дослідження – з'ясувати специфіку семантичної структури кваліфікативних якісних прикметників та особливостей їх функціонування у художньому мовленні Євгена Гуцала.

Об'єкт дослідження – лексико-семантична мікросистема якісних прикметників, що вербалізують фізичний стан людини.

Фізичні властивості людини поділяють на два види:

а) зовнішні, або анатомічні, які характеризують будову тіла і його частин;

б) внутрішні, або структурні, які характеризують внутрішню будову тканин та органів.

Фізичний стан людини найчастіше маніфестується через характеристику будови тіла, постави в цілому. У художньому мовленні Є.Гуцала прикметники, які вербалізують анатомічні ознаки, тобто становлять фізичні характеристики людини утворюють окрему лексико-семантичну групу.

Серед прикметників на позначення зовнішніх ознак людини, виділяємо такі, що характеризують зріст, повноту, особливості статури. Їх можна назвати параметричними, оскільки вони виражають певні зовнішні параметри людини. Прикметники параметричної характеристики, як правило, виражають ознаку особи прямими номінативними значеннями.

У межах ЛСГ прикметників на позначення параметричних характеристик людини виокремлюємо кілька мікрогруп:

1) прикметники на позначення високого чи низького зросту осіб (*високий, довгий, малий, гіркий, довготелесий, височезний, довгов'язий, рослий, рослявий, невисокий, низький приземкуватий, маленький, низькорослий, дрібнорослий*): *Батько вже випростався і стояв перед Юрком високий і похмурий. Наче аж вищий, ніж завжди, і лице стьмяніле, а під очима провалля* (т. 1, с. 215); – *Гей, ти! – крикнули довгов'язому, з булькатими оченятами – блискучими та простодушними – циганчукові* (т. 1, с. 170); *Середній на зріст, худорлявий, смаглий природною смаглістю, він, здається, й не несе на вузьких, кутастих плечах ношу прожитих літ...*(т. 2, с. 269);

2) прикметники на позначення великого чи малого розміру осіб (*великий, здоровий, велетенський, масивний, крупний, грубий, замашненький, малий, мініатюрний, дрібний, крихітний*): *Баба дрібненька й сухенька, схожа на печерицю, звати її гарно – Дуня, але в очі її кличуть тільки Бахуркою і старі, і малі* (т. 1, с. 33); *Одсунула засуви, двері ледь-ледь одхилила – справді-таки стоїть Мотря з Торбою. Зовсім невеличка – мабуть, од холоду змерзлася та від голоду всохлась* (т. 1, с. 207); *Здалось, Партика заповнив постаттю всю приземкувату будівлю, такий удався громіздкий чоловіча* (т. 2, с. 230);

3) прикметники на позначення великої чи малої товщини осіб (*товстий, повний, натоптуватий, огрядний, дорідний, діжкуватий, тонкий, худий, худорлявий, нетовстий, сухорлявий*): *Був той вусань цупленьким і руки мав довгі, аж за коліна сягали* (т.1, с. 36); *Худенька та згорблена, вона, проте, дуже швидка – схожа на мурашку, яка літає й літає, дзижчить і дзижчить* (т. 1, с. 45); *Вона їх першими бачила, вона їх приймала, і якби не ця гладка й пухка баба, то ще хтозна...* (т. 1, с. 110); *Михайло вдався схожий на матір – круглоголовий, чорнявий, з довгим прямим носом, невисокого зросту, натоптуватий* (т. 1, с. 302);

4) прикметники на позначення пропорційності зовнішніх ознак осіб (*стрункий, ставний, статний, статурний*): *Старий Гомоз – не чоловік, а картина: носить велику бороду, благообразний, ставний, спирається на костур з мідною бляшкою на кінці* (т. 1, с. 44); *Задля нинішнього дня зодягнувся в дивовижне рам'я, старе, обтріпане, що в ньому важко впізнати бравого, стрункого вчителя фізкультури* (т. 1, с. 280); *Олена Левківна кивнула головою пригадавши статурного учня...*(т. 1, с. 429);

5) прикметники на позначення міцної будови тіла людини (*кремезний, крижастий, коренистий, дебелий, плечистий, тілистий, окоренкуватий*) тощо. Приклади у контексті: *Стояв перед нею **кряжистий**, губатий, брови широкі, наче дві стежини в білому житті* (т. 1, с. 84); *Й була це вже не ота дівчакувата Антоська, а Шамрай Антоніна, **тілиста**, широколиця, й двоє очей під бровами ворухаться, наче дві синиці, сп'янілі ясною дниною* (т. 1, с. 201); *Коли він не пив, не хотів, то його не приневолиш, зате коли вже починав, то слід тільки нагадувати, – і поступово **окоренкувата** його постать наче аж меншала, роздаючись ушир...* (т. 1, с. 209); *Й справді, не так вийшла, як вибігла з хати, і вся її **тугенька, зграбна** постать, обтягнута ременями й замкнута на замки, зашелестіла, зашеберхала, затріщала, мовби стріляла електричними розрядами* (т. 2, с. 279);

У художньому мовленні Є.Гуцала виділяються похідні якісні прикметники суб'єктивної оцінки, оформлені відповідними суфіксами здрібності, згрубілості, пестливості, які слугують засобом експлікації емоційно-експресивного компонента у значенні відповідного ад'єктива, якот: *дебеленький, тугенький, щупленький, височенький; тілистий, плечистий, кряжистий, окоренкуватий* тощо. Такі прикметники граднують параметричну ознаку, вони вказують на певну міру її вияву (від дуже низької до дуже високої).

Група параметричних прикметників має широке семантичне поле. За досліджуванним матеріалом прикметники із однієї мікрогрупи вільно взаємопроникають до іншої, наприклад: *А тут підходить зразу ж **дебеленький** такий чоловічок, а що вже **маленький**, то аж смішно* (т. 1, с. 115) – зріст людини; *Розкачувала качалкою тісто на вареники і, **дебела** в стані, важко стояла на бронзовій засмаги ногах* (т. 2, с. 228) – міцна будова тіла.

Євген Гуцало інтенсивно використовує потужні функційні можливості прикметників не тільки задля зображення анатомічних ознак людини – будови тіла, але й задля портретних характеристик і основних, і другорядних персонажів та їхніх стосунків, наприклад: *Молодиця розкладає свій товар на рундуці і, **висока, плечиста, круглоголова**, володарює над ним із такою впевненою гордістю..., що на неї любо-дорого дивитися* (т. 2, с. 102); і *Прислухайтесь, як неподалік, розклавши на соломі глечики... двоє (він – **рудовусий, рудолиций і рудобровий**, та вона – **сухенька, тоненька**, мовби дудочка, вирізана з ліщини) по черзі розказують про свій товар* (т. 2, с. 104).

Отже, прикметник у системі повнозначних частин мови – це клас самостійних відмінюваних слів, що має категорійне значення атрибутивності, тобто узагальнене значення статичної ознаки предмета разом із граматичними формами його вираження. У новітніх дослідженнях прикметник визначено як периферійну частину мови на тій підставі, що граматичні категорії – рід, число й відмінок – є синтаксично залежними, несамостійними. Загальне поняття ознаки прикметника в семантичному плані виявилось надзвичайно вагомим. Це властивості, якості, відношення, явища, що характеризують не тільки предмети, а й живі істоти. У художньому мовленні Є.Гуцала виокремлюється велика за обсягом і містка за семантикою група якісних ад'єктивів, що позначає неоднаковою мірою різноманітні фізичні властивості людини: анатомічну будову тіла або його частин. Межі між лексико-семантичними групами є не закритими, а навпаки, взаємопроникними, що є незаперечним доказом рухливості одиниць мовної системи в цілому.

Література

1. Безпояско О.К. Граматика української мови: Морфологія / О.К.Безпояско, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 329 с.
2. Бойко В.М. Вивчення перехідних процесів у лексико-граматичних розрядах прикметників / В.М.Бойко, Л.Б.Давиденко // Наукові записки : психолого-педагогічні науки. – № 7. – Ніжин, 2012. – С. 103 – 107.
3. Вихованець Іван. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови / В.О.Горпинич. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 335 с.
5. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові: монографія / А.П.Грищенко. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
6. Сучасна українська літературна мова: підручник / за редакцією А.П.Грищенка, 3-тє вид., доповнене. – К.: Вища шк., 2002. – 439 с.
7. Ярошевич І.А. Нові підходи до вивчення прикметника та його категорій / І.А.Ярошевич // Література та культура Полісся. – Випуск 84, серія "Філологічні науки" № 7. – Ніжин, 2016. – С. 78 – 84.
8. Гуцало Євген. Вибрані твори: у двох томах / Євген Гуцало. – К.: Радянський письменник, 1987. – т. 1. – 570 с.; т. 2. – 526 с.

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ТА СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІКРОТОПОНІМІВ м. КОНОТОПА

Кобзарьова А.С., студентка III курсу філологічного факультету
Науковий курівник: канд. філол. наук, доц. **Бережняк В.М.**, кафедра української мови

Лінгвістичні дослідження останніх років вирізняються увагою до проблем ономастики. Особливе місце серед онімичної системи міста займають мікротопоніми, які характеризують мовний простір міста загалом. Вони становлять важливий шар лексики української мови, який повноцінно відображає розвиток кожного з урбаністичних процесів у нашому суспільстві. Усі соціальні, політичні, історичні зміни вносять свої акценти до складу топонімичної системи мови, віддзеркалюють настрої мовних мас.

Топоніми України ще й нині зібрані та вивчені частково, але про досягнення в цій царині свідчать топонімичні словники, дослідження Олександра Білецького, Валерія Бушакова, Мирослава Габорака, Василя Лучика, Артура Ярещенка. На сьогодні ономастична картотека налічує близько мільйона антропонімів, ойконімів, мікротопонімів, гідронімів. Відділ ономастики Інституту української мови НАН України працює над темою "Ойконімія України в історико-етимологічному аспекті" [3, с.73 – 78].

Власні назви мікрооб'єктів входять до складу загальнонаціональної лексики, утворюючи окремий лексичний шар, що підпорядковується законам її розвитку.

Дослідження регіональної мікротопонімії завжди набувають особливої ваги. Вони не тільки збагачують українську ономастику новим матеріалом, але й сприяють поглибленню теоретико-методологічних засад. На жаль, в Україні відомо небагато праць, присвячених дослідженню мікротопонімів окремих регіонів.

Як свідчить аналіз наукових праць, єдиної універсальної класифікації онімів на позначення географічних об'єктів на сьогодні не існує, оскільки предмет вивчення топоніміки є багатограним. В основу принципів класифікації топонімів можуть бути покладені різноманітні характеристики географічних назв. Однак саме це й ускладнює систематизацію топонімів, тому виділити універсальну класифікацію складно.

Мікротопоніми м. Конотопа з увагою до мотивації назв та динаміки їхнього складу ще не вивчалися. Дослідження показали, що топонімна лексика м. Конотопа дуже багатогранна та різноманітна. Ми збрали сто дев'ятнадцять мікротопонімів, розглянули їх систематизацію за функціональним та лексико-семантичним принципом.

За функціональними особливостями мікротопоніми м. Конотопа є структурами одно- та двокомпонентними. Переважають однокомпонентні номінації.

1. Однокомпонентними є такі мікротопоніми:

Шляхопровід (мікрорайон), *Порт* (мікрорайон), *Будівельників* (вулиця), *Металістів* (вулиця), *Космонавтів* (вулиця), *Зеленчак* (мікрорайон), *Палестина* (мікрорайон), *Миру* (проспект), *Миру* (площа), *Свободи* (вулиця), *Дружби* (вулиця), *Перемоги* (вулиця), *Декабристів* (вулиця), *Загребелля* (мікрорайон), *Новоселиця* (вулиця), *Куба* (мікрорайон), *Сарнавщина* (мікрорайон), *Богуна* (вулиця), *Варениці* (вулиця), *Гастелло* (вулиця), *Вернадського* (вулиця) та ін.

2. Двокомпонентними є такі мікротопоніми:

Паризької комуни (вулиця), *Конотопських дивізій* (площа), *Червоної калини* (проспект) – утворені поєднанням іменника та прикметника (Substantiv + Adjectiv).

Шостого Вересня (вулиця), *Восьмого Березня* (вулиця), *Першого Травня* (вулиця), *Дев'ятого Травня* (вулиця), *Дев'ятого Січня* (вулиця) – утворені поєднанням іменника та числівника (Substantiv + Numerativ).

Лесі Українки (вулиця), *Генерала Тхора* (вулиця), *Братів Лузанів* (вулиця), *Братів Степняків* (вулиця), *Героїв Крут* (вулиця) – утворенні поєднанням двох іменників (Substantiv + Substantiv).

Мікротопоніми м. Конотопа є різноманітними та багатоплановими за семантикою. Вони охоплюють різні сфери урбаністичного та суспільного життя й представляють різні тематичні групи.

У ході дослідження було виявлено тринадцять тематичних груп :

1. Назви-символи: *Червоної калини* (проспект).

2. Компасні назви: *Східна* (вулиця), *Південна* (вулиця).

3. Назви, що походять від пір року: *Літня* (вулиця), *Осінь* (вулиця), *Сонячна* (вулиця).

4. Назви, що мають релігійне походження: *Соборна* (вулиця) – назва вулиці походить від розташованої на ній релігійно-культової споруди – Собору Різдва Пресвятої Богородиці, збудованого Гордієм Ніжинським та Іваном Вакуленком у 1739–1745 рр. Вулиця *Успенсько-троїцька* – отримала назву від релігійно-культових споруд – церкви Успіння Пресвятої Богородиці в м. Конотопі та церкви Пресвятої Трійці у с. Попівці [4, с.220].

5. Флоронімічні назви: *Соснівська* (вулиця), *Садова* (вулиця).

6. Абстрактні назви: *Миру* (проспект), *Миру* (площа), *Дружби* (вулиця), *Свободи* (вулиця), *Перемоги* (вулиця). Останній номен свідчить про перемогу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р.

7. Назви, які походять від визначних дат (хронологічні назви): *Шостого Вересня* (вулиця) – названа на честь визволення м. Конотопа від фашистських загарбників 6 вересня 1943 р. Вулиця *Першого Травня*, *Восьмого Березня* (вулиця), *Дев'ятого Травня* (вулиця), *Дев'ятого Січня* (вулиця). Номінація вулиці Дев'ятого Січня пов'язана з подіями першої революції в Росії (1905 – 1907 рр.).

8. Власне топонімічні: *Сарнавищина* (мікрорайон), *Куба* (мікрорайон), Назви вулиць *Київська*, *Ніжинська* – вказують на напрямок дороги, яка поєднує м. Конотоп з м. Ніжином та Києвом. Згодом найменування дороги перетворилося на назви вулиць. Найменування вулиць *Батурицька*, *Вирівська*, *Новоселиця* – несе певну інформацію про об'єкт, говорить про нову, щойно заселену територію.

9. Назви, що походять від історичних подій: *Меморіал* (мікрорайон), *Гвардійська* (вулиця), *Паризької комуни* (вулиця). Паризька комуна – революційний уряд Парижу під час подій 1871 р., коли після підписання перемир'я з Прусією (Франко-Пруська війна) в Парижі почалися заворушення, які переросли в революцію, та встановилося самоуправління (18 березня – 28 травня). На чолі Паризької комуни стояли об'єднані в коаліцію соціалісти та анархісти. Представники обох течій вважали Паризьку комуна першим зразком диктатури пролетаріату в історії [1, с.51]. У назві вулиці *Декабристів* відображений один із проявів соціальних рухів першої половини XIX ст. в Російській імперії – повстання декабристів на Сенатській площі в м. Санкт-Петербурзі 14 грудня 1825 року [2, с. 17]. Площа *Конотопських дивізій* – названа на честь військових частин 60-ї армії Центрального фронту. 143-я і 280-а стрілецькі дивізії, 65-й гвардійський мінометний полк, які 6 вересня 1943 р. звільнили м. Конотоп від фашистських загарбників, отримали почесне найменування "Конотопських" [1, с.28]. Вулиця *Героїв Крут* – названа на честь оборонців Української Народної Республіки – учасників бою під Крутами в 1918 році. Він тривав п'ять годин між чотиритисячним підрозділом російської Червоної гвардії під проводом Михайла Муравйова та загonom київських курсантів і козаків "Вільного козацтва", що загалом нараховував близько чотирьох сотень вояків. У бою під Крутами оборонці української державності призупинили наступ противника і здійснили організований відступ, руйнуючи за собою колії і мости. Ця затримка ворога дала змогу українській делегації укласти Брест-Литовський мирний договір, який урятував молоду українську державність [1, с. 16].

10. Ергонімічні назви: *Будівельників* (вулиця), *Космонавтів* (вулиця), *Металістів* (вулиця), *Вокзал* (мікрорайон), *Шляхопровід* (мікрорайон), *Порт* (мікрорайон), *Червонозаводська* (вулиця). Остання номінація вказує на вулицю, яка пролягає вздовж цехів та центральної прохідної одного з найстаріших підприємств міста – Конотопського електромеханічного заводу "Червоний металіст", колись відомого на увесь світ своєю продукцією – машинами й автоматикою для вугільної промисловості багатьох країн світу [1, с. 82]. Назва вулиці *Залізничної* несе певну інформацію про об'єкт, адже вона пролягає вздовж залізничної колії Південно-Західної залізниці. *КВРЗ* (мікрорайон) – аббревіатура від Конотопського вагоно-ремонтного заводу).

11. Соціально-економічні назви: *Клубна* (вулиця) – назва подає інформацію про об'єкт, походить від розташованого на ній Клубу залізничників, збудованого в 1929 р. (нині Будинок науки і техніки залізничників) [1, с. 26]. Найменування вулиці *Ярмаркової* містить економічне підґрунтя часів розвинутого середньовіччя й походить від ярмарків, які проводилися в м. Конотопі в XVIII – XX ст. [1, с. 88]. До цієї групи належать також *Спортивний* (мікрорайон), *Інтернатна* (вулиця), *Кооперативна* (вулиця), *Трудова* (вулиця), *Депутатська* (вулиця), *Професійна* (вулиця), *Молодіжна* (вулиця).

12. Назви, що походять від фізико-географічних характеристик вулиць: *Нижній* (мікрорайон), *Набережна* (вулиця), *Надпутьова* (вулиця), *Широка* (вулиця), *Квартальна* (вулиця), *Парківська* (вулиця), *Зарічна* (вулиця), *Заозерна* (вулиця), *Торф'яна* (вулиця), *Висока* (вулиця), *Кругова* (вулиця), *Берегова* (вулиця), *Польова* (вулиця), *Ярківська* (вулиця), *Ціпинна* (вулиця). Назва мікрорайону *Загребелля* має значення "за греблею". Номінація мікрорайон *Зеленчак* несе інформацію про об'єкт, відомості про топографічні характеристики: місцевість пролягала вздовж річки Зеленчак (Зеленчик) (XVIII – XIX ст.). Річка Зеленчак (Зеленчик) могла отримати свою назву від великої кількості в ній водоростей та ряски, завдяки яким вода в річці мала відтінок зеленого кольору (за місцевими переказами) [1, с. 39].

13. Антропонімічні назви: Вулиця *Варениці* названа на честь Семена Варениці, майора, який очолював загін визволителів м. Конотопа під час Великої Вітчизняної війни. Вулиця *Гастелло* – Миколи Францевича Гастелло – носить ім'я капітана командира 4-ї авіаційної ескадрильї. Вулиця *Блінова* названа на честь лейтенанта, який загинув під час визволення м. Конотопа від німецько-фашистських загарбників. Мікрорайон *Митрофана Лісового* носить ім'я учасника визволення м. Конотопа від фашистських загарбників у вересні 1943 р. Вулиця *Лідова* носить ім'я Петра Олександровича Лідова, відомого радянського журналіста, воєнного кореспондента. У кінці 1920-х – на початку 1930-х років працював у редакції конотопської окружної газети "Селянські вісті". Виконуючи спеціальне завдання редакції газети "Правда", П.О.Лідов виїхав на аеродром, де базувалися англійські літаки. Під час нальоту авіації ворога на аеродром загинув смертю хоробрих, виконуючи свій службовий обов'язок. За зразкове виконання завдання редакції в складних бойових умовах нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня посмертно [1, с. 38]. Ряд номенів носять імена відомих людей: Вулиця *Маяковського*, *Рєпіна* (вулиця), *Гагаріна* (вулиця), *Амосова* (вулиця), *Єсеніна* (вулиця), *Чайковського* (вулиця), *Шевченка* (вулиця), *Пирогова* (вулиця), *Турєнєва* (вулиця), *Лермонтова* (вулиця), *Франка* (вулиця) та ін.. Мікротопонім, що позначає назву вулиці *Жарикова* носить ім'я Миколи Жарикова, директора конотопської міської електростанції, одного із членів організаційного комітету Конотопського міського партії у справі будівництва трамвайної колії та відкриття трамвайного руху в м. Конотопі в 1949 р. Вулиця *Котовського* носить ім'я Григорія Котовського – військового і політичного діяча. Вулиця *Вільямса* названа на честь Василя Вільямса, одного із засновників агрономічного ґрунтознавства; *Мічуріна* – на честь Івана Мічуріна, російського біолога й селекціонера, автора багатьох сортів плодово-ягідних культур, доктора біологічних наук, заслуженого діяча науки й техніки; *Коломійченка* названа на честь Івана Коломійченка, одного з учасників визволення м. Конотопа від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 року; *Братів Лузанів* названа на честь Олександра та Івана Лузанів, які були командувачами потужного загону УПА, що до весни 1948 року забезпечували жителям Конотопа та Конотопського й Кролевецького районів шляхом постійних партизанських бойових дій захист від комуні-більшовицької орди; до осені 1943 – захист від німецько-фашистського окупанта. Останній бій, в якому брати Лузани полягли героїчною смертю, відбувся в селі Озаричі Конотопського району.

Отже, мікротопонімія м. Конотопа є багатогранною та представляє собою тринадцять тематичних груп. Найбільш широко презентована група антропонімічних топонімів. Значну частину становлять назви, що походять від фізико-географічних характеристик вулиць, соціально-економічні та ергономічні топоніми. Топоніміка в цілому й регіональні топоніми зокрема – це важливе джерело вивчення історії української мови, які певним чином дають уявлення про історико-культурний розвиток населення певної території. Тому їх вивчення дозволяє істотно відновлювати факти історії мови та історії народу, досліджувати процеси номінації та її різновиди, аналізувати функції навантаження власних назв тощо. Мікротопонімія м.Конотопа є складовою частиною загальнонаціональної мікротопосистеми української мови. Разом з тим склад мікротопонімів значною мірою залежить від історичних особливостей суспільства, природно-географічних умов місцевості, суспільно-економічного укладу, культурних і мовних традицій народу.

Література

1. Євтушенко О. Вулицями рідного міста / О.Євтушенко. – Донецьк : Ноулідж. – 2014. – 96 с.
2. Зінчук М. Ерозія топоніміки / М.Зінчук // Мовознавство. – 1988. – №8. – С. 63 – 65.
3. Карпенко О. Проблематика когнітивної ономастики: монографія / О. Карпенко. – Одеса: Астропринт. – 2006. – 324 с.
4. Коваленко О. Неопублікований опис Конотопа 1782 р. / О. Коваленко // Сумська старовина. – 2006. – № 17 – 18. – С. 217 – 225.
5. Михальчук О. Мікротопонімія Підгір'я: Автореф. дис... канд. філол. наук / О.Михальчук. – НАН України. Ін-т мовозн. ім. О.О.Потебні. – К., 1998. – 16 с.

УДК 811.161.2'373.2

ПРАГМОНІМНА НОМІНАЦІЯ СОРТІВ ПШЕНИЦІ

Коновал І.І., магістрантка філологічного факультету
Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Пугач В.М.**, кафедра української мови

До явищ, які характеризують українську мову на сучасному етапі, належать лексико-семантичні інновації в системі номінації сільськогосподарських рослин.

Актуальність даної теми визначається тим, що в українському мовознавстві новітні лексико-семантичні явища далеко не вивчені у вузькій сфері прагмонімів. Є лише дослідження певних аспектів власних назв цього класу в загальному контексті прагмоніміки: С.Шестакова досліджувала питання про статус прагмонімів у системі власних назв, подала класифікацію лексико-семантичних інновацій прагмонімів.

Об'єктом дослідження є прагмонімні номінації в сучасній українській мові.

Предмет дослідження – групи номінацій сортів пшениці, що репрезентують прагмоніми в ономастичній системі та в екстралінгвальному просторі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому проведено аналіз особливостей функціонування прагмонімів з урахуванням лінгвістичної лексико-семантичної характеристики й екстралінгвальної мотивації назв на раніше не дослідженому матеріалі – номінації сортів пшениці.

Для прагмонімів властиві номінаційні процеси, семантична вмотивованість, відсутність безпосереднього зв'язку з поняттям, атрактивність (атракційність) та сугестивність, функціонування у сфері виробництва й торгівлі та виникнення через економічну необхідність під впливом екстралінгвальних факторів.

Лінгвістичні особливості прагмонімів реалізуються в рекламному тексті як активному функціональному різновиді, де вони виконують функцію приваблення уваги споживача, беруть участь у процесі навіювання.

М.Дзюба та О.Тепла вказують, що "для позначення серії однотипних товарів доцільним є термін *прагмонім* (від грец. – предмет, річ), оскільки він побудований за усталено термінологічною моделлю, органічно входить до ономастичної системи української мови та дозволяє об'єднати в межах класу такі групи слів:

- 1) найменування побутової техніки;
- 2) найменування автомобільної техніки;
- 3) найменування продуктів харчування та напоїв;
- 4) найменування засобів побутової техніки;
- 5) найменування інших предметів людської діяльності, зокрема квітів, меблів, посуду, сортів рослин тощо" [3].

Великий інтерес, на нашу думку, становлять назви різноманітних та численних сортів культурних рослин. Їх географічне поширення чи диференціація за ознаками розвитку не привертає до себе уваги [6]. Ці найменування цікаві з іншого боку – з погляду загальних питань вивчення номінації. Вони демонструють спосіб думання людини й шляхи формування назв. Номінації сортів, як зазначає В.С.Ващенко, "відображають велику різноманітність у характерних деталях основних городніх культур та ті тонкощі, які так вдало й влучно відбило в своїх засобах живе народне мовлення" [1, с. 50].

Сорт – група культурних рослин, які в результаті селекції отримали певний набір характеристик, які відрізняють цю групу рослин від інших того ж виду. Кожен сорт має унікальне найменування та зберігає свої властивості при багаторазовому вирощуванні.

Сорт – це окрема нова група рослин у рамках відомих ботанічних груп [4].

Наша робота полягає в дослідженні новітніх номінацій сортів пшениці за лексико-семантичним принципом. Прагмонімні номінації дібрані шляхом суцільного переліку назв.

На території сучасної України пшениця з'явилася в IV–III тис. до н.е. й була важливим предметом торгівлі тогочасних мешканців з Давньою Грецією та Стародавнім Римом. Прадавність культури пшениці підтверджується археологічними знахідками.

До кінця XIX ст. у степах України переважно культивували пшеницю яру. На заміну їй почали культивувати пшеницю озиму – більш врожайну та менш вимогливу до умов зовнішнього середовища [5, с. 5 – 11].

За лексико-семантичним принципом номінації сортів пшениці можна виділити 7 груп:

- 1) метафоричні назви;
- 2) метонімічні назви;
- 3) метафора + метонімія;
- 4) антропоніми;
- 5) топоніми та гідроніми;
- 6) міфоніми;
- 7) етніміми.

До кожної з цих груп були дібрані прагмонімні номінації сортів пшениці. Серед метафоричних назв переважають ті, що мають загальну позитивну конотацію: *Спадщина, Відрада, Злука, Подяка, Запорука, Достаток, Скарбниця, Пам'ять, Пошана, Хист, Гурт, Єдність, Заможність, Зиск, Романтика, Зміна, Благо* (старослов'янізм) та ін. Також досить продук-

тивними є різноманітні номінації осіб: *Ватажок, Героїня, Ласуня, Красень, Коханка, Смуглянка, Нащадок, Володарка, Богиня, Царівна, Фаворитка, Зіра, Українка*.

Досить популярними є назви сільськогосподарської циклічної тематики: *Косовиця, Селянка, Сонечко, Краплина, Левада, Обряд, Господиня, Полянка*.

Продуктивними є прикметникові назви-конотативи: *Чорноброва, Безмежна, Прозорий, Лановий, Ажурная, Улюблена, Статна, Почесна*. Зрідка для номінації сортів пшениці вживаються іменники-поетизми: *Співанка, Яворина, Зорепад, Небокрай*. Метафори вказують на асоціації за розміром рослини та кольором: *Бурштин, Кнопа, Каланча*. Уживаються метафори за асоціацією з подорожжю: *Лінкор, Гавань, Континент, Крейсер, Лагуна*. Поодинокими є випадки вживання лексики конфесійної тематики в ролі метафори: *Покрова, Спасівка*.

Метонімічні номінації сортів пшениці найчастіше вказують на локацію селекції сорту. Це переважно відтопонімні прикметники з числовими позначеннями: *Дніпровська 303, Дніпровська 440, Дніпровська 521, Дніпровська 510 Миронівська 65, Миронівська 67, Миронівська 264, Миронівська 808, Херсонська 86, Одеська 267, Одеська 3, Донецька 48, Київська 7, Київська 8, Херсонська 99, Поліська 90, Ятрань 60, Харківська 30, Харківська 39*. Використовуються оказіональні номінації: *Золотоношка, Орійка*. Назва може вказувати на призначення: *Пивна, Паляниця*. Метонімічним номінаціям властива певна інформативність про суб'єктів селекції.

Метафорично-метонімічне поєднання наявне в багатьох номінаціях, що поєднують конотативність метафори та інформативність метонімії. Метафоричний компонент, як правило, романтизований, а метонімічний – відтопонімний прикметник або топонім: *Апогей луганський, Ареал ювілейний, Благодарка одеська, Водограй білоцерківський, Вихованка одеська, Вікторія одеська, Годувальниця одеська, Голубка одеська, Дарунок Поділля, Елегія миронівська, Епоха одеська, Ера одеська*.

Серед прагмонімів антропонімічного походження спостерігаємо такі: *Станіслава, Василина, Оксана, Олеся, Сніжана, Богдана, Дарина, Марія*.

Перелік назв топонімічного походження охоплює географію світу – від населених пунктів України до міст, країн та водних об'єктів світу: *Балатон, Богемія, Босфор, Вільшана, Диканька, Куяльник, Оржиця*.

Серед номінацій сортів пшениці трапляються міфоніми різного походження:

- античного: *Агронавт, Андромеда, Артеміда, Гілея, Деметра, Золоте руно, Кассіопея, Юнона*;

- слов'янського: *Алий парус, Ассоль, Попелюшка, Снігурка*;

- питомого українського: *Хоревіця*.

Етноніми. Вони мають певну продуктивність завдяки своїй певній інформативності про місце селекції: *Вінничанка, Глібовчанка, Мадярка, Переяславка, Печерянка, Подолянка, Полтавка, Хазарка, Царичанка, Чигиринка*.

Історизми. Таких прагмонімів небагато, вони належать до різних шарів світової культури: *Овідій, Евклід, Ярославна, Княгиня Ольга*.

Таким чином, ми класифікували назви сортів пшениці та виявили основні мотиви номінації за лексико-семантичним принципом. Найпродуктивнішими є метафоричні назви через здатність апелювати до почуттів споживача, метонімічні через функцію інформативності, поєднання метафори з метонімією через поєднання образності й інформативності. Певну продуктивність мають антропонімі, топонімі, міфонімі, етнонімі назви, напевно, через апелювання до почуттів та певну інформативність.

Література

1. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали / В.С.Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
2. Державний реєстр сортів рослин придатних для поширення в Україні на 2015 рік. – Київ, 324 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vet.gov.ua/sites/default/files/reestr%2014.04.2016.pdf>
3. Дзюба М.М., Прокопович О.В. Сучасні українські прагмоніми: семантика та структура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.miiireferat.com/referati/сучасні-українські-прагмоніми/83121.html.
4. Загальні відомості про господарство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studopedia.su/20_48957_pshenitsyapodolyanka.html
5. Примак О.І. Теорії виникнення примітивних систем землеробства / О.І.Примак // Агробіологія: [зб. наук. пр.]. – Біла Церква, 2012. – Вип. 3 (74). – С. 5 – 11.
6. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dSPACE.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/8353/2/Serdeg%20Monograph%20rozdil%201.pdf>.

ЕКСПРЕСИВНА РОЛЬ ЗВЕРТАНЬ У ТЕКСТАХ ЗАМОВЛЯНЬ

Конончук В.Л., студентка IV курсу філологічного факультету

Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Пасік Н. М.**, кафедра української мови

Важливим аспектом дослідження сучасної лінгвістики є вивчення мовних особливостей текстів українських замовлянь. Ця проблема вже потрапляла в поле зору таких дослідників, як В. Бондаренко, В. Кіреєнко, Н. Меркулова, М. Новикова, О. Остроушко, О. Хомік, С. Шуляк та ін. Але, на наш погляд, додаткового дослідження потребує синтаксична організація текстів замовлянь, зокрема семантико-синтаксична структура й роль звертань у вираженні властивої цьому жанру сугестії. Такі експресивно забарвлені через емоційно-спонукальну тональність і сакральний зміст конструкції маркують анімістичний характер світосприйняття нашими предками.

Мета нашої статті – проаналізувати семантико-синтаксичні та функціонально-стилістичні особливості звертань, актуалізованих у текстах українських замовлянь.

За І. Вихованцем і К. Шульжуком, звертання – це інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення [9, с. 200; 11, с. 171]. Подібні визначення терміна зроблені і в інших синтаксистів, скажімо: граматично та інтонаційно виділена частина речення, котрою мовець називає тих осіб, істот чи персоніфіковані предмети, до яких звертається [2, с. 234].

Відомо, що звертання є основним мовним механізмом уособлення й персоніфікації, що зумовлює природність їх функціонування в текстах замовлянь, які були своєрідними язичницькими моліннями до сил природи, явищ, духів-істот, тому звертання в діалогах можна розглядати як спробу домовитися з цими вищими силами. Відображаючи емоційно-вольову сферу мовної особистості, ці синтаксичні компоненти виконують дві функції: апелятивну й експресивну [11, с. 175]. На наш погляд, треба підкреслити ще одну функцію звертань, про що слушно зауважує О. Остроушко: оскільки звертання співвідноситься, як правило, з усім висловленням, то воно виступає засобом організації тексту [6, с. 18], тобто виконує композиційно-організаційну роль, навколо нього вибудовується весь текст, напр.: **Болячка-болячиця, голова-головиця, ой чого ти розболілась-розшумілась? Чи ти від снання, чи від гуляння, чи від буйного вітру? Годі тобі боліти, шуміти, жовтої кости ломати, червону кров розганяти...** [1, с. 117].

Специфіка апелятивної функції аналізованого жанру полягає в тому, що суб'єкт мовлення звертається до магічних істот із проханням допомогти, із наказом, вимогою, повідомленням, запрошенням, погрозою знищити, пропозицією обміняти, домовитися, з метою відігнати, відлякати, зупинити тощо [8, с. 242], скажімо: **Я вас, бабиці, вимовляю і Господа Бога благаю. І святу Богородицю, і святу Ганну Осіяну, допоможіть мені бабиці вимовляти, і на пущі, на нетрі зсилати** [1, с. 110]; **Місяце Владимире, прийди до мене зуби замовляти** [1, с. 122].

Персоніфікація й символізація є рушійною силою яскравого емоційно-експресивного забарвлення конструкцій зі звертаннями. В українських замовляннях поєдналися елементи язичництва й християнства [5, с. 10], тому об'єктами звертань постають як святі, так і міфічні істоти, як живі, так і неживі предмети, наділені сакрально-магічними властивостями.

За О. Кривенко й О. Остроушко, продуктивність персоніфікації в магічних текстах замовлянь пояснюється тим, що в її основі лежить анімістична віра, тобто уособлення тут виступає швидше не навмисним художнім прийомом, а вираженням ставлення до того чи іншого об'єкта чи явища. До того ж персоніфікація стає стрижневим наскрізним елементом, формальним вираженням сакральної сфери світогляду [6, с. 11].

У семантичному плані, відповідно до систем культів та первісних уявлень про світ, у замовляннях найчастіше фіксуємо такі групи об'єктів:

– звертання до сонця: **Добрий день тобі, сонечко яснее, ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високії могили, – освіти мене, рабу Божу перед усім миром – добротою, красою, любощами й милощами...** [10, с. 34];

– звертання до місяця: **Усі перед тобою, місяцю, і я, народженна, хрещена, молитвяна раба Божа Марія. Саме голо зерно пшениці, сонце мені у вічі, місяць мені у плечі...** [10, с. 37];

– звертання до зірок: **Зорі, зірниці, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена, народженна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народженну Марію...** [10, с. 40];

– звертання до води: **Добрідень, вода йорданна! Ти від Бога прислана, називаєшся Оліяна, очищаєш ліски, піски, каміння, креміння, очистиь роджену, наіменовану, книжну, молитвовану, миром мировану рабу Божу (...) від гістцю** [1, с. 150];

- звертання до криниці: *Добридень, кринице-царице, не прийшла я по водицю, а прийшла я по благословенну манну, по товстий сир, по густе молоко, по густу манну* [1, с. 254];
 - звертання до берега: – *Добридень, Іван Берег, наповняєш землю травою, береги водою, а рибу лускою. Наповни мою (масть) корою Божою росою* [1, с. 245];
 - звертання до дерев: *Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синопки, а березочки дочки. Тобі, дубе і березо, шумить та густо, а рожденному, хрещеному рабу Божому Івану спать та рости!* [10, с. 101];
 - звертання до тварин і птахів: *Гад, гад, земля горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю! Гад, гад, вода (камінь, трава, пісок) горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю!* [10, с. 159];
 - звертання до природних явищ (морозу, дощу, хмари): *І ти, морозе, великий і лисий, Не приходь до нас із своєї комори...* [10, с. 68];
 - звертання до хвороб (пропасниць, моровиць, плаксивиць, бабиць, уроків тощо): *Добри вечір вам, плаксивці! Просять вас крякавки на вечорниці. Йдіть собі, де люди не ходять, де вітер не віє, де сонце не гріє, на ліса-лісниці, там ваші сестриці, там вам бувати, лісом ламати, плаксивцями не брати* [3, с. 24];
 - звертання до Бога, Божої Матері й святих: *Господи Боже, поможи мені, І Божая Мати. Ангели-хранителі будуть мене охороняти. Я всередині із своїм чадом Горя не знати. Пресвятая Богородице, спаси і помилуй! Святий Петро, Павло, Миколай, Гаврііл, Ілля, Григорій, Віра, Надія, Любов, Варвара, Катерина, Параска, Килина, Хведора, Сорок святих ангелів! Де я йду в путі-дорозі, І мої діти, і мої онуки і правнуки, Будете охороняти!* [1, с. 21];
 - звертання до язичницьких і християнських оберегів одночасно, у межах одного тексту: *Добридень, кринице-вдовице! Земля Тетяна, вода Уліяна! Ти очищаєш каміння, креміння, Луги, береги. Я буду води на поміч набирати, Своє тіло обмивати Від ворогів, від напасті, від хвороб* [1, с. 14].
- За нашими спостереженнями, найчастіше в замовляннях звертання має таку структуру з урахуванням морфологічного та синтаксичного вираження:
- іменник – персоніфікована назва неістоти у формі кличного відмінка однини: *Усі перед тобою, місяцю, і я, народженна, хрещена, молитвяна раба Божа Марія...* [10, с. 37];
 - іменник – персоніфікована назва неістоти у формі називного (кличного) відмінка множини: *Добридень, пропащиці! Єсть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім* [10, с. 89];
 - іменник із прикметником (лексикалізоване словосполучення) – назва міфічної істоти у формі кличного відмінка: *Пресвятая Богородице, просим собі в поміч. Замовляю кров буйную, трав'яную і водяную!* [10, с. 59];
 - редукований або повторюваний іменник – персоніфікована назва неістоти у формі кличного відмінка однини: *Місяцю, місяцю! У тебе роги золотії, чи був ти на тім світі? Чи бачив ти мертвих людей? – Бачив! – Чув же ти, чи болять у мертвих людей зуби? – Хто скаже, щоб мертвих людей зуби боліли! – Дай же, Боже, щоб і в мене, раба Божого Івана, хрещеного, народженого й молитвяного зуби ніколи не боліли!* [10, с. 77];
 - редукований або повторюваний іменник – персоніфікована назва істоти у формі кличного відмінка однини: *Сово, сово! У мене – син, а в тебе – дочка* [3, с. 24]. Повна й часткова редукація номінації-звертання виявляє специфіку фольклорного мовлення і є показником задобрення магічних об'єктів, що є відгомонам давніх релігійних вірувань та культів, як от: *місяцю, місяцю* [1, с. 10], *молодиче, молодиче* [1, с. 101], *водичко-Йорданичко* [1, с. 11], *кринице-вдовице* [1, с. 14], *водице-кринице* [1, с. 24], *уроки-урочища* [1, с. 59, 60, 62], *вразе-Іване, вразе-Стелане* [1, с. 101], *вразо-Власе* [1, с. 104], *враз-вразище* [1, с. 105], *вразе-Власе, вразе-Опанасе* [1, с. 104] тощо;
 - іменник – назва істоти чи неістоти у формі називного відмінка з узгодженим постпозиційним означенням: *Болячка польова, болячка віхрова, / Болячка навіяна, болячка вітрова, / Болячка навіяна, болячка набродяна, / Болячка наспана, болячка наслана – / Я тебе вимовляю, на сіль виганяю...* [1, с. 32];
 - поєднання персоніфікованої загальної назви неістоти з прикладкою – іменем у формі називного відмінка: *Здорова була, вода Оляна, од Бога роздана, ти, земля Тетяна, і новії ключі трутовії. Ти ж, вода Оляна, проходила землями, новими ключами...* [10, с. 170]. Перше звертання, на відміну від двох інших, ускладнене узгодженим відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом;
 - поєднання персоніфікованої загальної назви неістоти та непоширеної прикладки – імені у формі кличного відмінка: *Водо Єлено! Очищаєш луги і береги, очисти мене від усього злого, болісті й слабості* [10, с. 132];

– поєднання непоширеної препозитивної прикладки – загальної назви із субстантивованим прикметником у формі називного відмінка: **Отець домовий!** *Скоч додолу, та принеси мого Івана до мого дому, неси його душу, неси його кості, неси його живіт, і біле лице, і щире серце, якнайскоріше, якнайпрудчіше, в цей час, у цю годину...* [10, с. 44];

– поєднання персоніфікованої загальної назви з одним чи двома узгодженими непоширеними постпозитивними означеннями: **Сонечко, ясне, красне, освіщаєш гори, долини, освіти моє личко, щоби моє личко було ясне-красне, як сонечко...** [1, с. 34]. У подібних звертаннях синтаксичне поширення із семантикою титулів, царственості, сакральності виконує функцію не лише характеристики, а й задобрення через похвалу, захоплення, піднесення, звеличення;

– поєднання персоніфікованої загальної назви у формі кличного відмінка з непоширеною постпозитивною прикладкою: **Місяцю-князю!** *Вас три у світі: один на небі, другий на землі, третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть докупити зійтися, так не можуть у мене, раба Божого Івана, зуби боліти! Нехай тобі золота корона, а мені щастя й здоров'я!* [10, с. 71];

– поєднання персоніфікованої загальної назви у формі кличного відмінка з відокремленою поширеною постпозитивною прикладкою: **Місяцю, молодий княже!** *Чи бував ти в старого? Чи питав ти його, чи боліли в його зуби? Щоб у мене вік віком і суд судом зуби не боліли...* [10, с. 74];

– поєднання власної назви у формі кличного відмінка з групою відокремлених узгоджених однорідних постпозитивних означень: **Добрий вечір тобі, Уляно, святая, орданская, ангельська і архангельская!** *Ти прибуваєш із гір і долин, лугів і берегів, щоб так і до мене, раби Божої (такої-то чи такого-то) прибували добрі люди і дівчата (чи женихи)...* [1, с. 70];

– поєднання персоніфікованої загальної назви у формі називного відмінка з препозиційною прикладкою – антропонімом: **Олена-змія!** *Збери всіх лютих змій, збери, розпитай, котра люта змія упустила жало, нехай вона вийме жало, рану залиже, опух потушить* [10, с. 151];

– поєднання повторюваного іменника – назви істоти у формі кличного (називного) відмінка множини з узгодженими постпозитивними означеннями: **Кури, кури рябенькі!** *В вас голова маленькі, а у рожденного і хрещеного раба Божого Івана велика голова. Скрикніть ви сон із усіх сторін на рожденного, хрещеного раба Божого Івана!* [10, с. 102]. Дублювання звертання підсилює звертальність і впливає на створення особливої комунікативної тональності;

– поєднання повторюваного іменника – персоніфікованої назви неістоти у формі кличного відмінка однини з узгодженою поширеною постпозитивною прикладкою: **Пристріче, пристріче, добрий чоловіче!** *Сядь собі на містечку, на золотім крісlecky, тут тобі не бушувать, не воювать і костей не ломить* [10, с. 107];

– однорідні, поширені узгодженими означеннями звертання з винесенням повторюваного слова в препозицію: **Пристрім сніданковий, / Пристрім обідній, / Пристрім вечірній, / Пристрім полуночний, / Пристрім вітряний, / Пристрім віхровий, / Пристрім степовий, / Пристрім межовий, / Пристрім чоловічий, / Пристрім жіночий, / Пристрім парубочий, / Пристрім дівочий, / Пристрім ломучий, / Пристрім колючий...** [1, с. 48];

– однорідні звертання зі структурою "особовий займенник + власне звертання з редулькованим афіксальним компонентом-експресивом": **Ви, ліси-лісища, ви, бори-борища, візьміть собі пристрітища і урочища, занесіть їх на пуці, на нетрі і на сухі ліси, на бистрі води** [3, с. 28];

– однорідні звертання – міфоніми та назви персоніфікованих об'єктів-неістот у кличному відмінку однини й множини, поширені узгодженими препозитивними й постпозитивними означеннями та постпозитивною прикладкою: **Всі святиє, станьте в поміч (ім'я), святий місяцю-владико, святиє зорі денніє, і ночніє, і полуночніє, і святая Пречистая, своєю помоччю, і своїми силами небесними** [1, с. 170]. Специфіка цього ряду однорідних звертань виявляється в тому, що він формально розірваний, але становить смислову й граматичну єдність. Така невпорядкована побудова типова для звертань як для уснорозмовної стихії. Супровідні компоненти семантично й емоційно вагомі, адже слугують своєрідним комунікативним засобом звеличення, задобрення, інтимізації, підкреслюють схвильований настрій суб'єкта мовлення. Це, як правило, постійні епітети, яскраві, емоційно навантажені форми з демінутивними та аугментативними суфіксами.

Засобом експресивного синтаксису в українських замовляннях поряд зі звертаннями є вигук – формули привітань на зразок: *добридень, добрий вечір, добре утро, здоров, драстуй, добрий день, здорова, вечір добрий, ден добре*, напр.: **Добрий вечір вам, кури зузулясти, кури попилясти, кури черні, кури білі, візьміть собі плаксивиці, крикливиці, а народженому младенцю (ім'я) нашліть сон зо всіх сторін...** [1, с. 203]; **Дендобре, пчоли, соколові очі, Біг вам до помочи** [1, с. 273]. На наш погляд, етикетні формули в комплексі зі звертаннями – необхідний композиційний елемент замовлянь, спосіб здобути прихильність вищих сил і гармонізувати ситуацію, засіб вияву емоційного стану людини, яка виголошує замовляння.

У контексті замовлянь звертання посідає особливе місце як потужний експресивний засіб формування ритму, колориту сакральності, інтимності й сугестії. Виразальний потенціал звертання залежить від його синтаксичного моделювання, а також від семантичного наповнення. У цьому плані А. Коваль та О. Пономарів поділяють ці одиниці на власне звертання та риторичні звертання [4, с. 250; 7, с. 360]. Із семантико-граматичного погляду, власне звертання можуть позначати потенційного виконавця дії чи потенційного адресата дії, розраховані на реакцію цього адресата, спонукають його до дії. Практично в усіх розглянутих нами прикладах звертання належать до першої групи, адже в них названий об'єкт, який має стати виконавцем дії чи стану, пор.: *Дендобре, матко Фірко, дендобре, матко Ягінко, дендобре, матко Ябрунько, – уставайте раненько, будіть діток раненько. Ідіть, діточки, в поле да збирайте цвіт щиренько* [1, с. 276]

Риторичні звертання не розраховані на те, що об'єкт, до якого звертаються, буде якимось реагувати на це; вони призначені для вираження почуттів мовця, його вподобань, думок [7, с. 361] і служать для образного, емоційно напруженого зображення подій, для створення в адресата потрібного ставлення до повідомлення. Виявляємо такі контексти, де звертання частково риторичні – у задобрювальній частині, а потім реалізують свою типову функцію власне звертань, напр.: *Добрий день тобі, сонечко яснес. Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори і долини і високії могили, – освіти мене, рабу Божу, перед усім миром християнським...* [1, с. 219]. Зважаючи на сутність ритуалу замовляння, результатом якого має бути магічна дія, риторичні звертання не природні в цьому жанрі, тут домінують власне звертання.

У цілому ж у досліджуваному масиві замовлянь простежуємо урізноманітнення форм звертань через прийоми розгортання їх структури однорідними компонентами, узгодженими та неузгодженими означеннями, прикладками, які характеризують об'єкт звертання, надають йому рис конкретності, одиничності. Своєрідність проявляється ще й у тому, що суб'єкт замовляння відступає від загальноприйнятих норм у порядку розміщення звертань або їх компонентів. Привертаючи увагу стихії чи її виразника до прохання, закликаючи на допомогу сили природи, мовець називає показові ознаки, чесноти свого помічника в магічних діях, тому рідко коли використовується одиничне звертання – у переважній більшості випадків маємо справу з поширеними та ускладненими структурами.

Отже, з-поміж експресивних синтаксичних моделей у замовляннях часто актуалізуються звертання – непоширені й поширені, одиничні, редуковані, повторювані й однорідні, ускладнені та неускладнені. Наявність їх у формально-синтаксичній структурі звертань підпорядкована самій сутності цього фольклорного жанру й продиктована потребою ритмотворення, забезпечення зв'язку із сакральним світом, а також магічного психологічного налаштування та навіювального ефекту.

Література

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія : замовляння / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підруч. / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К.: ВЦ "Академія", 2010. – 384 с.
3. Замовляння / упоряд., передм., прим. М. К. Дмитренко. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с. (Серія "Народна творчість". – Кн. 9).
4. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови: підруч. для філол. фак. ун-тів / А. П. Коваль. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К.: Вища шк., 1987. – 349 с.
5. Кривенко О.В. Замовляння як фольклорний жанр та особливості його літературної рецепції: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: 10.01.07 "Фольклористика" / О. В. Кривенко. – К., 2015. – 20 с.
6. Остроушко О.А. Семантико-синтаксична структура українських замовлянь: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / О. А. Остроушко. – Дніпропетровськ, 2002. – 22 с.
7. Сучасна українська мова. Синтаксис: підруч. / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; за ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
8. Толстая С.М. Заговори / С.М.Толстая // Славянские древности : этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н.И.Толстого. Т. 2. – М.: Междунар. отн., 1999. – 702 с.
9. Українська мова: енциклопедія / М. В. Русанівський, О. О. Тараненко (співгол.), М. П. Зяблюк (заст. гол.) та ін. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.
10. Українські замовляння / упоряд. М.Н.Москаленко; авт. передм. М.О.Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підруч. / К.Ф.Шульжук. – К.: ВЦ "Академія", 2004. – 408 с.

СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИТОНИМОВ – НАЗВАНИЙ ДЕРЕВЬЕВ В ПЕЙЗАЖНОЙ ЛИРИКЕ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА

Кудлай Г.В., студентка IV курса филологического факультета
Научный руководитель: канд. филол. наук, доц. **Клыпа Н.И.**, кафедра русского языка и перевода

Сергей Есенин – уникальный в своем роде поэт, лирическим героем которого очень часто выступает клен, а героини – березы и ивы. В своем поэтико-философском трактате "Ключи Марии" он писал: "Все от древа – вот религия мысли нашего народа... Древо – жизнь" [1, с.43].

Цель настоящей статьи обусловлена стремлением к многоаспектному описанию отдельных пластов лексики, в частности, названий деревьев, чтобы более глубоко изучить значения и скрытые смыслы указанной группы слов в художественном тексте. Нашей задачей является анализ символических значений фитонимов – названий деревьев в стихотворениях Есенина и сопоставление их с условно-символическими значениями в народно-поэтическом творчестве.

В поэтическом мировосприятии С.Есенина образ **берёзы** занимает центральное место. Не случайно он появляется в самом первом опубликованном стихотворении поэта. Берёза в художественной картине мира С. Есенина является символом России. Об этом свидетельствуют, например, следующие употребления: *...берёзовая Русь; Эх, берёза русская!; Я покинул родимый дом, / Голубую оставил Русь./ В три звезды березняк над прудом / Теплит матери старой грусть* [2, с.246].

Лирический пейзаж в поэзии С.Есенина очень часто включает берёзу в качестве одного из важных компонентов русской природы, причём данный фитоним в разных контекстах выполняет функцию не только локальной, но и темпоральной индикации, поскольку берёза изображается в разное время года: *Белая берёза под моим окном / Принакрылась снегом, точно серебром* (зима); *Я помню осенние ночи, / Берёзовый шорох теней...* (осень); *И страна берёзового ситца / Не заманит шляться босиком...* (лето).

Это дерево, как правило, вызывает у лирического героя ассоциации светлого, радостного характера: *Здравствуй, златое затишье, / с тенью берёзы в воде!; Милые берёзовые чащи!; Отговорила роща золотая / Берёзовым весёлым языком...*

Чаще всего берёза ассоциируется с красивой, весёлой и нарядной девушкой: *Берёзки! / Девушки-берёзки!; Зеленокошая, / В юбочке белой / стоит берёза над прудом.; Улыбнулись сонные берёзки / Растрепали шёлковые косы; под берёзкою-невестой; на берёзках висят галуны; серьги звонкие повесила; меж берёз кудрявых бус; под косницами берёз.*

Такое восприятие основывается на народно-поэтических воззрениях. В народном творчестве часто встречается условно-символическое обозначение деревьев, и берёза символизирует девичью чистоту. Поскольку в русском национальном сознании образ берёзы имеет этноспецифические коннотации, можно утверждать, что называющий это дерево фитоним выступает в качестве этнографического индикатора, актуализируя данную информацию в сознании читателя.

Вероятно, такая символика берёзы обуславливается белым цветом её коры, поскольку белый цвет во многих культурах ассоциируется с чистотой и невинностью. В русском фольклоре и русском национальном сознании ассоциация берёзы с девушкой лишена сакральных мотивов. А в поэзии Есенина образ девушки-берёзки даже обретает конкретные телесные черты. Лирический герой выделяет в её облике и называет определённые части тела: стан (*Я навек за туманы и росы / Полюбил у берёзки стан...*), грудь (*Зелёная причёска, / Девическая грудь...; Уж и берёза! / Чудная...А груди...*), колени (*За голые колени / Он (пастух) обнимал меня* (берёзку)), ноги (*Тот почти берёзке каждой / Ножку рад поцеловать*).

Лирический герой С.Есенина, олицетворяя берёзу, воспринимает её как земную женщину и обращается с ней соответствующим образом, выражая свои чувства просто, а иногда и по-крестьянски грубовато: *Отрок-ветер по самые плечи / заголил на берёзке подол...; Так и хочется к сердцу прижать / Обнажённые груди берёз!; Как жену чужую, обнимал берёзку...*

Следовательно, можно говорить о том, что в рамках образной системы С.Есенина фитонимы выступают и в функции индикаторов индивидуально-авторских признаков образа этого растения.

Второе место по частотности употребления занимает в художественной картине мира С.Есенина дерево, разновидности которого номинируют лексемы **ива, верба, ветла, ракета**. Оно очень часто наделяется антропоморфными признаками, например: *Заслонили ветлы сиротливо / Косниками мёртвые жилища*. Олицетворение

осуществляется посредством употребления слов *косник* (лента или тряпочка, вплетенная в косу) и *сиротливо*, то есть деревья ассоциируются с девушками.

Подобные ассоциации прослеживаются и в других примерах: *Наклонивши лик свой кроткий, Дремлет ряд плачущих ив; Седые вербы у плетня / Нежнее головы наклонят; плачут вербы; встретил вербу и напевал ей песни; Только ивы над красным бугром / обветшалым трясут подолом; древесные бёдра ив.* Часто данное дерево в мировосприятии поэта приобретает коннотации религиозного характера: *В зелёной церкви за горой, / Где вербы чётки уронили...; И вызванивают в чётки / Ивы – кроткие монашки.*

Поэт иногда даже уподобляет иву животному, когда называет её листья *"ивняковым помётом"*. Таким образом, С.Есенин, опираясь на общенародное восприятие ивы как *печальной женщины*, даёт индивидуально-авторские интерпретации национального образа.

Как девушка в нежном кружевном наряде ("белой накидке") воспринимается С.Есениным **черёмуха**, которая *"ветви золотистые, что кудри завилы", "машет рукавом"*. В художественном мире поэта цветы черёмухи ассоциируются со снегом: *Сыплет черёмуха снегом; черёмуховая вьюга; как метель, черёмуха, а снег – с её цветами: Теперь у нас зима <...> Как будто кто черёмуху качает и осыпает снегом у окна.* Иногда это дерево может вызывать у поэта сакральные ассоциации: *"...кадит черёмуховый дым", "кайся нивам и черёмухе"*. Однако чаще черёмуха в его индивидуально-авторской картине мира ассоциируется с весной, молодостью, любовью и их быстротечностью: *В нежном шелесте черёмух раздавалось: "Я твоя"; всё равно любимая отцветёт черёмухой; цвет черёмух в глазах беречь.*

Близкие ассоциации вызывает у поэта **сирень**, и когда он говорит *"души сиреневая цвет"*, то имеет в виду всё самое лучшее и светлое, связанное с молодостью, её радостями и надеждами.

Следует отметить, что в контекстах, описывающих цветение растения, обязательно осуществляется темпоральная индикация лирического события или переживания (черёмуха и сирень цветут в мае).

С молодостью и несбывшимися надеждами ассоциируется у С.Есенина и **липа**: *И недаром в липовую цвет / вынул я кольцо у попугая / В знак того, что вместе нам сгореть.* Но любовь прошла, остыла (*Отцвела моя белая липа*), и цветы превратились в снежинки.

В случае, когда биологическое состояние описываемого растения указывает на определённое время года, называющие это растение фитонимы могут также служить индикаторами эмоционального состояния лирического субъекта, так как в поэтической картине мира весенний расцвет природы ассоциируется с радостью, ожиданием любви и её началом, лето – с расцветом чувств, осень – с грустью, разочарованием, зима – с охлаждением и утратой любви. Вот, например, как соотносится эмоциональное состояние лирического героя с состоянием природы в следующих контекстах: *Сегодня цветущая липа / Напомнила чувствам опять, / Как нежно тогда я сыпал / цветы на кудрявую прядь. Любить лишь можно только раз. / Вот оттого ты мне чужая, / Что липы тщетно манят нас, / В сугробы ноги погружая. Ведь знаю я и знаешь ты, / Что в этот отсвет лунный, синий / На этих липах не цветы – / На этих липах снег да иней [2, с.322].*

Этот приём – использование образа растения для выражения эмоционального состояния лирического героя – один из наиболее частотных в идиостиле С.Есенина, и поэтому правильность интерпретации поэтических образов, в структуру которых входят наименования фитонимов, является необходимым условием адекватности постижения читателем авторской интенции.

С любовью в поэтическом мировосприятии С.Есенина связан и образ **калины**. По наблюдениям А.А.Потебни, в русском национальном сознании "калина – символ девства, красоты и любви" [3, с.148]. Есенинская метафора "любовь-калинушка" основана на сложной цепи ассоциаций. Калина имеет красивый красный цвет и горьковатый вкус. И в любви совмещаются, соединяются радостные и горестные моменты. Следовательно, фитоним *калина* в приведённом контексте является индикатором локальной, темпоральной, этнографической и индивидуально-авторской информации, актуализируя данный комплекс смыслов в сознании реципиента.

Осина и рябина в художественном мире С.Есенина тоже могут наделяться человеческими качествами. В его мире *"тощие"* осины могут *"заглядеться в розовую воду"*, лирический герой испытывает к ним тёплые, почти родственные (*Здравствуй, мать, голубая осина!*), а иногда и сакральные чувства (*молюсь осинам*).

Фитоним *осина* в художественной системе поэта является средством индикации главным образом индивидуально-авторских признаков.

Рябина в поэзии С.Есенина в соответствии с традициями народной поэтики может ассоциироваться с одинокой женщиной (*Не от холода рябинушка дрожит*), но основные

метафоры, связанные с рябиной и обусловленные цветом её ягод, – это огонь (*костёр рябины красной, отгорела ли наша рябина, не обгорят рябиновые кисти*) или кровь (*И целует на рябиновом кусту язвы красные незримому Христу; облилась кровью ягод рябина*). В поэзии С.Есенина фитоним рябина выполняет функции локальной, темпоральной (поскольку ягоды на рябине краснеют в августе), этнографической, индивидуально-авторской и культурной (соотнося цвет ягод с язвами Христа) индикации.

В то же время наименования культурных, садовых растений, в частности **яблони и вишни**, в поэзии С.Есенина используются редко.

Наблюдается их метафорическое употребление, при котором происходит перенос, обратный олицетворению, то есть свойства этих деревьев приписываются человеку: *Все мы – яблони и вишни / Голубого сада*.

В художественном мире С.Есенина фитоним *яблоня* входит в структуру метафор и сравнений, основанных на параллели с эмоциональными (*душу-яблоню ветром стряхать, яблоневым цветом брызжется душа моя белая*) и физиологическими (*Словно яблонный цвет, седина у отца пролилась в бороде*) процессами жизни человека. Данный фитоним используется также для репрезентации сквозных образов, связанных с индивидуальным есенинским восприятием цветущих деревьев: *"яблонь весенняя вьюга"*, *"белых яблонь дым"*.

Следовательно, фитоним *яблоня* выполняет в поэзии С.Есенина преимущественно функцию индивидуально-авторской индикации.

Из деревьев, название которых относится к существительным мужского рода, и, следовательно, может ассоциироваться с парнем, мужчиной, наиболее значимым в художественном мире поэта является **клён**. Его образ не только наделён антропоморфными признаками (*сторожит голубую Русь / Старый клён на одной ноге, на корточки погреться присел наш клён, гнусавит хрипло, машет* и т.д.), но и соотносится с образом лирического героя, который *"сам себе казался вот таким же клёном"*, а *"тот старый клен головой на него похож"*. Помимо антропоморфных, клён в художественной картине мира С.Есенина может приобретать и зооморфные признаки (*клёны морщатся ушами длинных веток, ветки лапами забросив, клёнёночек маленький матке зелёное вымя сосет*).

Антропоморфные признаки может приобретать и **тополь**. Так, С.Есенин наделяет его способностью к речевой и эмоциональной деятельности (*шепчут тополя, обомлели тополя, им "больно видеть нищету"*). Подобно другим разновидностям деревьев в художественном мире поэта они получают такую часть человеческого тела, как ноги (*и ноги босые <...> уткнули по канавам тополя*). Кроме того, фитонимы *клён* и *тополь* служат для локальной и темпоральной индикации лирических событий и переживаний: *Облетевший тополь серебрист и светел. Клён ты мой опавший, клён заледенелый...* Тополь облетает к концу осени, клён с облетевшими листьями покрывается льдом зимой. Но главной функцией этих фитонимов С.Есенина является индивидуально-авторская индикация.

Итак, проведённый анализ показал, что в лирике С.Есенина номинации растений несут важную функциональную нагрузку, выступая в качестве индикаторов информации, представленной в художественном произведении не только эксплицитно, но и имплицитно. Декодирование данной информации позволяет интерпретировать текст в максимальном соответствии авторскому замыслу.

Прежде всего фитонимы служат **локальными индикаторами лирического события или переживания**, поскольку использование номинации определённого растения даёт читателю пространственные ориентиры, вызывая ассоциации с той частью земного шара и той климатической зоной, где возможно его произрастание.

Используемые С.Есениным фитонимы могут служить **темпоральными индикаторами**, то есть указывать на время лирического события или переживания. Но поэт очень редко называет растение без указания на его биологическое состояние. Поэтому более точными темпоральными индикаторами в лирике С.Есенина служат описания состояния деревьев, листьев, травы, так как изменения в их развитии и биологические фазы существования обусловлены временем года. В случае, когда биологическое состояние описываемого растения указывает на определённое время года, называющие это растение фитонимы могут также служить индикаторами эмоционального состояния лирического субъекта, поскольку в поэтической картине мира весенний расцвет природы ассоциируется с радостью, ожиданием любви и её началом, лето – с расцветом чувств, осень – с грустью, разочарованием, зима – с охлаждением и утратой любви.

Определённые фитонимы могут служить индикаторами этнографических и культурных аспектов ситуации лирического события или переживания.

Примером **этнографической индикации** является использование в поэтическом тексте наименований растений, обладающих в национальном сознании определённой символикой. Например, в русском национальном сознании девушку символизируют калина и берёза.

Кроме того, образы растений приобретают в индивидуальной картине мира С.Есенина специфические индивидуально-авторские ассоциации и коннотации, поэтому называющие их фитонимы выступают также в **функции индикаторов индивидуально-авторских смыслов**.

Таким образом, анализ представленного материала позволяет утверждать, что лексические единицы, называющие деревья, играют важную роль в выражении художественного мира поэта. Они не просто служат для описания пейзажа, но передают индивидуально-авторское восприятие окружающей лирического героя природы, в частности, такие его черты, как освящение и одухотворение древесного мира; показывают неразрывную связь природы и человека. Для лирического героя С.Есенина характерно стремление слиться с природой, найти своё воплощение в образе растения: *"Я б хотел ивняком при дороге сторожить голубую Русь; Хоть бы стать мне кустом у воды"*. Таким образом, количественный состав и лексико-семантические группы фитонимов, частотность употребления номинаций определённых растений, специфика связанных с ними национальных и индивидуальных ассоциаций являются важными средствами выражения индивидуально-авторской картины мира С.Есенина.

Литература

1. Есенин С.А. Ключи Марии / Есенин С.А. – М.: Белые альвы, 2016.–72с.
2. Есенин С.А. Собрание сочинений в 6 томах / Есенин С.А. – М.: Художественная литература, 1985. – 462 с.
3. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А.А. Потебня – Киев.: Индрик, 1994. – 243 с.

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ МОВЛЕННЯ В ІДІОСТИЛІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Рибалко Ю.В., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Пасік Н.М.**, кафедра української мови

До злободенних питань сучасної лінгвистилістики належить дослідження ідіостильових особливостей мови письменників, що дає змогу виявити через актуалізовану систему мовних засобів специфіку індивідуального світобачення й світосприйняття митців, простежити, як реалізуються мовні ресурси відповідно до авторських естетичних задумів та уподобань, зафіксувати механізми розкриття виражального потенціалу різнорівневих одиниць.

Нашу увагу привернуло художнє мовлення відомого українського письменника, випускника історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя Євгена Гуцала, 80-річчя від дня народження якого відзначила цього річ культурна громадськість України.

Твори письменника вписуються в стиль лірико-романтичного осягнення дійсності. Створена ним художня модель прози позначена жанрово-стильовою свіжістю, новаторством у побудові сюжетів, типах розповіді, змістовою розлогістю, проникливим ліризмом, схильністю до смислових парадоксів, багатством психологічних нюансів, щирістю й переконливістю образів, увагою до життя у всіх його виявах, акцентом на деталі, тісним зв'язком з уснорозмовною стихією [3, с. 469; 4, с. 15]. Така поетика знайшла втілення в актуалізації фразеологічних одиниць (далі – ФО), зокрема на позначення процесу мовлення.

Особливості фразеосемантичного поля (далі – ФСП) мовлення вже потрапляли в поле зору багатьох дослідників. Так, Г. Пашковська дослідила походження й семантичний розвиток українських ФО на позначення процесів мовлення; Н. Клименко зіставила звороти – виразники ознак мовленнєвої діяльності людини в сучасній українській та новогрецькій мовах [2]; В. Каленич, О. Коломієць, А. Поповський [6], Н. Янчук та інші аналізували специфіку функціонування фразеологізмів із семантикою мовлення в художніх текстах різних письменників, у тому числі і Є. Гуцала. Проте, на наш погляд, проблема організації ФСП мовлення в ідіостилі названого митця потребує додаткових студій. Тому вважаємо обрану тему актуальною.

Мета нашої статті – описати структуру ФСП мовлення в ідіостилі Є. Гуцала й проаналізувати комунікативний потенціал одиниць цієї парадигми.

Методологічну базу дослідження становлять теоретичні праці українських мовознавців І. Гнатюк, А. Івченка, Ж. Краснобаєвої-Чорної, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін. Під ФСП розуміємо систему семантично пов'язаних ФО зі спільною інтегральною ознакою змісту, що відображають поняттєву, предметну або функційну схожість певних явищ [7, с. 19].

ФСП мовлення в ідіостилі Є. Гуцала формує численна кількість стійких зворотів, різних за семантичними та стилістичними значеннями й відтінками. ФО, які характеризують мовну поведінку людини, дають письменникові змогу передати індивідуалізований прояв мовних особливостей героїв, схарактеризувати їх, виявити авторське ставлення, створити необхідний колорит комунікативної ситуації, стилізувати, орнаментувати художнє мовлення, адже стійкі звороти наділені емоційно-оцінним та образним потенціалом, а також мають глибокий етнокультурний зміст [5, с. 139].

Як і лексико-семантичне поле, ФСП складається з ядра і периферії [7, с. 20]. Зазначимо, що в аналізованому масиві важко виявити ядро – стилістично нейтральний фразеологізм без конотацій, який би виступав інтегральною ознакою поля, адже заявлені одиниці в основному відтворюють не процес передачі думки взагалі, а конкретизують його за різними ознаками й виражають багату емоційно-оцінну палітру. Серед нейтральних одиниць ми зафіксували звороти *вести мову (слово, річ)* "говорити про що-небудь" [9, с. 76], *мова йде* "говориться про кого-, що-небудь", напр.: ... *Хома колить у сільському Будинку культури прочитав атеїстичну лекцію, де, ведучи з яблунівськими колгоспниками мову про древню єгипетську релігію, руками й ногами відхрещувався від усяких богів...* [1, т. 4, с. 669]; ... *могло здатись, наче мова йде про відщепенця чи дисидента, про кримінального злочинця...* [1, т. 4, с. 297]. На підставі відсутності стилістичного маркування й додаткових смислових та емоційно-експресивних конотацій зараховуємо ці ФО до ядра ФСП мовлення.

Структурування ФСП, як правило, відбувається з урахуванням семантичної спільності стійких зворотів та наявності диференційних сем, що забезпечують системні відношення полісемії, синонімії або антонімії всередині фразеосемантичних груп і рядів. За Ю. Прадідом, фразеосемантична група (далі – ФСГ) – це ланка в системі ідеографічного опису фразеологізмів, у якій об'єднуються співвідносні синонімічні ряди ФО, пов'язані між собою спільною семантичною ознакою [7, с. 24].

Під час мовленнєвої діяльності комуніканти ставить перед собою завдання не просто передати інформацію, а й висловити своє ставлення до повідомлення, спонукати до відповіді на репліку. Ці співзначення можуть доповнюватися акустичними, фізіологічними, оцінними, цільовими, фазовими характеристиками. Тому для виділення ФСГ суттєвими виявляються такі ознаки: інтенсивність, темп, чіткість і тривалість мовлення, істинна чи хибна сутність повідомлення, етапи процесу говоріння, вид модальності тощо. Із врахуванням цих диференційних ознак у відібраному з творів Є. Гуцала фактичному матеріалі виділяємо три ФСГ із синонімічними рядами, які можуть виражати антонімічні відношення.

ФСГ 1. Фазова характеристика мовленнєвого процесу. Фразеологізми цього угруповання об'єднані в синонімічні ряди на основі ознак етапності мовлення: початок – продовження – завершення, наявність – відсутність комунікації.

1.1. ФО, що позначають початок говоріння: ... *рота розтулити й слово мовити...* [1, т. 4, с. 311], де автор трансформує узуальний зворот *[i] рота ([i] вуст) не розтулити* "мовчати" [9, с. 759], знімаючи заперечну форму й створюючи в такий спосіб інше значення – "почати говорити". Подібну семантику реалізують фразеологізми і в інших контекстах: ... *розімкнуті вуста...* [1, т. 4, с. 132] – "починати говорити" [9, с. 753]; – *Ти хіба на фронті, а мати твій ворог? Розв'язуй язик!* – *Іван (у відповідь) щось буркнув* [1, т. 2, с. 192] – "почати голосно говорити після мовчання" [9, с. 746].

1.2. ФО, що позначають продовження процесу мовлення: – *У Горпини, – правив далі, – всі діти людськи стали* [1, т. 1, с. 181]; – *От розумний ви чоловік, – вела далі головою. – Працюєте, але маєте час і для думок...* [1, т. 1, с. 476]; *Швачко ніби й не чує її. Провадить далі* [1, т. 1, с. 167]. Ужиті фразеологізми похідні від загальноживаних *вести мову (слово, річ)* "говорити про що-небудь", *вести своє (своєї)* "настирливо триматися певної теми, повертатися до тієї самої думки (у розмові)" [9, с. 76], *правити своє (своєї)* "відстоювати свій погляд, наполягати на чомусь" [9, с. 687]. Поєднання дієслівного компонента ФО з прислівником *далі* формує нову семантику – "наполегливо продовжувати розпочате висловлення".

1.3. ФО зі значенням мовчання, припинення розмови: *Чому ж вона держала язик за зубам, наче їй нічого кортіло, чому ж раптом губа її стала заперта, наче почеплено залізний замок пудів на два?* [1, т. 4, с. 88], де перший фразеологізм не трансформований і має значення "бути обачним, стриманим у розмовах, висловлюваннях; не розголошувати чого-небудь; мовчати" [9, с. 230], а другий видозмінений автором, порівняймо: *затуляти (закривати, замикати, затикати, зашивати рота (рот, уста, пельку)* "замовкати" [9, с. 319]. Фразео-

логічний натяк сприяє досягненню образності й експресивності. Часто ФО цього синонімічного ряду реалізують значення "припинити розмову, мовчати" тільки в поєднанні з наступними мовними засобами, які уточнюють полісемічний фразеологізм, як-от: – *Ти чого **зуби зціпив**, не відповідаєш?* [1, т. 2, с. 192] – *зціпивши **зуби** "стримуючи свої почуття, бажання; напруживши всі сили"* [9, с. 348].

ФСГ 2. Характеристика мовлення через опис способів та ознак процесу говоріння. Одиниці цієї ФСГ об'єднуються в синонімічні ряди на основі таких ознак мовлення: активність – пасивність мовця в процесі говоріння, точність – недоречність, майстерність – невправність, голосно – тихо, багато – мало, швидко – повільно.

2.1. ФО зі значенням активності в розгортанні мовленнєвого процесу, раптовості, мимовільності говоріння: *Отож **нарешті замок, шлямбон і прогонич** було знято з рота, **язик як із цепу зірвався** – й ох, моя матінко, став труситись, як мокре щеня, **дригоніти**, як зимою хорт, носиться за зубами й перед зубами, як баба зі ступою* [1, т. 4, с. 116] – *як (мов, ніби) з гіллі (з ланцюга, з цепу) зірвався* "не володіючи собою, різко (про поведінку, дії, рухи і т. ін.)" [9, с. 335]. Ціла низка зафіксованих у досліджуваних текстах зворотів зазнала лексичної трансформації. Так, похідними від узуального звороту *зірватися (спливти, скочити) з язика (з вуст, з губів)* "швидко з'являтися, звучати взагалі (про слова, фрази); раптово з'являтися, звучати ніби мимоволі (про думки, пропозиції)" [9, с. 345] є такі авторські модифікації: – *А й справді, – саме **злетіло з Килининого язика*** [1, т. 2, с. 279]; – *Чудася, та й годі, – **пурхнуло мені з язика*** [1, т. 4, с. 35].

До цього ряду близькі звороти, які позначають бажання щось сказати, поговорити: *...язик **свербить до розмови**, мов бік у коростявої коняки* [1, т. 3, с. 249], де *язик свербить* "хто-небудь має сильне бажання розповісти щось або поговорити про щось" [9, с. 977]. Розгортанню фразеологічного образу сприяє порівняльний зворот зі зниженою оцінкою і розмовним маркуванням.

2.2. ФО на позначення пасивного процесу передачі інформації, обміну думками, скупого, короткого, неактивного мовлення: *А баба Килина **зронила слово**...* [1, т. 2, с. 335], де простежуємо авторську трансформацію (метафоричну заміну компонента) звороту *сказати слово* "обізнатися, заговорити до кого-небудь" [9, с. 335]; *Сусідка Ольга, **листоноша на пошті, раніше перекинеться словом-другим** та й хапається за всякі домашні клопоти...* [1, т. 2, с. 312], де *перекидатися словом* має значення "вести коротку розмову; час від часу говорити" [9, с. 617].

2.3. ФО на позначення точного, чіткого, категоричного, переконливого, дотепного мовлення: *І Мартоха тоді **вмить забула свою лагідність, говорила – як гвіздки прибывала*** [1, т. 4, с. 127], де *як гвіздом прибити* зі словами *сказати, додати* – "чітко, категорично, переконливо (сказати, заявити)" [9, с. 689]; – *Дудки! – **як ножем одрізав дід Бенеря*** [1, т. 3, с. 284], тобто "сказати що-небудь дуже різко, категорично" [9, с. 126].

2.4. ФО на позначення недоречного, недоладного, необдуманого мовлення, напр.: *І я не хочу, щоб ти перед людьми **вискакував, як Кузьма з маку*** [1, т. 3, с. 200], де зворот означає "недоречно, невчасно сказати що-небудь або виступити з чимсь" [9, с. 104]; *Захочу – **влучу пальцем у небо**; захочу – танцюватиму...* [1, т. 3, с. 215], де фразеологізм *попасти пальцем в небо* зазнав трансформації (подвійної актуалізації) й водночас реалізує як синтаксично вільне, так і фразеологічне значення "казати чи зробити що-небудь невлад, помилитися у поясненні чи визначенні чогось" [9, с. 678]. У контексті химерного роману функціонує багато паремій – усталених порівняльних зворотів та приказок, серед яких є одиниці розглядуваної групи, як-от: *Якби ж почув я цю історію від того, хто любить **бовкнути, як жаба в болото, хто говорить усе, що слина до губи принесе, а то ж ні, почув од самого Михайла Григоровича*** [1, т. 3, с. 440].

2.5. ФО на позначення майстерного, вправного, вмілого мовлення: *Отож, Мартоха весь свій вік **орудує язиком, як циган пужалном. Що в Мартохи на губі – те й на язиці, а як говорить – наче шовком гаптує*** [1, т. 3, с. 157]; *Мартоха десь по хатах **гасала, щоб покляцати язиком, наче терницею, орудувала тим язиком так, як гайдамака ножем*** [1, т. 3, с. 177]; *О, **словом керує, мов балагула добрий**...* [1, т. 3, с. 319]. Усі приклади взяті з тексту химерного роману "Позичений чоловік", у якому Є. Гуцало продуктивно використовує фразеологізми, ампліфікуючи й трансформуючи їх [5, с. 140]. Так, ФО *вертити язиком [як королева хвостом]* "багато говорити про що-небудь незначне, несерйозне, пусте; базікати" [9, с. 74] письменник модифікує в *орудувати язиком* та *керувати словом*, при цьому лексична заміна веде до зміни фразеологічного значення – "вправно володіти мовою", а додане автором порівняння підсилює образність і виразність.

2.6. ФО зі значенням "говорити невправно, невиразно, нерозбірливо": – *...аще і забудеть жона ісчадіє чрева свого, но аз не забуду тебе... – **шамкотіла собі під ніс Мотря з торбою***

все те, що спливало їй на пам'ять. [1, т. 2, с. 11], де загальноновживаний зворот *під ніс (під носа)*, що вживається з дієсловами *говорити, мовити, бурмотіти* тощо і передає значення "тихо, нерозбірливо" [9, с. 552], підсилюється експресивним звуконаслідувальним дієсловом мовлення *шамкотіти*. У прикладі: – *Цілий місяць без роботи! – прошелестів язиком старший куди пошлють...* [1, т. 4, с. 516] – модифікована ФО асоціюється із загальнономовним фамільярним *молоти язиком* "говорити про щось, висловлюватися" [9, с. 504], а також зі структурно й тематично подібними *лопотіти язиком, клепати язиком, молотити язиком, чесати язиком* тощо, у яких семантика залежить від значення стрижневого компонента. Дієслівний компонент *шелестіти* реалізує у фразеологізмі переносне, розмовно марковане значення "тихо лунати (про слова)" [8, т. 11, с. 437].

Авторська мистецька обробка мовних засобів виявляється й у створенні індивідуально-авторських фразеологізмів не через трансформацію, а на основі метафоричного перенесення, напр.: – *Та я... та я... та я... – теліпається мій язик за зубами, як пес за тином* [1, т. 3, с. 183]; – *Так, Одарко, – мну я слова, наче сліпий онучу, бо не відаю, куди зверне Дармограїха* [1, т. 3, с. 228]. Образне поточнення способу говоріння автор покладає на порівняльний зворот, що допомагає оживити фразеологізм.

2.7. ФО зі значенням "говорити / кричати голосно": – *Чи ти блекоти об'ївся, що кричиш як на пуп? – надійшла баба* [1, т. 3, с. 38], де прислівниковий фразеологізм *як на пуп* означає "дуже голосно, надривно" [9, с. 147], підкреслюючи силу, інтенсивність голосового вияву. Вираз *хоч криком кричи* "для вираження дуже скрутного або безвихідного становища, відчаю" [9, с. 398] у Є. Гуцала семантично модифікований: *Я, люба Ликерцю, закричала криком, аж Корній Потуга злякався й поплентав кудись* [1, т. 3, с. 123], адже виражає інше значення, пов'язане з інтенсивним голосовим виявом.

2.8. ФО зі значенням "говорити тихо": – *Не дурна я і дурного не зимувала, Хомонько, – горнеться до грудей і шепоче, мов раки в торбі* [1, т. 3, с. 161]. Зворот *як (мов, ніби) рак у торбі* зазвичай уживається при дієслові *шептати* й має значення "дуже тихо, невиразно, нечітко" [9, с. 730]. Індивідуально-авторські фразеологізми розширюють синонімічний ряд із вказаною семантикою: – *Що то? – спремагаюсь на голос* [1, т. 3, с. 39]. У контексті оповідання цей стійкий зворот розвиває ще й семантичні відтінки зляканості, нерішучості.

2.9. ФО із семантикою "говорити багато і швидко". Цей ряд зворотів дуже продуктивний у Є. Гуцала, що пов'язано з характерами героїв, зображуваною ситуацією, напр.: *А Катря вже сипала горохом: – Та вони ж йому вуха пообгризують! Хіба він за ними матиме вільну часинку? Краще вже чоловіка живцем у землю покласти* [1, т. 1, с. 36]. Простежуємо семантичну трансформацію відомого фразеологізму *як (мов, ніби) горохом сипати*, що, як правило, вживається при словах *говорити, читати, торохтіти* тощо й означає "дуже швидко, безперервно, не зупиняючись" [9, с. 806]. Близька до попередньої одиниця *сипати словами [як (мов, ніби, наче) горохом]* "говорити не зупиняючись, дуже швидко і багато" [9, с. 806] також зазнає в тексті "Позиченого чоловіка" структурно-семантичних видозмін: *Отак стань коло нього і стій, то чоловік торохтітиме й торохтітиме, все про одне й те саме, і слова з нього сипатимуться, як полова, й спину тому не буде...* [3, с. 399].

З характеристиками інтенсивності й кількості говоріння пов'язані наслідки впливу такого мовлення на адресата, напр.: ... *Мартоха так уміла забити памороки, такого туману язиком напускала, що домоглася свого!* [1, т. 3, с. 158], де перший фразеологізм реалізує значення "позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось" [9, с. 127], а другий – "навмисне робити що-небудь незрозумілим, заплутаним; обдурювати" [9, с. 186].

ФСГ 3. Сутність мовлення, цільова настанова мови. Ця мікропарадигма представлена опозицією таких ознак мовлення: правда – брехня, приємне – неприємне, суттєве – несуттєве. Зафіксовані приклади демонструють перевагу зворотів із негативними оцінними конотаціями.

3.1. ФО зі значенням "говорити неправду, пліткувати": – *Та, бачте, – взявся пояснювати йому Глемездик, – хтось пустив поголос, що мають привезти гумові чоботи* [1, т. 1, с. 105], де вислів *пускати поголоску (поговорі, чутку, ясу)* означає "поширювати неправдоподібні відомості про кого-, що-небудь" [9, с. 720]. У реченні: *Мати Ганчина, на противагу чоловікові, любила побалакати, любила перебрати та перемити кісточки всіх своїх знайомих* [3, с. 176] – ампліфіковані два синонімічні фразеологізми: *перемивати кісточки* та *перебирати кісточки*, які відрізняються один від одного семантичними нюансами: перший зворот означає "займатися пересудами, обмовляти кого-, що-небудь" [9, с. 619], другий – "дуже детально, до дрібниць оговорювати кого-, що-небудь, займаючись пересудами; дуже лаяти, ганьбити" [9, с. 612], що дало змогу підсилити словесно-художній образ та увиразнити оцінку персонажа.

3.2. ФО, зі значенням "говорити щось неістотне, незначне, несерйозне": ... *ото взує, а люди й почнуть язиками плескати, що неспроста виряджається, вже на когось оком*

накинула [1, т. 3, с. 30], де аналізована одиниця реалізує полісемічне значення "багато говорити про щось неістотне, пусте; базікати, теревенити; поширювати плітки, вигадувати що-небудь таке, чого немає і не було" [9, с. 645]. Варто зауважити, що фразеологізми цього синонімічного ряду дуже продуктивні й майже завжди розгортають у контексті відразу кілька значень. Часто в досліджуваних текстах семантика фразеологізму увиразнюється доданим епітетом, який дублює значення звороту, як-от: – *Навіщо марно язиками батожити, величаючись і нахваляючись?* [1, т. 3, с. 321], де авторське *батожити язиком*, імовірно, трансформоване похідне утворення від *вертіти язиком [як корова хвостом]*, що означає "багато говорити про що-небудь незначне, несерйозне, пусте; базікати" [9, с. 74].

Зафіксований у текстах Є. Гуцала ряд фразеологізмів на позначення беззмістовності висловлення чи не найбагатший і найбільш експресивний з-поміж усіх виділених нами. Особливо високий ступінь експресивності у тих зворотах, які автор додатково обробляє, нарощуючи структуру або трансформуючи способом фразеологічного натяку, напр.: ... *треба ж було по дорозі кожного здибати, кожного язиком своїм зачепити, набалакати-наговорити-натеревенити-намолоти сім мішків гречаного Гаврила!* [1, т. 3, с. 159]; *Ну, думаю, наговорять стільки, що й за пазухою не сховаєш, і в шапку не збереш!* [1, т. 3, с. 188]. Фразеологічний вираз *сім мішків гречаного Гаврила*, що має значення "багато зайвого, безглуздового" [9, с. 809], у творі Є. Гуцала набув іншого вигляду завдяки введенню до структури дієслівного компонента із нанизуванням синонімів зі значенням мовлення. Такий прийом інтенсифікує заявлену в значенні ознаку, підсилює жартівливий колорит. У другому прикладі індивідуально-авторський фразеологізм натякає структурними компонентами на таке саме значення.

3.3. ФО зі значенням "хвалити, говорити улесливо, догідливо, щось приємне": *Говорить Одарка – як медом мастить, що не слово – то медяник* [1, т. 3, с. 197]; – *А ще ж бо хочу його записати не просто Хомою, а Хомичем. Чи дозволите? – і далі неначе салом по моїх губах мастить* [1, т. 3, с. 222]. Вираз *як медом (салом по губах) мастити* має значення "говорити улесливо, нещиро" [9, с. 466].

3.4. ФО із семантикою "сварити, говорити щось неприємне, дошкульне, образливе": *На диво, була тоді Ганка спокійна, врівноважена, хоч і вміє широко рот роззявляти* [1, т. 1, с. 41] – від вульгарного *роззявляти пащеку (пельку)* "кричати, лаючи кого-небудь, скаржитись на когось" [9, с. 749]; *Слухняно біжу на подвір'я, а вона мокрим рядом насідає на дядька Тилимона: – Ти коли вже спляєш того дуба?* [1, т. 3, с. 41] – від *накрити мокрим рядом* "вилаяти кого-небудь (звичайно раптово, зненацька) або гостро висловити своє незадоволення; захопити зненацька" [9, с. 527–528]. Авторська заміна дієслівного компонента *накрити на насідати* сприяє підсиленню конотацій інтенсивності мовленнєвого процесу.

Виділені групи й ряди ФО окреслюють ознаки мовленнєвої поведінки персонажів, амплітуда оцінки якої коливається від позитивних характеристик до негативних [2, с. 5] з домінуванням останніх.

Отже, продуктивно актуалізовані в художньому мовленні Є. Гуцала фразеологізми, що позначають різні вияви процесу мовлення, формують ФСП, що складається з трьох ФСГ: фазова характеристика мовленнєвого процесу, характеристика мовлення через опис способів та ознак процесу говоріння і сутність, цільова настанова мови. У межах кожної групи виділяємо синонімічні ряди на основі ознак початок – продовження – завершення, наявність – відсутність комунікації; активність – пасивність мовця в процесі говоріння, точність – недоречність, майстерність – невправність, голосно – тихо, багато – мало, швидко – повільно; правда – брехня, приємне – неприємне, суттєве – несуттєве. Розлога система вдало відібраних загальномовних та індивідуально-авторських фразеологізмів дала письменникові можливість тонко передати особливості мовленнєвих ситуацій, міжособистісні стосунки, дати характеристику учасникам комунікації, створити необхідний стилістичний колорит.

Література

1. Гуцало Євген. Вибрані твори : у 5 т. / Євген Гуцало. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 1–4.
2. Клименко Н. Ф. Фразеологізми – виразники ознак мовленнєвої діяльності людини в сучасній українській та новогрецькій мовах / Н. Ф. Клименко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – Випуск 48. – К.: Київський університет, 2014. – С. 4 – 13.
3. Ковальчук О.Г. Євген Гуцало / О.Г.Ковальчук // Семенюк Г. Українська література: підруч. для 11 кл. / Г.Семенюк, М.Ткачук, О.Ковальчук; за заг. ред. проф. Г.Семенюка. – К.: Освіта, 2005. – С. 468 – 472.
4. Навроцька Н.П. Мала проза Євгена Гуцала. Поетика жанру: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: 10.01.01 "Українська література" / Н. П. Навроцька; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2001. – 19 с.

5. Пасік Н.М. Фразеологічна репрезентація стильової домінанти химерності в художньому мовленні Євгена Гуцала / Н. М. Пасік // Література та культура Полісся. – Вип. 84. Серія "Філологічні науки". – № 7 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С. 139 – 149.
6. Поповський А.М. Фразеологічні одиниці зі значенням "говорити" і "мовчати" в мові художніх творів Є. П. Гуцала / А. М. Поповський // Лінгвістика. – 2009. – № 3(18). – С. 78 – 85.
7. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) : монографія / Ю.Ф.Прадід. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
9. Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 1–2.

УДК 811.161.1'255

"БЕЛОЕ" И "ЧЕРНОЕ" В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Сеидова С.М., магістрантка філологічного факультета

Научный руководитель: канд. филол. наук, доц. **Сидоренко В.А.**, кафедра славянской филологии, компаративистики и перевода

По определению современных исследователей понятия "человек – язык – культура" тесно связаны с понятием "цвет". Цветообозначения являются тем фактором действительности, который определяет индивидуальные и национальные особенности языковой личности, отражает культурные обычаи и традиции, социальный статус и духовный мир человека. Каждая языковая личность существует в пространстве языковой и концептуальной картин мира, которые связаны между собой и формируют тип отношения человека к миру, определяют нормы и правила его коммуникативного поведения. Язык окрашивает через систему своих значений и их ассоциативных связей картину мира в национально-культурные "цвета", хранит и передает её из поколения в поколение.

Язык с помощью цветообозначений отражает и закрепляет абстрактные понятия, представленные в языковом сознании народа и обусловленные особенностями его мироощущения. Значимость цвета закрепляется в сознании языковой личности благодаря ассоциативным связям цветовых определений как с миром окружающей человека природы, так и с конкретными историческими фактами и событиями, с национально-культурным контекстом. Характерная особенность слов-цветообозначений – их связь с экстралингвистической реальностью, в частности, с цветовым спектром.

По мнению психологов, цвет играет важную роль в жизни человека: от него может зависеть внутреннее состояние, настроение и даже физическое самочувствие человека. Этим и объясняется популярность исследований в области цвета. Однако при рассмотрении тех или иных аспектов данной проблемы часто игнорируется глубинный исторический и культурный опыт человека, которому свойственно постоянное стремление называть предметы и явления, которые его окружают. Цветовая картина мира не является исключением. Поэтому у лингвистов цветоименования – одна из популярных лексических групп в плане изучения. Языковеды, в результате исследования данных многих языков, пришли к выводу, что существует ряд универсальных черт в системе цветообозначений. Кроме того, отношение к тому или иному цвету отражается в образных выражениях, идиомах и поговорках, функционирующих в языке и аккумулирующих социально-историческую, интеллектуальную, эмоциональную информацию конкретного этноса [4, с. 90].

У каждого народа свое "восприятие" символики цвета. У восточных славян, например, белый цвет символизирует чистоту и невинность, красоту, праздник, божественный свет, истину. В некоторых странах Европы, в Китае и Египте белый цвет является цветом смерти: траурные одежды в этих странах белого цвета.

Белый цвет трактуется также как цвет равенства и справедливости (белый парик на голове у судьи), невинности (белые одежды невесты), духовного и физического спасения (ангел, белый халат врача).

Проанализируем некоторые устойчивые выражения, в состав которых включено цветообозначение "белый" в значении "светлый". Например, "**белая изба**", т.е. чистая, светлая, та, где нет печи, которая часто топилась по-черному, отчего стены в такой комнате были закопченными.

"**Белый хлеб**" – пшеничный хлеб, по цвету светлый – в противовес хлебу черному, т.е. темному по цвету.

"**Белое вино**" – светлое виноградное вино, которое не белого цвета, а прозрачное – в противовес красному, непрозрачному.

"**Белые ночи**" – летние ночи на севере, когда вечерние сумерки непосредственно переходят в утренние без наступления темноты.

"**Средь бела дня**" – днем, т.е. когда светло.

"**Белая кость**" – человек знатного происхождения, человек, как правило, со светлой кожей в отличие от "**черной кости**" – простолюдинов.

"**Белая магия**" – колдовство с помощью небесных сил, т.е. "чистое", "светлое", "доброе". Отсюда – белая ведьма, т.е. носительница знаний белой магии.

В современном английском языке также имеется целый ряд фразеологизмов с компонентом "белый" ("**white**"). Следует отметить, что для англичан белый цвет, как и для многих европейских народов, ассоциируется с невинностью, чистотой, нежностью. В Англии это традиционный цвет свадебной церемонии: свадебные экипажи белого цвета, что подтверждается такими фразеологизмами, как "**a white wedding**" (свадебная церемония, все атрибуты которой подчеркивают непорочность невесты); "**to mark with a white stone**" (отметить какой-либо день как особо счастливый).

Белый цвет может восприниматься носителями английского языка как цвет чистых помыслов, что отражено в таких английских фразеологизмах: "**to be whiter than white**" – быть предельно честным, нравственным; "**lily-white reputation**" – незапятнанная репутация; "**white hands**" – честность, незапятнанность, невинность; "**white lie**" – ложь во благо.

Фразеологизму "**белый флаг**" (знак примирения, чистых помыслов) в английском языке соответствует "**white flag**" с таким же значением.

Английское "**white**" имеет также значение "бледный", что отражено в выражении "**to turn white**" – "побледнеть", "побелеть".

Белый для англичан – символ благородства, знатности, величия, привилегированности, о чем свидетельствуют такие устойчивые выражения: "**Whitehall**" (резиденция британского правительства или само правительство), "**The White House**" (резиденция правительства США или само правительство), "**white-collars**" (служащие компаний, которые не заняты физическим трудом).

И в русском языке, и в английском есть фразеологизмы, включающие компонент "белый" ("**white**"), но при этом имеющие негативную коннотацию – "**показать белое перо**" – быть побежденным, осмеянным, "**белая печень**" – трус. Последнему в английском языке соответствует фразеологизм с идентичным значением: "**white feather**" – трус.

Это может быть также указание на болезнь, страх, испуг, одиночество, волнение, что отражено в следующих выражениях: "**white hot**" – впечатляющий, волнующий, "**to be/look white as sheet (ghost, death)**" – очень сильно побледнеть (обычно от страха или волнения), "**to be white-hot**" – быть разъяренным, **доведенным до белого каления**; необычность явления, неуспешность каких-либо действий, их бессмысленность: "**white elephant**" (дословный перевод – белый слон), который указывает на что-либо обременительное, невыгодное, например, подарок, от которого не знаешь, как избавиться; "**to bleed white**" – обескровить; обобрать до нитки, выкачать деньги.

В русских фразеологизмах отражены сходные значения – "**дела как сажа бела**" (дела идут плохо, никуда не годится); "**шито белыми нитками**" (сделано что-то неумело, плохо скрыто что-либо), "**сказка про белого бычка**" (бесконечное повторение одного и того же).

Фразеологизм "**белая ворона**" ("**white crow**") – человек, резко отличающийся от окружающих – и в русском, и в английском имеют тождественность семантики и лексического состава.

В английском языке довольно часто используется фразеологизм "**a white tie**", который имеет значение "правительственный приём", а дословно переводится – "белый галстук". Интересно его происхождение: в 50 – 60 гг. XIX века галстук имел вид банта (ленточный галстук появился к 70-м гг.), который полагалось носить с фраком и который было принято надевать на правительственные приёмы.

Таким образом, колоратив "белый" активно используется и в русском, и в английском языках, имея сходную семантику.

Колоратив "**черный**" ("**black**") также используется фразеологией обоих языков. Этот цвет – в противоположность "белому" – чаще всего символизирует все негативное: "**чёрный день**" (трудное, мрачное время в жизни кого-либо), "**держаться в черном теле**" (впроголодь или строго обращаться с кем-либо), "**черные мысли**" ("дурные", тяжелые мысли), "**черная**

кошка пробежала" (ухудшились отношения между кем-либо), что отражает народное суеверие.

В английском языке – "black dog" (дурное настроение, уныние), "black eye" (стыд и срам), "a black sheep" (позор семьи), "to paint smth. in black colours" (представлять что-либо "в черном цвете").

Черный цвет может также символизировать печаль, скорбь, траур: "to be in black" – одетый в черное, в траур; быть связанным с ночью, злом, колдовством – "black as night" (черный, как ночь); ассоциироваться с чем-то тайным, используемым против других людей, с насилием: "black book" – "черный список"; "black cap" (черная шапочка, надеваемая при произношении смертного приговора); "black mail" (шантажировать, вымогать деньги), с чем-то незаконным – "black money" ("грязные деньги"); "black market" (черный рынок).

Однако в обоих языках есть фразеологические единицы, которые имеют положительное значение: "to be in the black" (быть в прибыли, находиться в благоприятном финансовом положении), "чёрным по белому" (вполне определённо, совершенно ясно).

Фразеологизмы "black frost" (трескучий мороз), "black ice" (гололедица) включают цветообозначение, способствуя реализации "негативной" семантики опосредованно.

Как показывает анализ, и в русском, и в английском языках функционируют фразеологические единицы, включающие цветочные прилагательные "белый" ("white") и "черный" ("black"). Их семантика, эмоционально-экспрессивная окраска, использование в речи в обоих языках идентично, что свидетельствует о близости мировосприятия двух народов, какими бы "далекими" они не казались на первый взгляд.

Литература

1. Англо-русский словарь / Сост. Н.В. Адамчик. – М.: Харвест, 2003.
2. Большой фразеологический словарь русского языка / М.: ООО. Дом славянской книги. – 2012. – 928 с.
3. MACMILLAN English Dictionary for advanced learned international student edition, 2002.
4. Серов Н.В. Лечение цветом / Н.В. Серов. – СПб.: ЛИСС, 1993. – 124 с.

УДК 821.161.2(092)

ВІЗУАЛЬНЕ У ТВОРЧОСТІ Ю.ЯНОВСЬКОГО: СПРОБИ ПРОЧИТАННЯ

Сотніченко К.А., студентка III курсу філологічного факультету

Науковий керівник: доктор філол. наук, проф. **Ковальчук О.Г.**, кафедра української літератури

Актуальність дослідження. Соціальний досвід сучасної людини тісно пов'язаний з візуальністю, яка є джерелом її соціального пізнання. Бути "візуально компетентним" для індивіда означає розуміти та вірно інтерпретувати візуальні образи, в оточенні яких він неминуче перебуває в інформаційному суспільстві, але також – візуального інтелекту та мислення, які демонструють межі та можливості пізнавальних здатностей людини.

Панування зору як ключового відчуття, що забезпечує пізнавальні здатності, вступає в конфлікт з "герменевтичними" питаннями: пошук сенсів людського пізнання в його лінгвістичному та соціальному вимірах народжують певну точку напруження. Саме такі точки опори я пропоную розглянути творчості Ю.Яновського. Ми пізнаємо навколишній світ завдяки органам чуттів, і більшу частину інформації про зовнішній світ ми сприймаємо органами зору. Зорові образи приходять як до художника, так і до інших з нашої культури, суспільства, або тієї релігії, яку сповідуємо. Але світ художника, перш за все, видимий світ [2, с. 20]. Все, що оточує людину, постає перед художником в більшій мірі у вигляді зорових образів, тому мислення художника-дизайнера є головним чином мисленням візуальним. Споглядання предмета є чуттєвою практичною діяльністю людини, яка здійснюється в таких формах як відчуття, сприйняття, уявлення. Відчуття знайомить людину із зовнішніми якостями речей, сприйняття дає отримання цілісного образу предмета, уявлення пов'язане з логічним мисленням, що є вищим ступенем пізнання, для нього характерні розуміння, судження, логіка, абстрагування.

Зорове сприйняття не можна вважати пасивним копіюванням предметів та явищ зовнішнього світу – це активне їх вивчення, візуальне дослідження. Людина сучасного світу занурена в море різної інформації, і візуальної також. Вона іноді сприймає її не думаючи, несвідомо. А дуже важливо, щоб інформація сприймалась якісна, позитивна [1, с. 145].

В українську літературу першої половини ХХ століття Ю.Яновський увійшов як натхненний романтик революцій. Він добре усвідомлював, що сила художньої прози це таки ж насамперед сила реалізму, тому і весь його творчий шлях проходить від романтичної ескізності ранніх образів до картин більш реалістичної конкретики життя. Його улюблені герої – трудівники і воїни, мислителі і творці, люди з розвинутим почуттям прекрасного, люди високих духовних поривів і активного діяння. Кращі твори Юрія Яновського – справді народного письменника – стали окрасою українського мистецтва слова, збагачують вони й скарбницю літератури світової. Світ у творах Яновського справді візуальний.

Мета нашого дослідження – з'ясувати специфіку візуального у творчості Ю.Яновського.

Об'єкт дослідження – детальний огляд творчості митця та характеристика візуальних образів.

Із зором пов'язана лєвова частка інформації, навіть "поява" світу в цілому (абсолютизуючи значення зору, А.Шопенгауер зауважував: "Світ, як уява розпочинається лише з того моменту, коли відкривається перше око – без цього посередника пізнання світ не може існувати". Л.Вітгенштайн зазначив: "Він вважав, що ми здатні сприймати факти світу і їх взаємозв'язок, який формулюється в утвердженнях і висловлюваннях, тільки якщо спроектувати ці висловлювання на зображення, образи. Видимий образ дає нам зриму картину взаєморозташування і зв'язків елементів") [7, с. 148].

Головним у творчості Ю.Яновського є **море**...

Зі сторінок романів *"Майстер корабля"* і *"Вершники"* постає максимально сконденсований образ морської стихії, що знаходить виявлення в звукових, імпульсивно-динамічних словесних картинах. Ритмічність і аритмічність, якийсь душевний шалений неспокій – все це досягається насамперед звуковими образами. В тексті є дуже своєрідні синонімічні ряди із домінантами шум і шуміти з особливою емоційно-експресивною семантикою, що передає конкретно-чуттєвий слуховий образ морської стихії, де джерелом звуку виступає нежива природа. Із поняттям **"шуму"** співвідносяться іменникові назви: шерхіт, хлюпіт, плескіт, плеск, рокіт, шторм, рев. У романах Ю.Яновського **море** – життя буває грізне, суворе, страшне. Але воно може бути й ніжним та інтимним, коли йдеться про передачу людських почуттів. Лірично звучить вислів хлюпіт хвиль: "Сутеніло над морем і на березі хлюпіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу" ("Вершники"). Шерхіт хвиль: "Вона [людина] билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина – самотня вона серед водяних гір" (Там же). Нагнітання контрастів – битися з штормом і шерхіт хвиль, самотність і водяні гори – створює особливий психологічний настрій у творі. Лексичні синоніми плескіт – "шум від руху, падіння води" та плеск – "підйом хвилі, що плещеться", відтворюють гармонію звуків, які сприймає персонаж: *"Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці..."* ("Вершники"); *"Сплески вилітали так високо, що ми крізь них дихали подвійною вогкістю шторму"* ("Майстер корабля") [6, с. 89].

Стилістично відтінюються в тексті синоніми рокіт і шум (моря, хвилі): "Чути шум і рокіт. Він розлягається по березі, впивається в землю й росте з неї, як трава – густа, висока й страшна" ("Майстер корабля"). Найвища конденсація образу морської стихії передана лексемою шторм "сильна буря, вітер на морі і викликане ними велике хвилювання води": *"Шторм розлютувався надвечір"* ("Майстер корабля"). Для створення образу шторму письменник активізує словотвірні варіанти штормок, штормило, які відтінюють словесно-образну структуру, оживляють асоціативні зв'язки слова: "Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме справжній штормило..." ("Вершники"). Ю. Яновський мобілізує різні стилістичні "ланцюжки" – порівняльні конструкції: *"Шторм, як розлютований оркестр, видавав щоразу нові і нові симфонії, збільшуючи темп і тембр"* ("Майстер корабля"). В семантичному зв'язку з цим словом перебувають поняття гриміти, дужчі, вищі, чорна паша, дмухати: *"Море здавалося чорною пащею колосальної машини, звідки дмухало солоним густим повітрям, вітром неймовірної сили. Був шторм"* ("Майстер корабля"); *"Гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі"* ("Вершники"). Це динамічні образи, посилені алітераціями р, с, ш та образно-слуховими асоціаціями: *"Шторм розлютувався надвечір. На місто з моря дмухав невпинно вітер. Ляскали залізні дахи. Шуміли дерева. Свист вітру й морського гулу перетинала сирена. Вона ричала методично, важким ревом пробиваючи пелену туману"* ("Майстер корабля"). Ю.Яновський ретельно відбирає слова для називання на перший погляд однакових станів. Так, для вираження сильного шуму, гуркоту він використовує лексему рев: *"Рибалки тоді славили бога й ніяк не могли перекричати реву штормової хвилі"* ("Майстер корабля"). Справді, море для Яновського – міра всіх речей. Притягальна сила моря така могутня, що її можна порівняти хіба що з першою любов'ю [11, с. 200].

Як на мене, то образ **старості** є хоч і не головним, але не менш значимим. Образ старості – фінальний етап у житті кожної людини.

Досвід роботи на Одеській кінофабриці дав живий матеріал для першого роману Юрія Яновського – "Майстер корабля". У цьому творі автор намагається заглибитися у психіку людини, адже всі події твору подані через осмислення сімдесятирічного мемуариста. Майже всі персонажі твору мали реальних прототипів – працівників Одеської кінофабрики. Прототипом головного героя твору, кіномайстра То-Ма-Кі (Товариш Майстер Кіно), вважають самого Яновського [12, с. 36].

"Сиве волосся до чогось зобов'язує. Старечі ноги йдуть уже просто до могили. Багато досвідом життя лежить переді мною, як рельєфна мапа моєї Республіки. Скільки-то води втекло з того дня, коли я, молодий, зелений юнак, окунувся в життя! Зараз мені – за сімдесят, мене термосить іноді ломота, руки дрижать, і на очі набігає сльоза" [16, с. 83].

У творі змальовується старість, як переосмислення всього життя, як живий, прекрасний вогник того, чого не можна повернути.

"Старість до чогось зобов'язує..." [16, с. 3].

Твір формувався на довільній композиційній основі, він легкий і життєжадібний "він народився, які слід було чекати, далеко од моря. Його було написано тоді, коли автор, буди звичаєм одважний і холодного серця, одразу якось уздрів, що молодість його не вічна" [9, с. 114].

Однак ця довільність досить таки умовна, оскільки текст пронизує стріла часу. У романі події зображено не в логічній послідовності, а в їхній розкутості, асоціативності. Взаємодіють різні часові площини, поєднані спогадами, вставними новелами, передісторіями персонажів. Ю.Яновський особливу увагу приділяє типу оповіді. Так, То-Ма-Кі з висоти прожитих літ роздуває над важливими естетичними й морально-етичними проблемами, де ліризує твір, надає йому довірливої та щирої тональності. Оповідач звертається і до читача, і до природи. Він знає про перебіг подій і в минулому, і в майбутньому. Ці творчі знахідки органічно випливали з романтичного пафосу творчості письменника. Час несе з собою зміни, регулює потік життя. "Старість" це не щось інше, як шанобливий вчитель, який пройшовши життя має шану "...дозвольте мені бути досвідченішим за вас". І хочеться ніби зупинитись, пройти це знову, але вже осягнувши всі помилки але... "Я п'ю останні роки, як краплі старого незабутнього вина, не знаючи, коли йому вийде край...". Відчуттям цієї несправедливості та прагненням зафіксувати і, звісно ж, бажанням передати подивування побаченим та виняткової краси, яке так загострило передчуття старості, смерті [15, с.233].

Герой твору сягнув вершин естетичного пізнання дійсності. І коли він вирушає у "візуальну подорож", для нього немає таємниць: він розгадав загадки роботи фабрики "...я тепер поважна людина, і до моїх послуг завше ціла фільмотека світу", "Зрозумійте психологію старості, юначе. Народивши вашого батька, ми все життя вважали себе старшим і розумнішим за нього...", яка постійно виробляє і змінює неймовірної краси та пластики форми.

У романі "Майстер корабля" гадана фундаментальна опозиція Життя – Смерть іноді замінюється менш різкою опозицією Молодість-Старість, що знімається образом То-Ма-Кі, який у своїх спогадах повертає до молодих років і наче стає молодшим "серце мусить більше працювати" і хоча "старечі ноги йдуть уже просто до могили" він все "горнеться до молодості".

Вірний своїй життєвій пригоді герой переосмислює життя: "Сиве волосся до чогось зобов'язує. Я виконав це зобов'язання".

Не менш знаковим є і образ **корабля**. За один з епіграфів до роману Ю.Яновський узяв слова Горація з його оди "Римській державі": "О корабле, тебе вже манить хвиля Моря?". Горацій славив Римську державу, порівнюючи її з кораблем. Яновський же в романі, герої якого споруджують красень-вітрильник, думав про свою Республіку, про Україну...

"Майстром корабля" він мовби запитував: куди пливти українському кораблеві?

Іта Пензо, з якої Яновський писав свою балерину Тайах, десь уже наприкінці 1970-х, розповідала кінознавцю Г.Островському: "Він говорив тихо й розмірено, та всередині у нього все плавало. Більше за все на світі він любив Україну". Певно, в розмовах Яновського, Довженка та їхніх друзів не раз з'являлась ця тема. Недарма ж критики кінця 1920-х майже неодмінно звертали увагу на те, що в "Майстрі корабля" автор освідчувався в любові до своєї нареченої, ім'я якої – "культура нації" [14, с. 28].

"...В мене одна наречена, – каже сивоголовий То-Ма-Кі, – наречена з коліски, про яку я думає, мабуть, і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, що для неї підставляв під мечі важкий щит. Сімдесят років стою я на землі, пройшли переді мною покоління чужих і рідних людей, і всім я з гордістю дивився у вічі, боронячи життя і честь моєї нареченої..." [16, с.23].

Якщо корабель у романі – символ держави, то так само символічним є й майстер корабля. Екзотична дерев'яна жіноча фігурка має вести задуманий Севом і Редактором бриг кризь бурі й випробування. Але в ширшому сенсі майстер корабля – це "веселий народ" який творить свою Республіку.

"Дехто плаче і побіліле обличчя наставляє на північ. Інші вимінюють хліба і з'їдають задумливо, перехилившись через борт".

В основі світобудови роману "Майстер корабля" лежить космогонічний міф – побудова корабля як "... символу перетворення хаосу на космос, "символ втілення творчого начала в людині, пробудженій до нового життя... символ будівництва нового суспільства за іншими, кращими, гуманнішими законами".

"Корабель – великий парусник, старовинний бриг. Мачти на ньому чужі. Замість справжніх: фок – мачти і грот – мачти – якесь непорозуміння".

Творча особистість Ю.Яновського – багатогранна! Щоб всебічно вивчити життя, по-справжньому заглибитися в людську психологію, Юрій Яновський вважав, що письменник повинен мати не літературну професію.

Зміна ролі, функцій та характеру візуального у процесі творчої еволюції митця, який з плином часу підходив до осмислення все складніших та складніших життєвих колізій, де візуальне виступає у своїх найхарактерніших рисах, і які водночас є певною ланкою в розвитку візуального [10, с.186].

Кращі твори Юрія Яновського – справді народного письменника стали окрасою українського мистецтва слова, збагачують вони й скарбницю літератури світової.

Література

1. Мовчан Р. Неоромантична проза Юрія Яновського: "Майстер корабля", "Чотири шаблі" // Дивослово. – 2001. – №7. – 45 с.
2. Смолич Ю. Злигодні Юрія Яновського // Сучасність. – 1971. – № 7–8. – 54 с.
3. Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського. – К., 1980. – 349 с.
4. Панченко В. Юрій Яновський. Життя і творчість. – К., 1988. – 200 с.
5. Кіноспадщина Юрія Яновського. – К., 1987.
6. Юрій Яновський // Історія української літератури ХХ ст.: У 2 кн. / За ред. В.Г.Дончика. – К., 1998. – Кн. 1. – 345с.
7. Янковська О.В. Яновський Юрій Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10: Т – Я. – С. 748.
8. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. – 564 с.
9. Бабишкін О. Юрій Яновський. – К., 1957. – 139 с.
10. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. – Париж, 1959. – 134 с.
11. Тростянецький А. Крила романтики. – К., 1962. – 166 с.
12. Плачинда С. Майстерність Юрія Яновського. – К., 1969. – 232 с.
13. Лист у вічність. Спогади про Юрія Яновського. – К., 1980. – 128 с.
14. Юрій Яновський: биття й буття на літературному вулкані // Цалик С.М., Селігей П.О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. – К.: Наш час, 2010. – 433 с.
15. Юрій Яновський // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: В 4 кн. – К., 2003. – 164 с.
16. Майстер корабля: роман / Юрій Яновський. – Одеса: Маяк, 1972. – 156 с.

УДК 811.161.2'373.23

МОТИВАЦІЯ ПРИЗВИЩ ТА ПРИЗВИСЬК СМТ ВЕЛИКА ДИМЕРКА БРОВАРСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Хомич Я.І., студентка III курсу філологічного факультету

Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Бережняк В.М.**, кафедра української мови

За останні десятиліття в науці помітно поживався інтерес до вивчення різних аспектів української антропоніміки, проте варто відзначити, що вона досліджується ще досить нерівномірно, зокрема стосовно синхронного зрізу й територіальних виявів.

Питання семантики власного імені є одним із актуальних у сучасних ономастичних дослідженнях. У науковій літературі на сьогодні досить широко висвітлено різні підходи й погляди щодо вивчення зазначеної проблеми, проте єдиної теорії та методики до цього часу, на жаль, не вироблено. У мовознавстві під семантикою антропоніма розуміють екстралінгвістичне

значення імені, що складається з фактора його відомості, інформації, яку ім'я несе, зі специфічних ономастичних функцій, а також стилістичної та естетичної значущості у мовленні.

Науковці визнають наявність у власних імен семантичного потенціалу. Він полягає в тому, що в природу антропоніма закладена здатність відображати не тільки мовну, але й позамовну інформацію [1]. Незважаючи на те, що антропоніми менше пов'язані з поняттям, не називають групи предметів, явищ, процесів, вони несуть у собі більше інформації, ніж загальні назви. В антропонімічній лексиці найбільш чітко виявляється код культури. Мотивація антропоніма частіше пов'язана з позамовною ситуацією, але саме її результат може вплинути на структуру мови тощо. Власні особові назви, або антропоніми, відіграють важливу роль у житті народу. Видатний учений-лінгвіст О.М.Трубачов справедливо наголошує на тому, що вони є найважливішим матеріалом у дослідженні питання про лінгвістичне відображення історії культури. На прикладі становлення антропоніма особливо наочно постає зв'язок мови та історії народу [2].

Актуальність дослідження полягає в тому, що опрацювання власних особових назв є одним із найважливіших завдань сучасного мовознавства, а самі антропоніми заслуговують на серйозне вивчення як і з теоретичного, так і практичного погляду. Об'єктом вивчення стали антропоніми смт Великої Димерки Броварського району Київської області, предметом – лексико-семантичні особливості його прізвищ та прізвиськ.

Таким чином, ми ставили перед собою мету здійснити системний опис антропонімів смт Велика Димерка Броварського району Київської області на лексико-семантичному рівні.

В українському мовознавстві різні аспекти антропонімів досліджували Юлія Блажчук, Флорій Бацевич, Ганна Бучко, Дмитро Бучко, Володимир Гак, Юрій Карпенко, Олександра Суперанська та ін.

Проаналізувавши антропоніми цього селища, ми визначили десять таких груп:

1. Прізвища, утворені від особових власних імен – чоловічих і жіночих. До цієї групи входять такі антропоніми: *Кулинич* (від імені Акуліна, Куліна), *Савченко* (від імені Сава), *Макарчук* (від імені Макар), *Кузьмик* (від давнього імені Косма), *Ласько* (від імені Паісій, Пасікрат), *Миколаєнко* (від імені Микола), *Іващенко* (від імені Іоанн), *Онашко* (від імені Онуфрій/Ананій або жін. імені Онаша), *Кондратенко* (від імені Кондратій), *Лизун* (від імені Лизун), *Ващенко* (від імені Василь), *Тимченко* (від імені Тимофій), *Авдеев* (від імені Авдєй), *Опанасенко* (від імені Афанасій), *Карандюк* (від імені Каранда, що означало – залежний), *Євтушенко* (від імені Євстихій), *Васюк* (від імені Василь), *Єременко* (від імені Єремій), *Карпець* (від імені Карпо), *Стеценко* (від імені Стець), *Мироненко* (від імені Мирон), *Сидоренко* (від імені Сидор), *Романченко* (від імені Роман), *Мартиненко* (від імені Мартин), *Герасименко* (від імені Герасим), *Корнієнко* (від імені Корній), *Миронець* (від імені Мирон), *Хомич* (від імені Хома).

2. Прізвища, утворені від топонімів, етнонімів, які вказують на походження або місце проживання. Сюди належать антропоніми *Забережний* (людина, що живе за берегом), *Коломійцев*, *Коломієць* (коломия – глибокий вибій), *Земляк* (людина, що живе в землянці), *Загребельний* (людина, що живе за греблею), *Губський* (насел. пункт Губа).

3. Прізвища за соціальною (класовою) належністю або за постійним заняттям (професією): *Дудар*, *Рубанка*, *Копил* (людина, що ремонтувала чоботи), *Драний* (людина, що працювала на лісній ціловині), *Віткалов* (людина, що ткала), *Половко* (улов – полов), *Кушка* (косар), *Шитий*, *Ткач*, *Ткаченко*, *Сукал* (майстер, що скручував нитки), *Столярчук* (столяр), *Кравець*, *Мельник*, прізвисько *Ковалик* (коваль), *Коваль*, *Стельмах*, *Козак*, *Ковалевський*, *Сотниченко*.

4. Прізвища та прізвиська, утворені від якоїсь індивідуальної ознаки (фізичної чи психічної властивості) їх першого носія: *Величенко*, *Зуб*, *Теплюк*, *Масенко*, *Прима* (лідер), *Зубковський*, *Легкий*, прізвисько *Лисий*, *Безсмертний*, *Репетій*, *Хитрий*.

5. Прізвища іншомовного походження: *Килимник* (тюрксько–персидського походження), *Караїм* (тюркського походження), *Грикун* (польського походження), *Недашківський* (польського походження), *Погорельський* (польського походження), *Базир* (тюркського походження).

6. Прізвища, утворені від назв народів: *Литвиненко*, *Лях*, *Шкапенко*.

7. Прізвища та прізвиська, що походять від хатніх предметів та назв наїдків: *Скиба*, *Кеда*, *Сало*, *Корж*.

8. Анімальні прізвища: *Теличко*, *Снігур*, *Лебединець*, *Крук*, *Семиног*, *Семеног*, *Баран*, *Соколенко*.

9. Прізвища, що походять від назв рослин: *Гарбуза*, *Бобко*, *Гарбузенко*, прізвиська *Кавун*, *Кавунчик*.

10. Деякі інші: прізвиська *Гурон*, *Семеня*, *Кока*, *Рорик*, *Пепс*, *Кербус*, *Чеба*.

Отже, у процесі дослідження прізвищ і прізвиськ смт Велика Димерка нами визначено 10 груп. Найчисельнішою є група антропонімів, утворених від особових власних імен. Оригінальні

прізвиська утворюють об'єднану за різними ознаками групу з прозорою та непрозорою мотивацією.

Розглянемо детальніше кожну групу.

- **Відіменні прізвища та прізвиська**

Історія не знає такої епохи, коли б у людини не було імені. Як тільки виникла потреба розрізняти людей, що мали однакові імена, а згодом створили постійні родові назви, природно, першоосновою для цих назв стали саме імена – переважно імена батька, матері, діда чи іншого предка. Прізвища, утворені від імен, становлять серед українських та інших слов'янських (і не тільки слов'янських) прізвищ дуже помітну й кількісно значну групу. Основою для творення українських відіменних прізвищ стало понад двісті власних імен. Щоправда, не всі вони однаковою мірою були продуктивними. Від імен, які серед українців рідко вживалися, виникло небагато прізвищ. Основами для творення українських прізвищ ставали найчастіше чоловічі імена, тобто імена чоловічого предка роду. Рідше прізвище виникало від жіночого імені [3]. Аналізуючи прізвища та прізвиська смт Велика Димерка, що належать до цієї групи, можна констатувати, що лише близько 7% особових назв утворені від жіночих імен: *Кулинич* (від імені Акуліна), *Онашко* (від імені Онаша). Решта ж – від чоловічих імен: *Савченко* (від імені Сава), *Макарчук*, *Макарова* (від імені Макар), *Кузьма* (від давнього імені Косма), *Пасько* (від імені Паісій), *Миколаєнко* (від імені Микола), *Іващенко* (від імені Іоанн), *Кондратенко* (від імені Кондратій), *Лизун* (від імені Лизун), *Ващенко* (від імені Василь), *Тимченко* (від імені Тимофій), *Авдєєв* (від імені Авдєй), *Опанасенко* (від імені Афанасій), *Карандюк* (від імені Каранда, що означало - залежний), *Євтушенко* (від імені Євстихій), *Васюк* (від імені Василь), *Єременко* (від імені Єремій), *Карпець* (від імені Карпо), *Стеценко* (від імені Стець), *Мироненко* (від імені Мирон), *Сидоренко* (від імені Сидор), *Романченко* (від імені Роман), *Мартиненко* (від імені Мартин), *Герасименко* (від імені Герасим), *Корнієнко* (від імені Корній), *Миронець* (від імені Мирон), *Хомич* (від імені Хома). Це доводить, що нащадки, як правило, діставали прізвисько (згодом прізвище) від імені батька або діда й тільки в окремих випадках, коли батько був невідомий або давно помер чи виїхав і утримання сім'ї та виховання дітей несла мати, діти діставали прізвище від її імені. Назви, утворені від жіночих імен, могли стати не тільки прізвищами дітей, а часом і чоловіка, якщо дружина за якимись показниками стояла вище від нього.

- **Прізвища, утворені від топонімів, етнізмів, які вказують на походження або місце проживання.**

Друге основне джерело виникнення родових прізвищ – це назва місцевості, де проживав або звідки походив основоположник роду. Коли людина не була місцева, усіх цікавило питання, звідки вона прибула. Визначення типу "полтавець" або "поліщук" було достатньою характеристикою, що відрізняла пришельця від місцевого населення. Воно переходило на дітей і дальших нащадків, навіть якщо вони народилися вже на новому місці проживання, ставало їхнім прізвищем, а згодом – родовим прізвищем. Ці прізвища можна розподілити на дві підгрупи: а) прізвища, які загально вказують на походження і б) прізвища, які називають конкретну місцевість (населений пункт), звідки хтось прибув.

До першої підгрупи належать насамперед прізвища, які вказували на національне походження основоположника роду, по-друге, прізвища, утворені від назв давніх племен і діалектних груп, по-третє, прізвища, утворені від назв окремих частин української та суміжної з українською території, по-четверте, прізвища, які тільки загально вказували на місце, де хтось проживав: *Забережний* (людина, що живе за берегом), *Коломієць*, *Коломійцев* (коломия – глибокий вибій), *Земляк* (людина, що живе в землянці), *Загребельний* (людина, що живе за греблею).

Друга група прізвищ, виникнення яких пов'язане з походженням першого носія, це прізвища, утворені від назви конкретного населеного пункту: *Губський* (населений пункт Губа). Виникнення прізвища від топонімічної назви не завжди можна встановити з абсолютною певністю. Багатьох населених пунктів, від назв яких утворилися прізвища, сьогодні вже не існує, багато перейменовано, у багатьох випадках номінація населеного пункту не однакова з прізвищем, оскільки в ній могли статися певні зміни, а прізвище зберегло давню форму.

- **Прізвища за соціальною (класовою) належністю або за постійним заняттям (професією).**

Значна частина прізвищ пов'язана з соціальною (класовою) належністю або з постійним заняттям (професією чи посадою) свого першого носія. Це номени, які чітко відрізняють окрему особу від її оточення. Прізвища, утворені від назви професії, легко передавалися нащадкам і ставали спадковими, бо ж і сама професія дуже часто переходила з покоління в покоління. Розгляд прізвищ, утворених від назв заняття, професій, різних посад, а також прізвищ, які вказували на класове розшарування суспільства, особливо цікавий у плані історії культури. Вище згадувалося, що українські прізвища, особливо селянські, у своїй масі формувалися приблизно

з XVII ст. й закріпилися в документах тільки наприкінці XVIII ст. [5]. Отже, можна твердити, що наявні сьогодні прізвища, утворені в зв'язку з трудовою діяльністю та класовою належністю, досить правдиво відображають картину українського суспільства другої половини XVIII ст. До цієї групи належать антропоніми *Дудар*, *Рубанка*, *Копил* (людина, що ремонтувала чоботи), *Драний* (людина, яка працювала на лісовій території), *Віткалов* (людина, яка ткала), *Половко* (улов – полов), *Кушка* (косар), *Шитий*, *Ткач*, *Ткаченко*, *Сукал* (майстер, який скручував нитки), *Столярчук* (столяр), *Кравець*, *Мельник*, прізвисько *Ковалик* (коваль), *Коваль*, *Стельмах*, *Козак*, *Ковалевський*, *Сотниченко*.

Звичайно, перший носій певного прізвища не завжди був саме тим, що означала твірна основа його прізвища. Проте в більшості випадків прізвисько виникало в результаті того, що його перший носій справді належав до певного стану чи мав якусь професію. До наступних поколінь ця назва переходила як родове прізвище або в незміненому вигляді, або змінена за допомогою різних суфіксів.

• **Прізвища та прізвиська, утворені від якоїсь індивідуальної ознаки (фізичної чи психічної властивості) їх першого носія.**

Досить значну групу українських прізвищ складають прізвища, основою для творення яких була характерна особиста ознака, що виділяла людину з її оточення. Прізвища такого типу виникли з первісних прізвиस्क. Основою для створення прізвиська могла бути як позитивна, так і негативна ознака, проте більшість прізвиस्क цього роду мала насмішуватий характер. За зовнішніми ознаками прізвиська могли вказувати на зріст, будову тіла, на сильно розвинену або, навпаки, дефектну частину тіла, на каліцтво або фізичні вади, на колір волосся, на бороду, вуса, на особливості одягу тощо. Психічних властивостей, що стали основою для творення прізвищ, теж дуже багато. Ця група охоплює такі особові назви: *Величенко*, *Зуб*, *Теплюк*, *Масенко*, *Прима* (лідер), *Зубковський*, *Легкий*, прізвисько *Лисий*, *Безсмертний*, *Репетій*, *Хитрий*.

• **Антропоніми, утворені від назв народів.**

Назви народів також стали джерелом творення прізвищ. Номінаціями наших найближчих сусідів є турчин (турок), волошин (румун), лях (поляк), литвин (білорус), москаль (росіянин). Сюди належать прізвища *Литвиненко*, *Лях*, *Шапенко*.

• **Прізвища та прізвиська, що походять від назв хатніх предметів та наїдків.**

Як зазначає М.Худаш, побутово прізвищеві назви цього типу не вживалися ні в експресивному плані, ні в народних зіставленнях чи порівняннях, щоб їх можна було розглядати як експресивні власні імена або прізвиська. З приводу них можна лише висловлювати якісь припущення чи вважати їх наслідком номінаційних процесів метафоризації та метонімізації, що побудовані на підсвідомих асоціаціях за подібністю чи перенесенням ознак із об'єкта на суб'єкт [5, 57]. У смт Велика Димерка зафіксовано такі лексеми: *Скиба*, *Кеда*, *Сало*, *Корж*.

• **Анімальні прізвища та прізвиська**

Прізвища, утворені від назв тварин, заслуговують великої уваги. За ними можна твердити про давню фауну країни, про поширення та популярність серед населення тієї чи іншої тварини.

На думку І.Фаріон, очевидно, існував відстрашувально-захисний мотив номінації, хоча можливий і міфологічно-тотемічний вплив назв певних звірів [4, 57]. Такої ж думки дотримується й І.Огієнко, який вважає, що епоха тотемізму спричинила значну персоніфікацію звірів, помітну на прізвищевому іменникові [4, 63].

Визначилися такі основні підгрупи:

1) прізвища, утворені від назв свійських тварин: *Теличко*, *Баран*.

2) прізвища, утворені від назв птахів: *Снігур*, *Лебединець*, *Крук*, *Соколенко*, *Чайка*, *Лелека*, *Шпак*.

3) Прізвища, утворені від назв диких звірів: *Лось*.

• **Антропоніми рослинного походження.**

На думку М.Худаша, назви рослин і дерев, маючи побажальний характер, відповідали за хліборобське щастя [5, 23]. Г.Бучко вважає, що антропоніми з первісною семантикою "флора" мають на собі відбиток дохристиянських культів [2, 35]. Як зазначає І.Фаріон, "...надаючи новонародженим відповідні особові назви, батьки сподівалися передати дитині властивості цих дерев, злаків, куштів" [4, 43]. До цієї групи належать антропоніми *Бобко*, *Гарбузенко*, *Гарбуза*, прізвиська *Кавунчик*, *Кавун*.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що дослідження прізвищ та прізвиस्क дає важливу інформацію про історію народу, його психологію, духовну культуру, а передусім – про історію його мови.

У широкій типологічній парадигмі онімних класів особливу увагу науковців привертають антропонімні назви тому, що проблема значення власних імен і їх зв'язок з носіями є однією з

найголовніших, адже власне ім'я супроводжує людину протягом усього життя, становить її своєрідний, невід'ємний атрибут. Правильне сприйняття, оцінювання та інтерпретація інформації, є неможливим без знання певного набору власних імен та їх функцій у мові та тексті.

Наше дослідження ще раз підтверджує думку дослідників, що прізвищеві феномени, які стали об'єктом наукового інтересу з другої половини ХІХ ст., є невичерпним джерелом історико-культурної спадщини народу, уособлюючи не лише мовні, а й лінгвогеографічні, етнографічні, історичні й інші категорії.

Література

1. Антонюк О.В. Про два підходи до вивчення семантики прізвиська / О.В.Антонюк // Філологічні трактати. – 2010. – С. 5 – 12.
2. Бучко Г. Є. Історична та сучасна українська ономастика: Вибрані праці/ Ганна Бучко, Дмитро Бучко. – Чернівці: Букрек, 2013. – 456 с.
3. Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви ХVІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: спец. 10.02.01 "українська мова" / І.В.Єфименко. – Київ, 2001. – 20 с.
4. Фаріон І.Д. Креативна функція антропонімічної лексики / І.Д.Фаріон // Наукові записки. – 2001. – №37. – 371 с.
5. Худаш М.Л. З історії української антропоніміки / Л.М.Худаш. – Київ: Наукова думка, 1977. – 235 с.

УДК 371.32:811

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УСПІШНІСТЬ ОВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ

Бурська А.В., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

У сучасному житті знання різних іноземних мов є запорукою успіху, отримання високооплачуваної роботи та кар'єрного зросту. Сьогодні побудоване на постійній конкуренції, тому володіння іноземними мовами полегшує життя, допомагає швидше соціалізуватися в іноземному просторі.

Питання вивчення іноземних мов є актуальним, адже багато людей прагнуть вивчати їх найшвидшим та найефективнішим способом. Проте, на процес засвоєння будь-якої іноземної мови впливає багато факторів. Дослідженням цих факторів займалися багато науковців: В.Артемов, М.Баришніков, Б.Беляєв, І.Бім, Н.Вітт, І.Зимня, М.Кабардов, М.Каспарова, В.В.Королева, А.Маркова, В.Ф.Сибирякова, І.В.Чернецька, Ю.А.Маковєєва, Р.Гарднер, Р.Хентер, М.Стівенсон, М.Е.Труд та ін.

Мета статті – виділити та охарактеризувати основні групи факторів, що впливають на успішне оволодіння іноземними мовами.

Багато людей налаштовані на вивчення іноземної мови, але не запрограмовані серйозно її засвоювати. Кожна людина повинна усвідомити, з якою метою вона це робить, адже вивчення мови не пов'язане з накопиченням знань про неї. Вивчення мови – це формування навичок і вмінь іншомовної діяльності, які досягаються шляхом систематичних інтенсивних тренувань. Тому процес оволодіння іноземною мовою повинен бути скерований та спрямований до певної мети [5]. Вивчати іноземну мову слід поступово, долаючи всі труднощі. У процесі вивчення іноземних мов виділяють такі групи факторів, що впливають на успішність:

- загальні;
- соціокультурні;
- особистісні.

До загальних факторів належать:

- умови навчання;
- цілі навчання;
- тривалість навчання;
- способи організації навчального процесу.

До соціокультурних факторів належать:

- статус мови;
- її зв'язок з іншими мовами;
- відповідність культур.

Важливе місце посідають **особистісні фактори**, такі як вікові та психологічні особливості людини, яка прагне вивчити іноземну мову, а також **афективні** чинники: самоповага, залучення та мотивація, стан, ставлення [1; 2, с. 161].

Успішному виконанню завдання сприяє відчуття позитивного самоуявлення та відсутність факторів гальмування. Тобто, інколи при зіткненні з труднощами учень повинен виявити наполегливість, ризикнути і подолати їх.

Сильне бажання виконати завдання (внутрішня мотивація) залежить від рівня його цікавості, або від його явної відповідності, наприклад, потребам реального життя або виконанню іншого завдання, пов'язаного з цим. Зовнішня мотивація теж може бути дієвою, коли, наприклад, існує зовнішній тиск щодо успішного виконання завдання (скласти екзамен, залік) [2, с. 161].

Виокремлюються три мотиви вивчення іноземної мови:

- інструментальний;
- інтегральний;
- вузькоутилітарний [1].

Іноземна мова вивчається для отримання прагматичної вигоди. Потім через інтерес до самої мови, а також через те, що цю мову треба вивчати, оскільки вона є в програмі, а тому пізніше прийде час складати залік чи екзамен [1].

У сучасному житті знання іноземної мови дає нам багато перспектив, тому людину, перш за все, слід мотивувати. Сучасне вивчення іноземної мови – це засвоєння її на комунікативному рівні. Тому вчителю слід направити всі свої сили саме в це русло.

Мотивацію людини складають різноманітні внутрішні потреби. Це може бути бажання виїхати за кордон, прагнення до матеріального збагачення завдяки високооплачуваній роботі або просто бажання бути освіченою особистістю [3]. Якщо мотивація буде сильною, то і вивчення мови буде інтенсивнішим. Слід також звернути увагу на інформативність матеріалу, який повинен бути пов'язаний з мотивацією.

Сучасні методисти наполягають на обов'язковій присутності інформаційного пропуску. Інформаційний пропуск може і має використовуватися постійно: змінюються теми, що відповідають рівню мовленнєвої компетенції, – від бесід про вік і заняття членів сім'ї та близьких друзів до обговорення історій з особистого досвіду або обміну враженнями про фільми й книги, аж до виявлення найтонших душевних переживань або аналізу внутрішньої і зовнішньої політики країни (при повному оволодінні системою мови) [3].

При вивченні іноземної мови важливе місце займають вправи різноманітного характеру, які повинні комбінуватися або трансформуватися. Також для підвищення мотивації можна використовувати різні види занять, а саме – заняття-екскурсії, заняття-прес-конференції та ін.

Фізичний чи емоційний стан учня безпосередньо впливає на процес і результат навчальної діяльності. Бадьорий та не стомлений учень краще справиться з завданням, аніж стомлений та знервований.

Оволодіння мовою нерозривно пов'язано з оволодінням іншомовної культури. Позитивне ставлення до нової системи цінностей, зацікавленість в іншій культурі сприятимуть реалізації діалогу культур, в якому учень готовий взяти на себе роль посередника і розв'язувати міжкультурні непорозуміння [2, с. 161].

Наступним чинником впливу на процес вивчення іноземних мов є максимально повне використання природних здібностей індивідів. За психологічними особливостями стосовно способів отримання нової інформації усіх людей можна поділити на:

- аудіалів;
- візуалів;
- кінестетиків [3].

Аудіали засвоюють більше інформації на слух, візували можуть сприйняти великий обсяг інформації за допомогою зору, для кінестетиків важливий чуттєвий досвід та емоційне підкріплення [3]. Б.Ананьєв довів, що з віком покращується логічна пам'ять, на відміну від механічної, погіршуються показники короткочасної пам'яті [3]. У такому разі можна використовувати різні мнемотехніки.

Слід створювати велику кількість штучних асоціацій. Головне в утворенні асоціацій – це яскравість образу, незвичність, нестандартність, абсурдність, несподіванка, новизна [3]. Учені досліджують психологічні особливості вивчення іноземної мови. Вони зазначають, що вік для вивчення мови – варіюється. Чим старшою є людина, тим швидше вона оволодіє усіма видами мовленнєвої діяльності. Але дана гіпотеза стосується лише початкового періоду навчання [1]. Тому студенти старших курсів швидше засвоюють матеріал, ніж студенти молодших курсів. Студенти володіють глибокими знаннями рідної мови, що також допоможе у засвоєнні іноземної [1]. Вони зможуть виконувати певні мовні операції, які відбуватимуться на міжмовному рівні.

Свій вплив на вивчення іноземної мови має також розумова активність. Більш високий її рівень буде сприяти швидкості вивчення іноземної мови [1].

Найважливіше місце у засвоєнні іноземної мови відіграє правильна обрана методика. Виділяють три підходи до вивчення іноземної мови:

- класичний;
- комунікативний;
- природний [3].

Зараз всі науковці наполягають на тому, що ці три підходи слід комбінувати: спочатку доповнювати класичний метод комунікативним, а потім переходити до природного. Б.В. Беляєв виділив два типи оволодіння іноземною мовою:

- інтуїтивно-чуттєвий;
- раціонально-логічний [4].

У першому випадку людина засвоює мову шляхом слухання або читання. У другому випадку людина схильна до продуктивного або активного оволодіння мовою. У свою чергу М.К.Кабардов виокремив два типи оволодіння мовою:

- комунікативно-мовленнєвий;
- когнітивно-лінгвістичний [4].

Комунікативно-мовленнєвий аспект передбачає активну взаємодію людей (учнів) під час вивчення мови. Когнітивно-лінгвістичний аспект передбачає активне засвоєння знань, формування навичок і вмінь.

Отже, на вивчення іноземної мови впливає велика кількість чинників. Вони можуть бути особистісні, психологічні, вікові чи соціальні та інші. Вивчення іноземної мови безпосередньо пов'язане з індивідуальними особливостями людини: різним обсягом пам'яті, конкретними механізмами запам'ятовування чи виявлення отриманих знань, різними стилями і стратегіями навчання. Тому навчальний процес слід організувати з урахуванням всіх цих факторів.

Література

1. Бойко О.В. Вплив індивідуальних відмінностей студентів на успішність оволодіння іноземною мовою // О.В.Бойко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: journals.hnpu.edu.ua
2. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. видання С.Ю.Ніколаєва. Переклад з англ. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с. Маковеева Ю.А. Внешние и внутренние факторы, влияющие на успешное овладение инстранным языком // Ю.А.Маковеева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publikacia.net/archive/2015/3/3/36>
3. Саєнко Н.В. Про деякі чинники ефективності оволодіння іноземною мовою // Н.В.Саєнко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: visnyk.chnpu.edu.ua
4. Сауляк Г. Формування мотивації до вивчення іноземної мови у гіперактивних молодших школярів // Г.Сауляк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: library.udpu.org.ua/library_files/stud...2016...55.pdf

УДК 371.13:811.111

НАВЧАННЯ ЧИТАННЯ ЯК ВИДУ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ НА МАТЕРІАЛАХ ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСУ NEWS IN LEVELS

Савченко О.В., студентка V курсу факультету іноземних мов
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Пономаренко О.В.**, кафедра англійської мови та методики викладання

У статті розглянута проблема навчання читання як виду мовленнєвої діяльності учнів старшої школи на матеріалах інтернет-ресурсу News in Levels. Описано комплекс вправ для роботи учнів з автентичним текстом.

The article touches upon the problem of ESL reading skills and strategies development of the senior students based on the materials of News in Levels website. The stages of working at a text for reading are illustrated by exercises.

Ключові слова: англійське читання, передчитання-читання-післячитання.

Серед засобів мовного спілкування (аудіювання, говоріння, читання, письма) читання займає особливе місце, як найпоширеніший і найдоступніший засіб комунікації. Основою для навчання читання в умовах немовного середовища служить іншомовний текст [2]. Читання – це один із рецептивних видів мовленнєвої діяльності, спрямований на сприйняття і розуміння писемного тексту, входить до сфери комунікативної діяльності людей і забезпечує в ній писемну форму спілкування [1].

Проблеми навчання читання присвячені наукові праці таких дослідників, як С.Фоломкіна, О.Тарнопольський, Г.В.Рогова, К.Метхольд та ін.

Одним із завдань вчителя англійської мови в старших класах є підготовка учнів до ЗНО. Як відомо, в основі більшості завдань цього тесту є читання текстів. Відповідно є необхідність вдосконалення цілісної методично обґрунтованої системи організації роботи учнів старшої школи над автентичним текстом для навчання читання як виду мовленнєвої діяльності.

Метою статті є запропонувати методичні рекомендації для навчання читання як виду мовленнєвої діяльності учнів старшої школи на матеріалах інтернет-ресурсу News in Levels та проаналізувати розроблені в них вправи.

Обираючи матеріал для читання ми зважали на програму іноземної мови для загально-освітніх навчальних закладів, де зазначено, що на кінець 10-го класу учні повинні:

- вміти читати про себе з повним розумінням текстів розмовною мовою;
- розуміти нескладні автентичні різнопланові тексти;
- розуміти та знаходити необхідну інформацію під час читання адекватно до його цілей. Обсяг текстів не має перевищувати 1600 друкованих знаків.

На кінець 11-го класу учні повинні:

- читати та розуміти тексти на сучасні теми про життя підлітків, газетні статті про події в світі та в нашій країні;
- розуміти висловлення побажань та почуттів в особистих листах;
- вміти знаходити та вилучати потрібну інформацію з описом подій в газетних / журнальних статтях та брошурах.

Обсяг текстів має бути не більше 1900 друкованих одиниць [3].

За словами Рогової Г. В., для підтримки мотивації читання важлива міра доступності текстів. Навіть об'єктивно цікавий текст, якщо він містить непереборні труднощі, втрачає в очах учнів будь-яку привабливість. Тому без адаптації дуже складно уявити шкільний курс читання.

Виходячи із зазначеного вище, було розроблено комплекс вправ для навчання читання як виду мовленнєвої діяльності на матеріалах інтернет-ресурсу News in Levels. Комплекс призначений для учнів старшої школи, які мають академічний рівень вивчення англійської мови. Учням пропонуються автентичні тексти другого та третього рівнів, так як рівень знань у них різний, тому навіть слабкі учні мають змогу без труднощів виконувати завдання до вправ.

Відповідно до вимог, вправи для навчання читання як виду мовленнєвої діяльності повинні бути комунікативними (умовно-комунікативними) та вмотивованими. Сучасні світові підходи до формування мовленнєвої компетенції в читанні поділяють роботу з будь-яким навчальним текстом на три основні стадії: передчитання, читання та післячитання (pre-reading, reading, post-reading) [4; 108].

Метою дотекстового етапу є необхідність створення рівня мотивації учнів; активізація наявних фонових знань та досвіду; прогнозування змісту тексту. Прикладом вправи на дотекстовому етапі можуть бути запитання без варіантів відповідей. Учні відповідають на запитання, які стосуються їх власного досвіду і потім обговорюють дану інформацію.

- *First answer these questions on your own:*

1) *Do you have a selfie stick? Do you use it to make selfies? How often?*

Discuss your answers with your partners.

Ще однією вправою на дотекстовому етапі може бути завдання на прогнозуванні змісту тексту на основі заголовку чи першого речення.

- *Have a look at the title of the piece of news ('Goodbye Selfie Sticks') and guess what it is about.*

- *Read the first sentence of the piece of news and guess what it is about. ('A project gave four Australian libraries robots'. – Level 2; 'The Brain Initiative project gave robots to four libraries across Australia'. – Level 3).*

Крім того, дотекстовий етап можна провести на основі ілюстрації до тексту:

- *What natural disasters can you see in these pictures? ('Avalanches in Afghanistan', 'Hotel Under Snow in Italy')*

Якщо учні правильно відповідають, які природні катастрофи зображені на малюнках, вчитель може поставити додаткові запитання, щоб з'ясувати, що їм відомо про ці природні катастрофи.

- 1) *Have you seen an avalanche? 2) Where in Ukraine can we observe an avalanche? 3) How does an avalanche appear?*

Також на дотекстовому етапі можна організувати розмову стосовно теми, яка розкривається у тексті, та ввести лексичні одиниці з тексту, які вважаються складними, з метою усунення труднощів розуміння змісту тексту.

- *What **critical thinking** skills do you know? How do you usually **solve** your problems? Are you **excited** when you hear good news? ('Robot Teacher')*

Аналізуючи представлені вище вправи, робимо висновок, що на цьому етапі мають місце рецептивно-продуктивні, рецептивно-репродуктивні та продуктивні вправи. За способом організації доречними є індивідуальні, парні, групові або фронтальні форми виконання вправи.

Наступним етапом роботи з текстом є читання, мета якого полягає у сприйнятті і розумінні змісту тексту.

Прикладом вправи на етапі читання може бути визначення загального уявлення про зміст або пошук конкретної інформації.

- *Skim the piece of news ('Robot Teacher') and say what it is about.*

- *Scan the piece of news ('Goodbye Selfie Sticks') and say if you were correct with your guesses.*

На цьому етапі також може бути запропонований список із правильними та неправильними твердженнями, які учні повинні підтвердити або спростувати згідно зі змістом тексту. Вчитель перефразовує ствердження:

• *Read the piece of news ('Samsung Galaxy Note 7') and say if the statements are true or false.*

1. *Samsung asked to give back 2.5 million Galaxy Note 7s in October.*

2. *The company stopped producing the phone last week.*

Крім того, вчитель може запропонувати список питань, на які учні повинні знайти відповіді самостійно, або вправу на множинний вибір відповідей, де учні повинні вибрати одну відповідь із декількох запропонованих.

• *Read the piece of news ('Sinkhole in Japan') and answer the questions:*

1. *What happened in Japan?*

2. *What was the damage?*

• *Read the piece of news ('Sinkhole in Japan') and answer the questions choosing the correct answer:*

1. *Who lost money because of the sinkhole?*

a) *100 local businesses;*

b) *100 local businessmen;*

c) *100 people;*

d) *100 shops*

Ще одним завданням може бути вправа на встановлення відповідностей, під час виконання якої учні читають дві новини та співставляють варіанти відповідей зі змістом цих двох текстів.

• *Read two pieces of news (1-'Future Cars at CES'; 2-'Swedish Taxi-pod') and match choices (A-C) to (1-2):*

1. *According to the information which car*

A can detect emotion

B is a battery-powered car

C is environmentally friendly and cheap

Доречною також є вправа на доповнення пропусків, де потрібно заповнити пробіли у тексті окремими словами, частинами речень або реченнями. Також, вчитель може запропонувати 1-2 варіанти відповідей, які є зайвими, для того, щоб перевірити розуміння змісту тексту учнями.

• *Read the piece of news ('Lava in Hawaii') and choose from (A-C) the one which best fits each space (1-3).*

A 26-acre lava delta collapsed into the ocean in Hawaii on New Year's Eve. A lava tube (1)_____ . A stream of molten lava continues now to shoot out of the sea cliff. It causes (2)_____ all around it.

People visit the site to see the spectacle. (3)_____ can be dangerous, however. Large pieces of hot rock are flying around the area.

A massive explosions and waves

B Getting too close

C was exposed

Аналізуючи представлені вище вправи, робимо висновок, що на цьому етапі можуть бути тільки рецептивні вправи, оскільки учні лише мовчки читають текст. За способом організації доречними є індивідуальні форми виконання вправи.

Щодо післячитання, на цьому етапі контролюється розуміння прочитаного, тут можливі як рецептивно-репродуктивні та продуктивні, так і суто репродуктивні або продуктивні види вправ. Учні займаються в основному говорінням, яке базується на прочитаній інформації та супроводжується аудіюванням один одного, або письмом, яке теж базується на прочитаному.

Вчитель може зробити установку на критичне читання тексту з метою інтерпретації змісту тексту:

• *Read the pieces of news ('Avalanches in Afghanistan', 'Hotel Under Snow in Italy') again and say if it is good to have such cars in the future. Use the arguments from the texts to prove your point of view.*

• *What is your impression based on? Prove it using information from the piece of news ('Lava in Hawaii').*

Таким чином, використання навчально-методичного комплексу роботи над текстом в три етапи робить читання вмотивованим та може включати вправи на розвиток усіх умінь читання як виду мовленнєвої діяльності.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у розробці методичних рекомендацій для професійно-орієнтованого навчання читання іноземною мовою учнів старших класів.

Література

1. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. – М.: Изд-во ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Безлюдний О. Розвиток навичок читання в процесі навчання іноземним мовам у немовному ВНЗ / О.Безлюдний // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2014. – №48. – С. 53 – 58.
3. Програма з англійської мови 10-11 класів академічний рівень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/Освіта/1-eng-ak.pdf>
4. Тарнопольський О.Б. Методика навчання іноземної мовленнєвої діяльності у вищому мовному закладі освіти: навч. посіб./ О.Б.Тарнопольський. – К.: "ІНКОС", 2006. – 248 с.
5. News in Levels [Electronic resource]. – Access mode: URL: <http://www.newsinlevels.com>

УДК 378.147:811.111

КРИТЕРІЇ ВІДБОРУ ТЕКСТІВ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОГО АНГЛОМОВНОГО ЧИТАННЯ

Чепур О.О., магістрантка факультету іноземних мов

Науковий керівник: канд. пед. наук, доцент **Плотніков Є.О.**, кафедра прикладної лінгвістики

Одним із головним завдань навчання іноземної мови у вищих навчальних закладах є формування професійної компетенції, яка у свою чергу неможлива без розвинутих умінь опрацьовувати фахову літературу.

Згідно з Програмою з англійської мови за професійним спрямуванням майбутні фахівці повинні досягти рівня володіння мовою B2, який співвідноситься з ОКР "Бакалавр" та передбачає опанування такими мовленнєвими вміннями, як розуміти автентичні фахові тексти, новини, статті, повідомлення широкого діапазону та вміти застосовувати знайдену інформацію в подальшій професійній діяльності; розуміти складну технічну інформацію, таку як оперативні інструкції, специфікації на знайомих продуктах, пропозиції послуг; розуміти та вміти продукувати ділову та професійну кореспонденцію [7, с. 37]. Тому для успішного навчання при розробці навчального матеріалу необхідно ретельно проводити добір автентичних текстів.

Метою статті є розгляд критеріїв відбору автентичних текстів для навчання англійської мови за професійним спрямуванням студентів спеціальності 5.05150103 "Комп'ютерна обробка текстової, графічної та образної інформації", напряму підготовки 6.051501 "Видавничо-поліграфічна справа".

Проблема відбору текстів для професійно орієнтованого читання є дійсно актуальною, оскільки аспект читання розглядається не тільки як один із видів мовленнєвої діяльності, а й як основа для говоріння, аудіювання та письма. Ця проблема знайшла своє висвітлення у працях Н.Ф.Бориско, С.К.Фоломкиної, Г.Барабанова, А.Гризуліна, В.Бухбіндер, Н.Валгіна, О.Ігумнова, О.С.Малюга, В.Ю.Паращук, Т.С.Серовой та інших.

Розглянемо, передусім, поняття тексту. С.Ю.Ніколаєва пропонує визначити текст як певний відрізок мовлення чи висловлювання (усне та/або писемне), що стосується специфічної сфери [7, с. 25]. В.В.Феоклістова дає таке визначення: текст – комунікативна одиниця, яка використовується в мовленнєвій діяльності студента та характеризується такими ознаками: цілісністю, смисловою завершеністю, направленістю на читача, комунікативним наміром автора, соціальною обумовленістю [6, с. 74].

Слідом за Т.С.Серовой, ми виділяємо наступні ознаки текстів:

- ✓ зв'язність (явище, що виникає між компонентами тексту і яке складається з взаємозалежних частин і цілого);
- ✓ когерентність та цілісність (співвіднесення тексту з об'єктом, що формує зміст і проявляється в єдності теми);
- ✓ неперервність (дозволяє читачу залучати для розуміння тексту свої фонові знання);
- ✓ завершеність (усвідомлення змісту, формулювання висновків, оцінювання);
- ✓ наявність прагматичної установки (прояв реакції у читача від розуміння до дії);
- ✓ інформативність (актуальність та новизна інформації) [5, с. 97-98].

Проаналізувавши науково-педагогічну літературу, ми можемо зробити висновок, що навчальний матеріал для майбутніх спеціалістів з видавничо-поліграфічної справи повинен базуватись на автентичних текстах з матеріалів наукових конференцій, фахових періодичних видань, електронних та інтернет видань. Окрім автентичних текстів, цінним джерелом відбору

мовленнєвого матеріалу можуть бути ділові листи, контракти, рекламні проспекти та фахова термінологія, яка пов'язана з роботою над текстом.

Опрацювавши праці методистів, ми взяли за основу класифікацію критеріїв, представлену у дослідженні Г.В.Кравчук, яка визначає такі групи критеріїв:

- *предметно-наукові* – новизна, повнота та вичерпність інформації, наявність екстралінгвістичних елементів тексту. Текст для читання повинен мати цінність у художньому, культурному плані, бути відомим носіям мови, що у випадку з немовними спеціальностями означає, що текст має бути взятий з перевіреного джерела, наприклад, наукового журналу;

- *методичні* – співвіднесеність проблематики текстів з фоновими знаннями студентів з фахових дисциплін, відповідність складності текстів рівню знань студентів, автентичність тексту та наявність графічно-зображального елементу тексту для навчання інформаційних трансформацій;

- *лінгвостилістичні* – відбір текстів за жанровою домінантою, представленість фахової термінології. Тексти повинні підбиратися в згідно з програмою, тому вони мають містити тематичну лексику і типові для певного жанру граматичні явища;

- *особистісно-орієнтовані* – відповідність відібраного тексту інтересам студентів та їх професійним потребам. Зміст фахових текстів повинен виявляти мотивацію студентів, пробуджувати зацікавленість до читання. Якщо зміст текстових матеріалів відповідає професійним інтересам і пізнавальним потребам студентів, то це позитивно впливає на якість засвоєння вміщеної у них фахової інформації. Тексти, що вивчаються повинні сприяти самовираженню студентів, що здійснюється через говоріння або письмо, тобто не має прямого відношення до читання [3, с. 6-7].

Думки методистів щодо використання науково-популярних текстів поряд з науковими різняться. Під науково-популярною літературою слідом за А.Гризуліною ми розуміємо наукову за змістом літературу, що є популярною за формою викладення матеріалу і за поставленими перед нею цілями поширення знань про досягнення науки та техніки [1, с. 10]. У будь-якому разі, в першу чергу слід зважати на лексико-семантичні зв'язки. Оскільки текст зазвичай присвячений певній тематиці, він має містити слова, вирази, ідіоматичні вирази, необхідні для опису даної теми.

Одним із найважливіших особливостей професійно орієнтованого тексту є його автентичність. Автентичний текст визначається як текст, що являє собою оригінальний, взятий з іншомовного джерела, що не був створений у навчальних цілях [3, с. 8].

Аналізуючи роботу В.Ю.Паращук, можемо виділити критерії відбору автентичних текстів:

- концептуальний критерій – відображення професійної актуальності автентичних текстів;

- дидактичний критерій – навчальний і виховний потенціал текстів, які містять необхідні іншомовні факти і явища;

- сенситивний критерій – відповідність віковим та індивідуально-психологічним особливостям студентів;

- когнітивний критерій – освітня функція текстів повинна відповідати пізнавальним інтересам студентів [4, с. 61-62].

Більшість методистів вважає першочерговим використання автентичного текстового матеріалу, оскільки автентичність текстів гарантує читачеві занурення в реальні ситуації та в природні форми спілкування, а лінгвістична база текстів демонструє автентичний контекст уживання тих чи інших лексичних одиниць. О.Б.Тарнопольський зазначає, що тільки робота з автентичними текстами може привчити студентів до читання реальних, а не штучних іншомовних текстів у реальних умовах [3, с. 79].

Отже, при відборі текстів для професійно орієнтованого англомовного читання ми рекомендуємо притримуватися наступних критеріїв: предметно-наукові (спеціальна предметно-наукова направленість інформації тексту, інформативність, новизна), методичні (автентичність, посиленість), лінгвостилістичні та особистісно-орієнтовані (мотивація).

Подальшу перспективу дослідження ми вбачаємо в розробці комплексу вправ на формування та розвиток навичок і вмінь читання фахових текстів.

Література

1. Грызулина А.П. Обучение чтению научно-популярной литературы на английском языке: Учеб. Пособие / А.П.Грызулина – М.: Высш. школа, 1978. – 110 с.

2. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий ректорат українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю.Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

3. Кравчук Г.В. Методика навчання студентів технічних спеціальностей професійно орієнтованого англійського діалогічного мовлення на основі текстів науково-технічної реклами: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Г.В.Кравчук; Київ. нац. лінгвіст. ун-т. – К., 2010. – 23 с.
4. Паращук В.Ю. Використання автентичного тексту під час роботи над розмовною темою / В.Ю.Паращук // Іноземні мови в школі. – 1999. – № 2. – С. 61-65.
5. Серова Т.С. Обучение гибкому иноязычному профессионально ориентированому чтению в условиях деловой межкультурной коммуникации: монография / Т.С.Серова. – Пермь: Изд-во Пермского гос. техн. ун-та, 2009. – 242 с.
6. Тарнопольський О.Б. Методика навчання іншомовної мовленнєвої діяльності у вищому закладі освіти / О.Б.Тарнопольський. – К.: Фірма "Інкос", 2006. – 247 с.
7. English for Specific Purposes (ESP). National Curriculum for Universities. – Kyiv: British Council, Ukraine, 2005. – 107 p.

ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 373.2:81'233(072)

ФОРМУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ПОЧУТТЯ СОВІСТІ ЯК РЕГУЛЯТОРА ВЗАЄМИН

Бойко В.В., студентка факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Аніщук А.М.**, кафедра дошкільної освіти

У статті обґрунтовано проблему розвитку у дітей дошкільного віку почуття совісті, охарактеризовано систему формування у старших дошкільників почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин. Здійснено порівняльну характеристику рівнів сформованості у дітей почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин до формувального етапу експерименту та після нього.

Ключові слова: почуття совісті, міжособистісні взаємини, внутрішні етичні інстанції, моральна свідомість, моральні вчинки.

The article covers the problem of pre-school children development and the sense of conscience, describes the formation of conscience of senior pre-schools as a regulator of interpersonal relationship. The article carries out the comparative characteristic of children development levels of the sense of conscience as the regulator of interpersonal relationship both before and after the stage of experiment formation.

Key words: sense of conscience, interpersonal relationship, internally developed ethical instances, moral consciousness, moral actions.

Постановка проблеми. Виклики сьогодення вимагають від освітян більш пильної уваги до розвитку особистості дитини 5-7 років, її моральних та духовних цінностей. Сучасний дошкільник має бути не лише поінформованим, творчим та цілеспрямованим, а і вміти орієнтуватися у своїй поведінці на совість як внутрішню етичну інстанцію. Як зазначає О. Кононко, зачатки елементарної совісті, в основі якої лежить усунення суперечності між позитивним образом-Я як певної цілісності і ситуативним негативним образом своєї поведінки, закладаються в старшому дошкільному віці [2]. Тому одним з основних завдань освітньої лінії "Дитина в соціумі" за Програмою розвитку дитини дошкільного віку "Я у Світі" є "розвиток внутрішніх етичних інстанцій, совісті як регулятора взаємин"[3, с.187].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що проблема розвитку у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті вивчена недостатньо. Вона досліджувалась переважно в контексті інших проблем, а саме: виховання моральної поведінки (Є. Субботський, В. Сухомлинський), моральної саморегуляції (О. Безверхий), розвитку моральних почуттів (В. Демиденко), особистої відповідальності дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку (Т. Фасолько, Н. Стаднік) та особистісного становлення дітей старшого дошкільного віку (О. Кононко). Проблему виховання совістливості як внутрішнього механізму саморегуляції та корекції моральної поведінки дітей 5-10-річного віку вивчає Г. Хоріщенко.

Н. Стаднік та Т. Фасолько розглядають совість як вищу духовну інстанцію відповідальності дитячої особистості. На думку О. Кононко, совість базується на почуттях сорому і провини, виступає свідомою моральною відповідальністю за себе та інших, втілюється у почутті обов'язку і розвивається завдяки засвоєнню дошкільником моральних навичок поведінки, досвіду переживань успіху-неуспіху в діяльності та взаєминах з оточуючими, усвідомленню значущості правил соціальної поведінки [2]. Г. Хоріщенко вважає, що міра розвитку совісті старших дошкільників виявляється у совісній поведінці, основними показниками якої виступають: вміння дитини надавати перевагу безкорисливій допомозі партнеру по взаємодії; здатність брати на себе елементарні форми відповідальності за прийняте рішення, діяти незалежно від зовнішнього контролю дорослого, самостійно регулювати поведінку, діяти чесно та справедливо в різних життєвих ситуаціях [5].

Мета статті — коротка характеристика системи формування у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин. Завданнями даної статті є:

1) охарактеризувати систему роботи щодо розвитку у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин;

2) показати ефективність розробленої нами системи роботи.

Виклад основного матеріалу. Дитинство є особливим періодом у розвитку й становленні людської особистості. Особливо знаковим у цьому розумінні є старший дошкільний вік, оскільки у цей час відбувається формування механізмів саморозвитку - рефлексії, децентрації, совісті.

З метою вивчення проблеми розвитку у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин, на базі ДНЗ №1 "Рукавичка" міста Бахмача, нами був проведений констатувальний експеримент. За результатами констатувального етапу експерименту виявилось, що *достатнім* рівнем сформованості почуття совісті володіють 14% ЕГ та 17% КГ, *середнім* – 41% ЕГ та 44% КГ і *низьким* – 45% ЕГ та 39% КГ.

Результати *анкетування вихователів* дали змогу стверджувати, що педагоги даного дошкільного закладу недостатньо обізнані із закономірностями психічного розвитку дітей даного віку. Вони не використовують твори художньої літератури для поглиблення уявлень старших дошкільників про етичну категорію "совість", хоча у ході етичних бесід обговорюють з дітьми такі поняття як "совісна та безсовісна поведінка". Для розвитку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин, вони створюють реальні життєві ситуації, які, на їхню думку, є дуже ефективними.

Як показали результати дослідження, *батьки* не приділяють достатньої уваги для розвитку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин.

Здобуті результати попереднього етапу дослідження дозволяють говорити про те, що розвиток у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті буде ефективним, якщо забезпечити наступні *педагогічні умови*: використання художньої літератури як засобу поглиблення уявлень дошкільників про етичні категорії; залучення старших дошкільників до проведення етичних бесід; створення дорослими реальних життєвих ситуацій в процесі ігрової діяльності. Тому *мету* формувального експерименту ми вбачали у забезпеченні виділених нами педагогічних умов.

Нами було підібрано систему експериментальних матеріалів, частину з яких розроблено автором (підбір оповідань, казок, етичних бесід, розповідей, створення ситуацій морального вибору, пам'яток для батьків тощо). Решту експериментальних матеріалів запозичено у інших авторів і адаптовано до завдань нашого дослідження: розповіді про доброту, злість, гнів та образу, чуйність та байдужість (А. Аніщук) [1], графічна модель аналізу вчинку (Т. Фасолько) [4], ігри-тренінги (О. Кошелівська), проблемно-пошукові ситуації (О. Брежнєва), дидактичні розвивальні ігри-лото "Добре і погано" (видавництво "Ранок"). Система роботи була спрямована на розвиток у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин.

Для педагогів нами був підготовлений виступ на педагогічній раді на тему: "Розвиток у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин". *Мета* виступу: ознайомити педагогів з науковим визначенням поняття "совість", передумовами формування моральної свідомості; донести до їх розуміння значення формування почуття совісті у дітей старшого дошкільного віку. Розроблені методичні рекомендації.

Робота з батьками спрямовувалась на їхню педагогічну просвіту. З цією метою нами було підготовлено виступ на батьківських зборах на тему: "Розвиток почуття совісті у дітей старшого дошкільного віку", де було виділено базові якості, якими повинна володіти їхня дитина на кінець старшого дошкільного віку та систему роботи, яку можна проводити з дитиною вдома для формування почуття совісті. Крім того, нами були запропоновані пам'ятки для батьків з урахуванням рівня сформованості почуття совісті їхніх дітей, в яких були запропоновані форми та методи роботи з дошкільниками, які сприяли б розвитку у них почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин.

Завершальним етапом дипломної роботи був контрольний етап експерименту. *Мета* експерименту – здійснити порівняльну характеристику рівнів сформованості у старших дошкільників почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин до формувального етапу експерименту та після нього. Результати експерименту подано у таблиці 1.

За результатами анкетування вихователів можемо зробити висновок про підвищення рівня обізнаності педагогів щодо розвитку внутрішніх етичних інстанцій у старших дошкільників і, зокрема, почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин. Розширилась тематика творів художньої літератури, етичних бесід, ігор та вправ. Батьки також стали більше приділяти увагу дітям щодо обговорення моральних вчинків людей, акцентуючи увагу на категоріях "совісний" та "безсовісний", прислухатися до порад педагогів.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз рівнів сформованості почуття совісті у дітей старшого дошкільного віку як регулятора міжособистісних взаємин, %

Рівні	ЕГ- 22 дитини			КГ- 23 дитини		
	Конст. етап	Контр. етап	Динаміка	Конст. етап	Контр. етап	Динаміка
Достатній	14	27	+13	17	21	+4
Середній	41	50	+9	44	44	0
Низький	45	23	-22	39	35	-4

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, розроблена нами система роботи щодо розвитку у дітей старшого дошкільного віку почуття совісті як регулятора міжособистісних взаємин є ефективною, про що свідчить збільшення відсотків дошкільників з достатнім рівнем сформованості почуття совісті і зменшення з низьким.

Викладені у статті результати дослідження не розглядаються як вичерпні. Перспективними залишаються такі аспекти проблеми, як вивчення розвитку почуття совісті старших дошкільників різної статі, зв'язку проблеми розвитку почуття совісті з іншими проблемами розвитку дитячої особистості (розвиток здібностей, розумовий розвиток та ін..)

Література

1. Аніщук А.М. Мовлення як засіб самовираження старшого дошкільника: навч.-метод. посіб. для вихователів, практичних психологів, батьків та студ. дошк. від-нь пед. вишів / Антоніна Аніщук; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. - Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2013. - 113 с.
2. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід) / О.Л.Кононко – К.: Стило, 2000. – 336 с.
3. Програма розвитку дитини дошкільного віку "Я у Світі" (нова редакція): у 2 ч. Ч. II. Від трьох до шести (семи) років / О.П.Аксьонова, А.М.Аніщук, Л.В.Артемюк та ін.; наук. кер. О.Л.Кононко. – Київ: ТОВ "МЦФЕР– Україна", 2014. – 452 с.
4. Фасолько Т.С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Фасолько Тетяна Степанівна; Рівненський держ. педагогічний ін-т. - Рівне, 1999. – 209 с.
5. Хоріщенко Г.Г. Виховання совістливості в ранньому онтогенезі / Г.Г.Хоріщенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 8. – 392 с. – С. 225–228.

УДК 551.582 (477.51)

ОСОБЛИВОСТІ КОНСУЛЬТУВАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Безноженко М.В., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородський Р.Г.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

В даній статті автор теоретично аналізує основні особливості консультативної роботи соціального педагога з клієнтом. Зокрема, подано аналіз сутності та змісту соціально-педагогічної консультації, основні особливості протікання цього процесу, проблематика запитів у зверненнях до соціального педагога.

Сучасний стан соціально-економічного розвитку сучасного українського суспільства обумовив низку проблем у соціальних відносинах, зміну стереотипів життєдіяльності, невизначеність перспектив, зниження загальнокультурного рівня підростаючого покоління, дефіцит сприятливого соціального середовища для виховання дітей та молоді. Вирішення зазначених проблем потребують системного втручання в ці процеси соціальних педагогів, професійна діяльність яких реалізується у сфері допомоги людям. Соціально-педагогічна діяльність орієнтована на створення сприятливих умов соціалізації, сприяння всебічному розвитку особистості та задоволення її соціокультурних потреб, а також на допомогу особистості у вирішенні життєвих проблем та відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності.

Виходячи з актуальності обраної проблематики нашої наукової статті ми обрали за **мету** теоретично проаналізувати в ній особливості консультативної роботи соціального педагога з клієнтом.

Консультування як процес є предметом дослідження різних галузей наук і сфер людської діяльності: медичної (А.Айви, Б.Ворник, М.Бурно, Б.Карвасарський, О.Карагодіна, В.Макаров, В.Менделевич та ін.), психологічної – Г.Абрамова, С.Васьківська, С.Гледдинг, П.Горностай, А.Єлизаров, Р.Кочюнас, О.Красило О.Лютова-Робертс, В.Меновщиков Р.Мей, Р.Немов, В.Уоллес, А.Чернявська, та ін., соціально-педагогічної (Л.Завацька, А.Капська, Г.Раковська, В.Сорочинська, Харченко С.Я., Н.П.Краснова, Я.І.Юрків, Т.Шишковець та ін.), соціальної роботи – І.Грига, М.Гуліна, В.Лютый, Т.Семигіна.

Соціально-педагогічне консультування – це відносно нова галузь професійної діяльності соціального педагога, яка відносно недавно виділилася у якості самостійної сфери діяльності поряд з такими традиційними формами роботи як наукове дослідження, практична діяльність, викладання соціальної педагогіки, соціально- педагогічна корекція. Вона, без сумніву, потребує спеціальної, ретельної підготовки, котру не можна просто замінити знаннями та вміннями у вказаних вище областях, хоча для соціального педагога-практика вони необхідні.

Одним із провідних видів професійної діяльності соціального педагога є консультування. Але основною відмінністю взаємодії соціального педагога і клієнта є те, що при спілкуванні домінують суб'єкт-суб'єктні стосунки, які носять доброзичливий характер, при яких клієнт зберігає право на прийняття рішення. Тобто соціально-педагогічна діяльність спрямовується на допомогу клієнтові у розв'язанні його проблеми. При цьому соціальний педагог виконує роль радника, аніматора, психотерапевта, конфліктолога.

Консультування (від лат. *consultare* – радитися, а радитися, піклуватися) як особливий вид професійної діяльності міцно увійшов в культуру сучасного індустріального суспільства. Повсюдне поширення почалося з 60-х роках. XX сторіччя з створення перших асоціацій професійних консультантів. Консультативної роботою в тій чи іншій мірі займаються представники різних професій (психологи, лікарі, юристи, соціальні педагоги і працівники, вчителі, бізнес-консультанти, менеджери та ін.). Однак консультація соціального педагога відрізняється від консультації психолога і медика, тому носить назву соціально-педагогічна консультація.

Під консультуванням мається на увазі робота з індивідуумами і їх взаєминами, спрямована на розвиток, підтримку під час кризи, наставництво або рішення проблем.

Консультування є одним із напрямів роботи, у процесі якого допомагає клієнтові проаналізувати і зрозуміти сутність його важкої життєвої ситуації і запропонувати різноманітні варіанти, які можуть бути використані для розв'язання проблеми. За змістом соціальне консультування – це технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу на людину чи групу людей з метою відновлення і оптимізації соціальних функцій, розробки соціальних норм спілкування.

Методологічні основи консультування закладені у фундаментальних працях З.Фрейда, А.Адлера, К.Юнга, К.Роджерса та інших. В основу розроблених теорій консультування покладено механізми взаємодії людей, сприйняття та опанування інформацією.

Мета соціально-педагогічного консультування – культурно-продуктивна особа, що володіє почуттям перспективи, діє усвідомлено, здатна розробляти різні стратегії поведінки і здатна акумулювати ситуацію з різних точок зору [6, с. 281].

Консультування виконує різні функції: - надання порад та рекомендацій; - надання підтримки щодо прийняття рішення та розв'язання проблеми; - надання інформації, необхідної для прийняття рішення. У залежності від названих функцій існують різні види консультування: психотерапевтичне, педагогічне, організаційне, інформаційне.

У соціально-педагогічній діяльності сутність інформаційного консультування полягає в інформуванні об'єктів соціально-педагогічної допомоги про шляхи і засоби вирішення тих проблем, з якими вони звертаються до спеціальних установ.

Видами консультативної допомоги є контактне консультування, яке відбувається безпосередньо з клієнтом і дистанційне або заочне, яке передбачає спілкування з клієнтом по телефону чи засобами листування.

Найбільш ефективними методами і засобами соціально-педагогічного консультування є: регламентування, нормування, інструктування, приклад, наслідування, заохочення, переконання, критика, інформування, перегляд і аналіз відео- та аудіо-записів, творчих робіт, ситуацій, написання сценарію вирішення проблеми, рольова гра та ін. Зокрема інформування передбачає передачу інформації без оцінки клієнта, без урахування особливостей клієнта, але з урахуванням особливостей його проблеми. Тому потрібно надавати інформацію так, щоб клієнт якомога повніше усвідомив найважливіші аспекти й окремі деталі цієї інформації, яка йому необхідна з приводу звернення. Інформування передбачає виділення головного, посилення на нормативні документи авторитетних осіб, свідчення інших людей тощо.

Для поширення інформації використовується публіситі - прес посередництво, завдання якого є поширення інформації через засоби масової інформації. При цьому розробляється

прес-реліз за принципом розмови із обізнаним і доброзичливим співбесідником. Іноді організація пабліситі включає організацію відпочинку для різних соціальних груп, організацій. Можна встановити стенди з інформацією.

Соціальний педагог повинен усвідомлювати наявність певних перешкод (бар'єрів) у сприйнятті інформації. Ці перешкоди умовно можна розділити на три групи: фізичні, соціально-психологічні, особистісні. Найчастіше бар'єрами можуть стати: непристосоване приміщення, відволікання соціального педагога (телефонні дзвінки, виклики керівництва тощо), власні дії (перебирання речей, погляди на комп'ютер та інші), зосередження на інших речах (одязі та зовнішності клієнта ...), сенсорні та інтелектуальні обмеження (поганий слух тощо), обговорення інформації з іншими людьми, які можуть бути некомпетентними тощо. Такі бар'єри можуть призвести до викривлення інформації і втрати її первісного значення.

В своїй роботі соціальному педагогові потрібно дотримуватися правил подання інформації для клієнта: подавати інформацію у дозах, у межах означеної проблеми; не перевантажувати клієнта інформацією; обирати оптимальні способи надання кожного блоку інформації; визначати головне при наданні інформації; перевіряти, чи правильно зрозумів і засвоїв інформацію клієнт; основну інформацію потрібно повторювати у різній формі; повторювати та уточнювати запитання клієнта; повторювати та підсумовувати відповіді на запитання клієнта. Також при соціально-педагогічному консультуванні фахівець соціальної сфери повинен пам'ятати, що:

1. Для розв'язання проблеми клієнтові слід пропонувати декілька варіантів виходу із проблеми.

2. Давати не лише рекомендації, але й оцінку їх складності у виконанні. Клієнт повинен знати, чого буде вартий той чи інший варіант.

3. Потрібно пересвідчитися, що клієнт правильно зрозумів рекомендації.

4. Запропоновану рекомендацію клієнт повинен обирати самостійно.

5. У ході виконання рекомендації необхідно консультувати клієнта.

6. Клієнт може вносити зміни у хід процесу.

Соціальний педагог повинен вести облік проведення консультацій.

Отже, у процесі консультування соціальний педагог не повинен нав'язувати клієнтові своє розуміння проблеми, а домагатися максимальному розширенню свободи вибору варіанта розв'язання проблеми. Тому соціальний фахівець виступає медіатором (посередником) або фасилітатором (стимулятором) ресурсних можливостей клієнта [7]. Можна зазначити, що консультування в соціально-педагогічній діяльності розглядають як: різновид соціальної послуги; кваліфіковану пораду; технологію надання соціальної допомоги; окремий вид соціально-педагогічної діяльності; напрям соціальної допомоги; процес і засіб втручання спрямований на допомогу клієнту у вирішенні проблем пов'язаних з соціалізацією, оптимізацією соціальних функцій, соціальним вихованням, виробленням соціальних норм життєдіяльності і спілкування. Зважаючи на те, що більшість дослідників визначають консультативну діяльність саме через призму діяльнісного аспекту, ми в межах нашого дослідження будемо вважати консультативну діяльність одним із видів професійної діяльності фахівця соціальної педагогіки, що є різновидом соціальних послуг.

Розгляд консультативної діяльності як одного з видів професійної діяльності соціального педагога потребував деталізації сутності та особливостей діяльності консультанта як суб'єкта професійної взаємодії з клієнтом-об'єктом.

Консультант – це фахівець (компетентна особа), який здійснює консультативну діяльність з метою інформування, допомоги та підтримки у знаходженні шляхів вирішення проблемних ситуацій клієнта.

Клієнт, у практиці соціально-педагогічної діяльності, це особа, яка звернулася з проханням про допомогу до відповідної соціальної служби чи спеціаліста і користується їх послугами. У консультуванні клієнт виступає користувачем послуг та суб'єктом подолання власних проблем.

Консультативний процес обумовлений взаємодією консультанта і клієнта, що передбачає певний зміст. Взаємодія є процесом безпосереднього чи опосередкованого впливу різних об'єктів (суб'єктів) один на одного, взаємозалежний обмін діями, що характеризується взаємообумовленістю, причинно-наслідковим взаємозв'язком [2].

До основних проблем (запитів) соціально-педагогічного консультування можна віднести:

- вирішення проблем шкільної дезадаптації;
- діагностика і корекція поведінки, що відхиляється;
- організація спеціалізованої допомоги (психологічної, логопедичної, психотерапевтичної, юридичної);

- сприяння у вирішенні сімейних конфліктів, гармонізації дитячо-батьківських та подружніх відносин;
- сприяння в працевлаштуванні, оформленні пільг, субсидій, інвалідностей, матеріальної допомоги в кризовій ситуації;
- сприяння в наркологічній допомозі дітям, іншим членам сім'ї тощо. [6, с. 7-8].

Таким чином, консультування в соціально-педагогічній діяльності є процесом взаємодії соціального педагога і клієнта, що спрямований на допомогу у вирішенні різного типу проблем клієнта, зумовлює використання його особистісних і соціальних ресурсів та передбачає встановлення запиту, з'ясування причин виникнення проблеми, оптимізацію можливостей клієнта в пошуку шляхів її вирішення.

Соціальний педагог, який здійснює консультування клієнтів, повинен володіти теоретичними знаннями щодо технології консультування; знати специфіку роботи з різними категоріями клієнтів; уміти моделювати консультативний діалог відповідно до потреб і очікувань клієнта; вміти слухати, пояснювати, визначати пріоритетне в соціальній проблемі; аналізувати й узагальнювати, переконувати, стимулювати клієнта до комунікативної активності; регулювати динаміку консультативного діалогу; вміти швидко знаходити ефективний шлях вирішення проблеми клієнта.

Для того, щоб ефективно здійснювати консультативну взаємодію, соціальний педагог має володіти такими особистісними якостями, як: емпатія, повага до клієнта, доброзичливість, відкритість, емоційна стабільність, інтегративність мислення, педагогічний такт, конкретність, чіткість, рефлексія. Однією з вимог до особистісних якостей консультанта Р.Мей зазначає "особисту привабливість", яку визначає як "зворотний бік зацікавленості в людях і задоволення від спілкування з ними" [2]. Це положення підтверджується думками науковців, зокрема Л.Завацькою, А.Капською, Є.Холостовою.

Розглядаючи соціально-педагогічну консультацію, сучасні науковці виділяють різні види консультативної діяльності соціального педагога. Заслужує особливої уваги науковий підхід Н.Нікітіної і М.Глухової, щодо класифікації видів консультативної допомоги. Так, зокрема, за об'єктом консультування дослідниці визначають індивідуальне, групове, сімейне; за віковими показниками (консультування дітей і дорослих); за критерієм контакту з клієнтом (очне, заочне); за змістом запиту клієнта (сімейне, інтимно-особистісне, психологічне, юридичне, медичне, ділове, соціально-педагогічне). Крім того, предметом соціально-педагогічного консультування визначено: вирішення проблем шкільної дезадаптації; діагностика і корекція відхилень у поведінці; сприяння у працевлаштуванні, оформленні пільг, субсидій, матеріальної допомоги; сприяння в наркологічній допомозі дітям, підліткам, молоді, членам їх сім'ї [3].

В.Сорочинська в професійній діяльності соціального педагога визначає такі види консультування, як: інтимно-особистісне (взаємини з близькими, особистісні проблеми, статеві тощо); сімейне (з проблем сімейного неблагополуччя); психолого-педагогічне (з проблем навчання і виховання дітей, взаємостосунків з учителями, професійного вибору); ділове (з питань професійного становлення, взаємин у трудовому колективі). На її думку, кожний вид консультування передбачає визначення конкретних завдань, зокрема: уточнення проблеми клієнта, інформування клієнта про реальний ступінь її серйозності, вивчення особистості клієнта з метою з'ясування його можливостей самостійного подолання проблеми, вироблення стратегічної лінії подальших дій клієнта, психопрофілактика, запобігання можливих подальших життєвих ускладнень аналогічного типу [5].

Функціональний підхід до класифікації видів соціально-педагогічного консультування пропонує Л.Завацька. Дослідниця визначає такі групи консультування: інформаційне (інформування об'єктів соціально-педагогічної допомоги про шляхи і засоби вирішення проблем), психотерапевтичне (використання психотерапевтичних засобів з метою допомоги клієнту у вирішенні соціальних проблем), педагогічне (форма виховного впливу соціального педагога в роботі з дітьми та молоддю), організаційне (визначення і прийняття організаційних рішень і координація зусиль суб'єктів соціально-виховної діяльності, а також об'єктів соціально-педагогічної допомоги) [1].

Г.Раковська пропонує класифікацію видів соціально-педагогічної консультативної допомоги, визначаючи такі, як: соціально-інформаційна (спрямована на забезпечення клієнтів інформацією з питань соціального захисту, допомоги і підтримки, а також діяльності соціально-педагогічних служб і спектру їх послуг); соціально-правова (направлена на дотримання прав людини, сприяння в реалізації правових гарантій, соціальне виховання дітей; з житлово-побутових, сімейно-шлюбних та інших питань); соціально-реабілітаційна (передбачає надання реабілітаційних послуг у закладах з відновлення психологічного, морального, фізичного здоров'я); соціально-психологічна (спрямована на відтворення сприятливого мікроклімату в сім'ї і

мікросоціумі, усунення негативних впливів і труднощів взаємостосунків із оточуючими, сприяння особистісному й професійному самовизначенню); соціально-педагогічна (спрямована на створення необхідних умов для реалізації прав батьків на виховання дітей, усунення педагогічних помилок і конфліктних ситуацій у взаємостосунках, забезпечення виховання дітей у сім'ях груп ризику) [4].

На основі узагальнення класифікацій видів та напрямів консультативної діяльності соціального педагога ми здійснили спробу визначити загальний підхід до класифікаційних ознак та видів соціально-педагогічного консультування, а саме:

- за кількістю клієнтів консультування: індивідуальне, групове;
- за тривалістю: короткотермінове (одноразове), довготермінове (проводиться протягом кількох зустрічей), оперативне (швидко скоординоване);
- за видами контакту: очне (безпосередній контакт), заочне чи дистанційне (телефонне консультування, переписка);
- за місцем проведення (кабінетне, вуличне);
- за джерелом передачі інформації (вербальне і невербальне (інформаційні стенди);
- за віком клієнтів: консультування дітей, підлітків, молоді, людей похилого віку;
- за змістом проблеми: інтимно-особистісне, соціально-правове, психолого-педагогічне;
- за функціями: інформаційне, підтримуюче, посередницьке, організаційне.

Крім того, здійснений нами аналіз сутності та класифікації видів консультативної діяльності соціального педагога дозволив визначити ще одну класифікаційну ознаку, а саме – заклад, в якому відбувається консультування. Встановлено, що консультативна діяльність соціального педагога реалізується в закладах освіти, громадських організаціях, центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спеціалізованих центрах (реабілітаційних центрах, центрах зайнятості, соціальних гуртожитках, кризових центрах тощо). Соціально-педагогічне консультування містить елементи інших напрямів консультативної діяльності, зокрема, юридичного, психологічного та соціального менеджменту.

Отже, на основі аналізу наукових підходів щодо визначення сутності "консультування", його специфіки в соціально-педагогічній діяльності можна спробувати дати визначення "консультативної діяльності соціального педагога" як організований процес комунікативної взаємодії суб'єктів консультування, під час якого соціальний педагог здійснює інформування, психолого-педагогічну підтримку для задоволення запиту чи вирішення проблеми клієнта. Консультування в діяльності соціального педагога може бути засобом втручання в життя клієнта, що орієнтований на стимулювання його до саморозвитку, змін у поведінці та способах життєдіяльності.

Крім того, важливо зазначити, що в якій би формі не здійснювалось консультування в соціально-педагогічній діяльності, йому притаманна одна загальна характеристика – спрямованість на індивіда, допомога у вирішенні особистісних проблем, подолання кризових станів, переадресація до установ, де зможуть надати кваліфіковану допомогу, орієнтація в змісті та формах надання соціальних послуг.

Література

1. Завацька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога: навч. посіб. [для вищ. навч. закл.] / Завацька Л.М. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2008. – 240 с.
2. Мей Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать духовное здоровье / Ролло Мэй ; пер. с англ. М.Будыниной, Г.Примочкиной. – М.: Апрель Пресс : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 172.
3. Никитина Н.И. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособ. [для студ. пед. училищ и колледжей, обучающихся по специальности "соц. педагогика"] / Н.И.Никитина, М.Ф.Глухова. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – С. 79.
4. Раковская Г.Н. Социально-педагогические условия развития доверительного взаимодействия субъектов консультирования: дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Раковская Галина Николаевна. – Оренбург, 2000. – С. 13.
5. Сорочинська В.Є. Організація роботи соціального педагога: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закладів] / Сорочинська В.Є. – К.: Кондор, 2005. – С. 111.
6. Соціально-педагогічне консультування: наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.Я.Харченко, Н.П.Краснова, Я.І.Юрків; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". – Луганськ: Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2011. – 403 с.
7. Шевців З.М. Основи соціально-педагогічної діяльності [Текст]: навч. посіб. / З.М.Шевців; [рец.: Р.В.Павелків, С.В.Лісова, М.М.Філоненко]. – К. : Центр учб. л-ри, 2012. – 246 с.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ, ЙОГО СКЛАДОВІ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'Я

Бондар І.В., студентка IV курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

У даній статті розглядається питання про здоровий спосіб життя та його складові, його значення для формування здоров'я в учнів початкової школи.

Ключові поняття: здоровий спосіб життя, учні початкових класів, здоров'я та складові здоров'я.

Актуальність теми полягає у тому, щоб прищепити любов до здорового способу життя учням. На сьогодні це питання стоїть досить гостро, адже вони – майбутнє нашої країни. Потрібно навчити та показати дітям приклад, як у сучасному світі можливо вести здоровий спосіб життя, проінформувати про його значення та роль.

Здоров'я – це норма і краса. У Конституції Всесвітньої організації охорони здоров'я записано, що здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад.

Проблема збереження, зміцнення і відтворення здоров'я особистості розглядається з різних наукових позицій у працях філософів, медиків, психологів, соціологів, педагогів. Теоретико-методологічні засади цих питань сформульовано у працях А.Г.Здравомислова, Л.П.Сущенко та ін. Формування здорового способу життя засобами фізичного виховання досліджували В.Г.Ареф'єв, Л.Д.Гурман, О.Д.Дубогай та інші. Психолого-педагогічні аспекти виховання здорового способу життя дітей і молоді розглянуті в дослідженнях Т.Є.Бойченко, Г.П.Голобородько, Ю.Т.Похолінчука.

Мета статті – довести важливість формування здорового способу життя учнів початкових класів.

Сьогодні здоров'я розглядається як стан повного фізичного, духовного, психічного та соціального благополуччя людини.

На думку академіка Ю.П.Лісіцина, "здоров'я людини не може зводитися лише до констатації відсутності хвороб, недомогання, дискомфорту, воно – стан, що дозволяє людині вести зручне у своїй свободі життя, повноцінно виконувати властиві людині функції, перш за все трудові, вести здоровий спосіб життя, тобто відчувати душевне, фізичне та соціальне благополуччя" [1].

Аналіз наукової та методичної літератури свідчить, що витоки уявлень про шляхи й засоби збереження та зміцнення здоров'я виникли в глибокій давнині. Вже в Стародавній Індії, за шість століть до н.е., у Ведах сформульовано основні принципи дотримання здорового способу життя, подано розумні поради щодо збереження здоров'я людини.

Як самостійна наукова категорія, спосіб життя вперше була введена К.О. Абульхановою-Славською. За її визначенням, поняття "спосіб життя" відображає і виражає тип життєдіяльності людей, що складається під впливом як об'єктивних умов, так і внутрішніх спонукальних сил [4].

За твердженням фахівців ВООЗ, здоров'я на 50 – 55% залежить від способу життя, на 20% – від спадковості, на 20 – 25% – від стану навколишнього середовища (довкілля) і на 8 – 12% – від роботи системи охорони здоров'я [6].

Статистика свідчить, що найбільша частка вкладу в здоров'я припадає на спосіб життя. Звідси можна вважати, що головною лінією формування і зміцнення здоров'я є ЗСЖ.

Спосіб життя – це сукупність стійких форм життєдіяльності людини, які визначають її життєвий шлях. Це – сукупність її звичок. Якщо людина з дитинства постійно й наполегливо дбає про своє здоров'я, вона в основу своєї життєдіяльності закладає корисні звички, навички, поведінку, спосіб мислення, сприйняття оточуючих і себе, які й визначають основний її напрямок – шлях здоров'я.

Виділяють такі складові: фізична, психічна (розумова), соціальна (суспільна) і духовна. Всі ці складові невід'ємні одна від одної, вони тісно взаємопов'язані і саме разом, у сукупності визначають стан здоров'я людини.

До сфери фізичного здоров'я включають такі чинники, як індивідуальні особливості анатомічної будови тіла, перебігу фізіологічних функцій організму в різних умовах спокою, руху, довкілля, генетичної спадщини, рівня фізичного розвитку органів і систем організму [3].

До сфери психологічного здоров'я відноситься, такі критерії, як рівень розвитку психічних процесів, ступінь регуляції діяльності емоційно-вольовою сферою [3].

Соціальний компонент характеризується ступенем соціальної адаптації людини в суспільстві, наявністю передумов для всебічної і довгострокової активності в соціумі [3].

Духовне здоров'я залежить від духовного світу особистості, зокрема складових духовної культури людства – освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики [3].

Розглянувши основні критерії ЗСЖ, можна підвести підсумки. ЗСЖ – це сукупність профілактичних заходів, спрямованих на запобігання захворювань, зміцнення всіх систем організму і поліпшення загального самопочуття людини. До складових ЗСЖ включають різноманітні елементи, що стосуються всіх сфер здоров'я. Найважливіші з них – харчування, побут, умови праці, рухова активність, гігієна, ведення способу життя. Для ствернення здоров'я необхідно як розширення уявлень про здоров'я і хвороби, так і уміле використання всього спектра факторів, що впливають на різні складові здоров'я.

Збереження і зміцнення здоров'я дітей – одне з головних стратегічних завдань країни. Воно регламентується і забезпечується різними нормативно-правовими документами.

Формування ЗСЖ у дітей передбачає: по-перше – вивчення уявлень учнів про ЗСЖ та розробку методів оцінки здоров'я індивіда; по-друге – формування свідомості та культури ЗСЖ; по-третє – розробку методик навчання учнів ЗСЖ; по-четверте – впровадження соціальних програм культивування ЗСЖ та збереження здоров'я; по-п'яте – розробку та впровадження системи скринінгу і моніторингу ЗСЖ учнів.

Завданням кожного навчального закладу має бути забезпечення ЗСЖ всього шкільного колективу завдяки створенню такого середовища, яке б сприяло зміцненню здоров'я всіх його членів.

Вчений Г.М.Соловійов, виділив п'ять основних напрямків виховання культури ЗСЖ: формування знань та інтелектуальних здібностей; мотиваційно-ціннісних орієнтацій; фізичної культури; соціально-духовних цінностей; прилучення до оздоровчої діяльності [12].

Отже, навчання здоров'ю, на перший погляд, – простий процес. Адже зараз є так багато інформації про здоров'я, про засоби його зміцнення. Цьому можна вчитися в школі, від батьків і друзів, читаючи книжки і газети, слухаючи радіо- і телепередачі. Але навчитися цьому людина може лише сама. Ось тут і виявляється позитивна щодо здоров'я культура людини, її мотивація, настанова на життя, розуміння сутності зворотних зв'язків при оцінюванні дії чинників здоров'я і нездоров'я. Видатний український фізіолог академік Олександр Богомолець зазначав: "Уміння продовжувати життя – це, насамперед, уміння не скорочувати його".

Здоров'я людини передбачає збереження й розвиток її психічних і фізіологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності за максимальної тривалості життя.

Конституцією України життя та здоров'я людини визнані найвищими соціальними цінностями. Здоров'я населення вважається головним критерієм доцільності та ефективності всіх без винятку сфер діяльності держави.

З метою реалізації завдання формування в учнів навичок здорового способу життя вчителю необхідно використовувати такі форми організації превентивного виховання:

- ❖ заняття з охорони та безпеки життєдіяльності учнів;
- ❖ гурткові заняття;
- ❖ анкетування, тестування;
- ❖ дні, тижні здоров'я та профілактики шкідливих звичок;
- ❖ колективні творчі справи; конкурси малюнків, творів;
- ❖ родинні свята та свята здоров'я;
- ❖ рольові ігри, вікторини, ігрові програми;
- ❖ екскурсії та походи по рідному краю;
- ❖ години спілкування на свіжому повітрі;
- ❖ круглі столи;
- ❖ регулярне оновлення настінної інформації;
- ❖ перегляд та обговорення фільмів;
- ❖ використання елементів народної педагогіки (прислів'я, приказки, народні рухливі ігри, фізична культура козаків тощо);
- ❖ співпраця з батьками учнів з питань формування культури їхнього здоров'я та здоров'я їхніх дітей;
- ❖ розробка пам'яток тощо.

Провівши дослідження, можна зробити висновки, що більша частина учнів намагаються дбати про своє здоров'я, вести здоровий спосіб життя, слідувати правилам які допомагають підтримувати здоров'я, намагаються рухатися протягом дня, не сидіти на місці довгий проміжок часу. Також в загальному більшість батьків дотримуються нормального режиму харчування: щільний сніданок, обід із трьох страв, полудень і скромна вечеря, інколи роблять зарядку,

використовують вихідні дні для активного відпочинку (походів і занять спортом (як мінімум два рази на місяць), оцінюють свою успішність високим рівнем, добре сплять в ночі, іноді хворіють, не страждають хронічними захворюваннями, часто дотримуються правильного режиму дня, іноді втомлюються дуже сильно, захоплюються спортом, не палять, не вживають спиртне та п'ють кави не більше однієї чашки на день.

Отже, формуючи культуру здоров'я учнів, вчитель повинен допомогти їм усвідомити важливість розумного, дбайливого ставлення до власного здоров'я, прищепити почуття відповідальності, розуміння, що саме здоров'я визначає якість життя; формувати прагнення бути здоровим; сприяти засвоєнню системи знань і практичних навичок здорового способу життя та безпечної поведінки. Сучасні діти повинні усвідомлювати, що майбутнє кожного, як і держави в цілому, – за здоровими поколіннями, адже тільки фізично і морально здорова людина здатна творити і приносити користь собі та іншим людям.

Література

1. Капилевич Л.В. Здоровье и здоровый образ жизни: учебное пособие / Л.В.Капилевич, В.И.Андреев – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2008. – 102 с.
2. Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье: [2-е изд.] / И.И.Брехман. – М.: Фис, 1990. – 208 с.
3. Бобрицька В.І. Валеологія: Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти: В 2 ч. / В.І.Бобрицька, М.В.Гриньова та ін.; за ред. В.І.Бобрицької. – Полтава: Скайтек, 2000. – Ч. I. – 146 с.
4. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А.Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
5. Суценок Л.П. Историчний аспект становлення поняття "здоровий спосіб життя" людини у давньому світі та середніх віках // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з валеології "Формування, збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління як обов'язковий компонент системи національної освіти". – К.: ІЗМН, 1999.
6. Ващенко О.М. Историчний аспект розвитку проблеми виховання здорового способу життя // Початкова школа. – 2003. – №5. – С. 44 – 47.
7. Смоляр В.І. Основні тенденції в харчуванні населення України // Проблеми харчування. – 2007. – №4. – С. 3.
8. Москаленко В.Ф. Фактичний стан харчування населення України та заходи щодо його поліпшення // Журнал АМН України. – 2002. – №4, Т.8. – С. 28 – 35.
9. Як бути здоровим (із закордонного досвіду навчання принципам здорового способу життя). – М.: Медицина, 1990. – С.84 – 86.
10. Книга про здоров'я: Збірник / Упоряд.: Ю.В.Махотін, О.В.Карєва, Т.М.Лосєва. Під. Ред. Ю.П.Лісіцина. – М.: Медицина, 1998. – С.285 – 286.
11. Желева О.І. Формування навичок здорового способу життя: метод. посіб. – Золотоноша, 2014. – 147 с.
12. Быкова Н.Г. Формирование культуры здорового образа жизни детей. Дис.. канд. пед. наук. – Ставрополь, 2005. – 120 с.

УДК 37.014.63

ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ СТАНУ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В ЗНЗ

Вітман І.В., магістрант факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

Актуальність теми. Становлення та розвиток України, як демократичної держави, модернізація національної системи освіти підносять у ранг пріоритетних проблему інноваційної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. У Національній доктрині розвитку освіти серед пріоритетів державної політики визначено розробку і здійснення освітніх інновацій, що якісно змінюють мету, зміст, структуру, форми, методи, засоби, технології навчання, виховання й управління. Проте керівники ЗНЗ недостатньо підготовлені до управління інноваційною діяльністю, слабо орієнтуються у пошуку шляхів залучення інвестицій, недостатньо розуміють необхідність модернізації навчально-виховного й управлінського процесів, зумовлених сучасною нормативно-правовою базою забезпечення загальної середньої освіти та оновленим змістом.

Мета статті – вивчити готовність керівників ЗНЗ до управління інноваційною діяльністю в сучасних реформаційних умовах.

В експерименті брали участь 6 директорів та 12 заступників директорів ЗОШ I-III ступенів м. Ніжина: №1 (директор Піменова Світлана Петрівна), №3 (директор Пушкіна Вікторія Володимирівна), №5 (директор Мартинова Лариса Віталіївна), №7 (директор Кутовець Анатолій Федорович), №9 (директор Рибак Володимир Петрович), №10 (директора Мисник Ольга Миколаївна).

Вивчення стану здійсненні інноваційної діяльності в ЗНЗ здійснювалося шляхом аналізу ділової документації. З'ясовано, що діяльність ЗНЗ регламентується річним планом роботи, який розробляється відповідно до Закону України "Про загальну середню освіту" та Листа МОН України №522 від 07.11.2000 "Про затвердження Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності".

У ході вивчення документації ми з'ясували, що здебільшого у загальноосвітніх навчальних закладах інноваційна діяльність ведеться в таких напрямках:

- апробація вітчизняних і світових освітніх та педагогічних інновацій;
- апробація інновацій, розроблених у ході експериментальної роботи регіонального рівня;
- розробка й експериментальна перевірка продуктивності й можливості застосування освітніх і педагогічних інновацій;
- застосування освітніх і педагогічних інновацій.

За допомогою методу педагогічного консиліуму нами визначався модернізований зміст, форми і методи управлінської діяльності керівника ЗНЗ. Для цього керівникам ЗНЗ пропонувалось відповісти на запитання анкети 1.

У результаті обробки анкетних даних з'ясовано, що респонденти погодились з тим, що для суттєвого підвищення якості: навчального процесу найбільш впливовими є інновації, які привносять зміни у: зміст навчання – 11,1%; форми навчання – 22,2%; методи навчання – 38,9%; засоби навчання – 27,8%; виховного процесу – у зміст виховання – 27,5%; форми виховання – 44,4%; методи виховання – 11,1%; засоби виховання – 16,7%; управлінського процесу – у зміст управління – 50%; форми управління – 22,2% ; методи управління – 16,7%; засоби управління – 11,1%.

Щодо підвищення результативності управлінського процесу в ЗНЗ, то ці дані підтверджують факт недостатньої підготовки керівників до застосування ними інноваційних управлінських форм, методів і засобів. З'ясовано, що лише 11,1% респондентів вказали на постійне користування комп'ютером в управлінні; на застосування соціальних і психологічних методів заохочення в управлінні – 66,7%, економічних методів заохочення – 22,2%.

Методом ранжирування складових наукових основ управління соціальними системами керівники ЗНЗ визначили такі пріоритети:

- серед наукових підходів – системний, гуманістичний, синергетичний підхід; далі в рейтингу розмістились – глобалістичний, діалектичний, ситуаційний;
- серед наукових принципів в управлінні – демократичність, відкритість, інноваційність; далі – національна спрямованість, інтенсифікація, оптимізація, систематизація, диференціація;
- серед управлінських функцій: прийняття управлінського рішення, облік і контроль;
- серед форм управління – інструкція і нормативи (нормативні розпорядчо-адміністративні); наказ і розпорядження (індивідуальні розпорядчо-адміністративні); далі – рішення ради засновників, рішення інвестиційної ради, рішення педагогічної ради (дорадчо-адміністративні);
- серед методів управління – групова бесіда, інструктаж (вербальні); далі – моніторинг діяльності (дослідницькі); таблична чи графічна інформація (ілюстративно-показникові);
- серед засобів управління – телефони; далі – комп'ютери.

Щодо синергетичного підходу в управлінні ЗНЗ, то про нього знають – 11,1% респондентів; про принцип інноваційності – 16,7%; про адміністративно-розпорядчі форми управління – 44,4%; про психологічні і соціальні методи управління – 27,8 %.

Запитання анкети №2 були спрямовані на вивчення мотиваційно-творчої активності і спрямованості керівника ЗНЗ на управління інноваційною діяльністю.

У результаті обробки анкетних даних було з'ясовано, що: 44,5 % респондентів виявляють бажання застосовувати освітні інновації у ЗНЗ; уміють написати інноваційні проекти – 16,7% респондентів, виявляють потребу в оновленні управлінських функцій – 27,8% опитаних; можливість до реалізації інноваційного освітнього проекту чи програми на міжнародному рівні виявило лише 11,1% опитаних, на регіональному рівні – 27,8%, решта 61,1% не готова до таких дій. Щодо володіння умінями підготувати наказ по школі про впровадження відповідної освітньої інновації виявила більшість (83,4%) респондентів.

Питання запропонованої нами анкети №3 передбачали отримання відповідей, які б дозволили вивчити інтелектуально-творчу компоненту творчих здібностей особистості керівника ЗНЗ. Результати анкетування представлено у Таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл відповідей директорів та їх заступників на запитання анкети

Номер питання	Відповіді					
	Так		Ні		Частково	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	5	27,8	4	22,2	9	50,0
2	6	33,4	2	11,	10	55,5
3	4	22,2	3	16,7	11	61,1
4	6	33,4	2	11,1	10	55,5
5	5	27,8	5	27,8	8	44,4
6	7	38,9	4	22,2	7	38,9
7	4	22,2	8	44,4	6	33,4

Володіння керівниками знаннями сутності інноваційної діяльності, її змісту і форм визначалося методом незакінчених речень. Директорам та їх заступникам було запропоновано продовжити речення: "Інноваційна діяльність – це....."; "Зміст інноваційної діяльності включає....."; "Управління інноваційною діяльністю здійснюється в наступних формах....."; "Готовність керівника до управління інноваційною діяльністю передбачає...".

Використання зазначеного вище методу та аналіз отриманих даних дали можливість встановити, що тільки 11 осіб (61,1%) із числа опитаних відносно вірно орієнтовані в сутності і змісті інноваційної діяльності, а 7 (38,9%) респондентів називають окремі її елементи.

Щодо якості результатів успішності, то з'ясовано наступне. Керівники ЗНЗ не знають: хто такий "інноваційний менеджер" – 55,5%; які форми і методи управління інноваційною діяльністю ЗНЗ є найбільш оптимальними – 38,9%; що означає "якісно (ефективно) управляти інноваційною діяльністю" – 66,7%; що таке "інноваційні технології управління" – 44,4%.

Проведений якісний аналіз здійснення інноваційної діяльності в ЗНЗ свідчить, що 33,4% керівників шкіл вважають однією з причин її виникнення зміну політичного устрою в державі (поява відповідної нормативно-правової бази освіти); 33,4% – розвиток ринкових відносин у суспільстві (потреба бути конкурентоспроможним); 22,2 % – розшарування суспільства на класи (потреба надавати допомогу вчителям поза державного асигнування). У 16,7% ЗНЗ створено спеціальні фонди стимулювання педагогічних працівників за інноваційні нововведення; 11,1% – здійснюють інноваційну діяльність із залученням різних додаткових інвестицій; 72,2 % – ведуть системну науково-дослідну роботу на громадських засадах.

Ми вважали за доцільне виявити (з'ясовано під час особистих бесід) типові помилки, що зустрічаються в процесі управління інноваційною діяльністю в ЗНЗ. У таблиці 2 наведено перелік таких помилок в управлінні інноваційною діяльністю у навчальному закладі, вказані рекомендації щодо їх усунення.

Таблиця 1

Помилки в управлінні інноваційною діяльністю та шляхи їх усунення

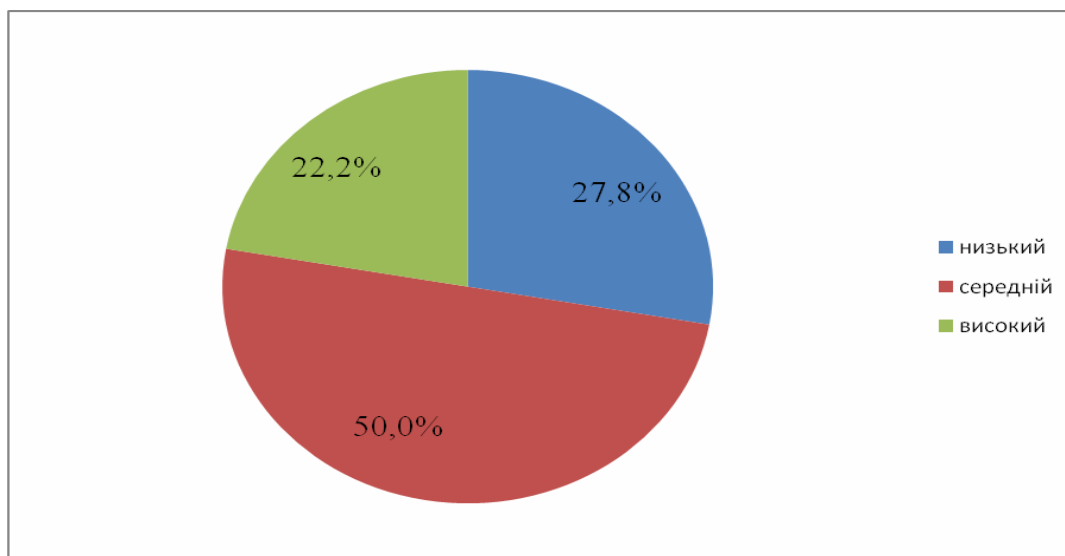
Типові помилки в управлінні інноваційною діяльністю	Шляхи усунення помилок в управлінні інноваційною діяльністю
<p><i>Опір нововведенням з боку педагогічного колективу закладу освіти виникає тоді, коли:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – не пояснені цілі змін; – педагоги не брали участі у плануванні нововведень; – традиції та звичний стиль роботи невмотивовано відкинуті; – зміни пояснені, але інформація щодо них неповна, не з'ясована сутність змін; – педагогам здається, що під час підготовки перетворень припустилися помилок. <p><i>Ситуація загострюється, коли:</i></p>	<p><i>Щоб залучити вчителів до творчо-пошукової та інноваційної діяльності, керівнику необхідно знати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – зовнішні стимули, пов'язані з матеріальною винагородою; – мотиви зовнішнього самоутвердження (через оцінку оточуючих); – професійні мотиви, самооцінку; – мотиви особистої самореалізації; – мотиви творчості. <p><i>Основні засоби подолання опору педагогів щодо впровадження змін:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – освіта та консультування;

<ul style="list-style-type: none"> – є загроза зниження заробітної плати, зняття з посади; – нововведення загрожують різким зростанням обсягу роботи; – ініціатор нововведень не користується авторитетом; – педагоги не розуміють, яким чином нововведення розв'яже наявні проблеми. 	<ul style="list-style-type: none"> – залучення педагогів до участі у розробленні планів; – своєчасна допомога та підтримка; – переговори та укладення угод спільної діяльності; – надання пріоритетної ролі тому, хто чинить опір; – спонукання, переконання; – власний приклад творчої діяльності.
---	---

Результати констатувального експерименту наведені в діаграмі.

Таблиця 3

Рівні готовності керівників до управління інноваційною діяльністю в ЗНЗ

Результати проведених методик свідчать, що більшість респондентів перебуває на середньому (50,0%) та низькому (27,8%) рівнях готовності до управління інноваційною діяльністю в ЗНЗ. Виявились практично відсутніми керівники ЗНЗ, які б: володіли теоретичними основами педагогічної інноватики й менеджменту освітніх інновацій; чітко пов'язували стратегію розвитку загальноосвітнього навчального закладу із застосуванням педагогічних інновацій й управлінням інноваційною діяльністю; глибоко усвідомлювали свою управлінську місію на етапі суттєвих політичних, економічних і соціальних змін, що відбуваються у суспільстві і державі.

Отже, за результатами дослідження можна стверджувати про необхідність цілеспрямованого науково-методичного супроводу інноваційної діяльності у загальноосвітньому навчальному закладі, який передбачає створення відповідних соціально-педагогічних, організаційно-педагогічних та психолого-педагогічних умов інноваційного пошуку. Це свідчить про необхідність розробки системи роботи з керівними кадрами ЗНЗ, яка б вплинула на якість управлінської кваліфікації керівника та результативність його діяльності.

Література

1. Даниленко Л.І. Управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: [Монографія]./ Л.І.Даниленко – К.: Міленіум, 2004.– 358 с.
2. Закон України "Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
3. Малихіна В.М. Аналіз стану та особливостей організаційно-методичного забезпечення інноваційної діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах в умовах великого міста / В.М.Малихіна // Педагогіка та психологія: [Зб. наук. Праць]. – Харків: Курсор, 2004. – Вип. 26. – Ч. 1. – С.53 – 59.

ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Висовень А.С., магістрантка факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Дубровська Л.О.**, кафедра педагогіки

У даній статті розглядається вплив інтерактивного навчання на учнів початкової школи, важливість його використання, ефективність та способи застосування інтерактивних методів.

Ключові поняття: інтерактивне навчання, учні початкових класів, інтерактивні технології.

Вивчення використання інтерактивних технологій навчання є актуальним в наш час. Прискорення темпу життя, великий потік знань, що впливає на сучасну людину, потребує від неї вміння швидко знаходити необхідне рішення, використовуючи для цього пошукові методи, користуючись великою кількістю різноманітних джерел інформації. У зв'язку з цим, серед традиційних форм та методик навчання, у педагогічній практиці все частіше використовуються інтерактивні методи.

Процес навчання в сучасній школі потребує напруженої розумової роботи дитини та її власної активної участі в цьому процесі. Пояснення і демонстрація самі по собі ніколи не дадуть справжніх, стійких знань. Цього можна досягти тільки за допомогою активного (інтерактивного) навчання.

Інтерактивні методи навчання створюють необхідні умови для становлення й розвитку компетентностей учнів, розвитку і виховання особистості активних громадян з відповідною системою цінностей.

Метою статті ми визначаємо довести важливість використання інтерактивного навчання в початковій школі.

Слово "інтерактив" прийшло до нас з англійської мови від слова "inter" взаємний і "act" діяти. Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачену ціль – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчує свою успішність та інтелектуальну спроможність [5; с.89].

Інтерактивні технології навчання – це процес, що ґрунтується на взаємодії, діалозі, де учень є суб'єктом взаємин, бере активну участь у навчанні самого себе та однокласників, розбудовує свій індивідуальний стиль пізнання. Інтерактивному навчанню притаманні такі риси: взаємодія учнів, діалог, полілог, організація освітнього середовища спілкування, активність учнів, опорана їхній суб'єктний досвід, комфортні умови навчання, набуття знань спільними зусиллями з можливістю оцінки і контролю, взаємооцінки і взаємоконтролю, самооцінки і самоконтролю, де потреба в самооцінці і в самоконтролі стає внутрішньою потребою кожного учня.

В.В.Химинець дає таке визначення: "Під інтерактивною технологією навчання слід розуміти таку організацію навчального процесу, за якої той, хто вчиться, обов'язково бере участь у колективному взаємодоповнюючому, заснованому на взаємодії всіх його учасників процесі навчального пізнання. Кожен учасник інтерактивного навчання має конкретне завдання, за яке він публічно звітує, від його виконання залежить якість роботи всієї групи, до якої він належить. Інтерактивні технології навчання своїм сутнісним змістом і структурою передбачають чітко спланований результат навчання" [8; с.257].

Інтерактивні технології навчання відрізняються від інших технологій навчання нестандартними умовами роботи, насамперед – особлива атмосфері уроку і особлива роль вчителя на цьому уроці. Учитель не бере на себе роль досконало освіченої людини, що надає інформацію, а безпосередньо скеровує процес взаємного навчання учнів. Інтерактивні технології навчання дозволяють розвивати особистість учня, з опорою на індивідуальність кожної дитини.

Ознаками інтерактивного навчання є:

- наявність спільної мети (але не тотожної для всіх учнів) і чітко спланованого та очікуваного результату навчання;
- прагнення при навчанні спиратися на суб'єктний досвід кожної дитини;
- навчання вибудовується на основі діалогу поміж, наприклад, учителем та учнями, чи тільки учнями, або між учнями та комп'ютером;
- позитивна взаємозалежність учнів, творчість, співпраця у навчанні;
- досягнення особистого успіху можливе тільки за умови досягнення успіху всіма учасниками освітнього процесу;

- активність, ініціативність всіх учнів в освітньому процесі;
- створення комфортних умов навчання, учень має відчувати свою інтелектуальну спроможність;
- наявність проблемного завдання, обмін знаннями, ідеями, способами діяльності тощо, формулюється та обстоюється (або змінюється під дією аргументів) власна позиція в атмосфері взаємної підтримки, доброзичливості;
- унеможлиблюється домінування однієї думки над іншими, та опонентів одного над іншим;
- поєднання індивідуальної, парної, групової, колективної роботи.

Інтерактивні технології навчання дають можливість поєднати індивідуальну, парну, групову, колективну роботу, їх застосування має передумовою моделювання життєвих ситуацій завдяки симуляції та імітаційним іграм, вирішення проблемних ситуацій, проведення.

Мета введених на сучасному етапі інтерактивних методів навчання полягає у тому, щоб навчальний процес відбувався за умови постійної, активної взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання, де і учень, і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор і спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, дає змогу педагогу стати справжнім лідером дитячого колективу.

Аналіз досліджень свідчить, що за умов інтерактивних технологій навчання, стає можливим розвиток підростаючої особистості, здатної визнавати й поважати цінності іншої людини; розвиток навичок спілкування та співпраці з іншими учнями класу; взаєморозуміння та взаємоповаги до кожного індивідуума; виховання таких якостей, як толерантність, співчуття, доброзичливість і піклування, почуття солідарності й рівності; формування загальнолюдських цінностей та загальноприйнятих норм поведінки; уміння об'єднуватися з іншими учнями класу задля розв'язання спільної проблеми; уміння робити вільний та незалежний вибір, що ґрунтується на власних судженнях та аналізі дійсності; усвідомлення особистої відповідальності.

Вони вчаться співпрацювати й досягати спільних цілей. Виконуючи спільне завдання, молодший школяр усвідомлює свою важливість у колективі, проявляє свою ініціативу, самостійність, лідерські якості, уміння працювати в колективі, ураховуючи інтереси інших. За правильно організації учні в процесі інтерактивних технологій навчання отримують практичні навички повсякденного громадянського досвіду: партнерства та взаєморозуміння, лідерства й поваги до інших, ініціативності в прийнятті рішень, висловлюванні думок, практики відповідальності в реалізації індивідуальних і колективних справ. У результаті застосування інтерактивних технологій розвиваються та ускладнюються психічні процеси – сприймання, пам'ять, увага, уява тощо; забезпечується формування таких інтелектуальних умінь, як аналіз, уміння порівнювати, виділяти головне, а на основі цього – критично мислити та приймати відповідальні рішення.

За умов інтерактивних технологій навчання створюється сприятливе середовище для формування в підростаючої особистості життєвої компетентності. Інтерактивне навчання суттєво впливає на свідомість і почуття особистості для виховання свідомого, компетентного й відповідального громадянина, який є вільною та водночас законотворчою, високоморальною, соціально й політично активною особистістю, повноправним членом громадянського суспільства; на формування в учнів громадянських поглядів, почуттів і переконань, належної поведінки, єдності слова й діла. Ефективність впливу інтерактивних технологій навчання на формування життєвої компетентності молодших школярів досягається за умови, коли враховуються психологічні та фізичні закономірності й особливості спілкування учнів на цьому віковому періоді їхнього розвитку.

Завдяки впровадженню інтерактивних технологій можна по-новому вплинути на процес становлення особистості молодшого школяра, підвищити його ефективність на уроках. Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається тільки завдяки постійній активній взаємодії всіх учнів на уроках. Результати аналізу свідчать, що інтерактивні технології навчання спрямовані на створення середовища, у якому забезпечуються ефективні умови формування активності учнів молодших класів в процесі засвоєння навчального матеріалу з різних галузей.

Література

1. Єльнікова О.В. Управління впровадженням інтерактивних освітніх технологій в навчальний процес загальноосвітнього навчального закладу: дис.канд. пед. наук: / О.В.Єльнікова. – К., 2005. – 245 с.
2. Кларк М. Технология образования или педагогическая технология? // Перспективы. Вопросы образования. – М., 1983. – №2. – С. 78.

3. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. – СПб.: КАРО, 2002. – 36 8 с.

4. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посіб. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 19 2 с.

УДК 331.5.024,5:34](477)-053.31

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

Голуб К.Ю., студентка IV курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Сватенков О.В.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Ключові слова: працевлаштування, зайнятість, молодь, закон, держава, ринок праці.

Актуальність. Найбільш уразливою та соціально не захищеною категорією населення є молодь. Через відсутність достатнього практичного досвіду, правових та професійних знань, а часто і моральної невідповідності до конкуренції на ринку праці, реалізувати своє право на працю молодим громадянам сьогодні складно. Рівень безробіття, визначений за методологією Міжнародної організації праці (МОП) серед молоді у віці 15-24 роки цей показник становить 23,0% та був більш як удвічі вищий, ніж цей показник серед всіх вікових груп. Кількість зареєстрованих безробітних станом на 2016 становила 282 024 особи.

Питанням аналізу правовідносин щодо працевлаштування молоді в науці трудового права завжди приділялася увага, про що свідчать праці О.О.Абрамової, М.Г.Александрова, Б.К.Бегичева, Л.Я.Гінцбурга, О.О.Голованової, Д.О.Карпенка, Є.О.Монастирського, Ю.П.Орловського, О.І.Процевського.

Метою статті є охарактеризувати законодавчу базу працевлаштування молоді в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Основу законодавчої бази працевлаштування молоді складають наступні закони: Конституція України, Кодекс законів про працю України, Закон України "Про зайнятість населення", Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", Державна цільова програма "Молодь України" 2016 – 2020.

Відповідно до статті 43 Конституції України [4] "Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується". Особливо важливою є норма ч.2 ст.43 Конституції, що передбачає обов'язок держави щодо створення умов для повного здійснення громадянами права на працю, гарантуванні рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізації програм професійно-технічного навчання і підготовки та перепідготовки кадрів. Комплекс цих обов'язків держави можна розглядати як певний механізм забезпечення права, що передбачено у п.1 цієї статті. Отже, Основний закон держави прямо проголошує право кожного на працю та гарантує створення державою умов для повного його здійснення.

Кодекс законів про працю України є основним загальним нормативно-правовим актом у сфері трудового права. Статті Глави XIII КЗпП України [5] регламентують різноманітні аспекти трудової діяльності молоді, в тому числі і деякі гарантії забезпечення її трудової зайнятості.

Наступним нормативно-правовим актом, що регламентує питання зайнятості і працевлаштування населення взагалі та зайнятості і працевлаштування молоді зокрема, є Закон України "Про зайнятість населення".

Відповідно до Закону України "Про зайнятість населення", який набрав чинності з 1 січня 2013 р., діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи, яким виповнилося 15 років і які за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу, належать до осіб, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню [2, ст. 14]. Також до осіб, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, належить молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби (протягом шести місяців після закінчення або припинення навчання і служби) і яка вперше приймається на роботу [2, ст.14]. Для їх працевлаштування підприємствам, установам і організаціям з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб встановлюється квота у розмірі 5% середньооблікової чисельності штатних працівників за попередній календарний рік.

Згідно із Законом України "Про зайнятість населення" молодий працівник – громадянин України віком до 35 років, випускник професійно-технічного або вищого навчального закладу,

який у шестимісячний строк після закінчення навчання працевлаштувався самостійно або за направленням навчального закладу чи територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, та продовжує працювати протягом трьох років за кваліфікацією, яку він набув під час навчання, у тому числі незалежно від місця першого працевлаштування [2, ст. 1].

Особливу увагу слід звернути на передбачені у Законі України "Про зайнятість населення" шляхи стимулювання працевлаштування громадян, недостатньо конкурентоспроможних на ринку праці [2, ст. 26], до яких відносять певні категорії молоді (неповнолітні та особи, що закінчили професійне навчання і не мають досвіду трудової діяльності). З метою стимулювання роботодавців до працевлаштування громадян, які недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці, у тому числі представників молоді, Закон передбачає державну компенсацію фактичних витрат у розмірі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за відповідних осіб за кожен місяць, за який цей внесок сплачений. Щодо представників молоді така компенсація здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України для забезпечення молоді, яка здобула професійно-технічну або вищу освіту, першим робочим місцем за отриманою професією (спеціальністю).

Слід також звернути увагу на те, що відповідно до Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" держава гарантує працездатній молоді рівне з іншими громадянами право на працю [3].

Держава забезпечує працездатній молоді надання першого робочого місця на строк не менше двох років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби. Дворічний строк першого робочого місця обчислюється з урахуванням часу роботи молодого громадянина до призову на строкову військову або альтернативну (невійськову) службу [3].

Молоді громадяни, які звернулися до державної служби зайнятості в пошуках роботи, одержують безплатну інформацію та професійну консультацію з метою вибору виду діяльності, професії, місця роботи, а також, у разі необхідності, проходять професійну підготовку і перепідготовку.

Загальні вимоги до працевлаштування молодих спеціалістів регулюються ст. 197 Кодексу законів про працю України [5]. Межі дії частини другої статті 197 КЗпП, залежать від визначення поняття молодих спеціалістів. Пункт 4 ст. 7 Закону "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 05.02.1993 № 2999-ХІІ формулює таке ж визначення поняття молодих спеціалістів, як і частина друга ст. 197 КЗпП. До молодих спеціалістів належать випускники державних вищих навчальних закладів і професійно-технічних училищ, потреба в яких визначена державним замовленням.

Важливим напрямом державної політики у сфері зайнятості молоді є прийняття та реалізація державних та цільових програм, які повністю присвячені молодіжній зайнятості. Державна програма зайнятості охоплює систему заходів цілеспрямованого впливу на всі аспекти функціонування ринку робочої сили.

Державна цільова програма молоді України 2016 – 2020 роки передбачає одним із ключових завдань зайнятості молоді шляхом створення умов та здійснення заходів, спрямованих на працевлаштування молоді (забезпечення первинної, вторинної зайнятості та само зайнятості). Програма передбачає проведення наступних заходів: міжнародних всеукраїнських та регіональних акцій, ігор, конкурсів, засідань круглих столів, семінарів, конференцій, форумів; видання інформаційних матеріалів з метою формування усвідомлених мотивів молоді, щодо вибору певного виду діяльності, що забезпечить задоволення її матеріальних і духовних потреб; сприяння розвитку молодіжного підприємництва само зайнятості; залучення молоді до волонтерської діяльності; стажування в міжнародних компаніях [1].

Висновок. Таким чином, з усього вищесказаного можемо зробити висновок про те, що законодавча база працевлаштування молоді є достатньо розробленою та захищає права молодих спеціалістів. В той же час зазначимо, суперечність між рівнем законодавчого забезпечення даної сфери та кількості безробітної молоді свідчить про наявність потреби в удосконаленні механізмів реалізації положень нормативних актів, а також наукових пошуків щодо інших причин цього явища.

Література

1. Державна цільова програма "Молодь України" 2016 – 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1018-2015-%D1%80>.
2. Закон України "Про зайнятість населення" // Офіційний вісник України, 2012 р., №63, с. 17.

3. Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні". [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.

4. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

5. Конституція України. Закон України "Про внесення змін до Конституції України" № 2222-IV від 8.12.2004 р.: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – Київ: Велес, 2005. – 48 с. – (Серія видань "Офіційний документ").

УДК 378

ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Гордієнко Ю.М., магістрант факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

Актуальність теми. Динамізм соціально-економічних, суспільно-політичних, соціокультурних трансформацій в Україні зумовлює потребу в підготовці фахівців, здатних здійснювати професійну діяльність у мінливих умовах, приймати й реалізовувати нестандартні рішення, долати стереотипи у виробничій й особистісній сферах. За таких вимог одним з пріоритетних завдань сучасної професійної освіти в Україні є підготовка конкурентоспроможного, компетентного, мобільного фахівця.

Процес переходу навчально-професійної діяльності на рівень практичної відбувається найбільш оптимально тоді, коли саме в навчально-пізнавальній діяльності студентів будуть сформовані мотиви, ціннісні настанови, адекватні реальній професійній педагогічній діяльності, що, у свою чергу, зумовлює низку вимог до загальної фахової підготовки, етики поведінки, професійно важливих якостей майбутнього керівника ЗНЗ.

Мета статті – вивчити стан сформованості професійної мобільності у майбутніх керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Логіка дослідження зумовила діагностування ступеня сформованості здатності до професійної мобільності у студентів, що здобувають кваліфікацію "Керівник навчального закладу (у сфері освіти: дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади)" (15 осіб) та "Менеджер організації гуманітарної сфери" (15 осіб). Даний етап констатувального експерименту передбачав вирішення таких взаємопов'язаних завдань :

- 1) визначити характер ставлення студентів до необхідності формування професійної мобільності;
- 2) з'ясувати їхню обізнаність щодо сутнісної характеристики поняття "професійно мобільний керівник ЗНЗ", наявність мотивації бути мобільним;
- 3) виявити реальний стан сформованості якостей професійно мобільного керівника ЗНЗ;
- 4) визначити вихідний ступінь сформованості професійної мобільності студентів.

Задля реалізації означеної мети на усіх рівнях вибірки методом анкетування передусім виявлявся характер ставлення респондентів до необхідності формування професійної мобільності як інтегрованої особистісної якості керівника, оцінка її значущості у професійній діяльності, їхня поінформованість щодо змісту досліджуваного феномена, самооцінка рівня її сформованості .

Набуті результати дослідження дозволили зробити деякі узагальнення.

Відповідаючи на перше питання анкети "Що Ви розумієте під поняттям "Професійно мобільний керівник навчального закладу"?" студенти в цілому продемонстрували оригінальність висловлювань щодо сутнісної характеристики поняття "професійно мобільний керівник". Серед найхарактерніших ознак, названих ними, привертають увагу ті, що репрезентують суть досліджуваного поняття, як-от: "адаптивний" (13,3%), "активний" (26,7%), "відкритий до спілкування" (6,7%), "вирізняється швидкістю мислення" (20,0%), "людина, здатна мобілізуватися, змінювати себе" (16,7%), "легко знаходить вихід із будь-якої ситуації"(16,7%).

Таке бачення суті проблеми показало лише 50% респондентів, а 17% взагалі не мають уявлення про професійну мобільність, 33% опитаних мають поверхове розуміння суті досліджуваного поняття. Водночас відзначаємо, що ці показники не збігаються з оцінкою й відсутністю обґрунтованості студентами значущості професійної мобільності в їхній майбутній управлінській діяльності (друге і третє запитання анкети), оскільки 9 студентів (30%) визначили її як

"дуже значуща", 6 (20%) – як "значуща", 8 (26,7%) – як "значуща, але не завжди" і 7 студента (23,3%) – як "незначуща". Така діагностувальна картина дозволяє дійти висновку про недостатню поінформованість магістрантів щодо суті та функціональної ролі професійної мобільності в майбутній управлінській діяльності як "досить рідкісного явища сьогодні" і необхідність формування підвалин професійної мобільності на етапі підготовки майбутнього керівника.

Результати опитування відображені на діаграмі (рис. 1)

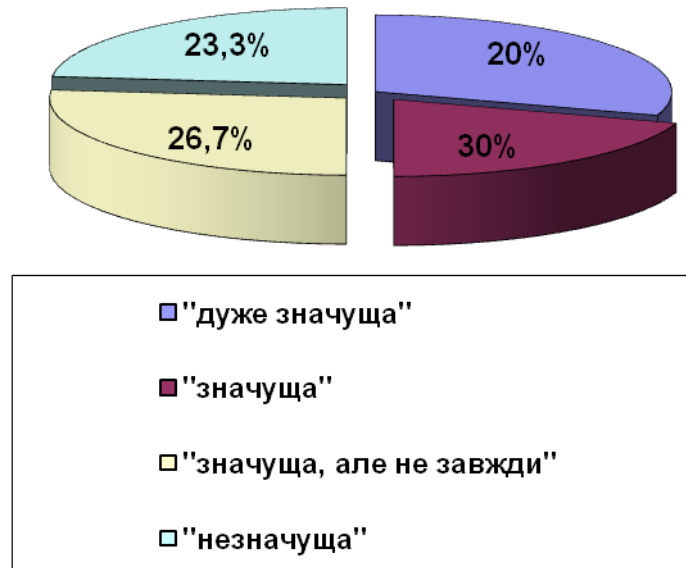

Рис. 1. *Значущість професійної мобільності в управлінській діяльності керівника (за самооцінками студентів).*

Наступне запитання анкети за змістом впливало з попереднього і було пов'язане з обґрунтуванням значущості професійної мобільності в майбутній діяльності, що виявилось складним завданням для переважної більшості респондентів, хоча й визначена була ця особистісна якість майбутнього керівника попередньо як "дуже значуща" та "значуща". Причому 16,7% респондентів не дали відповіді на поставлене питання, обґрунтування 23,3% важко сприймати як переконливі ("вільний зв'язок", "сприяє орієнтуванню у сучасній освітній системі"; "це означає, що людина може бути мобілізована"). Деякі студенти (13,3%) вдавалися до дублювання відповіді на перше запитання, як-от: "керівник здатен до самовдосконалення, набуття нових навичок"; "в активності"; "професійно мобільний керівник уміє себе поводити різних ситуаціях" тощо. Відповіді 26,7% респондентів висвітлювали лише окремі елементи характеристики професійної мобільності як особистісної якості керівника ("це дуже важлива риса керівника, адже сприяє його професійності"; "керівник дуже швидко реагує на проблеми і знаходить шлях їх розв'язання"; "допомагає керівникові швидко пристосуватися до вимог часу, сучасного суспільства" тощо). Інші пояснення (20%) лише частково торкаються сутнісної характеристики поняття "професійно мобільний керівник навчального закладу" і тому не можуть сприйматися як переконливе обґрунтування його значущості ("у всьому", "вона проявиться у подальшій роботі керівника, в усіх аспектах його діяльності" тощо).

Ступінь аргументованості відповідей характеризує намагання респондентів пояснити значущість професійної мобільності в майбутній управлінській діяльності, демонструє їх зацікавленість проблемою, глибину їхньої думки, гнучкість мислення, інтуїцію.

Відповідаючи на четверте запитання ("Спираючись на ваш досвід, зазначте, чи спостерігали ви діяльність професійно мобільного керівника?") студенти обрали такі варіанти: "так" – 26,7%; "ні" – 33,3%; "не пам'ятаю" – 40% і не могли пригадати чим саме їм запам'ятався такий керівник (п'яте запитання), що також засвідчує недостатню поінформованість респондентів щодо діяльності професійно мобільного керівника.

Четверте запитання анкети, що ставилося студентам: "Чи є доцільність у формуванні в університеті професійної мобільності?", потребувало не тільки обрати варіант відповіді (так, ні, не можу відповісти), але й обґрунтувати його. Отримані дані показали, що 46,6% опитаних обрали варіант "так", 30% респондентів не визначилися з відповіддю, тобто зі своїм ставленням до формування основ означеної особистісної якості у процесі навчання у вищій школі,

23,4% – заперечували доцільність формування у ВНЗ професійної мобільності, що засвідчує недостатню поінформованість студентів щодо суті поняття "професійна мобільність".

Серед позитивних обґрунтувань (33,3%) вирізняються частотою повторюваності такі: "це знадобиться в подальшій професійній діяльності" (6,7%); "професійна мобільність є компонентом професіоналізму" (10,0%); "це є одним із критеріїв професійної придатності" (13,3%); "дозволить випускнику почуватися впевнено в управлінській діяльності"(20,0%). Респонденти, що заперечували доцільність формування у ВНЗ основ професійної мобільності вживали аргументи такого типу: "професійна мобільність прийде з досвідом роботи" (16,7%).

Відповіді на наступне запитання засвідчили позитивну тенденцію щодо прагнення респондентів оволодіти навичками професійної мобільності в освітньому просторі ВНЗ, оскільки 46,7% студентів обрали варіант "так"; 26,7% – "ні, я зможу це зробити в процесі діяльності"; 13,3% – "ні"; 23,3% – не визначилися з відповіддю. 53,3% опитаних студентів обрали варіант "так"; 20% – "ні, я зможу це зробити в процесі діяльності"; 10% респондентів заперечували цю потребу і 16,7% – не визначилися з відповіддю (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Прагнення студентів оволодіти навичками професійної мобільності у ВНЗ

Варіанти суджень	Кількість студентів	
	Абс. кількість	%
Так	16	53,3
Ні, я зможу це зробити у процесі діяльності	6	20,0
Ні	3	10,0
Вагаюся відповісти	5	16,7
Загальна кількість респондентів	30	100,0

Визначаючи, який вид діяльності найбільше сприяє формуванню професійної мобільності (7 запитання анкети), серед запропонованих варіантів відповіді (навчальна, виховна, науково-дослідна, педагогічна практика, самостійна робота, не можу відповісти, свій варіант відповіді) респонденти обирали, на їхню думку, найефективніші. За результатами вибору рангові рівні були розподілені таким чином: управлінська практика – 36,7 %; навчальна діяльність – 30,0 %; науково-дослідна діяльність – 20,0%; самостійна робота – 13,3%. Результати опитування представлені на гістограмі (рис. 2).

Рис. 3. Розподіл видів діяльності студентів за ступенем впливу на процес формування їхньої професійної мобільності

Результати опитування засвідчують усвідомлення більшістю респондентів того, що формування професійної мобільності значною мірою залежить від належної практичної підготовки студентів, наукової ерудиції й культури, оволодіння необхідними знаннями, уміннями і навичками, особистісного розвитку й професійного становлення майбутнього керівника ЗНЗ.

У контексті діагностувального дослідження нам цікаво було дізнатися чи обумовлена, на думку опитуваних, їхня майбутня професійна кар'єра мобільністю. Для цього було запропоновано на вибір декілька варіантів відповідей (так; так, за певних умов; не можу відповісти; ні). Варіант "так" обрало 33,3% респондентів; "так, за певних умов" – 43,3% респондентів; "не можу відповісти" – 16,7% респондентів і "ні" – 6,7% опитаних. Такі попередні дані переконують у правомірності наших тверджень щодо ознак сутнісної характеристики поняття "професійна мобільність керівника" крізь призму професіоналізації.

І, насамкінець, глибину зацікавленості окресленою проблемою, усвідомлення її значущості мали показати пропозиції опитуваних (останнє запитання анкети для студентів) щодо нововведень в університеті задля більш результативного формування у майбутнього керівника професійної мобільності. Виявилось, що практично 23,3% опитаних не дали відповіді на поставлене запитання або їхні пропозиції не відповідали його суті ("щоб студенти виступали зі сцени, більше конкурсів"). Серед висловлених пропозицій нами виокремлені найбільш суттєві і водночас як такі, що називаються багатьма респондентами в різних навчальних закладах: "більше активної практики (посилити практичну підготовку)" – 26,7%; "збільшити час для проходження управлінської практики" – 23,3%; "запровадити спецкурс "Професійна мобільність керівника навчального закладу" (ввести навчальну дисципліну, що стосується цієї проблеми; запровадити спеціальний предмет "Основи професійної мобільності")" – 13,3%; "семінари-тренінги з формування основ професійної мобільності" – 16,7%; "більше залучати студентів до науково-дослідної діяльності" – 6,7%; "удосконалювати свою професійну мобільність у процесі самостійної роботи" (10,0%); "створити науково-дослідне товариство професійної мобільності" (3,3%).

Отже, отримані у процесі анкетування матеріали дозволили дійти деяких попередніх узагальнень: по-перше, природний дослідницький інтерес становили судження респондентів щодо сутнісної характеристики професійної мобільності як інтегративної особистісної якості сучасного керівника та прагнення обґрунтування її значущості у майбутній управлінській діяльності; по-друге, студентам властива переважно поверхова обізнаність із змістом досліджуваного поняття, що спричинило їх сумніви щодо доцільності і бажання оволодіти навичками професійної мобільності, навчаючись у ВНЗ, неадекватну самооцінку ступеня сформованості власної професійної мобільності; по-третє, серед видів діяльності, на думку респондентів, найбільше сприяє формуванню професійної мобільності практика, що підсилюється навчальною, науково-дослідною, виховною і самостійною роботою; по-четверте, цілком очевидною видається тенденція активізації пошуку студентами шляхів удосконалення освітнього середовища ВНЗ задля більш результативного формування професійної мобільності в майбутнього керівника.

Самооцінні судження респондентів у контексті з'ясування реального стану сформованості професійної мобільності майбутнього керівника суттєво доповнила апробована нами методика "Мотивація мобільності керівника у професійній діяльності", що є варіантом модифікованих методик К.Замфіра та А.Реана.

Одержані емпіричні дані щодо ступеня виявлення типу мотивації засвідчили переважання пасивного вияву визначених мотивів (оцінка від 1 до 1,5 бали) і частково – обмежено-пошукового та активно-пошукового вияву (у відсотковому зменшенні щодо першого показника), що подаємо у Додатку Д.

Серед ступенів вияву мотивів, які віддзеркалюють, зокрема, внутрішній тип мотивації мобільності, переважає пасивний, що становить, наприклад, за показником "готовність пізнати, змінити себе" – 63,3%; обмежено-пошуковий – відповідно – 26,7%; активно-пошуковий – 6,7%; усвідомлено-діяльнісний 3,3%.

Ступінь вияву у студентів зовнішньої мотивації мобільності в майбутній професійній діяльності в цілому зафіксований також у межах від пасивного до активно-пошукового, проте серед ступенів вияву мотивів, які віддзеркалюють зовнішній тип мотивації мобільності, на відміну від попереднього переважає не пасивний, а обмежено-пошуковий.

Отримані результати дозволили визначити так званий "мотиваційний комплекс особистості" (МКО), що відображає співвідношення внутрішньої і зовнішньої мотивації мобільності. Зважаючи на кількісні (відсоткові) показники ступенів вияву мотивації мобільності, є всі підстави стверджувати, що студенти виявляють більшу зацікавленість щодо зовнішньої мотивації і значно менше до внутрішньої. Це можна пояснити недостатньою поінформованістю студентів щодо сутнісної характеристики й значущості професійної мобільності в подальшій управлінській діяльності.

Отже, аналіз вищевикладеного дозволяє констатувати, що:

- значна частина студентів (53,3%) усвідомлює значущість сформованості професійної мобільності як інтегрованої особистісно-професійної якості керівника ЗНЗ; водночас виявлена суперечність між необхідністю формування означеної якості та недостатньою технологічною забезпеченістю цього процесу, що підтверджується пропозиціями опитуваних щодо нововведень в університеті задля більш результативного формування у майбутнього керівника професійної мобільності;

- недостатньою є обізнаність магістрантів (46,7%, з них 34% – поверхове уявлення, 12,70% – не мають уявлення про професійну мобільність) із сутнісною характеристикою професійної мобільності керівника, сформованість професійної мотивації.

Таким чином, отримані результати констатувального експерименту засвідчують необхідність розробки системи роботи щодо підвищення показників професійної мобільності майбутніх керівників ЗНЗ. Це в свою чергу обґрунтовується наявністю конкурентного середовища, що викликає до життя потребу у фахівцях, які вміють аналізувати мінливі соціально-економічні умови розвитку освіти, приймати і реалізовувати нестандартні рішення в ситуації ринкової конкуренції, уникати стереотипів в управлінській та особистісній сферах взаємодії.

Література

1. Іванченко Є.А. Професійна мобільність майбутніх фахівців: [Навч.-метод. посіб.] / Є.А.Іванченко; Наук.-метод. центр вищ. освіти України. – О.: СМІЛ, 2004. – 119 с.
2. Кравченко Л.М. Неперервна педагогічна підготовка менеджера і освітнього лідера: [Навч.-метод. посіб.] / Л.М.Кравченко. – Полтава: Техсервіс, 2007. – 496 с.
3. Пріма Р.М. Формування професійної мобільності майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: [монографія] / Р.М.Пріма. – Дніпропетровськ: ІМА-прес. – 2009. – 367с.

УДК 37.013.42-056.2/3

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Гузій Л.М., магістрантка факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Качалова Т.В.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Автор статті обґрунтовує доцільність використання засобів арт-терапії та їх реабілітаційні можливості у соціальному розвитку дітей з психофізичними порушеннями.

Ключові слова: арт-терапія, діти з психофізичними порушеннями, самостійна творчість, спілкування, творчі здібності, почуття, внутрішній конфлікт, емоційна сфера, соціальність, соціальна реабілітація.

Актуальність. Розвиток сучасного суспільства детермінує повагу до людського розмаїття, встановлення принципів солідарності та безпеки, що забезпечують захист та повне інтегрування у соціум усіх верств населення, перш за все – осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Це зумовлено визначенням головної мети соціального розвитку - створення "суспільства для всіх". В основу такого інтегрування покладено концепцію цілісного підходу, яка відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини. Принцип доступності сформульовано на засадах дотримання прав людини, викладено в резолюції Генеральної асамблеї ООН від 12 грудня 1997р., де в якості пріоритетного завдання визначено: сприяти забезпеченню рівних можливостей для осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Цей принцип зумовлює перенесення акцентів з медичних аспектів інвалідності на соціальні: піклування про осіб з психофізичними порушеннями, захист та надання їм допомоги в адаптації до навколишнього середовища; реформування самого соціуму, де особа з психофізичними порушеннями має змогу задовольнити свої потреби.

Підхід до дитини як до цінності визначає загальний підхід до її виховання та розвитку. Діти з порушеннями розвитку мають спільні та специфічні труднощі, пов'язані з характером і вираженістю первинних порушень, особливостями вторинних. Первинні порушення обумовлені безпосередньо хворобою, вторинні виникають унаслідок первинних порушень, піддаються впливу ранньої корекційної допомоги. Специфічні труднощі, з якими стикаються хворі діти, обумовлені характером і мірою вираженості відхилень, умовами соціально-педагогічного оточення на ранніх етапах розвитку. Спільними проблемами цих дітей є соціальна дезадаптованість: низький рівень психічних процесів (уваги, сприймання, мислення, пам'яті); несформованість

мотиваційної та емоційно-вольової сфер; знижена довільність психічних процесів, діяльності та поведінки; труднощі оволодіння мовою; відхилення у сприйманні, осмисленні та використанні інформації з навколишнього середовища.

Одним із методів соціальної реабілітації дітей із вадами психофізичного розвитку виступає арт-терапія. Арт-терапія розглядається як засіб динамічної корекції розбалансованої емоційно-вольової сфери. Нарешті, арт-терапія представляє унікальний досвід для соціального і психологічного розвитку дитини, відкриваючи йому можливість для вступу до значимого особистісного зв'язку і з вихователем, педагогом та батьками. [1, 56]

На нашу думку, поява і розвиток арт-терапії, унікального і досконалого психотерапевтичного методу, який виник на перетині мистецтва, психології і психотерапії, є своєрідною відповіддю на запити суспільної практики щодо застосування художнього мистецтва як засобу зміцнення психічного здоров'я дітей та дорослих.

Враховуючи вище зазначене, **метою** нашої статті є обґрунтування реабілітаційних можливостей арт-терапевтичних методів у соціальній реабілітації дітей з тяжкими психофізичними порушеннями.

Аналіз досліджень і публікацій. Правомірно вказати, що одним із найефективніших засобів гармонізації розвитку особистості є мистецтво, застосування якого з терапевтичною метою знаходить втілення в арт-терапії. Актуальність і ефективність використання різних видів арт-терапії в навчально-виховному процесі освітнього закладу з метою творчого розвитку особистості, вільного самовираження і самопізнання підтверджується широким спектром наукових праць із музикотерапії (Г.Батищева, Т.Борисова, Л. Гаврилова, В.Драганчук, У.Дутчак, Н.Євстигнєєва, Т.Крижанівська, О.Олексюк, О.Отич, В.Петрушин, Г.Побережна, С.Шушарджан та ін.), ізотерапії (О.Вознесенська, О.Деркач, А.Захаров, Л.Мардер, С.Харенко та ін.), танцювально-рухової терапії (Н.Авраменко, Г.Волкова, І.Вольпер, В.Паробій, І.Шептун та ін.), бібліотерапії (Ю.Дрешер, Т.Ключенко, В.Мурашевський, В.Мясищев, В.Невський, М.Рубакін та ін.), пісочної терапії (Т.Грабенко, Н.Дикань, О.Зайва, Т.Зінкевич-Євстигнєєва, М.Кисельова, Л.Лебедева, Н.Маковецька, Н.Сакович, Л.Шик, Н.Юрченко та ін.), лялькотерапії (Н.Зинов'єва, І.Медведева, Н.Михайлова, О.Федій, Т.Шишова, та ін.), казкотерапії (О.Бреусенко-Кузнецов, І.Вачков, А.Гнезділов, Д.Соколов, О.Тихонова та ін.) тощо. Аналіз сучасних наукових праць із окресленої проблематики свідчить про доцільність застосування зазначених вище технік у професійній діяльності працівника.

Використання арт-терапії у корекційному процесі розглядалися такими науковцями, як: Л.Виготський, О.Вознесенська, А.Захаров, В.Калягін, О.Копитін, Л.Аметова, Н.Ветлугіна, А.Гришина, О.Деркач, Б.Айзенберг, Т.Вохмяніна та інші. Проте проблема покращення психофізичного стану розумово відсталих дітей шляхом використання засобів арт-терапії у навчально-виховному процесі не знайшла належного відтворення у науковій літературі. Спираючись на проведені дослідження в галузі корекційної педагогіки та особистий досвід, хотілося б відмітити доцільність використання арт-терапевтичних засобів у соціальній реабілітації дітей з тяжкими психофізичними порушеннями [2, с.68].

У наш час розвиток дитини з порушеннями розумової сфери розглядається з позиції нерозривного зв'язку інтелекту та особистості в цілому (І.Бех, В.Бондар, Л.Вавіна, А.Висоцька, І.Єременко, А.Капустін, М.Козленко, В.Липа та ін.). Автори зазначають, що у розумово відсталих дітей спостерігається зниження інтересу до оточуючого, байдужість, загальна патологічна інертність, яка, проте, не виключає крикливості та дратівливості.

Арт-терапія (лат. art-мистецтво, грец. therapia – лікування) є методикою лікування за допомогою художньої творчості, яка на сьогодні вважається одним з найбільш м'яких, але ефективних методів, які використовуються в роботі психологами, вчителями, соціальними педагогами і соціальними працівниками. Спектр проблем, які вирішуються за допомогою технік арт-терапії дуже великий, а саме: внутрішні та міжособистісні конфлікти, кризові стани, травми, екзистенціальні та вікові кризи, втрати, після стресові ситуації, невротичні розлади, психосоматичні розлади, розвиток цілісності особистості та креативності, визначення особистісних значень через творчість та багато інших станів та захворювань [3, 157].

Важливо зазначити, що ефективність методу арт-терапії ґрунтується на розумінні людини як творчої особистості, котра з певних причин обмежена фізичними і психічними вадами. Творча діяльність стимулює бажання спілкуватися, розширювати міжособистісні стосунки. Це один із способів пом'якшити стан відмежованості від інших і запевнити себе в приналежності до життя не тільки своєї соціальної групи, а й суспільства в цілому.

В нашому дослідженні при роботі з дітьми з тяжкими психофізичними порушеннями ми використовуємо структурований матеріал, який провокує дітей проявляти свої бажання і оволодівати соціальними навичками, зокрема, його декілька варіантів:

1. Аналіз та інтерпретація дітьми існуючих творів мистецтва;

2. Спонування дітей до самостійної творчості;
3. Використання творів мистецтва для надихання самостійної творчості дітей;
4. Взаємодія з дітьми через творчість фахівця (малювання, ліплення, театралізована діяльність та інші.)

Говорячи про арт-терапію, найчастіше мають на увазі терапію художньою творчістю. Хоча в наш час інтенсивно розвиваються й інші напрямки арт-терапії (танцювально-рухова, пісочкова терапія, музикотерапія тощо).

Арт-терапія – це засіб вільного самовираження і самопізнання. Художня творчість допомагає зрозуміти свої почуття, спогади, образи майбутнього, знайти час для відновлення життєвих сил і спосіб спілкування із собою. Спираючись на трансцендентні властивості символів і власний творчий потенціал, дитина здатна досягти самоцілення. Символічні образи являють собою способи вирішення внутрішніх конфліктів.

Арт-терапія існує в індивідуальному і груповому варіанті. Індивідуальний арт-терапевтичний процес відбувається, як правило, на основі психодинамічного підходу – дослідження несвідомого на продуктах образотворчої діяльності [6, 47].

Методика арт-терапії базується на переконанні, що внутрішнє "Я" людини проявляється кожен раз, коли вона спонтанно займається творчою діяльністю. Образи творчої діяльності відображають види підсвідомих процесів (включаючи фобії, внутрішні конфлікти, спогади дитинства, сновидіння) та сприяють досягненню наступних цілей:

1. Дати прийнятний вихід агресивності та іншим негативним почуттям;
2. Полегшити процес реабілітації дитини;
3. Розвинути відчуття внутрішнього контролю [5, 96].

Поняття "арт-терапія" складається з трьох самостійних напрямків: медичного, соціального, педагогічного та поєднує ці напрямки творчою діяльністю в якості лікувального, відволікаючого або гармонізуючого фактору [4, 305].

З погляду К.Юнга, арт-терапія полегшує процес індивідуалізації саморозвитку особистості на основі встановлення зрілого балансу між несвідомим і свідомим "Я". Корекційні можливості арт-терапії пов'язані з наданням дітям з психофізичними вадами практично необмежених можливостей для самовираження й самореалізації шляхом ствердження і пізнання свого "Я". Арт-терапія полегшує процес комунікації й установаження відносин з іншими членами суспільства [7, 104].

Висновки. В результаті аналізу реабілітаційних можливостей арт-терапії в соціальній реабілітації дітей з тяжкими психофізичними порушеннями ми дійшли наступних висновків:

Арт-терапія – це системна інновація, яка характеризується:

1. Комплексом теоретичних та практичних ідей, нових технологій;
2. Різноманіттю зв'язків з соціальними, психологічними та педагогічними явищами;
3. Відносною самостійністю від інших складових педагогічної діяльності;
4. Здатністю до інтеграції, трансформації.

Дитина у арт-терапевтичному процесі здобуває досвід соціально-позитивних змін.

Метод сучасної арт-терапії може широко використовуватися в лікувальних цілях тому що він:

1. Є безпечним способом розрядки напруги.
2. Прискорює прогрес у соціально-педагогічній терапії.
3. Дозволяє працювати з думками й почуттями, які здаються непереборними. Як правило невербальний засіб спілкування виявляється єдиним інструментом, що розкриває й пояснює інтенсивні почуття й переконання.
4. Допомогає прискорити розвиток емпатії й позитивних почуттів.
5. Розвиває й підсилює увагу до почуттів.
6. Підсилює відчуття власної особистісної цінності.

Таким чином, арт-терапія сприяє виходу внутрішнього конфлікту і сильних емоцій, підвищує самооцінку та допомагає дітям з психофізичними порушеннями усвідомити свої відчуття. Є засобом вільного самовираження і самопізнання.

Література

1. Артпедагогіка і арттерапія в спеціальній освіті: [підручник для студ. сер. та вищ. пед. навч. закл.] / Е.А.Медведева, І.Ю.Левченко, Л.М.Комісарова, Т.А.Добровольська. – М.: Академія, 2001. – 248с.
2. Вознесенська О.І. Арт-терапія як сучасний метод у системі соціальної роботи педагога з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку/ О.І.Вознесенська//Психолог. – 2005. – №10. – С.5–8.

3. Соціальна педагогіка: теорія і технології: [підручник] / І.Д.Зверєва. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
4. Копитін А.І. Основи арттерапії / Копитін А.І. – СПб.: Лань, 1999. – 172с.
5. Лисенкова І.П. Використання арт-терапевтичних методик у роботі з дітьми перед шкільного віку із затримкою психічного розвитку / І.П.Лисенкова // Наука і освіта. – 2013. – № 3. – С. 95 – 97.
6. Чуприков А.П. Простір арт-терапії: можливості і перспективи [збірник наукових статей] / Чуприков А.П. – К.: КИТ, 2005 – 114 с.
7. Юнг К.Г. Человек и его символы / Юнг К.Г. – М.: Серебряные нити, 2002. – 278с.

УДК 373.31:37.036

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Ілляшенко Н.М., студентка IV курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

Всі люди прагнуть до досконалості і прекрасного у мистецтві та дійсності. Це вимагає цілеспрямованого, свідомого і систематичного розвитку. Кожній людині потрібне життєдайне джерело, яке б наповнювало розум – мудрістю, душу – енергією, а життя – красою.

Саме цю важливу роль відіграє мистецтво. Людину, котру надихнули ніжні звуки неповторної мелодії, глибокий дух поезії чи незабутній, різнобарвний слід пензля на папері, здатна на великі справи та подвиги...

Значну роль в розвитку та формуванні особистості відіграє – образотворче мистецтво. Адже, маленьке дитя, як відомо, яке ще не вміє зв'язано говорити чи висловлювати свої думки, вже намагається проявляти своє бачення прекрасного. Це можуть бути намальовані деякі невідомі йому штрихи на паперовому листочку чи на стінах будинку, або розфарбовування кольоровими олівцями та фломастерами замальовок до яких дитина береться з натхненням отримуючи певну насолоду.

З перших днів перебування дитини у школі, вона із задоволенням зображає на папері все, що може собі уявити або побачити, те, що її оточує та цікавить (свою родину, промінчик сонечка чи яскраву квітку в полі...).

Образотворче мистецтво – це такий вид мистецтва, що супроводжує людину упродовж усього життя, забарвлює його різнобарвними тонами, додає наснаги, витримки, робить духовне життя людини цікавим, багатим та дає можливість поринути у світ насолоди прекрасного.

Уроки образотворчого мистецтва – це кращий спосіб формування естетичної свідомості учнів. Адже це так важливо, щоб діти естетично правильно сприймали не тільки мистецтво, а й навколишній світ.

Не можливо собі уявити, щоб мова про естетичне виховання йшла лише тоді, коли змістом уроку є витвір мистецтва, коли діти молять, грають ролі у виставі, читають вірші і розглядають картинки, говорять про поле, осінній ліс, струмчок з джерельною водою чи про тепле літо або сурову зиму... Естетичне виховання може і повинно існувати навіть тоді, коли вирішуються задачі, виконуються різні вправи. Воно можливе на кожному уроці, незалежно від його змісту і може бути здійснено в зв'язку з вивченням матеріалів, а також з загальною організацією уроку. Та найпродуктивнішим естетичне виховання являється саме на уроках образотворчого мистецтва.

Естетичне виховання здійснюється комплексом засобів. Велике значення має матеріальна база школи, декоративне оформлення класних кімнат, благоустрій шкільного майданчика, оформлення кабінетів і лабораторій, коридорів та інших приміщень. Естетичне виховання починається і реалізується не тільки тоді, коли вчитель проводить з дітьми бесіди про мистецтво, а й коли акцентує увагу на тому, що мистецтво можна побачити в простих речах [2].

У навчальному процесі естетичному вихованню сприяє викладання всіх навчальних предметів. Будь-який урок, семінар, лекція має естетичний потенціал. Цьому слугує і творчий підхід до вирішення пізнавальної задачі, і виразність слова вчителя та учнів, і відбір та оформлення наочного і роздаткового матеріалу, і акуратність записів і креслень на дошці і в зошитах... Предмети естетичного циклу-література, образотворче мистецтво, музика забезпечують учням елементарні знання і навички практичної творчості, естетичної поведінки [6].

Сьогодні мистецтво у системі сучасної освіти розглядається як суттєвий компонент загальної освіти школяра. Його могутній пізнавальний і виховний потенціал пов'язаний з

естетичною природою, завдяки якій досягаються потаємні найскладніші процеси духовного життя людини, її внутрішнього світу.

Сучасне навчання і мистецьке, зокрема, ґрунтується на засадах особистісно-зорієнтованого і компетентнісного підходів, визначених в основних нормативних документах освіти – державних стандартах, програмах, підручниках.

Специфіка уроків образотворчого мистецтва визначає і засоби естетичного виховання дітей. На уроках образотворчого мистецтва у 1 – 4 класах загальноосвітньої школи учні виконують графічні, живописні, декоративні малюнки – окремих предметів, натюрморти, зображать тварин, людей, явищ природи та тематичні композиції, а також, ліплять скульптурні форми, конструюють предмети побуту та їх оздоблюють, знайомляться з матеріалами та інструментами, якими користується художник, знайомляться з мистецькими творами художників, скульпторів, майстрів декоративно-прикладного мистецтва, вчать їх аналізувати. Вивчають терміни образотворчого мистецтва і спостерігають за навколишнім середовищем [11].

Тому недооцінка образотворчого мистецтва в системі навчання молодших школярів або неправильна постановка викладання цього предмету може погано вплинути на розвиток школярів загалом.

З метою визначення рівня естетичної вихованості дітей, мною було проведено ряд методик.

Серед яких проведення бесіди та анкетування, яке дало змогу виявити, що діти майже не відвідують заклади культури, але вважають що це необхідно для культурного розвитку людини. Попри справжній інтерес школярів до різних видів мистецтва, все таки спостерігається обмеженість знань безпосередньо про мистецтво. Проте більшість дітей люблять співати, малювати, танцювати і прагнуть вдосконалювати це у собі.

Також учням була зачитана проблемна ситуація: "Марічка дуже любила святкувати свій День народження, отримувати подарунки, слухати привітання та пригощати гостей. Мама завжди намагалася організувати їй свято краще, ніж у попередньому році. На дев'ятий день народження до дівчинки прийшли всі її друзі та рідні цього року у неї була не аби яка кількість подарунків: іграшки, прикраси, одяг навіть дещо з косметики. Але відкриваючи всі подарунки дівчинка шукала той що принесла їй подруга Оленка, бо вона на днях сказала, що в цьому році приготувала їй дещо особливе. І ось серед інших пакунків, у гарному фіолетовому подарунковому пакеті, вона знайшла подарунок від Олени. Відкрила його, а там малюнок. З очима повними розчарування і злості подивилася на дівчинку, жбурнула малюнок і сказала: "Це хіба подарунок? А ще кращою подругою тебе називаю. Олена не стримала сліз і піша зі свята". Дана ситуація потребувала власної думки, щодо поведінки героїв. Всі учні брали участь в обговоренні ситуації, висловлювали власні думки та міркування.

За результатами дослідження виявилось, що в учнів переважають середній та низький рівень естетичної вихованості. Було виявлено, що для того, щоб підвищити рівень естетичного виховання, необхідно більше уваги приділяти систематичній, цілеспрямованій і планомірній роботі з дітьми на уроках образотворчого мистецтва.

Тому на уроках застосовувались різноманітні творчі завдання, які б мали підвищити рівень естетичного виховання.

Для проведення контрольного експерименту, мета якого була виявити рівень естетичного виховання учнів після проведення формувального експерименту, дітям зачитувалась казка В.О.Сухомлинського: "Краса, Натхнення, Радість і Таємниця".

Пішов маленький Хлопчик до лісу. По дорозі зустрів Діда, що повертався з лісу.

Старий був зморений, але радісно посміхався.

– Чого Ви радієте, Дідусю? – запитує Хлопчик. – Мабуть, у лісі є щось дуже хороше?

– Так, Хлопчику, у лісі є Краса, Натхнення, Радість і Таємниця.

Я їх побачив, і мені захотілось жити ще багато-багато років.

Хлопчик побіг до лісу. Подивився навколо себе. Все красиве: і дуб могутній, і ялинка ошатна, і верба плакуча, й береза білокора. А найкрасивішою Хлопчикові видалася маленька квіточка фіалка. Вона підняла поверх трави свою синю голівку з фіолетовим очком, яке запитливо поглядало на Хлопчика.

– Це Краса, – прошепотів Хлопчик.

Прислухався і почув далеко-далеко тиху пісню горлиці: тур... тур... І в ту ж мить згадалися Хлопчикові ласкаві й добрі материнські руки, захотілось заспівати пісню про маму.

– Це Натхнення, – прошепотів Хлопчик.

Ще уважніше подивився Хлопчик навколо. Яскраво сяяло сонечко, високо в синьому небі літали птахи, до самого обрію пливли зелені хвилі лісу.

– Як добре, що я все це бачу й відчуваю, – подумалось Хлопчикові. – Світ – це Радість, жити – це Радість.

– А де ж Таємниця? Довго, дуже довго придивлявся й прислухався Хлопчик, але Таємниці не помітив.

Пішов Хлопчик до лісу і наступного дня. Знову назустріч Дід. Розказав Хлопчик, як він відкрив для себе Красу, Натхнення і Радість, а ось Таємницю – не довелося.

– Дідусю, а де ж Таємниця?

Старий загадково посміхнувся й відповів:

– От доживеш до сивого волосся – тоді й зрозумієш Таємницю.

Завдання полягало в тому, щоб намалювати ілюстрацію до казки, що саме побачив хлопчик, як вони уявляють собі Красу, Натхнення, Таємницю.

Після аналізу результатів та бесіди з учнями виявилось що рівень естетичного виховання зріс. Це свідчить про ефективність запропонованих педагогічних умов та засобів образотворчого мистецтва в естетичному вихованні учнів початкових класів.

Отже, вчителю молодших класів важливо широко використовувати в цілях естетичного виховання дітей засоби образотворчого мистецтва. Створені твори образотворчого мистецтва закликають нас до створення прекрасного, нового і неповторного. Вони відіграють не абияку роль у житті кожного. Талант розуміти і тонко відчувати прекрасне в образотворчому мистецтві, а у деяких дітей і талант створювати прекрасне в живописі, графіці, скульптурі, папероскладанні, малюванні починає формуватися в процесі особистої творчої діяльності.

Під час формування естетичної культури слід враховувати спрямованість інтересів учнів, а також особливості естетичного сприймання: пізнаючи навколишню дійсність, дитина керується не лише пізнавальними принципами й моральними критеріями, а й естетичними принципами.

Література

1. Волкова Н.П. Педагогіка / Н.П.Волкова – К.: Академія, 2001. – С. 121 – 124.
2. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія / С.Гончаренко, Ю.Мальовничий // Шлях освіти – 2001. – №2. – С.2 – 7.
3. Джола А.М., Щербо А.Б. Теорія і методика естетичного виховання школярів: Навч.-метод. Посібник / А.М.Джола, А.Б.Щербо – К.: ІЗМН, 1998. – 392 с.
4. Естетичне виховання в школі – Казань: Изд-во Казпнського ун-та 1991. – С. 57 – 67.
5. Земляна О.В. Образотворче мистецтво як засіб художньо – естетичного виховання молодших школярів [Електроний курс] – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2009_21_3/Zemlena.pdf. – (Назва з екрану).
6. Концепція естетичного виховання // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – №5. – С.2 – 6.
7. Теория эстетического воспитания школьников / Б.Т.Лихачев. – М.: Искусство. – 1985. – 350 с.
8. Лук'янов Б.Р. У естетики / Б.Р.Лук'янов. – М.: Просвітництво, 1983. – 192 с.
9. Мельник-Пашаєв А.А. // Искусство в школе. – 2008. – № 1. – С. 13.
10. Мельник-Пашаєв А.А. Педагогика искусства и творческие способности / А.А.Мельник-Пашаєв. – М.: Знание, 1981. – 96с.
11. Навчання і виховання учнів 3 класу: Методичний посібник для вчителів / [Упор. О.Я.Савченко] – К.: Вид-во "Початкова школа". – 2004. – 516 с.
12. Сухомлинський В.О. Казки школи під голубим небом. – К.: Рад. шк. – 1991. – 105 с.

УДК 373.31 : 37.034

ПРОФІЛАКТИКА ШКІДЛИВИХ ЗВИЧОК У ШКОЛЯРІВ

Кв'ятківська І.В., студентка IV курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

Серед життєвих цінностей сучасної людини перше місце посідає цінність життя і здоров'я. Освіта – це основа інтелектуального, культурного, соціального, економічного розвитку особистості, суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості, здатної до етично відповідальної участі у житті суспільства, її розумових і фізичних здібностей, забезпечення на цій основі сталого розвитку суспільства і держави, а також потреб у кваліфікованих фахівцях.

Сьогодні здоров'я розглядається, як стан повного фізичного, духовного, психічного та соціального благополуччя людини. Знайти своє місце в мінливому світі, виявити здібності, мати

життєву перспективу, стати корисною суспільству може тільки та людина, яка фізично розвинена, соціально адаптована, психічно врівноважена, має духовну основу. Здоров'я є елементом індивідуальної культури життєдіяльності людини. Ця культура визначається рівнем розвитку вмінь та навичок, що сприяють збереженню, зміцненню та відновленню здоров'я людини, реалізації з цією метою внутрішніх резервів її організму. Культура здоров'я відбивається у специфічних формах і способах життєздатності особистості, які виробляються починаючи з раннього дитинства і реалізуються протягом усього життя [3, с.10].

Низький рівень здоров'я молоді сьогодні має низку конкретних причин. Серед усіх чинників, які так чи інакше впливають на стан і фізичного і психічного здоров'я населення, а саме дітей молодшої ланки найвпливовішими є наявні в них шкідливі звички. Найважчі хвороби в сучасних розвинутих країнах пов'язані з індивідуальними звичками, особливо постійними, які в сукупності часто називають способом життя. Якщо ці звички будуть шкідливими, то здорової повноцінної особистості, якою прагне бути кожен просто не вийде. Над формуванням навичок здорового способу життя без шкідливих звичок працюють такі інституції як школа, трудові колективи, сім'я [4, с.119].

Завдання збереження, зміцнення здоров'я учнів, як за допомогою організації здійснення особистісно-орієнтованого педагогічного процесу, з урахуванням основних валеологічних принципів, так і виховання відповідального ставлення до власного здоров'я як до найвищої індивідуальної та суспільної цінності є важливим і перспективним. Шкідливі звички нашого покоління потрібно викорінювати ще з самого початку, коли ще діти в початкових класах. Потрібно щоб в цьому віці вони розуміли, які наслідки така їх діяльність буде тягнути за собою. Вирішення цієї проблеми передбачає психолого-педагогічне обґрунтування змісту й методів навчально-виховного процесу. Для того, щоб досягти потрібних результатів потрібно внести певні нововведення в навчально-виховний процес, а саме запровадити виховні заходи щодо профілактики в учнів шкідливих звичок.

Адиктивна поведінка у підлітковому віці проявляється тим, що дитина починає вживати різні хімічні речовини, що можуть викликати залежність, а це, в свою чергу, пов'язано з тим, що дитині немає з ким поговорити, або дитину не приймають у групі, батьки не звертають увагу на дитину. В цей період дитині необхідно самій зробити вибір між здоровим майбутнім, чи заплутатись в тенетах шкідливих звичок. Дитина повинна відчувати себе потрібною, і тому у неї не виникне бажання виділитися серед інших, і вона не буде прив'язувати своє життя до шкідливих речовин.

Шкідливі звички, що формуються у підростаючого покоління в шкільному віці, катастрофічно впливають на подальше особисте життя людини, соціальний та економічний стан суспільства, моральне та фізичне здоров'я нації. Однією з причин появи негативних звичок в учнів є відсутність нахилів до змістовної діяльності. Поведінка таких учнів стає все більше ситуативною і такі школярі легко піддаються випадковим впливам, спокусам [1, с.120].

Провідна роль у формуванні залежності, на думку ряду авторів, належить дитячій травмі (у формі болісних переживань в перші два роки життя). Травма може бути пов'язана з фізичною хворобою, з втратою матері або її нездатністю задовольняти потреби дитини, з несумісністю темпераментів матері і дитини, надмірної вродженої збудливості малюка, нарешті, з якимись діями батьків. Батьки, як правило, не знають про свої дії на немовлят, які травмують її психіку, коли, наприклад, з кращих спонукань або за рекомендаціями лікарів намагаються привчити його до жорсткого режиму харчування і т.д.

Відомо, що найбільш поширеною шкідливою звичкою серед школярів є паління. Діти часто беруть до рук цигарки як забавку, наслідуючи когось, і не замислюються про тяжкі наслідки. Крім того, дітям, які вже мають таку звичку, важко навчатися в школі, адже вони не можуть зосередитись на навчальному матеріалі, мають погану пам'ять. Паління серед дітей і молоді здебільшого зумовлене намаганням стати схожим на дорослих чи кіногероїв, що палять [2, с.37].

Куріння та його вплив на організм людини стають сьогодні соціальною і медичною проблемами. Доведено, що куріння тютюну є великою небезпекою для здоров'я і призводить до виникнення різних захворювань, які спричиняються до передчасної смерті людей. Для того, щоб допомогти курцеві, фахівець має зрозуміти, чому людина продовжує курити. Існує дві головні причини постійного куріння: психологічний стрес та нікотинова залежність. Куріння – соціальне лихо. Через нерозуміння, сліпе наслідування моди, дорослих, ровесників підліток починає курити: спочатку робить одну затяжку, викурює одну сигарету, а потім тягнеться до лиховісної пачки знову і знову. І так куріння стає звичкою. А почати куріння набагато легше, ніж покинути [5].

Ще одною із поширених шкідливих звичок є алкоголізм. Причинами вживання алкоголю вважається твердження про те, що в побуті, спирт є гарним засобом для зігрівання організму. Звички виникають через неухважність батьків, коли дитина надана самому собі, і немає кому пояснити їй, чого робити не слід, а сам малюк, природньо, нічого такого не помічає. Коли дитина гризе нігті, смочає палець, виринає собі волосся і т.д. – все це шкідливі звички дошкільнят, з якими потрібно боротися в ранньому віці, в цьому може допомогти дитячий психолог. Як правило, з віком, людина набуває все більш серйозні погані звички, особливо, в підлітковому періоді. Профілактика шкідливих звичок школярів повинна проводитися в кожній родині, вона була б більш дієвою, якщо б батьки, що подають приклад своїй дитині, самі не були схильні до впливу таких звичок [2].

З метою профілактики шкідливих звичок були проведені виховні заходи серед школярів. Вони мали назви "Крок назад від шкідливих звичок" та "Шкідливі звички – шлях у безодню". Мета першого заходу була:

інформативно-виховна:

- інформування учнівської молоді про негативний вплив тютюну на здоров'я не лише того, хто палить, але й оточуючих;

- інформування про ризик розвитку залежності від тютюну, набуття нових та ускладнення наявних захворювань;

виховна:

- привернення уваги учнівської молоді до власного здоров'я;

- пропаганда принципів здорового способу життя;

- допомога у формуванні особистої думки щодо паління та розвиток позитивних якостей, необхідних для повноцінного життя;

профілактична:

- попередження паління серед підлітків та учнівської молоді та формування негативного ставлення до цієї згубної звички.

Зважаючи на поширеність паління серед учнів, раннє залучення до цієї шкідливої звички, її негативний вплив на здоров'я, успішність навчання і працездатність – профілактика та боротьба з палінням шляхом підвищення учнівської обізнаності є надзвичайно актуальним завданням.

Робота проводилась різноманітна, а все для того, щоб показати учням, що собою являють пагубні звички. Було проведення анкетування серед школярів на тему "моє ставлення до куріння". Анкетування проводилось анонімно, для більш правдивих і відвертих даних. За тим провелося вступне слово вчителя, де прозвучало чимало інформації з даної теми заходу. Також дітям пропонувалось намалювати асоціативний плакат "Паління". Залучувались ІКТ для демонстрації, що наочно показує склад цигарки. Потім продемонстрована була статистика і разом з дітьми проводився підрахунок коштів, які витрачаються на цигарки впродовж цілого року і після цього обговорення, що б можна було купити на ту суму, яка отрималась. Показ ролика "Правда про тютюн", адаптований для учнівської аудиторії. Після цього підвели підсумки, де наводили різні факти і дивились ще відео "Якщо ви зараз кинете палити...". Це заняття переконало дітей у тому, що паління – це колосальна шкода здоров'ю, і в кожного з них вистачить освіти і здорового глузду не курити ніколи.

Метою другого заходу було запобігати шкідливим звичкам, які негативно впливають на здоров'я учнів; формувати вміння і навички дітей щодо власної безпеки, розуміння відповідальності за власні вчинки та їх наслідки; виховувати в учнів бажання зберегти власне здоров'я.

Тут на початку проводилась вступна бесіда з учнями, обговорювалось, як діти розуміють поняття "звички" та "погані звички". Після цього подавалась інформація про погані звички, цікаві факти. Також попередньо деяких учнів просили підготувати повідомлення про звички, і вони доповідали перед друзями. У класі звучали казки та історії про погані звички, а саме про куріння, про алкоголь та наркотики. Після обговорення учням проводилась міні-вікторина, де вони отримували картки і писали свої відповіді. За тим обиралось журі, яке підбивало висновки.

Після оголошення результатів, називають переможців і вітають. Проводилось підбиття висновків на кінець уроку. Діти показали добрі знання з даної теми і серед них не було жодного, хто обрав би собі погану звичку.

У ході даної роботи з'ясовані причини, що штовхають учнів на зловживання шкідливими звичками, проаналізовано шкоду нікотину, алкоголю, наркотиків на здоров'я підлітка. Також ми зупинилися на вивченні питань профілактики шкідливих звичок у розвинених країнах світу.

Важливо на сучасному етапі розвитку суспільства формувати в учнів здоровий спосіб життя. Здоровий спосіб життя формується всіма сторонами і проявами суспільства, пов'язаний з особистісно-мотиваційним втіленням індивідом своїх соціальних, психологічних та фізіологічних можливостей і здібностей. Від того, наскільки успішно вдається сформувати і закріпити у

свідомості принципи і навички здорового способу життя в молодому віці, залежить в подальшому вся діяльність, що перешкоджає розкриттю потенціалу особистості.

Труднощі сучасного життя залишають дуже мало місця для позитивних емоцій. Викладене дозволяє зробити висновок, про те, що "знання" дорослих людей про здоровий спосіб життя не стали переконаннями, що немає мотивації до турботи про власне здоров'я. Однією зі складових здорового способу життя є відмова від руйнівників здоров'я: куріння, вживання алкогольних напоїв та наркотичних речовин. Про наслідки для здоров'я, які виникають в результаті цих пристрастей, існує велика література. Якщо говорити про школу, то дії вчителя повинні бути направлені не на те, щоб школяр кинув палити, вживати спиртні напої та наркотичні речовини, а на те, щоб школяр не почав цього робити. Інакше кажучи, головне – профілактика. Успішна боротьба з тим чи іншим негативним явищем можливо в тому випадку, коли відомі причини цього явища.

Що стосується тютюнопаління, то переважна більшість школярів вперше знайомляться з цигаркою в 1 – 2 класах, і рухає ними, перш за все, цікавість. Переконавшись у тому, що куріння супроводжується неприємними відчуттями (гіркота в роті, рясна слинотеча, кашель, головний біль, нудота), діти до тютюну більше не тягнуться, у 2 – 6 класах курять лічені одиниці. А от у більш старшому віці число курців школярів починає рости, і причини цього вже інші, ніж цікавість. Відповідно до досліджень соціологів, частіше за все це наслідування більш старшим товаришам, особливо тим, на кого хотілося б бути схожим (у тому числі і батькам), бажання здаватися дорослим, незалежним, бажання "бути як всі" в кращій компанії. Причиною куріння підлітків у ряді випадків є і суворя заборона батьків, особливо в тих випадках, коли самі батьки курять. Також вагомий внесок у те, що підлітки починають палити, вносить реклама тютюнових виробів у засобах масової інформації. Надзвичайно важливо виключити також тютюнопаління з дій героїв кіно- і телефільмів і театральних п'єс. Дуже важливо вести боротьбу з курінням серед батьків силами самих школярів. І, нарешті, сам педагог ні в якому разі не повинен бути людиною, що палить (у всякому разі школярів не повинні його бачити кращим).

Література

1. Бідюк Л. Батьки і діти про куріння // Л.Бідюк // Позакласний час. – 2005. – № 17. – С.120 – 122.
2. Горяня Л.Г. Методичні рекомендації до викладання теми "Шкідливий вплив тютюнокуріння на організм людини": 31 травня – Міжнародний день боротьби з тютюнокурінням // Л.Г.Горяня // Безпека життєдіяльності. – 2005. – №5. – С. 34 – 41.
3. Желева О.І. Формування навичок здорового способу життя / О.І.Желеєва, метод. посіб. – Золотоноша. – 2014. – С. 147.
4. Миздренко О.М. Збереження індивідуального здоров'я підлітків шляхом формування навичок здорового способу життя / О.М.Миздренко // Молодий вчений. – 2016. – №9. – С. 118 – 121.
5. Углов Ф. Последствия курения // Ф.Углов // Воспитание школьников. – 2002. – №6. – С. 49 – 53.

УДК 379.8

ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОГО ДОЗВІЛЛЯ

Козел Д.Ф., студентка ІІ курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Останіна Н.С.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Автор статті розкриває окремі аспекти студентського дозвілля як частини вільного часу, яке залучає молодь своєю добровільністю вибору різних форм, демократичністю, емоційною насиченістю тощо. Разом з тим визначаються фактори дозвіллевої діяльності, що сприяють формуванню ціннісних орієнтацій особистості.

Ключові слова: студентська молодь, дозвілля, дозвіллева діяльність, молодіжне дозвілля.

Студентська молодь – це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні та інші властивості. Студентська молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси на відміну від представників старших поколінь і вікових груп перебувають у стані формування і становлення [1].

Духовний світ студента – особлива, індивідуальна, неповторна форма прояву, існування, функціонування духовного життя суспільства [3]. Основою формування духовного світу особи є зміст суспільної свідомості. Однією зі сфер життєдіяльності студентської молоді, де найбільш проявляються зміни суспільної свідомості, пов'язані з формуванням нової системи ціннісних орієнтацій, а також руйнуванням традиційних норм і цінностей, є дозвілля. Тому саме сфера молодіжного дозвілля в сучасних соціально-екологічних умовах піддається найбільшому зовнішньому тиску і стандартизації. Дозвілля, як стандарт нав'язаний засобами масової інформації, як мета діяльності та як форма відходу від проблем, викликаних труднощами соціальної адаптації (в крайніх негативних випадках може бути як відхід у секти, алкоголізм і наркоманію), стають основними формами проведення вільного часу значної частини сучасної молоді. Разом з цим проблема ціннісних орієнтацій в дозвілльєвій діяльності може бути продиктовано перш за все практичними потребами самої молодшої особистості.

Дозвілля як частина вільного часу, залучає молодь своєю добровільністю вибору його різних форм, демократичністю, емоційною насиченістю, можливістю поєднати в ньому фізичну й інтелектуальну діяльність, творчу і споглядальну, виробничу й ігрову [2]. Однак усі ці переваги діяльності сфери дозвілля поки ще не стали надбанням, звичним атрибутом способу життя усієї молоді. Сьогодні ми спостерігаємо й негативні прояви в сфері дозвілля, які безпосередньо впливають на структуру сучасного українського суспільства.

На науковому рівні виділяють дві сторони впливу суспільного прогресу як об'єктивного фактору на тенденції соціального розвитку молоді, студентської тощо. З одного боку це об'єктивні і суб'єктивні умови макросередовища, які опосередковують особливості включення молоді в соціальну структуру суспільства, що позначається на формуванні соціального вигляду молодого покоління і на мірі розвинутості самої соціальної структури. З іншого боку ми бачимо фактори суспільного прогресу, як вони, відображаючись у свідомості молодих людей, сприяють формуванню їхніх потреб, інтересів; впливають на ціннісні орієнтації в поведінкових програмах молоді особистості, що в подальшому, також відбивається на соціальному вигляді молоді.

Відомо, молодь має ряд особливостей, які впливають, насамперед із самої її об'єктивної сутності. Соціальні особливості молоді визначаються позицією, яку вона займає в процесі відтворення соціальної структури, а також здатністю успадковувати та перетворювати сформовані суспільні відносини; протиріччя, які виникають у середині цього процесу. Названі прояви соціальної якості молоді в процесі розвитку переходять один в інший, взаємно доповнюють один одного, зумовлюючи її соціальну сутність, яка реалізується за допомогою діяльності [3].

Також, молодіжне дозвілля, ніби перехоплюючи естафету підліткового дозвілля, закріплює, а багато в чому і закладає в молодій людині такі звички й уміння, які потім цілком визначатимуть її відношення до вільного часу. Саме на цьому етапі життя людини виробляється індивідуальний стиль дозвілля і відпочинку, накопичується перший досвід організації вільного часу, виникає прихильність до тих чи інших занять. Тому у молоді роки визначається і сам принцип організації й проведення вільного часу – творчий. Як результат є те, що одного приваблюють мандрівки, іншого – риболовля, третього – винахідництво, четвертого – різноманітні розваги.

Система цінностей розвивається і функціонує в певному соціальному середовищі, на певній матеріальній основі, яка, з одного боку, формує потреби молоді, а з іншого – являє собою умови, тобто фактори їх задоволення [3]. Вплив соціальних умов на суспільні процеси має макро- і мікрорівні, але останній є багатоваріантною конкретизацією першої, її емпіричним проявом через такі механізми, як формальні (заклади культури) і неформальні (домівка, вулиця) мікросередовища, різні форми міжособистісного спілкування, соціально-культурна символіка і технічні засоби різнорівневого мистецтва.

На задоволення культурних потреб студентської молоді, проведення дозвілля значно впливають соціально-економічні фактори: це соціальний статус молодих людей та їх батьків, середній прибуток у родині, майно (власність), наявність вільного часу тощо. При цьому матеріальне становище по-різному відбивається на задоволенні культурних потреб. Так, у безпосередній актуальній формі, коли певні соціальні групи молоді вже володіють предметами та способами опанування культури, і в опосередкованій, коли вони лише володіють реальною можливістю придбати ці предмети й засоби. Відомо, що нині найпоширенішими технічними засобами є телевізор та інтернет, простих у користуванні та широкого спектра у застосуванні. До того ж, такими технічними засобами може користуватися майже кожна друга молода людина незалежно від віку, статі чи освіти. Сьогодні можемо спостерігати й наступну тенденцію: зростання науково-технічного прогресу дедалі впливає на потребу молодих людей у користуванні такими новітніми технічними засобами, як комп'ютер, відеокамера, планшет та інші, й, навіпаки, такий вже досить застарілий технічний засіб, як діапроектор втратив свою актуальність.

Сучасні перетворення торкнулись й ринкових відносин сфері вітчизняної культури, вони обернулися великими негативними наслідками для молоді: до неймовірних розмірів зменши-

лася кількість джерел, за допомогою яких забезпечується передача культурних цінностей молодим людям; різко скоротилася сфера професійної та аматорської творчості (зокрема зникли сотні тисяч гуртків художньої самодіяльності, прикладного мистецтва, а разом з цим – й кількість самих центрів духовних цінностей). Зараз практично єдиним джерелом, який забезпечує широкий доступ великої більшості молоді до художніх цінностей вітчизняної та світової культури, став інтернет й частково телебачення. У наш час вже нікого не здивуєш наявністю такого звичного атрибуту побуту, як комп'ютер, і це ніяк не залежить не від типу поселення, не від віку та статі особистості. Проте цей факт відразу відбився на структурі вільного часу молодих людей: найбільша кількість яких проводить свій вільний час біля монітора комп'ютера (технікою захоплюється порівняно багато молоді). Також, можна сказати, що сьогодні вагомішу цінність для молоді мають саме ті засоби, які пропонують можливості у спілкуванні з друзями. Причому протягом останніх років такі цінності, як спілкування, контакти, взаєморозуміння з людьми залишаються незмінними за рангом, але зараз є поширеним віртуальне спілкування, тобто спілкування через інтернет.

На спілкування з друзями впливає й матеріальний рівень та сімейний стан: неодружені, з високим рівнем прибутку молоді люди можуть собі дозволити проводити вільний час у колі друзів, у кафе чи барі. Як і раніше, цінності навчання, духовного споживання, освіти і творчості займають провідне місце у свідомості лише незначної частки молоді. Постійне підвищення рівня освіти, творчий самовираз – реалізація таких і подібних їм цінностей потребує не тільки певних нахилів, але й багато часу, відмови від інших спокус.

Таким чином, кожна студентська молодь має свою власну, відмінну від інших, життєву самовизначеність. Перевага споживацьких установок породжує трансформацію потреб (в умовах нерозвиненого культурного середовища та зусилля масової культури), які ведуть до зниження смаків, нового споживання, що посилює первинні потреби. Пасивні форми проведення дозвілля, які мають інформаційно-розважальну спрямованість – прикмета нашого часу. Комп'ютер – вдома і компанія друзів – поза домом поглинають майже весь вільний час молодих людей. Складається враження деякої нерішучості молодого покоління. У будь-якому випадку в подоланні такого стану студентської молоді і полягає одна з головних передумов успішного життєвого самовизначення в умовах вільного часу.

Отже, у молодіжному середовищі виник своєрідний духовно-ідейний вакуум, пов'язаний з кризою колишньої системи соціальних цінностей і виникненням рис нової соціально-духовної парадигми та відродження національної ментальності. Відсутність соціального ідеалу і втрата минулих стимулів не тільки породжують духовну апатію, а й підсилюють напруження пошуку життєвих цінностей, як стрижня культури особистості, в сфері дозвілля, так як вільний час – безумовна цінність для молоді.

Література

1. Студентська молодь / Реферат [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://poglyad.com/students/item-13297>
2. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Дозвіллезнавство. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с.
3. Філософія. Навчальний посібник / За заг. ред. Ю.В.Осічнюка. – К.: Атіка, 2003 – 464 с.

УДК: 37.013.77 : 811.111] – 057.874

РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ МНОЖИННИХ ІНТЕЛЕКТІВ ГОВАРДА ГАРДНЕРА

Колесник Д.В., студентка II курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Шевченко С.І.**, кафедра прикладної лінгвістики

Кожен вчитель має реалізувати навчання, в центрі якого знаходиться учень, що можливо за умови обізнаності вчителя з віковими, індивідуальними, психологічними характеристиками учня та його інтересами і потребами. Теорія Говарда Гарднера, професора Гарвардського університету, відкриває перед вчителем ще один із шляхів оптимізації навчального процесу.

Згідно з теорією Говарда Гарднера не існує єдиного інтелекту, так званого *general intelligence*, вимірюваного відомим IQ-тестом. У книзі "Структура розуму. Теорія множинного інтелекту" (1983) він виділив 7 видів інтелекту, до яких згодом додав ще два: вербально-лінгвістичний, логіко-математичний, візуально-просторовий, тілесно-кінестетичний, музичний, натуралістичний, міжособистісний, внутрішньоособистісний, екзистенційний [4].

Теорію множинних інтелектів можна застосувати для підвищення ефективності навчання, яке залежить від того, який інтелект зазнає найбільшого впливу. Хоча останні дослідження доводять, що цілеспрямований розвиток хоча б одного типу інтелекту дає поштовх для розвитку інших типів. Проте, чи можна спиратися на теорію множинних інтелектів на всіх етапах навчального процесу, адже в учнів початкової школи інтелект ще не є сформованим?

Наявність в учнів різних типів інтелектів, необхідність застосування особистісно-орієнтованого навчання та недостатня теоретична та практична розробленість єдиної методики щодо врахування різних типів інтелекту учнів початкової школи зумовлюють **актуальність** даного дослідження.

Мета статті – дослідити можливість розвитку різних типів інтелекту у початковій школі.

Розглянемо типи інтелекту, запропоновані Говардом Гарднером, детальніше.

Вербально-лінгвістичний інтелект допомагає дітям володіти великим словниковим запасом, розуміти прочитане, формулювати свої думки і погляди. Діти з яскраво вираженим вербально-лінгвістичним інтелектом люблять читати, писати, розповідати історії, виконувати творчі завдання (написати розповідь або вірш, статтю; записати роздуми з приводу вивченого у щоденнику), беруть активну участь у дискусіях, люблять писати листи тощо. Вони мають гарну словесну пам'ять (запам'ятовують імена, місця, дати, назви тощо). Яскравими представниками цього типу інтелекту є письменники та поети [3]. Цей тип інтелекту найкраще підходить до вивчення мов.

Логіко-математичний інтелект – це здібності дедуктивного та індуктивного, конкретного та абстрактного мислення. Діти з таким типом інтелекту володіють відмінними аналітичними навичками та вміють вирішувати проблеми. Вони добре розмірковують і ставлять логічно побудовані запитання. У навчанні "математиків" оптимальними є такі способи подачі матеріалу: математичні ігри, аналіз даних, використання логіки, допомога у постановці практичних експериментів, використання прогнозування результатів, підключення дедуктивних методів до вирішення проблем, складання таблиць та графіків, вибудова фактів у логічному порядку, встановлення невідповідності і помилок у запропонованому матеріалі [4]. Чи є логіко-математичний інтелект в центрі людського інтелекту? Чи є він найголовнішим серед інших типів? Автор теорії доводить, що логіко-математичний інтелект не є вищим за інші типи ні в якому разі [4, с. 135-179].

Візуально-просторовий інтелект – це здатність до візуально-просторового відображення світу. Діти з домінуючим візуально-просторовим інтелектом досягають успіху, якщо в навчанні використовуються кольорові картинки або графічні символи; карти, схеми, діаграми, пазли і головоломки. Такі діти мають здібності до малювання, креслення, проектування, моделювання [4]. Яскравими представниками цього інтелекту є інженери, скульптори, архітектори, художники. Таких людей легко розпізнати: вони постійно малюють каракулі, їх руки завжди зайняті ручкою чи олівцем.

Музичний інтелект – це чутливість до рівня, інтонації, тембру і ритму звуків. Діти, що запам'ятовують мелодії і музичні образи, що розпізнають діапазон і ритм, мають добре розвинений музичний інтелект. Постає питання, як дітей з музичним інтелектом взагалі можна навчити чого-небудь в умовах сучасної школи? Можна, і досить успішно, якщо вчитися, слухаючи музику (наприклад, запам'ятовувати матеріал під улюблену мелодію), писати музику за темою вивченого матеріалу, використовувати музику для регуляції настрою, створювати "музичні картинки", запам'ятовувати матеріал, багаторазово його повторюючи, найкраще у певному ритмі, обраному самою дитиною, звертати увагу на інтонаційні особливості мови, супроводжувати навчальний матеріал віршами, пісеньками, римівками тощо [4]. Для того, щоб володіти музичним інтелектом, необов'язково бути композитором чи співаком.

Тілесно-кінестетичний інтелект – здібність вирішувати поставлені завдання за допомогою рухів тіла, гри, експерименту. Їм цікава будь-яка активна діяльність. Такі діти добрі спортсмени, дуже рухливі, мають розвинену координацію рухів, жестикуляцію та тактильну пам'ять. Для таких дітей потрібно робити частіші перерви у заняттях, щоб пограти, виконати кілька фізичних вправ, використовувати наочні моделі, до яких можна доторкнутися і якими можна маніпулювати, влаштовувати заміські прогулянки та позакласні заходи, використовувати рольові ігри у навчанні, робити фізичні вправи зі словами, спонукати дітей імітувати рухи або звички тварин, назви яких вивчаються, звуки природних явищ тощо. Яскравими представниками цього типу є танцюристи, плавці, атлети, актори, які для успішного виконання завдань вміють поєднувати кінестетичний інтелект з музичним та лінгвістичним [4].

Натуралістичний інтелект (виявлено Гарднером одним із останніх) передбачає здатність до вивчення флори і фауни, світу природи, схильність до продуктивної діяльності, такої, як полювання, фермерство або заняття біологічними науками. Томас Армстронг (доктор філософії, США) пояснив цей тип інтелекту і як здатність бачити світ природи під іншим кутом:

розуміння взаємодії природи із цивілізацією, симбіотичних взаємин, властивих природі, життєвих циклів природи. Діти, які мають задатки натуралістичного інтелекту, жваво відгукуються і демонструють хороші результати у навчанні, якщо мотивувати їх на опис зовнішнього вигляду, звичок тварин. Вони люблять спостерігати і виявляти відмінності в умовах життя у різних країнах, цікавляться народними традиціями, із задоволенням виконують проектні завдання, пов'язані з вивченням історії людства, розвитком природних явищ тощо. Тому доцільно використовувати на уроках ілюстрації природних явищ, тваринного і рослинного світу [2].

Два типи інтелекту, що залишились, міжособистісний та внутрішньоособистісний, говорять скоріше про спрямованість особистості, її основні установки стосовно інших, ніж про тип мислення. У чистому вигляді вони зустрічаються, обов'язково, у поєднанні з іншими типами інтелекту. Міжособистісний тип позначає людей, що прагнуть до спілкування і не терплять самотності. Представниками цього типу є політики, релігійні лідери, вчителі, соціальні працівники. Внутрішньоособистісний тип, навпаки, позначає людей, які стомлюються від галасливого суспільства і вважають за краще усамітнитися. Яскравими представниками цього типу є автори романів [4, с. 253].

Міжособистісний інтелект – відноситься до здатності ефективно взаємодіяти з людьми, розуміти їх і розпізнавати їхні цілі, мотивацію, наміри. Діти з таким типом інтелекту із задоволенням співпрацюють, володіють хорошими лідерськими і дипломатичними якостями. У навчанні можна частіше залучати таких учнів до групової роботи, призначати їх організаторами позакласних заходів, вікторин, ставити провокаційні запитання і заохочувати висловлювати власну думку, просити пояснити вивчений матеріал тим, хто його не засвоїв (або засвоїв гірше) [4].

Внутрішньо-особистісний інтелект – пов'язаний із розумінням власних емоцій, цілей і намірів, зверненням до внутрішнього світу. У людей з цим типом інтелекту загострене почуття власної гідності, вони впевнені у собі і люблять працювати на самоті. Вони реально оцінюють свої сильні сторони і здібності. Цей тип інтелекту нелегко розпізнати. Найдієвіший спосіб – спостереження за дітьми, їхніми звичками у роботі та результатами їхньої праці. Хоча ці діти іноді відчують труднощі у спілкуванні, подібні риси характеру теж можна успішно використовувати у навчанні. Зокрема, рекомендуємо індивідуальні завдання, ведення щоденника. Частіше потрібно давати індивідуальні доручення, наприклад, підібрати матеріал до певної теми. Оскільки у таких дітей дуже розвинене почуття самоконтролю, можна попросити їх самостійно перевірити свою роботу або виконати роботу над помилками [4].

Екзистенційний інтелект – це здатність філософствувати, медитувати, вивчати історію, культуру релігії, обговорювати життєві питання [4].

Всі типи інтелекту працюють одночасно і доповнюють один одного по мірі того, як людина в залежності від своїх потреб розвиває свої здібності. Наприклад, юрист має володіти лінгвістичним інтелектом (наводити переконливі аргументи), міжособистісним (спілкування зі свідками), логічним (аналізувати ситуацію) [4, с. 334].

Школа великою мірою сприяє (або заважає) прояву, розкриттю індивідуальних рис, здібностей людини. Отже, піклуючись про збереження і розвиток дитячої індивідуальності, ми повинні визнавати всі типи інтелекту однаково значущими і надавати можливості для прояву і розвитку кожного з них. Це є ще однією вимогою до індивідуалізованого навчання.

Проте, існує і така точка зору, за якою в початковій школі недоцільно використовувати методи множинного інтелекту в навчанні дітей молодших класів, оскільки в них ще не сформовані психічні процеси (пам'ять, увага, мислення, уява тощо). Звернемося до робіт вітчизняних дослідників молодшого шкільного віку. У сучасній вітчизняній психології розвиток інтелекту трактується у контексті теорії розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського. В цій теорії підкреслюється соціальна сутність людини. У процесі інтелектуального розвитку дитини відбуваються зміни й у її психічному розвитку. Психічні процеси набувають змін: від мимовільного до довільного запам'ятовування, від наочно-образного до абстрактно-логічного та теоретичного мислення. Ускладнюється розумова діяльність дитини [5, с.47]. Тобто, розвиток психічних функцій молодших школярів позитивно відобразатиметься на розвитку різних типів інтелекту дітей.

Цю думку підтверджують і дослідження таких педагогів і психологів як Д.Б.Ельконіна, В.В.Давидова, П.Я.Гальперіна А.З.Зака, В.В.Данилова, Н.С.Лейтеса та інших, що свідчать про те, що саме молодший шкільний вік характеризується тісним зв'язком інтелектуального розвитку та навчання. У цей час "формуються найважливіші властивості розуму, а розвиток іде в такому темпі, який буде недоступний в зрілому віці" [1].

Кожен педагог має бути тонким психологом, провести дослідження, щоб виявити, які типи інтелекту в учня розвинені добре та які потрібно удосконалювати. Але працюючи з неповнолітніми класами дітей, самому вчителю зробити таке дослідження практично неможливо. Має бути чітка злагоджена робота з психологом, щоб у повній мірі реалізувати теорію множин-

ності інтелекту. В умовах сьогодення закордонний досвід з питань теорії множинного інтелекту впроваджується і у вітчизняних школах. Саме вчитель має створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості, для виховання покоління, здатного навчатися впродовж життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства.

Література

1. Armstrong T. Multiple Intelligences in the Classroom – [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://ebook.unived.ac.id/Fakultas%20KIP/Prodi%20PAUD/E-Book/%5BThomas_Armstrong%5D_Multiple_Intelligences_in_the_C\(BookFi\).pdf](http://ebook.unived.ac.id/Fakultas%20KIP/Prodi%20PAUD/E-Book/%5BThomas_Armstrong%5D_Multiple_Intelligences_in_the_C(BookFi).pdf)
2. Christison M.A. Multiple Intelligences and Language Learning [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://revistas.um.es/ijes/article/viewFile/48141/46121>.
3. Gardner H. Intelligences Reframed: Multiple Intelligences for the 21st Century. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.scottlondon.com/reviews/gardner2.html>
4. Gardner H. Frames of mind. The theory of multiple intelligence / Howard Gardner. – New York: Basic books, 2011. – 467 p.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. – М.: Издательская корпорация "Логос", 2000. – 384 с.

УДК 37.013.42:711.558

КОЛЕКТИВНА ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДІТЕЙ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ЛІТНЬОГО ВІДПОЧИНКУ

Оропай Р.О., студентка III курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Останіна Н.С.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Автор статті розкриває особливості колективної творчої діяльності дітей в умовах соціального закладу літнього відпочинку, висвітлює специфіку їхньої взаємодії у процесі організації колективної творчої справи.

Ключові поняття: соціальний заклад літнього відпочинку, колективна творча діяльність, колективна творча справа, дитячий колектив.

Актуальність. Літній відпочинок – це час, коли дитина може здійснити свої плани, мрії та задуми, може відчувати свободу своїх дій, отримати моральне задоволення, створити щось нове та корисне для себе. У процесі діяльності як доросла людина (так і дитина) випрацьовує твердість характеру, стійкість та наполегливість у виконанні запланованих завдань, з іншого боку, вона відкриває в собі нові можливості, завдяки чому формуються особистісні здібності, професійні нахили й база професійних знань. За вище зазначених обставин можна сказати, що особистість пізнає навколишнє оточення та саму себе.

Творча діяльність – це діяльність, яка відіграє важливу роль у формуванні особистісних навичок, знань та умінь особистості. Основою спільної колективної діяльності є насамперед взаємозв'язок та взаєморозуміння в творчому колективі, уміння налагоджувати зв'язки, встановлювати контакт, уміння слухати та чути, правильно розставляти пріоритети. Творча діяльність базується на постійному пошуку рішень конкретно поставлених завдань та досягненні мети. Важливо пам'ятати кожному члену колективу, що діяльність не лише виконується, але й організовується разом, загальним рішенням, виокремлюючи головні аспекти роботи.

Питання колективної творчої діяльності дітей вивчалось такими дослідниками як М.Дубінка, С.Кольцова, В.Лапко, В.Андрєєва, О.Леонтьєва, Б.Ломова та ін.. Формуванню творчих рис та схильності до креативності дітей присвячені праці таких педагогів як Д.Богоявленська, Г.Сорока та ін. [1, 4, 5].

Актуальність обраної нами теми полягає в тому, що набуті знання про особливості створення та співпраці дитячого творчого колективу в закладах літнього відпочинку допомагають в організації сприятливих умов саме для створення цього колективу та успішній взаємодії дітей в ньому.

Метою нашої статті є висвітлення питань, які стосуються особливості та специфіки колективної творчої діяльності дітей в умовах дитячих літніх таборів.

Виклад основного матеріалу. Соціальний заклад літнього відпочинку – це заклад, що має на меті створення позитивних умов для оздоровлення та розвитку особистості дітей та підлітків шляхом залучення їх до різних видів діяльності; для усвідомлення вихованцями переваг культурного творчого дозвілля і набуття навичок особливо сприятливих виховних від-

носин. За В.Лапко, дитячий оздоровчий заклад є оздоровчо-виховним закладом, який створюється з метою реалізації права кожної дитини на повноцінний відпочинок та зміцнення здоров'я, задоволення інтересів і духовних запитів відповідно до індивідуальних потреб кожного вихованця [5]. Таким чином, соціальний заклад літнього відпочинку дає можливість дітям виховати та сформувати в собі любов до природи, уміння співпрацювати з іншими та відкрити в собі нові потенційні ресурси.

Творча діяльність соціального закладу літнього відпочинку спирається на формування освітньо-культурної сфери дитини, яку можна виокремити як соціальний світ, в якому висвітлюється модель культурно – ціннісної активності особистості. Саме формування повноцінної особистості (що ґрунтується на засадах гуманності, поваги, моральності та відкритості), організація життєдіяльності колективу, взаємовплив членів колективу один на одного – складає сутність колективної творчої діяльності.

Колективна творча діяльність формує ціннісно-орієнтовані відносини у групі, породжує традиції, визначає організаційну структуру, емоційну ідентифікацію і веде до підвищення рівня діяльності, реалізуючи закладений у ній виховний потенціал [1]. Соціальний педагог, як організатор, створюючи сприятливі умови для вихованців, має зважати на їхній індивідуальний соціальний досвід, вікові особливості, окремі риси характеру та можливості. Результат творчої діяльності залежить, насамперед, від якості взаєморозуміння, допомоги та від рівня взаємин соціального педагога зі школярами. Перед соціальним педагогом – організатором сфери літнього дозвілля стоїть важливе завдання згуртування дитячого колективу та стати для вихованців колективу хорошим другом, радником, наставником. Разом з цим соціальний педагог своєю співпрацею з дітьми формує у них відповідальне ставлення до якісного виконання творчих завдань та загонових обов'язків.

Дитячий колектив, як і будь який колектив, утворюючись, встановлює норми, правила, права, обов'язки, ідеали та цінності. Протягом не тривалого часу перебування у соціальному закладі літнього відпочинку у всіх членів групи (колективу) формується колективне значення "Ми", усвідомлюються цінності, ідейна основа групи, мета її існування та діяльності.

Для процесу становлення і розвитку дитячого колективу важливу роль відіграє атмосфера доброзичливості, довіри і поваги до особистості кожної дитини, емоційності й творчого пошуку, які панують у колективі; вибір різностороннього і творчого характеру діяльності колективу, різноманітність форм і видів цієї діяльності. Процес розвитку дитячого колективу вимагає постійного ускладнення і урізноманітнення видів діяльності. І як зазначає А.Воловик, колективна творча діяльність – це виховний процес соціального закладу, що характеризується специфічними цілями, завданнями, принципами, методами й організаційними формами роботи [3]. Найефективнішою формою організації дитячого дозвілля є колективна творча справа, яку умовно поділяють на: 1) експромт (пісні, ігри, концертні номери, бесіди тощо); 2) мала творча справа (виконання невеликих за обсягом та короткотривалих творчих завдань, зазвичай виконуються в межах загону); 3) велика творча діяльність (реалізується на рівні загонових та загально табірних справ).

Технологія підготовки і реалізації колективної творчої діяльності передбачає п'ять послідовних етапів: 1) попередня робота вихователів (формування виховної мети, обмірковування варіантів роботи й настановчої бесіди); 2) колективне планування (колективне уточнення мети діяльності колективу, збір, аналіз та узагальнення інформації, визначення завдань, з огляду на їх корисність щодо виконання); 3) колективна підготовка роботи (узагальнюється й конкретизується план підготовки та проведення, організаційні аспекти виконання та ін.); 4) реалізація (виконання наміченого плану, враховуючи зміни у ньому); 5) колективне підбиття підсумків (аналіз, де кожний член колективу висловлюється стосовно діяльності колективу, відбувається формування колективної думки). [2]

В свою чергу, умовно колективну творчу діяльність можна поділити на три рівні: рівень підготовки, рівень організації і рівень виконання (проведення). До рівня підготовки відносяться: написання сценарію і режисура свята, проведення репетицій, виготовлення костюмів; розробка запитань для диспуту; виготовлення запрошень, плакатів, оформлення місця проведення справи, запис фонограм тощо. Рівень організації включає: пошук необхідних ресурсів, розподіл їх; пошук і розподіл реквізиту; організація реклами (якщо вона необхідна); узгодження форми, змісту, терміну, місця проведення справи із зацікавленими особами. Рівень виконання включає власне проведення творчої справи. Наприклад, ступінь підготовки ведучих, якість гри акторів та інше [4].

Таким чином, вважаємо, що співпраця в творчому колективі підштовхує дітей до пошуку власного стилю творчої діяльності, сприяє розвитку їх творчої особистості, прагненню до створення чогось нового. Соціальний педагог – організатор разом має спонукати дітей до

прагнення бути в центрі усіх творчих, культурно – масових подій колективу, розпалювати в них інтерес до колективної творчості та пошуку нових ідей. Позитивним фактом є така особливість в творчій діяльності, кожна дитина має обирати собі справу, якою вона хоче займатися, яка їй подобається, при цьому соціальний педагог має зважати на її індивідуальні бажання та нахили. Створюючи позитивний мікроклімат в загоні, сприятливу атмосферу спілкування, соціальний педагог – організатор впливає на формування духовного світу дитини, коли вона відчуває себе впевненою, сильною, готовою до нових творчих кроків; коли відновлюються духовні та фізичні сили. У процесі взаємодії дитячого колективу та співпрацівників закладу з метою організації творчої колективної діяльності відбувається психологічна розрядка, поповнюються запаси життєвої позитивної енергії, відбувається самовиховання. В дитячому колективі старший наставник має виховати повагу один до одного, стриманість та колегіальність в прийнятті рішень.

Висновок. Отже, можна виокремити те, що колективна творча діяльність є суспільно корисною, спонукає до пошуку нових ідей, розкриває можливості, здібності та навички дітей. У соціальному закладі літнього відпочинку діти відчувають свободу дій, вони мають більше можливостей для розкриття своїх потенційних ресурсів, аніж удома. Завдання соціального педагога спрямувати цю свободу, активність та можливості дитини в бік саморозкриття, самовизначення себе як особистості в справі створення повноцінного колективу з власними установками, цінностями та нормами.

Література

1. Богоявленская Б.Д. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов-на-Дону, 1983. – 217 с.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр "Академія", 2003. – 576 с.
3. Воловик А.Ф., Воловик В.А. Педагогіка дозвілля: Підручник. – Харків: ХДАК, 1999. – 332 с.
4. Дубінка М.М. Методика виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах. – Кіровоград, 2006. – 153 с.
5. Лапко В.В. Методика виховної роботи в літніх оздоровчих таборах: Навчальний посібник / В.В.Лапко. – Івано-Франківськ: НАІР, 2012. – 300 с.

УДК 316.6:373.2

ВПЛИВ СТИЛЮ ВЗАЄМИН БАТЬКІВ НА МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

Пілеко О.І., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Матвієнко С.І.**, кафедра дошкільної освіти

На розвиток людини впливає безліч різних чинників, як біологічних, так і соціальних. Але найважливішим чинником формування особистості дитини, що є найбільш значущим для її індивідуальності, є сімейні стосунки. У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників А. Варги, М. Боришевського, Е. Ейдемільера, В. Гарбузова, А. Захарова, Д. Ісаєва, А. Лічко переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування. За визначенням П. Щербаня: "Спілкування в сім'ї для дитини є першою школою громадянства, яка формує особистість, розвиває в неї почуття власної гідності й за зразком вимагає від дитини поваги до членів сім'ї, батька, матері, бабусі, братів, сестер [5, с. 26].

За визначенням А.Варги, **стиль взаємин батьків** – це цілісна система різноманітних відносин батьків стосовно один одного, поведінкових стереотипів, що обумовлені різними сферами сімейного життя [1, с. 4]:

- *матеріальною*, що включає біологічну необхідність народження дітей задля продовження роду, а також господарсько-економічні відносини;
- *юридичною*, що включає мотивацію шлюбу та розлучення, правового нормування сімейних відносин;
- *моральною*, що будується на принципах любові та обов'язку;
- *естетичною*, що тісно пов'язана з моральною і включає культуру сімейних відносин;
- *психологічною*, що пов'язана з формуванням установки на спільне проживання і підвищення культури внутрішньо сімейних відносин.

Виділяють декілька стилів взаємовідносин між чоловіком і дружиною:

- 1) *авторитарний стиль* (тактика дидакту та підкорення);

- 2) *конфліктний стиль* взаємин – (деструктивність стосунків, наявність конфліктів);
- 3) *ліберальний* виховний стиль (тактика невтручання);
- 4) *потуральний* виховний стиль (тактика опіки й безоглядної любові);
- 5) *демократичний стиль* взаємин – характеризується рівноправними взаєминами між чоловіком та дружиною.

Якщо розглядати сім'ю як своєрідний колектив – осередок суспільства, де члени – різні за віком, за професією, пов'язані узами спорідненості, ведуть спільне господарство, в якому беруть участь і діти, то слід згадати, що сім'я стає колективом у залежності від характеру між-особистісних відносин. За визначенням педагогів Б.Ковбаса та В.Костіва є три типи відносин у сім'ї: конфронтація; співіснування або співучасть; співпраця [2, с.42].

Конфронтація – це "протиборство" подружжя, зіткнення їх поглядів. У центрі таких зіткнень часто постають питання соціального становлення дітей. *Співіснування* можна охарактеризувати так: сім'я живе благоприсойно зовні: дорослі – працюють, діти – навчаються, але кожен член родини живе своїм життям. Особливістю такої родини є – невтручання в справи іншого члена. Батьки надають перевагу не втручатися в справи дітей, вважають, що нехай діти ростуть самостійними, розкутими, незалежними, вільними. Ці два типи взаємин негативно впливають на розвиток особистості взагалі, заважають дорослим досягти щастя, гальмують розвиток сім'ї і приводять до її розпаду. Для сімей, яким притаманні відносини *співпраці* характерні єдність, близькість і спорідненість поглядів, спрямувань, інтересів, згуртованість, взаємодопомога, співучасть, співпереживання, співдія. А. Петровський наголошував, що не розмір сім'ї є основною її характеристикою, а її моральний клімат, мета, загальна стратегічна лінія її розвитку.

Коротко проаналізуємо, яким же чином стиль взаємин між батьками впливає на моральне виховання дітей. *Моральне виховання* особистості має на меті формування моральної вихованості, яка передбачає систему моральних знань, умінь, навичок, переконань, поглядів, норм. Під моральним вихованням розуміється виховна діяльність соціальних інститутів, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [4, с.42].

Одним із таких соціальних інститутів є сім'я. Виховання у сім'ї передбачає постійне й активне спілкування дитини з батьками. Найближчих та найулюбленіших людей, – батька й матір – дитина вважає найсправедливішими та найкращими. Оскільки дитина росте, розширюються межі її спілкування, вона зустрічає інших людей, яких може ідеалізувати, але батько й матір впливають на неї протягом усього життя та є для неї головним прикладом. А. Макаренко у своїх лекціях для батьків наголошував: "Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або караєте її. Ви виховуєте в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає вдома" [3, с.18].

Виховні можливості сім'ї зумовлені різними чинниками, а саме: готовністю батьків до виховання дитини, рівнем загальної і педагогічної культури дорослих членів родини, можливостями його реалізації, характером взаємин і мірою узгодженості батьків у питаннях виховання, їхніми індивідуальними особливостями – темпераментом, моральними якостями, комунікативними здібностями, станом здоров'я, а отже, загальним і власним досвідом виховання дітей, ціннісними орієнтаціями, їхньою ієрархією.

Кожен із вищезазначених стилів взаємин між батьками визначає свій вплив на моральне виховання дитини-дошкільника.

Авторитарність батьків, ігнорування інтересів та точки зору дитини, позбавлення її права голосу під час вирішення родинних питань є гарантією серйозних порушень у моральному розвитку дитини та побудові довірливих відносин між членами родини. В умовах диктату дитина в очах дорослого набуває ряд негативних рис.

Конфліктний стиль взаємин між чоловіком і дружиною негативно позначається на моральному розвитку дитини і є причиною педагогічної занедбаності, навчальної неуспішності, сприяє розвитку неврозів. Згідно досліджень статистика висвітлює дані про те, що 30-50% дітей з конфліктним стилем взаємин батьків – правопорушники.

Ліберальний стиль визначає те, що у реаліях життя такі діти практично бездоглядні. У сім'ї панує відчуженість і відокремленість. І саме ці діти виростають байдужими до своїх батьків та їхніх проблем. Батьки, які обирають ліберальний стиль поведінки, мають незначний контроль за поведінкою дитини або повну його відсутність внаслідок байдужого ставлення до виконання батьківських обов'язків.

Основу *потурального стилю* виховання складає тактика опіки й безоглядної любові. Така дитина має характерні особливості, такі як: безпорадність, безініціативність, відсутність відповідальності за певні дії, рішення. Але домінуючою характеристикою такої людини є его-

центризм. Вона сама для себе скарб. Основним її бажанням є отримувати від оточуючих усе, що вона тільки забажає.

Демократичний стиль взаємин, що характеризується проявом довіри, дружби, рівноправ'я, відповідальності, сприяє вихованню у дітей розвиткові таких якостей як працелюбність, співпереживання, доброта, чуйність, дисциплінованість, самостійність, самокритичність, уміння постояти за себе, ініціативність, відповідальність. Результат виховання в такій сім'ї – засвоєння дитиною демократичних цінностей, гармонізація її уявлень про права і обов'язки, свободу і відповідальність. Разом з тим, саме у дітей, які виховуються у демократичних сім'ях, часто виявляється небажання підкорятися соціальним вимогам: вони не люблять, щоб ними командували, не бажають підкорятися комусь сильнішому, більш владному, що, як засвідчує життя, провокує проблеми взаємин з іншими членами і структурами суспільства.

Отже, моральне виховання дитини – складний і тривалий процес, багато в чому обумовлений тим стилем взаємин, який складається між батьками. Важливим завданням вихователя ДНЗ є проведення серед батьків необхідної просвітницької роботи з тим, щоб кожна українська родини максимально дотримувалася демократичного стилю взаємин, що позитивно позначається на процесі морального виховання дітей. Виховання в сім'ї дасть добрий врожай, якщо батьківське подружжя матиме у дітей справжній авторитет та служитиме справжнім прикладом для наслідування в праці, сімейних відносинах, громадському житті.

Література

1. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения :автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 "Общая психология" / Варга А.Я.; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1986. – 21с.
2. Ковбас Б. Родинна педагогіка: навч.-методпосіб. для студентів вищих навч. закладів у 3-х кн. / Б.Ковбас, В.Костів. – Івано-Франківськ, 2006. – Т.1. Основи родинних взаємовідносин. – 2006. – 288 с.
3. Макаренко А.С. Твори: в 7 т. / А.С.Макаренко. – К.: Знання, 1954. – Т.1. Книга для родителів. – 1954. – 233 с.
4. Москальова Л.Ю. Теоретичний аналіз змісту морального виховання особистості [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_3_2006/1.doc. – Назва з екрана.
5. Щербань П.В. Національне виховання в сім'ї / П.В.Щербань. – К.: ПП "Борівітер", 2000. – 260 с.

УДК 174:364

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА В ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Піщулін Д.С., магістрант факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: доктор пед. наук, проф. **Криловець М.Г.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

У статті проаналізовано базові етичні норми, розглянуті деякі функції етичного професійного спілкування соціального працівника та показано основні етичні принципи соціальної роботи.

Ключові слова: професійна етика, функції професійної етики, етика соціальної роботи, етичні принципи.

В статье проанализированы базовые этические нормы, рассмотрены некоторые функции этического профессионального общения социального работника и показаны основные этические принципы социальной работы.

Ключевые слова: профессиональная этика, функции профессиональной этики, этика социальной работы, этические принципы.

In the article it goes about basic ethical norms, some ethical communication functions in professional activity of social worker and show the basic ethical principles of social work.

Keywords: professional ethics, function of professional ethics, social work ethics, ethical principles.

Постановка проблеми. Соціальна робота в своїй основі має на меті надання допомоги суспільству і покращення стану життя потребуючого зокрема. Це діяльність, в якій соціальний працівник має бути професіоналом своєї справи, бути справжнім альтруїстом, цінувати людину як особистість, а отже повинен добре орієнтуватись в етичних нормах, мати чіткі знання моралі

та гуманності, розуміти принципи спілкування та бути не тільки готовим допомагати, а і вміти це робити правильно, застосовуючи різноманітний інструментарій. Високий рівень індивідуалізації праці у зв'язку з автономністю у роботі соціального працівника (діяльність часто здійснюється "один на один"), що потребує від робітника знання та володіння особливими навичками праці та чіткого дотримання етичних норм та правил поведінки. Нажаль, на сучасному етапі розвитку цієї діяльності, спостерігається недостатня підготовленість молодих соціальних працівників, з погляду практичної підготовки, можна спостерігати деякий розрив між теорією та практикою. Процес формування професійної етики соціального працівника ще не є достатньо дослідженим, хоча вже можна сказати, що деякі сторони цього питання є досить освітленими.

Аналіз останніх досліджень. Вагомий вклад у дослідження та вивчення формування професійної етики соціальної роботи у своїх працях висвітлили такі вчені як: Баранова Наталія Миколаївна "Етика", Медведєва Г.П. "Етика соціальної роботи", Белякова Г.І. "Професійна етика", Дубич К.В. "Вступ до соціальної допомоги", Фирсов М.В., Ярская-Смирнова Е. "Професійна етика соціальної роботи", Белякова Г.І. "Професійний етикет". Також дуже цікавим є праці Дейла Карнегі, одна з них "Як завойовувати друзів та впливати на людей" яку можна розглядати як практичні настанови по міжособистісному спілкуванню та етичних нормах.

Мета статті – огляд етичних функцій, принципів, які необхідні для успішної професійної та ефективної просвітницької роботи соціального працівника.

Виклад основного матеріалу. Етика – філософська наука, об'єктом вивчення якої є мораль, її розвиток, норми і роль в суспільстві [7, с.9]. Етика є однією із найдавніших дисциплін, які виникли як частина філософії. Для позначення філософського вчення про мораль Арістотелем був запропонований термін "етика" [3, с.7; 4, с.408]. Етика соціальної роботи вивчає поведінку спеціаліста відносно ціннісних орієнтацій, оцінює мотиви та результати його дій з точки зору зла і добра. [3, с.8]. Вона підпорядковується одному із найважливіших постулатів: кожен соціальний працівник несе відповідальність за зло і нещастя, про яке він знає та яке може попередити.

Просвітницька робота є різновидом професійної діяльності і спрямована на передачу знань та інформації про насущні проблеми в соціумі, виховання певного відношення до проблем на засадах гуманізму; інформування, надання підтримки та кваліфікованої допомоги будь-якій людині, надання людям можливостей якомога повніше розширювати власний потенціал, можливості та попереджувати виникнення дисфункцій. Застосування етичних принципів у просвітницькій діяльності допоможе соціальному працівнику знайти правильний підхід до клієнта, групи клієнтів, вміти правильним чином поширювати інформацію, щоб вона "легко" сприймалась, вміти поводити себе з клієнтом таким чином, щоб він відчував себе потрібним, захищеним, а особливо, відчував що його розуміють.

Соціальний працівник в своїй роботі, а зокрема просвітницькій діяльності потребує не тільки моральних орієнтирів, які визначають основний напрямок їх роботи, а також і в правилах буденної діяльності, без дотримання яких неможливо реалізувати моральні принципи і норми. Етика в соціальній роботі не є кінцевою метою, а є невід'ємною складовою повсякденної діяльності, також як і теоретичним обґрунтуванням потрібності даної діяльності, законодавчим підкріпленням і можливістю проведення даної діяльності. Глибокі знання принципів і норм професійної етики, творче та осмислене застосування яких дозволить здійснити соціальному працівнику покладений на нього обов'язок, зокрема ефективно здійснювати просвітницьку діяльність.

Професійна етика – галузь етичного знання, що відображає рівень морального ставлення людини до суспільства та до самої себе в опредметнених формах: у змісті, засобах, процесі та наслідках діяльності. Професійність – здатність людини опанувати навички та уміння певного виду діяльності та розгорнути їх на основі власні творчі здібності. Тобто професійна етика відображає рівень соціалізації особистості. Разом з тим професійність стає об'єктивною підставою для поваги з боку суспільства[3, с.108,109; 6].

Етика соціальної роботи базується на моральних нормах (від лат. Norma – правило, зразок; одна з найбільш простих форм моральних вимог, яка виступає як елемент моральних відносин і форма моральної свідомості, які сприймаються суспільством як важливий регулятор спільної діяльності і існування, на тих професійних цінностях, які складають сутність соціальної роботи [4, с.211].

Об'єктом вивчення етики соціальної роботи є професійна мораль спеціалістів, а предметом – виникаючі в процесі роботи етичні відношення, етична свідомість і етичні дії соціальних працівників. Метою етики соціальної роботи є забезпечення і підтримка схвалюваних суспільством норм і сутності професійної діяльності, а задачею – нормативна регламентація відносин, поведінки і дій окремих представників професійної групи та їх угруповань, формування відповідної етичної свідомості спеціалістів соціальної сфери [4, с.49].

Етичні норми, що регулюють професійні відносини та поведінку, які виникають в процесі професійної діяльності, в соціальній роботі виконують певні функції. Функції етики професійної діяльності визначаються багатьма факторами, основними з яких є суть, зміст і спрямованість професії. Дослідник Медведєва Г.П. в своїй праці "Етика соціальної роботи" виділяє наступні основні функції етики соціальної роботи:

оціночна – дає можливість оцінити з точки зору відповідності моральним нормам, принципам поведінки і дій, мету та завдання учасників процесу, їх прагнення та наміри, засоби досягнення цілі та кінцевого результату, які вони обрали;

регулятивна – утворюється з потреби регулювати поведінку і дії соціального працівника в різних формальних і неформальних ситуаціях для того, щоб гармонійно вливатись в діяльність всієї професійної групи і які відповідали суті та призначенню професії;

організаційна – слугує для покращення організації соціальної роботи, вимагаючи від учасників процесу діяльності творчого виконання своїх завдань і професійного обов'язку;

керуюча – слугує засобом соціального управління поведінкою і діями соціального працівника в ході процесу в інтересах справи;

мотиваційна – слугує засобом формування соціально та професійно схвалюваних мотивів діяльності;

координаційна – забезпечує співробітництво всіх учасників процесу надання соціальної допомоги клієнту, засноване на довірі і взаємодопомозі.

регламентуюча – направляє і обумовлює вибір соціальним працівником або соціальною службою мети, методів та засобів надання допомоги клієнту;

відтворювальна – дозволяє відтворювати дії соціальних працівників і відносини соціальних працівників між собою та з клієнтами на основах моральності;

виховна – слугує засобом виховання та удосконалення особистості як соціального працівника, так як і клієнта, та його оточення;

комунікативна – слугує засобом комунікації між спеціалістами та їх клієнтами;

превентивна – попереджує та уберігає соціального працівника від вчинків та дій, що наносять шкоду клієнту та суспільству;

прогностична – дозволяє прогнозувати дії і поведінку соціальних працівників та їх колективів, їх етичний розвиток;

вирішення протиріч – сприяє усуненню, вирішенню та згладжуванню протиріч, які виникають в процесі соціальної роботи між її суб'єктами та об'єктами;

інформаційна – долучає соціальних працівників до системи цінностей професійної соціальної роботи та професійної моралі;

соціальна – сприяє створенню умов, сприятливих для здійснення соціальної роботи в суспільстві;

соціалізуюча – слугує для залучення соціального працівника та прийняття ним суспільних цінностей та моралі [4, с.56,57].

Таке різноманіття функцій обумовлюється високою значимістю соціальної роботи її необхідністю в суспільстві, широтою послуг які надаються. Етична сторона не обмежується лише теоретичними нормами та цінностями, а розглядається в теоретичних ситуаціях, вчить бачити контекст поведінки та дій спеціаліста, який виходить за межі практичних, безпосередніх робочих інтересів, тобто допомагає співставити об'єктивне та суб'єктивне, абсолютне і те, що обумовлено ситуацією яка склалась.

Розглянемо чим же відрізняється прикладна та професійна етика. За словами автора А.А.Гусейнова в статті "прикладна етика" роз'яснено, що прикладна етика тісно взаємодіє, а де в чому і співпадає з професійною етикою, але не є тотожною їй. Розбіжності містяться по меншій мірі в двох пунктах: професійна етика конкретизує загальні моральні вимоги які застосовуються до своєрідних особливостей відповідної професії і займається головним чином нормами, правилами поведінки, а прикладна етика за свій предмет визнає конкретні моральні ситуації; перша розглядає професійну поведінку, а друга – загальнозначущі проблеми [2, с.389].

Сучасний дослідник проблем професійної етики Д.С.Авраамов пропонує тлумачити професійну етику в широкому та вузькому розумінні. Професійна етика в широкому розумінні вивчає яким чином моральні вимоги застосовуються в специфічних умовах тої чи іншої професії. А у вузькому розумінні професійна етика зосереджує свою увагу тільки на тих видах діяльності, об'єктом праці яких є не речовина природи, а людина [7, с.31].

Розглянемо етичні принципи в соціальній роботі. Соціальний працівник взявшись за свою професійну діяльність бере на себе обов'язок виконувати свою роботу добросовісно, приносити користь суспільству та сприяти гармонізації та гуманізації відносин як між індивідами так і між соціальними групами. Як спеціаліст, соціальний працівник повинен в першу чергу

допомогти клієнту визначити пріоритети завдань, які потрібно вирішити, допомогти йому розібратися в розумній обґрунтованості потреб, які виникають та надати допомогу в їх вирішенні, а також потурбуватися про те, щоб зацікавити клієнта надавати самому собі допомогу і вміти вирішувати життєві проблеми. Нижче приведена більшість найважливіших принципів які розглядає в своїй праці дослідник Медведєва Г.П:

Конфіденційність – один із головних принципів співпраці соціального працівника та клієнта. Все, що стосується умов життєдіяльності клієнта, його особистих якостей та проблем, є конфіденційною інформацією, і клієнт повинен бути про це поінформованим. Поширювати інформацію про клієнта можливо лише за його згоди.

Доброзичливість – основа моральної культури соціального працівника, принцип професійної етики і одна з умов його успішної взаємодії з клієнтом. Сама суть соціальної роботи як професійної діяльності заснована на бажанні приносити людям добро. Доброзичливість присутня на всіх етапах взаємодії спеціаліста з клієнтом, вона завжди відчувається клієнтом, завдяки цьому він відчуває, що соціальний працівник не є байдужим, а прагне зрозуміти потребуючого та допомогти йому.

Повнота інформування клієнта про застосовувані дії – необхідна не тільки для того щоб клієнт розумів які дії планує вжити соціальний працівник, а при тому, що мова йде про долю людини та її благополуччя, клієнт має повне право знати про всі дії які плануються вжити з його участю чи без такої. Клієнт повинен бути активним суб'єктом соціальної роботи.

Відсутність упереджень у відношенні до клієнта – безперечна умова встановлення співпраці з клієнтом. Соціальний працівник повинен мати на увазі, що кожен клієнт має право на власні переконання, погляди, ідеї, думки і т.п.

Чесність – необхідна якість для соціального працівника. Дуже важливо говорити правду про положення клієнта, про можливість вирішити його проблеми, про складності які зустрічаються в роботі, про здійснені помилки.

Совість соціального працівника проявляється як почуття моральної відповідальності за свою поведінку, потребу чинити у відповідності зі своїми особистими уявленнями про добро, благо та справедливість і включає в себе як раціональні так і емоційні компоненти.

Об'єктивність: соціальний працівник є людиною, і тому повністю виключити людський фактор неможливо; але при оцінці проблем клієнта і його якостей соціальний працівник повинен зберігати об'єктивність, відрікшись від власних емоцій.

Справедливість повинна постійно бути присутньою у взаємовідносинах соціального працівника з клієнтами, їх близькими та колегами. Симпатії та антипатії, які може мати соціальний працівник не повинні впливати на якість його роботи з клієнтами.

Тактовність – це якість соціального працівника, яка полягає в умінні соціального працівника передбачити всі об'єктивні наслідки своїх вчинків або дій, та їх суб'єктивне сприйняття клієнтом, колегами та іншими людьми.

Уважність та спостережливість потрібні соціальному працівнику в його повсякденній практичній діяльності. Працюючи з клієнтом, соціальний працівник повинен звертати увагу на його настрій, наприклад вміти помітити невпевненість та коливання клієнта, пригніченість, незгоду з прийнятим рішенням без словесного його вияву.

Терпимість – обов'язковий принцип у взаємовідносинах соціального працівника з клієнтом і неодмінна якість його особистості. Терпимість – моральна якість, яка характеризує шанобливе відношення до інтересів, переконань, вірувань, звичкам інших людей [5, с.337].

Доброта соціального працівника, заснована на гуманізмі та любові до людей, має специфічний зміст – вона діяльна. Вона проявляється через піклування про ближнього, створенні сприятливих умов для життєдіяльності людини, позитивного емоційного настрою, в навчанні клієнта необхідним для нього навикам і діям, в умінні вчасно та в необхідній мірі надати допомогу.

Любов до людей – без неї соціальний працівник ніколи не стане для клієнта другом, наставником, близькою людиною. Соціальний працівник повинен бачити в клієнті позитивні якості – тільки вони можуть стати основою його любові до них.

Комунікабельність – дуже важлива якість соціального працівника. Від комунікативних можливостей спеціаліста в цілому залежить успіх його діяльності, бо через спілкування соціальний працівник розуміє проблеми клієнта, його надії та сподівання, обговорює з ним шляхи вирішення проблем.

Емпатія – розуміння емоційного стану, проникнення в переживання іншої людини. Являється необхідною якістю характеру особистості соціального працівника і в багато чому визначається його вмінням поставити себе на місце клієнта.

Творче мислення – невід'ємна характеристика соціального працівника. В соціальній роботі, не дивлячись на те, що існує стандартна класифікація положень, немає абсолютно

однакових ситуацій та ідентичних клієнтів і працівнику потрібно кожного разу приймати нове та індивідуальне рішення для кожної ситуації, звертаючи увагу на різні дрібні нюанси [4, с.60-94; 1, с.199-205].

Також дуже важливим моральним принципом в професійній діяльності соціального працівника є принцип гуманізму – шанобливе ставлення до кожної особистості, розуміння її неповторності, самодостатньої цінності. Гуманізм заснований на повазі до прав, честі та гідності іншої людини, визнанні права людини на власну думку, позицію, на самостійність та незалежність, на здобуття свого місця в житті [1, с.197].

Висновок. Після аналізу наукових джерел стало зрозуміло, що етичні принципи складають фундамент в соціальній роботі. Ті вище зазначені принципи, на яких формуються особисті якості соціального працівника, в багато чому визначають успішність його взаємодії з клієнтом і є необхідною умовою його професійної придатності. Формування моральних якостей відбувається шляхом засвоєння моральних цінностей суспільства та професії, перетворення їх в процесі діяльності в переконання та потреби. Ці якості особистості, проявлені по відношенню до клієнта, його оточенню і всьому суспільству, сприяють підвищенню рівня моральності і тим самим – вирішенню ряду соціальних проблем.

Застосування норм і принципів етики в професійній діяльності соціального працівника призводить не тільки до ефективної взаємодії між спеціалістом та клієнтом, позитивних змін в житті клієнта та подолання складнощів в житті, знаходження ефективного шляху вирішення проблем клієнтів, а також допомагає соціальному працівнику через самовдосконалення зрозуміти себе, знайти підхід до людей та знайти в допомозі потребуючим своє покликання. Адже в цьому відгукується гасло соціальної роботи "шукаючи щастя іншому – знаходиш своє".

Література

1. Вступ до соціальної допомоги: навчальний посібник/ К.В.Дубич. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2015. – 224 с.
2. Гусейнов А.А. Прикладная этика // Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г.Апресяна, А.А.Гусейнова. – М., 2001.
3. Етика: навч. посіб. / Н.М.Баранова. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. – 323 с.
4. Медведева Г.П. Этика социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2002. – 208 с.
5. Словарь по этике. Кон И.С. 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 435 с.
6. Федоренко Е.Н. Профессиональная этика. – Киев, 1983.
7. Цвык В.А. Профессиональная этика: основы общей теории: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2010. – 288 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Рожнова А.І., магістрантка факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, проф. **Коваленко Є.І.**, кафедра педагогіки

У статті проаналізовано особливості виховання толерантної особистості в умовах полікультурного середовища.

Ключові слова: толерантність, толерантна свідомість, полікультурне середовище.

Постановка проблеми. Подолання непорозуміння, що виникають під час спілкування, пошук шляхів для зближення, розуміння людини є однією з актуальних проблем сьогодення. Одним із таких шляхів можна вважати виховання толерантної особистості, яка буде орієнтована на конструктивний діалог з представниками різних спільнот, соціальних груп, особистостей. Низький рівень виховання толерантності в сучасному суспільстві призводить до негативних явищ: ксенофобії, агресивності, соціальної напруженості. Саме тому більшість науковців вбачають можливість у зближенні культур та подоланні непорозумінь саме через виховання толерантної особистості.

Аналіз наукових досліджень. Виховання толерантності на сьогоднішній день є однією з найактивніше обговорюваних проблем у наукових колах. Це пов'язано насамперед з тим, що останнім часом у суспільстві все виразніше проступає загроза розпалювання конфліктів, зростає рівень нетерпимості. При цьому ні глобалізація економіки, ні поступове утвердження в масовій свідомості цінностей лібералізму і гуманізму, уявлень про право людини думати, вірувати і поводитись інакше, ніж інші не знімає проблеми. Таким чином, проблема

толерантності, яка знайшла своє вираження в працях таких сучасних дослідників, як Т. Білоус, О. Гриви, В. Куриленко, І. Палько, Ю. Тодорцевої, Н. Якси, О. Дубасенюк, Я. Довгополової, О. Крюкової та ін., гостро стоїть у сучасному суспільстві. Вона зумовлена небезпекою трансформації легкої форми вияву нетерпимості в реальні агресивні дії, спрямовані по відношенню до іншої людини, нації, держави. Попередження і врегулювання таких конфліктів неможливе без своєчасного моніторингу рівня толерантності в суспільстві та виховання її в учнівській молоді.

Метою статті є аналіз особливостей виховання толерантної особистості в умовах полікультурного середовища .

Виклад основного матеріалу. "Декларації принципів толерантності" була прийнята у листопаді 1995 року 185 державами-членами ЮНЕСКО. В ній зазначено, що толерантність виступає як необхідна умова спілкування людей різних культур, етнічних і міжконфесійних груп. Декларація пропонує тлумачити поняття "толерантність" як повагу, прийняття й розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження й способів вияву людської індивідуальності. Тобто толерантність – це гармонія в розмаїтті. О. Садохін, аналізуючи сутність поняття толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння), виділяє такі її ознаки: пошана і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатовимірності і розмаїття людської культури, норм поведінки, готовність прийняти інших такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. Водночас толерантність не припускає індиферентності, конформізму, утистки своїх інтересів: формування здатності до толерантного міжкультурного спілкування можливе тільки в тому випадку, якщо людина глибоко і всесторонньо оволоділа культурою власного народу, – це обов'язкова умова самої можливості інтеграції в інші культури [5, с. 3].

У внутрішньому плані толерантність є структурно складним утворенням особистості. З цього випливає, що неможливо з достатньою повнотою описати толерантність за допомогою лише одного поняття, лише в одному вимірі. У її структурі вирізняють раціонально-логічний та емоційно-чуттєвий компоненти, а також користуються традиційною для опису складних психічних явищ схемою з когнітивною, емоційною та поведінковою складовими.

Зокрема, когнітивний компонент толерантності тлумачать як розуміння особистістю складності, багатоманітності, неосяжності дійсності. Емоційний компонент толерантності передбачає розвиток в особистості емоційної спрямованості на іншу людину, почуттів емпатії у стосунках з оточуючими, здатності до співчуття й співпереживання. Відтак, важливими є здатність висловлювати й відстоювати власні позиції, спроможність уважно і неупереджено поставитись до висловлювань інших, узгоджувати різні позиції між собою.

За слушним зауваженням О. Гутник, толерантність є важливою частиною взаємодії з людьми різних позицій та орієнтацій, вона виявляється у бажанні зрозуміти та прийняти іншу культуру у всіх її виявах. Учені (І. Абакумова, С. Бєлих, І. Демченко, В. Фоменко та ін.) переконують, що формування толерантної свідомості на індивідуально-значеннєвій основі ефективно здійснюватися може саме в моделі полікультурного освітнього простору [10, с. 12]

Такий варіант полікультурного освітнього простору технологічно реалізується через діалог, механізми взаємної адаптації, інтерактивні методи спілкування, проблемні технології навчання, ситуації вибору й, безсумнівно, завдання розвитку толерантної свідомості учнів. Більше того, є підстави вважати, що полікультурний освітній простір у порівнянні з іншими освітніми моделями має більший потенціал для рішення цих завдань.

Феномен толерантності через її інтегральний характер є предметом вивчення різних наук: філософії, психології, етики, соціології, політології, медицини. Кожна з цих наук має певні теоретичні та практичні напрацювання – визначення толерантності, її характеристики тощо.

Наприклад, в етичному плані концепція толерантності базується на гуманістичних ідеях, у яких підкреслюється цінність різноманітних переваг і чеснот людини, в тому числі якостей (різноманітності ознак), що відрізняють одну людину від іншої та підтримують багатство індивідуальних варіацій єдиного людського виду.

Хоча в різних науках смислові відтінки поняття "толерантність" відмінні, вони все ж таки мають спільні риси, наявність яких дозволяє припустити, що, крім комплексності, це явище характеризується значною спільністю – воно притаманне усім сферам людського спілкування, причому галузь педагогіки не є винятком.

Очевидно, що педагогіка толерантності, як порівняно молода галузь, повинна проаналізувати та використати досвід інших наук для того, щоб представити в єдності розвиток толерантної свідомості, толерантної поведінки вихованців, їх толерантних стосунків, розкрити механізм розвитку та прояву толерантності як особистісної якості в практичній діяльності - педагогічному процесі [4, с.110].

Отже, робимо висновок, що толерантність – досить абстрактне поняття, воно не завжди є легкодоступним для спостереження та виміру науковими методами. Але все ж таки в нашій

роботі ми будемо відштовхуватися від такого визначення: **Толерантність – це сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини.**

Поняття "толерантність" ми розглядаємо в тісному зв'язку з категорією "полікультурність", тому що полікультурність створює особливі умови, в яких розгортається формування толерантності сучасного підростаючого покоління. У зарубіжній літературі термін "полікультурний" означає наявність у суспільстві різноманітних культур, пов'язаних з історично сформованими формами спільнот людей – етнічних груп і національних меншостей. Деякі вчені як синонім до "полікультурності" вживають терміни "багатокультурність" або "мультикультурність" (Г.Д. Дмитрієв, І.С. Дробіжева, І.С. Кон, М.Н. Кузьміна, В.О. Тишков та ін.) при цьому сутність змісту не змінюється. Але ж ми застосовуємо саме термін "полікультурність", розуміючи певний теоретичний підхід в суспільних науках. Визнання полікультурності як принципу організації суспільства, підштовхує до переосмислення культурної цілісності суспільства, вимагає відмовитись від уявлення про можливість домінування якоїсь "сильнішої", або "старішої" культури [7, с. 3].

Полікультурність – засіб виховання толерантності, терпимості до інших етнічних груп, виховання інтернаціоналізму. Якщо оцінити стан полікультурного виховання в Україні, то слід визнати, що воно не входить до складу пріоритетних напрямків розвитку педагогічної науки та практики. І науковці, і шкільні вчителі часто замовчують такі "незручні питання", як міжетнічні конфлікти та націоналізм.

Полікультурне середовище – це не тільки його багатонаціональність, але і взаємодія культурних способів діяльності в різних сферах життя соціуму, це узгоджена система діяльності виховання і діяльності того, кого виховують у різних освітніх галузях. Ґрунтом полікультурного середовища є гуманістична складова, яка пов'язана з розвитком національних культур, вихованням загальнолюдських цінностей, що не протистоять одна одній, а взаємопов'язані та взаємозбагачені.

Полікультурне середовище формується історичним шляхом взаємовпливу різних культур, що зосереджуються в одному регіоні. Ці культури можуть бути зовсім не схожим, мати різні критерії оцінки, що не дозволяє виокремлювати чи підносити одну з них над іншими. Полікультурність, як категорія філософська, пов'язана не тільки з регіоном, і з певним часом, а і характером взаємодії та взаємовпливу культур. Таким чином, полікультурне середовище – це соціальний простір, в якому йде загальний розвиток суспільства, а також функціонування та розвиток культур в їх проявах – культурному, політичному, художньому і так далі. На розвиток полікультурного середовища впливають як економічний та політичний стан країни, так і інтелектуальний та творчий потенціал суспільства, а також – історичні надбання та традиції.

На нашу думку, не варто забувати й про *полікультурне середовище* навчального закладу – це різновид соціального середовища, у якому взаємодіють представники різних соціокультурних груп, які різняться між собою національною, етнічною приналежністю, релігійними, етнічними, культурними орієнтаціями, фізичними та розумовими характеристиками.

Навчальний заклад є найбільш значущим і домінуючим чинником у житті учнівської молоді. Саме тут вони виробляють навички соціального спілкування (відносини з колективом і через нього із суспільством), знайомляться з громадською діяльністю, знаходять можливості для розвитку своїх здібностей. У ньому молода людина формується як особистість з притаманними їй нормами поведінки, принципами, ідеалами, ціннісними орієнтаціями [4, с. 24].

ЗНЗ здатний стати для молодих людей закладом свободи, толерантних відносин. Більш того, навчальний заклад, створюючи соціальне, природне, культурне середовище, використовуючи його виховні можливості, покликаний і може стати центром широкого виховного простору. Саме тут відбувається цілеспрямоване формування толерантних відносин дітей у полікультурному середовищі. Сучасний ЗНЗ має навчити учнів умінню відстоювати свої права й водночас поважати права інших, користуватися знанням основних правових норм і умінням використовувати можливості правової системи держави. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, правових норм стає умовою для розвитку толерантних відносин.

Практично будь-який ЗНЗ полікультурний. Учні, та й вчителі зі стажем, часом не можуть вирішити проблем, що виникають через несформованість у школярів толерантних відносин або вже сформованих інтолерантних. Виховання в душі толерантності не обмежується засвоєнням змісту понять "толерантність" та "толерантні відносини". Воно полягає в тому, щоб навчити дітей способів поведінки й реагування, які не шкодять іншому, щоб закріпити ці способи поведінки як внутрішню установку кожної людини, а потім і в тих суспільних механізмах, що визначають і формують відносини між людьми. В основі процесу формування толерантних відносин закладена ідея добровільного й свідомо обраного ставлення до поведінки і вчинків іншої людини.

Сучасні особливості та фактори виховання толерантності:

- Толерантність – властивість переносити несприятливий вплив яких-небудь факторів, бути поблажливим, терпимим до чийось думок, поглядів, вірувань.
- Толерантність - відсутність вимог і заборони, коли це можливо. Толерантність - це активне ставлення, свідомий вибір особистості, виставлення нею прав і свобод іншого; свого роду формування соціальної взаємодії.
- Толерантність є ключовим духовно-моральним принципом громадянського суспільства [1, с. 25].

Формування толерантних відносин має багато проблем, які турбують сучасних дітей і які можна згрупувати за такими напрямками:

- міжособистісні стосунки в учнівському молодіжному середовищі;
- стосунки учня із сім'єю;
- педагогічний вплив групи на особистість учня;
- усунення конфліктних ситуацій з вчителями.

Статусне сприйняття-оцінювання визначається межами міжособистісних стосунків, етапами усвідомлення, інтерпретації та реалізації позиційних виявів.

В учнів активно накопичується життєвий досвід, формується самооцінка і здатність до об'єктивного оцінювання інших людей. Тому важливо надавати учням об'єктивну інформацію про оточуючих їх людей. Подолання у свідомості учня не обґрунтованих, негативних стереотипів у сприйнятті інших етносів буде сприяти формуванню толерантності в міжетнічних відносинах, розвитку усвідомлення того, що зневага, образа, приниження будь-якої меншості спричиняє агресивність, насильство, підвищення рівня конфліктності взагалі.

На сучасному етапі розвитку суспільства все більшої актуальності набуває ідея толерантної педагогіки. Виникає потреба по-новому подивитися на світ, подолати бар'єри і перепони, які роз'єднують людей. Важливу роль відіграє поєднання теорії і педагогічної практики у вихованні учнівської молоді в дусі толерантної педагогіки. Тому зовсім не випадково ідеї толерантної педагогіки лягають в основу багатьох експериментальних досліджень сучасності, спрямованих на виховання у підростаючого покоління потреби і готовності до конструктивної взаємодії з людьми незалежно від їх національності, соціальної, релігійної приналежності, світогляду, мислення та поведінки.

Школа здатна протистояти розвитку інтолерантних відносин, здійснюючи виховання, яке б сприяло усвідомленню того, що конфлікт є виявом у людини об'єктивних суперечностей. Основою конфліктів є зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок і поглядів. Найбільш ефективним засобом запобігання інтолерантним відносинам є відповідне виховання, однією з найважливіших цілей якого є орієнтація молодих людей на загальнолюдські цінності. Тому сьогодні вкрай важливо знайти ефективні механізми формування толерантних відносин людей, поваги прав людей усіх рас і народів. Формування толерантних відносин сприяє солідарності як між окремими особами, так і між націями та мовними групами. В інтересах міжнародної злагоди принципово важливо, щоб кожна людина, громада та нація усвідомлювала та поважала полікультурний характер людської спільноти.

За Н. М. Орловською виділяємо практично орієнтовані напрями виховання толерантності учнів:

- діалог рішень;
- діалог культур;
- мирне співіснування держав;
- розвиток людських контактів;
- формування менталітету толерантності.

Толерантні відносини – надзвичайно складна проблема, але все ж вона вирішувана. Толерантні відносини формуються у процесі оволодіння здатністю "передбачати реакції інших людей і пристосовуватися до них" [1, с. 35]. Пошук умов та засобів формування толерантних відносин не може здійснюватися без урахування особливостей самого суб'єкта. Насамперед без розуміння того, що сучасні молоді люди живуть у нових умовах, для яких є характерним:

- існування етносу, до якого вони належать (зокрема, відірвано від території, на якій сформувався етнос);
- не двомовності, а багатомовності інформаційного простору, у яке вони включені;
- перетинання багатьох культурних каналів, у які вони включаються через засоби масової інформації і які далеко не завжди регулюються батьками, навчальним закладом, суспільством (деякою мірою державою);
- контакти з однолітками, що спілкуються різними мовами тощо.

Надзвичайно важливою є оцінка молодих людей у контексті полікультурного суспільства, коли формування толерантних відносин передбачає посилення суб'єктної представленості етносу й тому більшу етнічну ідентифікацію індивідів як суб'єктів етносу, в умовах прилучення їх до суспільства, що розглядається як умова етнічного утвердження. Актуалізується також проблема умов формування толерантних відносин, пошуку організації принципово нових і коректування наявних засобів їх формування. Нові підходи ґрунтуються не тільки на інформативній та інформативно-комунікативній формах передавання знань про етнос, нормах спілкування тощо, але й на реальній практичній взаємодії учнів.

Суб'єктами формування толерантних відносин є навчальні заклади, сім'я, дитячі гуртки, а також засоби масової інформації. В організації формування толерантних відносин всі форми впливу об'єднуються за трьома напрямками, які реалізуються через:

- вплив безпосереднього соціального оточення;
- вплив отриманої інформації;
- особистий досвід.

На наш погляд, учні повинні володіти такими вміннями:

- відстоювати свою думку, не нав'язуючи її іншим людям;
- керувати власними емоціями й настроєм, делікатно ставитися до інших у випадку конфліктів;
- ураховувати індивідуальні особливості інших учнів, людей, їхні інтереси, потреби, національну належність, менталітет, ступінь соціальної активності й рівень сформованості толерантних відносин.

Отже, навчальний заклад, створюючи соціальне, природне, культурне середовище, використовуючи його виховні можливості, покликаний стати центром широкого виховного простору, у якому відбувається цілеспрямоване формування толерантних відносин учнів у полікультурному середовищі.

Толерантні відносини учнів формуються у процесі оволодіння здатністю передбачати реакції інших людей в процесі навчання та виховання. Вихованню толерантності сприяють такі типи взаємодії, як діалог і співпраця (Л.Байбородова). Діалогова освітнього простору й опора на співпрацю як провідний тип взаємодії є обов'язковими умовами виховання толерантності. У діалозі виявляється індивідуальність і своєрідність особистості, оскільки саме діалогова взаємодія має на увазі рівність позицій у спілкуванні.

Подібна характеристика діалогової взаємодії є фундаментом толерантності і рівнем толерантних переконань. Другий тип взаємодії – співпраця – має на увазі сумісне визначення мети діяльності, сумісне її планування, розподіл сил і засобів на основі можливостей кожного. Виховання культури толерантності має здійснюватися за формулою: "батьки + діти + вчитель". Заходи, в яких беруть участь батьки, є прикладом взаємодії двох найважливіших чинників у житті дитини - школи і сім'ї, які об'єднують свої зусилля в навчальному процесі, спрямованому на виховання відкритого, неупередженого ставлення до людей.

Процес виховання – свідомо організована взаємодія педагогів та вихованців, організація і стимулювання активної діяльності учнів з оволодіння ними соціальним та духовним досвідом, цінностями. Отже, можемо виділити такі принципи виховання толерантності:

1. Принцип цілеспрямованості - виховання толерантності вимагає чіткого усвідомлення доцільності педагогічних дій, чіткого визначення мети педагогом. Єдність цілей педагога і дитини є одним із чинників успішності виховання толерантності. При цьому педагог повинен реалізовувати персоніфіковану мету (розвиток конкретної дитини).

2. Врахування індивідуальних та статево-вікових особливостей – виховання будь-якої етичної якості (толерантності у тому числі) багато в чому залежить від індивідуальних особливостей вихованця: моральних засад поведінки, етичних установок, розвинутих інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, рівня розвитку психічних процесів, характерологічних рис, особистісного досвіду взаємостосунків, наявності і розвитку природних і духовних здібностей тощо. При формуванні толерантності слід ураховувати так само гендерні особливості і, перш за все, відмінності в рисах особистості і соціальної поведінці.

3. Принцип культуровідповідності – у процесі виховання толерантності необхідно враховувати культурне й етнічне середовище виховання дитини. Цей принцип відображається в інтеграції виховання в культуру народу, сім'ї, світу. Виховання толерантності безпосередньо пов'язано з формуванням в дитини вміння будувати своє життя відповідно до правил, звичаїв і традицій свого народу, світової культури в цілому, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності.

4. Принципи зв'язку виховання толерантності з життям - виховання толерантності багато в чому залежить від того, наскільки дитина усвідомлює значущість цієї категорії і зв'язок її з

життям, бачить її результати або наслідки інтолерантності в світі. Принцип полягає в єдності соціально організованого виховного процесу та реального життєвого досвіду, відсутності розбіжності слова зі справою.

5. Принцип опори на позитивне в дитині – виховуючи дану етичну якість, ми повинні підтримувати розвиток, бачити в дитині особистість, готову до змін і самореалізації. При цьому основою успішності процесу виховання толерантності у дітей стає актуалізація позитивних рис, позитивного соціального досвіду, розвинутих конструктивних умінь взаємодії з людьми.

7. Принцип соціальної обумовленості процесу виховання толерантності - виховання толерантності багато в чому обумовлено впливом соціального середовища. Чим менш толерантним є середовище в оточенні дитини, тим складнішим є процес її формування.

8. Принцип єдності знання і поведінки – цей принцип вимагає побудови виховного процесу щодо формування толерантності на двох взаємозв'язаних рівнях: інформаційному (надає знання про толерантність, її складові, її вияви, про багатомірність людського буття, формування установки на толерантності) і на поведінковому (озброєння вміннями й навиками толерантної взаємодії).

Основним критерієм сформованості толерантності повинно стати вміння конструктивно, толерантно взаємодіяти з людьми і групами, які мають певні відмінності.

Отже, для ефективного досягнення толерантних стосунків у процесі їх формування і розвитку в полікультурному освітньому просторі принципово важливо, враховувати особливості міжособистісної перцепції у процесі спілкування учнів, створення позитивного образу людини або групи людей на основі вивчення чинників зміни стереотипів, що є найважливішими умовами вирішення досліджуваної проблеми.

Сучасний світовий суспільний устрій ґрунтується на постійному зіткненні інтересів і потреб представників різних культур. Цей факт пояснює зацікавлення вчених проблемами мирного співіснування людей в полікультурному суспільстві, а саме толерантністю, як ключовою умовою мирної життєдіяльності людей. Виховання толерантності в умовах полікультурного освітнього простору є актуальним питанням сьогодення.

Отже, саме толерантність є умовою гармонізації соціальних відносин у полікультурній ситуації, а уникненню етнічної напруженості в полікультурному середовищі сприятиме культура міжнародного спілкування, відкритість до сприйняття чужих культур і повага до інших світоглядних моделей. Низький рівень виховання толерантності в сучасному суспільстві призводить до негативних явищ: ксенофобії, агресивності, соціальної напруженості. Саме тому більшість науковців вбачають можливість у зближенні культур та подоланні непорозуміннь саме через виховання толерантної особистості.

Література

1. Орловська Н.М., Школа толерантності: шлях до формування толерантного суспільства: навч.-метод. посіб. / Н.М.Орловська, Н.А.Осатюк, Т.П.Томчина, С.Г.Шенгілевич. – Чернівці – Київ: Букрек, 2012. – 504 с.
2. Національна доктрина розвитку освіти затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 342 // Освіта. – 2002. – 24 квіт. – 1 трав. (№ 26). – С. 2 – 4.
3. Вовк Л.А. Толерантність як здатність зрозуміти й прийняти іншого / Л.А.Вовк // Валеологія: науково-практичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 51 – 52.
4. Асмолов А.Г. Толерантность: От утопии – к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
5. Грива О.А. Тренінг толерантності для підлітків / О.А.Грива // Завуч. – 2004. – № 35, грудень – С. 9 – 13.
6. Грива О.А. Виховання толерантності в дітей та молоді/ О.А.Грива // Психолог. – 2005. – №21 – 22. – С. 3 – 11.
7. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.10 / О. А. Грива. – К., 2008. – 34 с
8. Декларація принципів толерантності // Завуч. – 2004. – № 35, грудень. – С. 2 – 4 (вкладка).
9. Толерантність як універсальний принцип життєдіяльності: Методична розробка уроку (910 кл.) // Психолог. – 2005. – № 11 – 12. – С.19 – 21.
10. Гордієнко В.Є. Що таке толерантність та ксенофобія? Година спілкування / В.Є.Гордієнко // Класному керівнику УСЕ для роботи. – 2009. – № 10. – С. 26 – 28.
11. Белых С. І. Роль полікультурної освіти в становленні толерантної особистості / С. І. Белых [Електронний ресурс]. – Режим доступу :librar.org.ua/sections_load.php?s=culture_science_education&id

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРИЙОМНИМИ СІМ'ЯМИ

Симоненко Ю.М., студентка факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Останіна Н.С.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Автор статті робить спробу розкрити особливості соціальної роботи з прийомними сім'ями, визначаючи проблеми прийомної сім'ї, умови успішної соціалізації дитини в прийомній сім'ї.

Сьогодні значна увага приділяється дітям сиротам та дітям позбавлених батьківського піклування, а саме питанню про особливості соціальної роботи з дітьми із прийомних сімей. Адже як показує досвід, перебування дітей до повноліття у дитячих будинках для дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування не є сприятливим для їхньої майбутньої соціалізації: випускники цих інтернатних закладів у дорослому житті не завжди готові до вирішення багатьох проблем. І на даний час актуальною формою влаштування дітей сиріт, це влаштування їх до прийомних сімей, де б діти мали змогу, готуючись до дорослого життя, пройти всі етапи соціалізації у сімейному середовищі.

Особливості виховання дітей у прийомних сім'ях та проблеми соціальної роботи з прийомними сім'ями, особливості створення та супроводу прийомних сімей – всі ці проблеми висвітлені в працях таких науковців як: Г.М.Бевз, А.Й.Капська, Н.М.Комарова, І.В.Пеша, О.Яременко, І.Трубавіна та ін.

Метою статті є аналіз особливостей соціальної роботи з прийомними сім'ями.

Виклад основного матеріалу. Тільки сім'я здатна забезпечити задоволення основних потреб дитини, надавати стимул для її подальшого розвитку, створювати стабільну атмосферу. Якщо не існує можливості для дитини жити з біологічними батьками, найкраща альтернатива – усиновлення/удочірення, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, і саме для цього на допомогу приходять соціальний працівник.

Система державної опіки в Україні створювалася ще за старої політичної системи. В її основу були закладені ідеї колективного виховання дітей. Відповідно, Україна успадкувала систему великих інтернатних закладів, де діти позбавлені індивідуальної опіки. Водночас прийомні сім'ї як форма державного виховання має глибокі історичні корені в Україні, які частково були загублені у період повної інституціалізації. Сьогодні настав той час, коли треба повернутися до історичних витоків, щоб трансформувати існуючу систему опіки і піклування від колективних форм виховання до сімейних [2, с. 5].

Прийомна сім'я – сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти, уражені ВІЛ-інфекцією, можуть влаштуватися для виховання та спільного проживання у прийомній сім'ї за наявності відповідних висновків органів опіки та піклування і закладів охорони здоров'я, а їх загальна кількість не повинна перевищувати чотирьох осіб [1].

Створення прийомної сім'ї спрямовано на розвиток сімейних форм влаштування дітей - сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Безпалько О.В. виокремлює такі типи прийомних сімей:

- прийомні сім'ї "невідкладного влаштування" (дитина влаштовується у прийомну сім'ю негайно за наявності надзвичайних обставин, небезпеки для її життя і здоров'я);
- прийомна сім'я тимчасового влаштування (дитина влаштовується на певний термін: у випадку важкої хвороби батьків, опікунів чи піклувальників до повернення їх працездатності);
- довготривалого перебування(дитина влаштовується у прийомну сім'ю до досягнення нею повноліття);
- перехідного поселення (досвідчена прийомна сім'я бере на виховання дитину на період її адаптації у випадку смерті батьків і пошуку прийомної сім'ї довготривалого перебування) [3, с. 113].

Потрібно сказати, що соціальний працівник здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї постійно. Адже із влаштуванням дитини до прийомної сім'ї ми вирішили тільки проблему влаштування дитини, але для того щоб перебування дитини в прийомній сім'ї пішло їй на користь, то потрібно вирішити проблеми які безпосередньо виникають після входження дитини до прийомної сім'ї.

На сьогодні у нас з'явилась ще одна особливість: у зв'язку з воєнними діями на Сході України утворюються і нові умови роботи соціального працівника із прийомною сім'єю. Якщо

прийомна сім'я стає переселенцями, то за таких умов дії соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та соціальних працівників повинні бути швидкими і компетентними, адже тут головна задача полягає у збереженні безпеки дитини. Прийомна сім'я, яка взяла за певних обставин на виховання дитину, повинна бути передана під опіку соціального працівника за місцем їх фактичного проживання. За цих умов прийомна сім'я і соціальний працівник повинні знайти спільну мову, налагодити взаємовигідний контакт.

Проаналізувавши аспекти соціалізації дітей у прийомних сім'ях, можна виокремити наступні проблеми, які ускладнюють адаптацію дитини до умов життя прийомної сім'ї:

1. Пов'язані з біологічною сім'єю прийомної дитини:

- відсутність будь-якої інформації про історію життя дитини;
- смерть одного (обох) батьків;
- втрата дитиною матері у віці до 18 місяців;
- юридична відсутність батька (у свідоцтві про народження батько записаний зі слів матері або іншої особи);
- розлучення батьків;
- перебування дитини без сімейного оточення більше 2-х років;
- часта зміна опікунів/піклувальників;
- асоціальні явища тривалого характеру (алкогольна та наркотична залежність біологічних батьків; аморальний спосіб життя, розпуста, сімейні сварки, бійки).

2. Пов'язані з психічним розвитком самої дитини:

- досвід депривації;
- проблеми особистісного розвитку (поведінкові та невротичні розлади тощо);
- відставання дитини у фізичному розвитку;
- відставання дитини у психічному розвитку;
- розлучення батьків;
- пережите насилля (фізичне, сексуальне, психічне/емоційне, занедбаня);
- стан здоров'я [2, с. 25].

Проблеми в сім'ї можуть бути пов'язані з неправильною тактикою у сімейному вихованні. Соціальний працівник у цьому випадку має допомогти усвідомити особливості таких негативних тактик, як "диктат", "гіперопіка", "конфронтація" і водночас оволодіти позитивною тактикою сімейного виховання, так званою "тактикою співробітництва". [4, с. 360].

Як бачимо перелік проблем є досить обширним і саме соціальному працівнику потрібно допомогти батькам налагодити емоційний зв'язок з дитиною.

Об'єктом роботи соціального працівника насамперед є проблема соціалізації дитини у прийомній сім'ї та сім'я, в цілому, як мала соціальна група.

За науковим принципом, соціальна робота з сім'єю проводиться в трьох основних напрямках: освітньому, психологічному, посередницькому.

Освітній напрям соціальної роботи передбачає соціальну допомогу в навчанні та вихованні. Допомога в навчанні спрямована на запобігання появі сімейних проблем і формування педагогічної культури прийомних батьків. В основі соціальної роботи використовуються соціально-педагогічні методи, які враховують найбільш типові помилки у вихованні дітей в сім'ї: недостатнє уявлення про цілі, методи, завдання виховання; відсутність вимог у вихованні з боку всіх членів сім'ї; сліпа любов до дитини; надмірна суворість; перекладання виховання на освітні заклади; сварки батьків; брак педагогічного такту у взаєминах з дітьми; застосування фізичних покарань тощо. Тому діяльність соціального працівника передбачає проведення широкої освітньої роботи серед прийомних батьків з таких питань: педагогічна, соціально-педагогічна і правова підготовка прийомних батьків до виховання дітей; допомога батькам у формуванні адекватної поведінки у дітей стосовно однолітків; значення особистого прикладу і авторитету батьків у вихованні дітей, ролі батька і матері, взаємини між батьками, налагодження взаємостосунків різних поколінь у сім'ї, методи педагогічного впливу на дітей, формування позитивних взаємин між дорослими і дітьми; виховання дітей у сім'ї з урахуванням статі й віку; соціально-психологічні проблеми "важких підлітків", проблеми негативного впливу бездоглядності й безпритульності на психіку дитини; самовиховання і його організація, роль сім'ї у керуванні процесом самовиховання дітей і підлітків; заохочення та покарання у процесі виховання дітей у сім'ї; особливості виховання дітей з відхиленнями у фізичному і психічному розвитку; трудове виховання у сім'ї, допомога дитині у виборі професії, проблеми виявлення і розвитку професійних нахилів і здібностей дітей; організація режиму праці, навчання, відпочинку і дозвілля дітей у сім'ї; підготовка дітей до шкільного віку до занять у школі; моральне, фізичне, естетичне, статеве виховання дітей; розвиток досвіду спілкування у дитячому віці;

причини та наслідки дитячого алкоголізму, токсикоманії, дитяча патологія та роль батьків у цьому, зв'язок здоров'я дітей з асоціальною поведінкою їхніх батьків [4, с. 358].

Всі ці проблеми соціальний працівник вирішує під час соціального супроводу, основними завданнями якого є :

- підтримка здорового соціально-психологічного клімату сім'ї;
- навчання та посилення виховного потенціалу прийомних батьків;
- контроль за отриманням батьками державних виплат на утримання дитини;
- формування партнерських стосунків між учасниками соціального супроводу;
- залучення різних видів додаткової допомоги за потребою;
- захист прав та інтересів прийомних сімей;
- підготовка щорічного звіту про ефективність функціонування прийомної сім'ї.

Соціальний супровід прийомних сімей ґрунтується на принципі співпраці між учасниками процесу для виконання головного завдання – соціальної реабілітації та соціалізації прийомних дітей.

Формами роботи соціального працівника із супроводу прийомної сім'ї є:

- 1 – відвідування прийомної сім'ї;
- 2 – підтримка телефонних контактів;
- 3 – організація груп взаємопідтримки, створення спеціальних індивідуальних освітніх програм;
- 4 – представництво інтересів прийомних сімей;
- 5 – посередництво при вирішенні суперечностей;
- 6 – організація надання матеріальної та інших видів допомоги за потребою;
- 7 – щорічний аналіз ефективності функціонування прийомних сімей.

Соціальний працівник та прийомні батьки є партнерами у наданні опіки дитини у прийомній сім'ї. Соціальний працівник є з'єднуючою ланкою між державою та прийомними батьками і саме його кваліфікаційна підготовка та робота забезпечують компетентне вирішення і узгодження усіх поточних питань супроводу прийомної сім'ї [2, с. 32 – 33].

Отже, ми бачимо що прийомні сім'ї зіштовхуються з багатьма проблемами, але не байдужість до дітей, вчасна допомога соціального працівника допомагають вирішити багато з них. Соціальна робота здійснюється постійно, починаючи з того моменту як у сімейної пари виникло бажання виховувати прийомну дитину і до моменту виходу дитини з прийомної сім'ї. Майбутні прийомні батьки прослуховують курси, на яких вчать бути прийомній дитині і батьками і другом, вчать організовувати дозвілля для родини, щоб діти росли у здорових умовах, щоб розвивалися не тільки фізично а і духовно, морально, емоційно.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про прийомну сімю" від 26 квітня 2002 р. №565.
2. Бевз Г.М. Приймона сім'я: методика створення і соціального супроводу: Науково-методичний посібник/ Г.М.Бевз, В.О.Кузьмінський, О.І.Нескучаєва та ін. – К.: Центр стратегічної підтримки, 2003. – 292 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник / О.В.Безпалько. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
4. Тюптя Л.Т. Соціальна робота: Теорія і практика/ Л.Т.Тюптя, І.Б.Іванова. – К.: ВМУРОЛ "Україна", 2004. – 408 с.

УДК 373.31: 371.382

ДИДАКТИЧНІ ІГРИ НА УРОКАХ ПРИРОДОЗНАВСТВА В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Слісаренко М.С., студентка IV курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

У даній статті розглядається роль дидактичних ігор у проведенні природознавства в початковій школі.

Ключові слова: гра, дидактична гра, ігрова ситуація, експеримент.

Провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці є навчальна діяльність, але гра продовжує достатньо сильно впливати на розвиток пізнавальних процесів, властивостей і станів особистості дітей, тому вона є одним з ефективних методів навчання в молодшій школі.

Ігри в школі – перш за все дидактичні, повинні приковувати нестійку увагу дітей до матеріалу уроку, давати нові знання, заставити їх напружено мислити.

Важливою являється їх виховна сторона. Гра вимагає від дітей уваги, вміння швидко знаходити правильне рішення.

Саме в іграх розпочинається невимушене спілкування дитини з колективом класу, взаєморозуміння між учителем і учнем. У процесі гри в дітей виробляється звичка зосереджуватися, працювати вдумливо, самостійно, розвивається увага, пам'ять, жадоба до знань.

Задовольняючи свою природну невсипущу потребу в діяльності, в процесі гри дитина "добудовує" в уяві все, що недоступне їй у навколишній дійсності, у захопленні не помічає, що вчиться – пізнає нове, запам'ятовує, орієнтується в різних ситуаціях, поглиблює раніше набутий досвід, порівнює запас уявлень, понять, розвиває фантазію.

Гра належить до традиційних і визнаних методів навчання і виховання дошкільників, молодших школярів і підлітків. Цінність цього методу полягає в тому, що в ігровій діяльності освітня, розвиваюча й виховна функції діють у тісному взаємозв'язку. Гра як метод навчання організовує, розвиває учнів, розширює їхні пізнавальні можливості, виховує особистість.

Дидактична гра – це вид діяльності, займаючись якою, діти вчать. Це один з важливих у педагогічній практиці й теорії засобів для розширення, поглиблення й закріплення знань [1, с. 107].

У навчальному процесі ігрова діяльність має форму дидактичної гри, ігрової ситуації, ігрового прийому, ігрової вправи.

Дидактичні ігри можуть:

- бути тільки в словесній формі;
- поєднувати слово й практичні дії;
- поєднувати слово й наочність;
- поєднувати слово й реальні предмети.

Основними цілями проведення дидактичних ігор на уроках у молодшій школі є наступні:

- розширення кругозору учнів;
- пізнавальна діяльність учнів;
- застосування знань, умінь і навичок у практичній діяльності;
- формування умінь і навичок, необхідних у практичній діяльності;
- розвиток загально навчальних умінь і навичок;
- розвиток трудових навичок [1, с. 107].

Основні функції дидактичних ігор у навчанні:

- функція формування стійкого інтересу до навчання й зняття напруги, пов'язаної із процесом адаптації дитини до шкільного режиму;
- функція формування психічних новотворів;
- функція формування властиво навчальної діяльності;
- функція формування загально навчальних умінь, навичок навчальної й самостійної роботи;
- функція формування навичок самоконтролю й самооцінки;
- функція формування адекватних взаємин й освоєння соціальних ролей [2, с. 107].

Природознавство як навчальний предмет має великі можливості для навчання та виховання школярів. Учні початкових класів одержують елементарні відомості про неживу й живу природу, знайомляться із деякими видами виробництва й працею людей своєї області (краю), району, міста, села. У зміст природознавства як навчального предмету входить безпосереднє вивчення дітьми об'єктів природи шляхом проведення спостережень, постановки дослідів з рослинами й тваринами, ознайомлення школярів із трудовою діяльністю людини, а також практична участь школярів у праці.

При вивченні природознавства учень повинен опанувати не тільки необхідними знаннями про природу, але й знаннями про способи їх одержання (діями по їх одержанню – аналізом, синтезом, узагальненням, абстрагуванням). Успіх у навчанні досягається при урахуванні індивідуальних особливостей за допомогою диференційованої роботи на уроці. Так, форми навчання природознавству сьогодні є різноманітні: уроки в класі й на природі, екскурсії, польові практикуми, домашні роботи. Значна роль при цьому приділяється спостереженням у природі, практичним роботам, демонстрації дослідів тощо. Дуже перспективною формою навчання природознавства також виступають дидактичні ігри.

На уроках природознавства дидактична гра використовується педагогами з метою засвоєння, поглиблення та систематизації уявлень дітей про навколишній світ, сприяє розвитку їх пізнавальних інтересів та різноманітних здібностей, логічного мислення, творчої фантазії, самостійності, кмітливості, винахідливості, уваги, спостережливості й пам'яті, виховання позитивних рис особистості, формування її найкращих якостей [3, с. 172].

Дидактичні ігри на уроках природознавства можуть застосовуватись по-різному: увесь урок може бути побудований у вигляді сюжетно-рольової гри (коли на урок завітала казкова гостя – зима, весна або ін.); як структурний елемент уроку; під час уроку кілька разів створюються ігрові ситуації (за допомогою казкового персонажа, іграшки, елементів змагання) [4, с. 11].

Для молодших школярів на уроках з природознавства доцільно використовувати такі дидактичні ігри:

- 1) для розвитку та корекції пізнавальної діяльності (порівняння, відновлення та доповнення цілого, вилучення зайвого, узагальнення);
- 2) для розвитку мовлення;
- 3) для розвитку емоційно-вольової сфери (ігри-інсценізації, ігри з елементами сюжету) [5, с.9].

Перевагу слід надавати тим іграм, які передбачають участь більшості дітей класу, швидко відповідь, довільну увагу та засвоєння невеликої кількості матеріалу. Використання віршів, прислів'їв, загадок під час проведення гри сприяє засвоєнню навчального матеріалу. При цьому дидактичні ігри мають відповідати таким вимогам:

- 1) відповідати меті й темі уроку;
- 2) забезпечувати поглиблення, розширення та закріплення знань учнів;
- 3) відповідати віковим особливостям дітей, бути доступними, забезпечувати поступове ускладнення операцій аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення тощо [5].

Величезні розвивальні можливості набувають ігри під час екскурсій на природу. Спонукаючи учнів до активного емоційного сприймання, набагато легше розкрити перед дітьми розмаїття та красу довкілля, привернути увагу до малопомітних, але істотних ознак рослинного і тваринного [3]. Ігри з природничим матеріалом сприяють розвиткові сприйняття аналізаторів дотику, смаку, запаху (гра "Що в лісі росте", "Скарб", "Дегустація", "Відгадай за запахом", "Що в мішку?"); мислення та уваги (виділення істотних ознак, їх порівняння та узагальнення) – гра "Дегустація", "Якого кольору предмет"; опису предметів та знаходити їх за описом ("Впізнай своє дерево", "Опиши предмет"); знаходити ціле за частиною та частину за цілим; групувати предмети за способом їх застосування ("Павутинка"); визначати послідовність стадій розвитку рослин і тварин. Екологічні ігри у природі можна розділити на пізнавальні та на рухливо-пізнавальні. Останні мають велике значення, бо крім радості руху молодших школярів, несуть і навчальний, пізнавальний зміст [4].

Дидактичні ігри, які містять завдання проблемно-пізнавального характеру, вимагають від молодших школярів високої інтелектуальної та практичної активності. Цими завданнями передбачено проведення дослідів, спостережень, практичних робіт, пошук матеріалів та способів роботи з ними. Для полегшення процесу виконання завдання учням пропонується алгоритм виконання практичних дій. Така пошукова пізнавальна діяльність готує учнів до більш усвідомленого сприйняття нового матеріалу та спрямовує їх на творче використання одержаних знань у новій навчальній ситуації. Наприклад, учням можна запропонувати дослідити умови проростання насіння, поділивши клас на декілька команд, кожна з яких повинна, уявивши себе науковцями, презентувати свою роботу [5].

Щоб дидактична гра була проведена успішно потрібні такі умови:

- наявність у вчителя певних знань про дидактичні ігри, умінь для їх проведення;
- виразність проведення гри. Це забезпечує інтерес дітей, бажання слухати, брати участь у грі;
- включення вчителя в гру. Він є й учасником і керівником гри. Педагог повинен забезпечити поступальний розвиток гри відповідно до навчальних і виховних завдань, але при цьому не робити тиску, виконувати другорядну роль, непомітно для дітей направляти гру в потрібне русло;
- оптимальне поєднання цікавості й навчання. Проводячи гру, педагог повинен постійно пам'ятати, що він дає дітям складні навчальні завдання, а в гру їх перетворює форма їх проведення - емоційність, легкість, невимушеність;
- засоби й способи потрібно розглядати як не самоціль, а як шлях, що веде до виконання дидактичних завдань;
- використовувана в дидактичній грі наочність повинна бути простою і доступною;
- між вчителем і дітьми повинна бути атмосфера поваги, взаєморозуміння, довіри й співпереживання.

Отже, дидактичні ігри є не лише дієвим засобом формування екологічних знань, умінь та навичок молодших школярів, а й знаряддям вироблення правил поведінки в довкіллі, що й повинно стати одним з головних важелів у забезпеченні екологічної освіти молодших школярів.

Література

1. Вишковський І. Гра як метод активізації пізнавальної діяльності / І.Вишковський // Психолог. – 2004. – № 21 – 22. – С.100 – 114.
2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. – К.: Академвидав. – 2004. – 352 с.
3. Байбара Т.М. Методика навчання природознавства в початкових класах : навчальний посібник / Т.М.Байбара; Міжн. Фонд "Відродження". – К.: Веселка. – 2010. –334 с.
4. Прокопенко С.Г. Екологічні ігри як засіб формування екологічної культури молодшого школяра: методичні рекомендації / С.Г.Прокопенко, А.К.Маєвська. – Ніжин: Вид-во "Міланік", 2008. – 27 с.
5. Хитяєва Л.П. Цікаві завдання з природознавства для початкової школи. – Харків: Веста: Видавництво "Ранок". – 2008. – С. 9 – 12.

УДК 37.013.42

РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У ФОРМУВАННІ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ

Тарахан О.М., студентка факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Останіна Н.С.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Автор статті акцентує увагу на проблемі формування здорового способу життя підлітків, визначає поведінкові чинники, які впливають на загальне уявлення особистості про здоровий спосіб життя.

Ключові слова: здоровий спосіб життя (ЗСЖ), складові здорового способу життя, формування здорового способу життя.,

Актуальність проблеми. Сьогодні здоров'я розглядають не тільки як суто медичну, а як комплексну проблему, як складний феномен глобального значення. Тобто здоров'я визначається як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична модель, як об'єкт споживання, що постійно взаємодіє з оточуючим середовищем. Вагомість і актуальність проблеми викликала необхідність ґрунтовних досліджень феномена здоров'я людини і його складників, пошуку шляхів позитивного впливу.

Виклад основного матеріалу. Поняття здорового способу життя (ЗСЖ) означає збереження і зміцнення здоров'я, що сприяє виконанню людиною своїх людських функцій: діяльності з самообслуговування, праці та відпочинку [3. 32-48]. Складові ЗСЖ містять різноманітні елементи, що стосуються усіх сфер здоров'я, а саме фізичної, психічної, соціальної і духовної. "Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад" [3]. Проте акцентуємо нашу увагу на тому, що поняття здоров'я як медична модель, визначає здоров'я – це відсутність хвороби.

Проблема формування здорового способу життя досить ретельно висвітлюється в багатьох наукових працях а саме: соціально-філософських, педагогічних, соціологічних, медичних працях. Особливої актуалізації ця проблематика набула у другій половині ХХ століття як у світі в цілому, так й в Україні. З цією метою передові представники світової науки об'єдналися в міжнародний рух. Всесвітня організація охорони здоров'я ВООЗ у 1977 році ініціювала кампанію "Здоров'я для всіх", яка розпочалася з процес збору і систематизації інформації про існуючі загрози здоров'ю особистості та людства в цілому. За підсумками роботи було скликано Міжнародну конференцію щоб обговорити шляхи оптимізації охорони здоров'я (Алма-Ата, 1978 р.), яка проголосила відповідну Декларацію [2]. Наступна акція в бік захисту здоров'я населення планети була визначена ВООЗ у 1980 році як глобальна стратегія заходів "Здоров'я для всіх до 2000 р.". Висновки науковців, що ґрунтувались на результатах вже проведених досліджень, започатковували нові кроки у формуванні ЗСЖ населення і, які були оприлюднені на I Міжнародній конференції з пропаганди здорового способу життя (Оттава, 1986 р.). Її каденцією була Оттавська Хартія, що визначила сучасне наукове уявлення про поняття здоров'я, його складові частини, детермінанти, стратегії позитивного впливу. Основні тези, положення і принципи Хартії стали програмними імперативами, якими нині керується світова спільнота в діяльності з проблем здоров'я. Саме на цьому підґрунті побудований теоретико-методологічний підхід до обґрунтування індикаторів національного опитування української молоді з проблем здоров'я і здорового способу життя.

Звіт ВООЗ про здоров'я у світі (1995 р.) наводить такі дані: причиною 70 – 80% смертності у розвинутих країнах і приблизно 40% – в країнах, що розвиваються є захворювання та стани, пов'язані із способом життя людини [1,12]. Передбачається, що в країнах, які йдуть шляхом соціально-економічного розвитку, ситуація також погіршуватиметься: кількість захворювань, пов'язаних із способом життя, зростатиме через те, що мають місце негативні зміни в харчуванні та поведінці середнього класу. Розвиток цивілізації породжує такі зміни в способі життя, які підвищують ступінь ризику виникнення так званих "хвороб сучасної цивілізації", що найбільш розповсюджені в індустріально розвинутих країнах. Це, зокрема, захворювання серцево-судинної системи, окремі типи онкологічних захворювань та ожиріння. Багато з них зумовлені цілою низкою чинників.

Поведінкові чинники можуть бути як сприятливими, так і шкідливими для здоров'я, що залежить від вибору способу життя конкретною особою. Поведінка людини важлива для здоров'я, оскільки впливає на нього безпосередньо через спосіб життя, або опосередковано: через економічні чи соціоекономічні умови, які, безперечно, є основною детермінантою здоров'я. Щоб вплинути на поведінку людини, необхідні зусилля з боку самої людини, сім'ї та суспільства.

Для усвідомлення ЗСЖ важливі поінформованість і можливість доступу до спеціальних профілактичних процедур, що мають уповільнювати природний процес старіння, наявність належних екологічних умов, інших складових ЗСЖ, що стосуються переважно не тільки фізичного і психічного, а також соціального і духовного здоров'я.

Досвід із роботи з формування ЗСЖ набувають навчальні заклади недержавної та державної форми власності.

Соціальні педагоги в усіх освітніх закладах прагнуть надати учням, студентам, комфорт і безпеку, поєднати в єдину систему зусилля щодо освіти, виховання і здоров'я, викоренити з життя учнів "звичайні" хвороби підліткового середовища (паління, наркотизацію, вживання алкоголю, насильство, крадіжки, лайки, брехню, пропуски занять). У штаті закладу, окрім соціального педагога, працює психолог та медичний працівник, які у своїй діяльності дотримуються професійного етикету, володіють культурою ведення діалогу, надають консультативну допомогу батькам, а головне – здійснюють діагностику стану здоров'я учнів і проводять відповідні заходи, щодо їх оздоровлення.

Одним з основних напрямів роботи соціальних працівників є вулична профілактична робота з метою пропаганди ЗСЖ серед підлітків та молоді, а також профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі. Соціальні педагоги влітку організують тематичні дні присвячені ЗСЖ. Фахівці проводять лекції та тренінги для підлітків та молоді, намагаючись не лише надати інформацію про ЗСЖ взагалі, а й дізнатися думки самих учасників; впроваджують сучасні інноваційні форми роботи.

Останнім часом набули популярності громадські молодіжні організації в Україні, мета яких: сприяння соціальному і духовному здоров'ю молодого покоління. Найбільш активно проводять роботу з дітьми та молоддю дитячі, жіночі, молодіжні організації та організації, які займаються соціальною роботою з інвалідами. Громадські організації проводять широкий спектр роботи з різними категоріями населення, хоча, безперечно, соціальна робота різних громадських організацій відрізняється і залежить від профілю конкретної організації. І які створюють клуби, де проводяться зустрічі з різними спеціалістами, працюють секції за інтересами, проводяться різні заходи, акції, лекції в школах. У рамках програми "Молодь – для молоді" працюють програми щодо подолання навичок паління, з проблем планування сім'ї та формування здорового способу життя [4, 24-25].

Окреме місце посідає діяльність різних релігійних організацій та конфесій у вихованні молодого покоління щодо ЗСЖ. Такі організації спрямовують свою діяльність, насамперед, на духовне виховання, звичайно, головним є релігійне виховання. Проте, як показує досвід, такий спосіб пропаганди ЗСЖ має певні здобутки й користується повагою серед віруючої молоді. Наприклад, Євангелістський центр для реабілітації наркозалежних осіб має три основні напрями діяльності: профілактика шкідливих звичок, робота з сім'ями наркоманів та реабілітація наркозалежних. У напрямі профілактики проводиться велика просвітницька діяльність (в основному лекційна, відеоматеріали) у школах інститутах, коледжах. Робота з членами сім'ї спрямована на зміну взаємостосунків.

Висновок. Таким чином, специфіка роботи соціального педагога з формування здорового способу життя підлітків передбачає розробку програми заходів, що розраховані на широкий загальний дітей та молоді, на батьків, на окремі групи ризику (чи групи спеціальної уваги), а також – на фахівців, що працюють з учнівською молоддю. Тому в одних випадках робота побудована лише як виховна і профілактична, в інших – як виховна та корекційна, або навіть виховна та лікувально-корекційна.

Отже, накопичений досвід у проведенні заходів та акцій з пропаганди щодо здорового способу життя в Україні дозволяє говорити про можливість та актуальність створення інформаційно-аналітичного центру існуючих практик, необхідність перейти до етапу аналізу ефективності різноманітних програм та відбору кращого досвіду.

Література

1. Всесвітня організація охорони здоров'я. – Женева: ВООЗ, 1995. – С. 12.
2. Декларація в Алма-Аті. Міжнародна конференція первинної медико-санітарної допомоги. Алма-Ата, СРСР, 6-12 вересня 1978 року.
3. Кудрявцева Е.Н. Здоровье человека: понятие и реальность / Общественные науки и здравоохранение. – М.: Наука, 1987. – С. 32 – 48.
4. Международная программа СИНДИ // Медицинские вести. – 1997. – № 2. – С. 24 – 25.

УДК 37.013.42:376

ВИВЧЕННЯ ГОТОВНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ВИХОВНИХ КОЛОНІЙ ДО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ

Ткаченко В.В., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук., доц. **Борисюк С.О.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

На сьогодні одне з чільних місць у сфері соціально-педагогічної діяльності займає робота, яка спрямована на ресоціалізацію неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, освітньої та виховної роботи з ними. Одним із засобів реалізації даного завдання може виступати профорієнтаційна робота, що сприяє цілеспрямованому розвитку здібностей і талантів людини, зростанню її професіоналізму. Така діяльність забезпечує ефективне використання трудового потенціалу особи, сприяє підвищенню її соціальної та професійної мобільності. Профорієнтаційні заходи стимулюють пошук людиною найефективніших засобів підвищення свого професійно-кваліфікаційного рівня та інтелектуальної незалежності.

Професійна орієнтація потрібна для того, щоб розумно обдумувати і будувати свій життєвий шлях та передбачати розвиток себе як особистості. Особливо вона важлива для вихованців колоній, оскільки, виходячи з місць позбавлення волі, часто вони повертаються у звичне для себе кримінальне середовище. Забезпечення таких осіб вибором свого власного майбутнього, дасть людині можливість обрати правильний шлях.

Станом на 1 квітня 2016 року в Україні функціонує шість виховних колоній для неповнолітніх, в яких утримувалось 336 осіб [3].

Варто наголосити, що дана категорія має свої особливості, які слід враховувати при роботі з ними.

Особливостями неповнолітніх засуджених, які впливають на специфіку соціально-педагогічної роботи з ними, є:

1. Специфічні психологічні особливості підліткового віку:

а) *акцентуації характеру підлітків;*

б) *підліткові психологічні реакції;*

в) *амбівалентність почуттів;*

г) *брак функції прогнозу*, що перешкоджає передбачити наслідки своїх дій (соціальні, медичні, психологічні). Більшість з неповнолітніх засуджених не володіють навичками конструктивного аналізу своєї поведінки, не прогнозують майбутнє, погано ураховують свій минулий життєвий досвід, живуть сьогоднішнім, у них відсутні усвідомлені життєві плани.

д) *нестійка, неадекватна самооцінка*, що може слугувати поштовхом для підлітків у вчиненні правопорушень.

2. Недостатній рівень сформованості мотиваційної та емоційно-вольової сфери, зокрема, розгальмованість, підвищена збудливість, послабленість механізмів самоконтролю, пригніченість, страх, інші негативні переживання, неадекватність емоційних реакцій, що впливає на вибір неадаптивних моделей поведінки. В.М.Синьов зазначає, що до найбільш типових негативних особистісних рис неповнолітніх засуджених також можна віднести примітивність потреб та спрощену мотивацію поведінки і діяльності.

3. Високий рівень соціальної та педагогічної занедбаності, а як наслідок – соціальна дезадаптація: відсутність багатьох важливих життєвих навичок, зокрема, навичок прийняття

рішень, протистояння тиску, відповідальної поведінки, недостатня сформованість комунікативних навичок тощо.

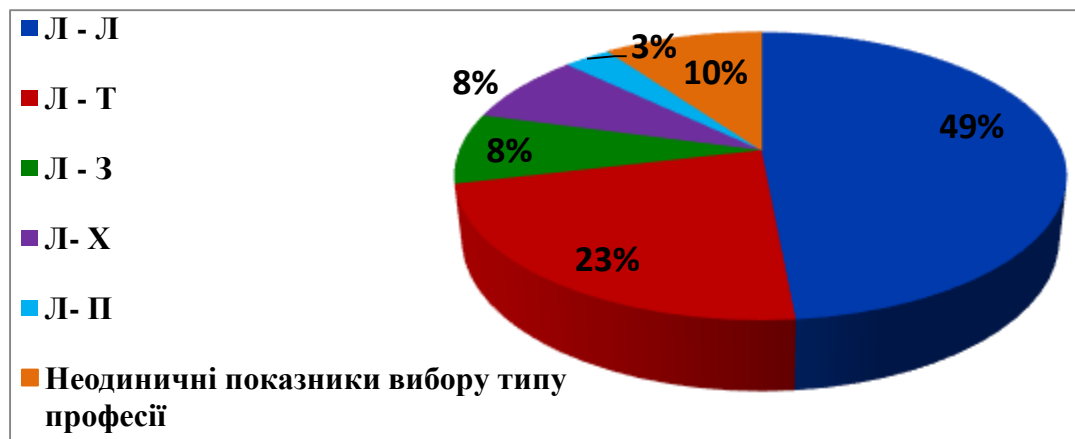
4. Алкоголізація та наркотизація, що впливає на вибір ризикованих моделей поведінки та на успішність процесів ресоціалізації. Серед неповнолітніх засуджених є як ті, хто мав досвід експериментування зі вживанням психоактивних речовин (ПАР) до засудження, так і ті, хто має залежність і повинен перебувати на обліку до психіатра ВК. Якщо вже сформовану залежність від ін'єкційних наркотиків має невеликий відсоток засуджених, то токсикоманія є більш поширеною. Як наслідок вживання ПАР – частина вихованців мають зниження інтелекту та інші проблеми, пов'язані з органічним ураженням головного мозку [1, с. 5].

Свідченням актуальності проблеми професійної орієнтації молоді та соціально-виховної роботи із засудженими є незмінний інтерес науковців, а саме: В.Єндальцев, І.Назімов, В.Савченко, Г.Чередниченко, З.Шубкін, О.Бандурка, О.Беца, В.Васильєв, Я.Гошовський, В.Лютий, В.Наливайко, О.Неживець, Л.Ростомова, Н.Савчук, М.Садовніков, В.Синьов, В.Сулицький, В.Трубніков, С.Харченко, М.Фіцула, І.Ярмиш, А.Яровий та інші [2].

Зважаючи на вище описану актуальність проблеми, ми провели дослідження стосовно готовності вихованців колонії до вибору типу професії "людина – людина".

Дослідження було проведено в Прилуцькій виховній колонії для неповнолітніх. За опитувальниками ДДО Клімова (Диференційовано-діагностичний опитувальник інтересів), який включав 20 пар запитань та КОС – 1 (Виявлення та оцінка комунікативних та організаторських схильностей) на 40 запитань, було опитано 39 вихованців чоловічої статі віком від 16 до 18 років.

Результати дослідження типу професії по методиці ДДО Клімова представимо в Діаграмі 1.

Діаграма 1. Загальний розподіл результатів вивчення вибору типів професій вихованцями колонії

Отже, аналізуючи Діаграму 1, можна сказати, що 49% досліджених вихованців колонії мають схильність обирати тип професії "людина – людина". Ще 23% обирають для себе тип "людина – техніка". 10% респондентів мають неоднозначні показники вибору типу професії. 8% хлопців відносяться до типу професії "людина – художній образ" та "людина – знакова система". І лише 3% – "людина – природа".

Одним із завдань нашого дослідження було визначити рівень розвитку комунікативних та організаційних здібностей у вихованців колонії, які обрали тип професії "Людина – Людина" (19 з 39 респондентів), за допомогою опитувальника КОС–1.

Аналізуючи методику КОС–1, можна зробити висновок про вираженість наступних здібностей :

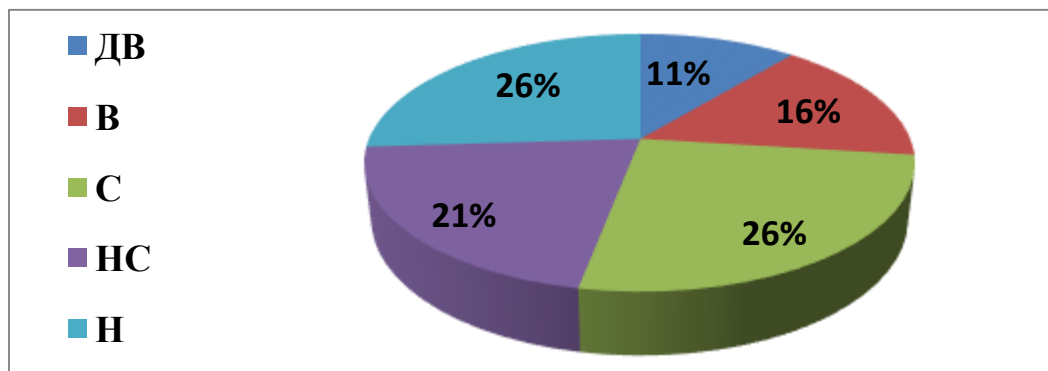
комунікативні:

- дуже високий рівень (ДВ) – 2 особи (11% від всіх респондентів);
- високий (В) – 3 особи (16%);
- середній (С) – 5 особи (26%);
- нижче середнього (НС) – 4 осіб(21%);
- низький (Н) – 5 осіб (26%);

організаторські:

- дуже високий рівень – 1 особа (5%);
- високий – 1 особа (5%);
- середній – 4 особи (21%);
- нижче середнього – 2 особи (11%);
- низький – 11 осіб (59%).

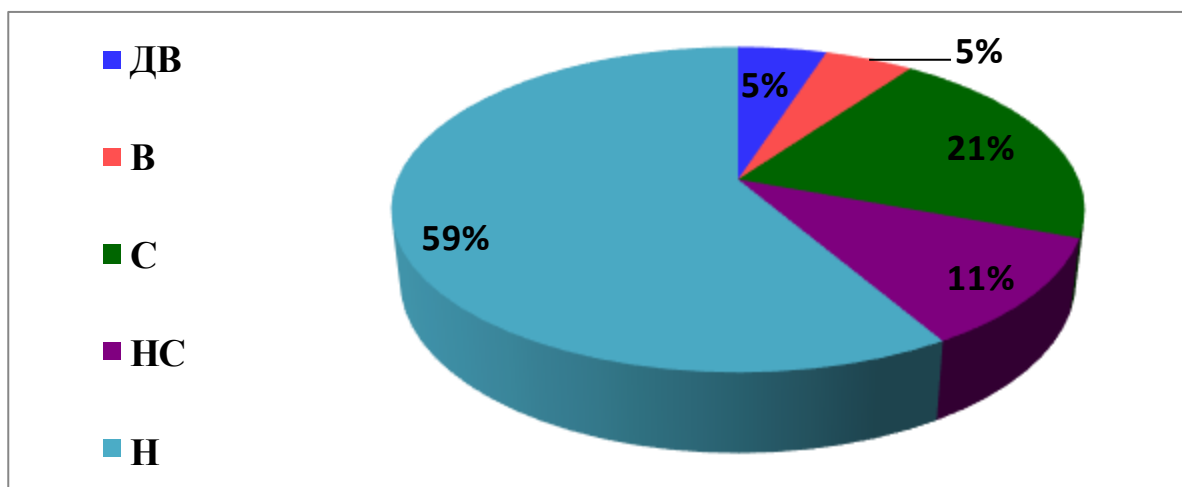
Результати вивчення рівня комунікативних та організаторських здібностей представлено у Діаграмах 2, 3.

Діаграма 2. Розподіл результатів вивчення вираженості комунікативних здібностей у вихованців колонії, які обрали тип професії "Людина – Людина"

Отже, серед респондентів, які відносяться до типу професії "Людина – Людина", комунікативні здібності мають наступну вираженість, а саме :

26% – низький та середній рівень; 21% – рівень нижче середнього; 16% – високий рівень; 11% – дуже високий рівень.

Діаграма 3. Розподіл результатів вивчення вираженості організаторських здібностей у вихованців колонії, які обрали тип професії "Людина – Людина"

Аналізуючи показники Діаграми 3, ми побачили, що 59% респондентів мають низький рівень організаторських здібностей, 21% – середній, 11% – рівень нижче середнього і всього 5% – високий і дуже високий рівень.

Таким чином, в результаті аналізу літератури з даної проблеми та показників вивчення готовності вихованців колонії вибирати тип професії "людина – людина", можна зробити висновок, що більшість неповнолітніх засуджених готові вибирати професію саме цього типу, що свідчить про те, що хлопці готові до здобуття професії соціального працівника, але мало хто має відповідні вміння та навички, оскільки вираженість комунікативних та організаторських здібностей знаходиться, в середньому, на низькому рівні.

Тому соціально-педагогічна робота з вихованцями Прилуцької колонії у процесі їх ресоціалізації, має бути спрямована на розвиток комунікативних та організаторських здібностей неповнолітніх.

Література

1. Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми в установах пенітенціарної системи / Т.В.Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О.В.Безпалько; Авт.-кол. О.В.Безпалько, І.Д.Зверева, Т.Г.Веретенко та ін.: – К.: Академвидав, 2013. – 312 с.; С. 217–236.
2. Караман О.Л. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими : навч.-метод. посіб. / О.Л.Караман; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". – Луганськ: Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2014. – 378 с.
3. У виховних колоніях України перебуває 336 неповнолітніх – ДПтСУ // Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1566222-u-vikhovnikh-koloniakh-ukrayini-perebuyaye-336-nepovnolitnikh-dptsu>.

УДК 378.016

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Топчій К.В., магістрантка факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

Актуальність теми. Сучасні процеси демократизації суспільства, становлення України як незалежної держави, зміна стратегій реформування освіти в умовах соціально-економічних, політичних зрушень, постійний процес законотворчості на державному рівні, вирішення практичних питань забезпечення функціонування закладів освіти вимагають у їх керівників знань законодавства при управлінні навчальними закладами.

Для нашого дослідження важливе значення має те, що успішність формування правової компетентності залежить від своєчасного діагностування рівня сформованості її структурних компонентів та організації навчання з урахуванням результатів діагностування.

Мета статті полягає в експериментальному дослідженні стану сформованості правової компетентності у майбутніх керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Констатувальний експеримент передбачав вирішення таких завдань:

- виявити наявність у студентів правових знань;
- з'ясувати, чи розуміють майбутні керівники важливість правової компетентності для професійної діяльності;
- виявити, чи готові вони на практиці здійснювати управління навчальним закладом і суб'єктами освітньої діяльності (педагогічними працівниками, учнями та батьками) на правовій основі.

Базою для його проведення був визначений Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Всього експериментом було охоплено 15 студентів спеціальності "Управління навчальним закладом (за типом: дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади)" та 15 студентів спеціальності "Менеджмент" факультету психології та соціальної роботи.

З метою виявлення реального стану сформованості правової компетентності майбутніх керівників ЗНЗ уточнимо критерії та показники досліджуваного феномену.

В якості *критерію сформованості компоненту правової освіченості* визначено ступінь володіння правовими знаннями: наявність цих знань у необхідному для вирішення відповідних правових проблем у керівника, володіння базовими поняттями, розуміння змісту і сутності законодавчих документів.

Критерієм сформованості компоненту правової спрямованості (який реально можна виміряти в умовах навчання) визначено ступінь визнання студентами необхідності тих чи інших правових знань та умінь у діяльності керівника освітнього закладу.

Критерієм сформованості компоненту правової готовності визначено здатність студента вирішувати ситуації управлінської діяльності на правовій основі.

Динаміка правової компетентності майбутніх керівників навчальних закладів, що супроводжувала процес навчання за традиційною формою організації, оцінювалась за такими показниками:

- рівень правової теоретичної підготовки за об'єктивною діагностикою та самооцінкою;
- уміння вирішувати правові ситуації;
- мотивація формування правових знань і умінь.

Важливою складовою правової компетентності особистості є її правова спрямованість, тобто визнання необхідності права і прагнення будувати свою діяльність на правових засадах. З метою визначення реальних правових орієнтацій студентам пропонувалось оцінити,

наскільки значущими для їх майбутньої професійної діяльності є наступні галузі знань (чи відчувають вони потребу у певних видах знань у своїй практичній діяльності). Пропонувався загальний перелік галузей знань, який між іншим містив і знання в області права. Відповіді надавались за 5-ти бальною шкалою, де бал 5 означав визнання провідної значущості цих знань, великої потреби в них, а бал 1 означав заперечення, відсутність такої потреби. Розподіл відповідних оцінок за окремими галузями знань наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Оцінка респондентами потреби в окремих галузях знань

№	Галузь знань	Оцінка (бал)					Середній бал
		"1"	"2"	"3"	"4"	"5"	
1	Управління	1	2	7	10	10	3,8
2	Педагогіка	2	5	7	9	7	3,4
3	Психологія	3	2	6	9	10	3,7
4	Право	2	3	9	10	6	3,5
5	Економіка	3	2	7	9	8	3,1
6	Філософія	4	5	5	10	6	3,2

Аналіз відповідей засвідчив, що необхідність правових знань достатньо високо оцінюється студентами: вони отримали такий же середній бал, як і знання у галузі управління (3,8). Але деяка відмінність спостерігається у розподілі відповідей за балами: так, балом 4 оцінили необхідність управлінських знань 33,3%, і балом 5 – 33,3%; відносно галузі права необхідність знань оцінили в 4 бали 26,6%, і балом 5 – 20%. Отже, для певної кількості керівників цінність управлінських знань є більш значущою, ніж правових.

Порівняно з управлінськими, психолого-педагогічними та правовими знаннями, цінність інших галузей знань є менш високими: середні бали з економіки – 3,1, філософії – 3,2.

У цілому 33,3% учасників опитування продемонстрували високий рівень спрямованості на правовий аспект своєї діяльності, 26,7% – достатній. Отже, отримані дані засвідчили наявність достатнього рівня правової спрямованості студентів, розуміння ними значущості правового аспекту власної діяльності. Разом з тим виявилась група студентів, які мають середній (23,3%) та низький (6,7%) рівні правової спрямованості, що ми вважаємо явно недостатнім для ефективної правової діяльності.

Наведені дані ілюструють загальне, недиференційоване ставлення опитуваних до права. З метою більш поглибленого вивчення цього питання студентам пропонувалось вказати, чи потрібні для їх діяльності знання окремих галузей права та нормативно-правових актів України. Пропонувався перелік галузевих норм права. Відповіді надавались також за 5-ти бальною шкалою, виходячи з того, що бал 5 означає – край необхідні, бал 1 – ні, не потрібні зовсім.

Таблиця 2

Оцінка потреби респондентів у правових знаннях

№	Галузь права	Оцінка(бал)					Середній бал
		"1"	"2"	"3"	"4"	"5"	
1	Конституція України	-	-	9	11	10	4,1
2	Основи держави і права України	-	-	-	20	10	4,3
3	Освітнє законодавство	-	-	-	15	15	4,5
4	Трудове право	-	1	9	9	11	4
5	Адміністративне право	-	-	9	11	10	4
6	Кримінальне право	4	4	10	10	2	3
7	Міжнародне право	7	10	5	5	3	2,5
8	Сімейне право	-	3	10	7	10	3,8
9	Цивільне право	1	2	7	10	10	3,8
10	Екологічне право	5	10	11	2	2	2,5
11	Фінансове забезпечення освітніх установ	-	-	10	10	10	4

Студенти оцінили особисту потребу в знаннях окремих галузей права наступним чином (див. табл. 2): більше 4 і більше балів отримали такі галузі права: як освітнє законодавство (4, 5), основи держави і права України (4,3), конституційне (4), трудове (4), адміністративне (4),

фінансове забезпечення освітніх установ (4). Меншу зацікавленість респонденти виявили стосовно сімейного права (3,8), цивільного права (3,8) кримінального права (3), міжнародного права (2,5), екологічного права (2,5 відповідно). Виявлені дані в цілому свідчать про потребу в управлінні знань різних галузей права. Разом з тим, за деякими позиціями досить вагома кількість респондентів вказують, що майже не звертаються до відповідних правових документів (оцінки 1 – 2).

З метою виявлення особливостей сформованості наступного компоненту правової компетентності майбутніх керівників – *правової освіченості* як наявності відповідних правових знань – опитуваним пропонувалось оцінити, наскільки вони орієнтуються у змісті відповідних правових галузей (табл. 3).

Як видно з таблиці 3, оцінки респондентів є достатньо самокритичними. Так, найвищі середні бали отримало знання Конституції України і освітнього законодавства (по 4,5 бала), дещо нижче оцінка трудового права (4,1) і основ держави і права (4,1). 3,6 бали отримали знання з фінансового забезпечення державних установ. Найменші оцінки отримали знання адміністративного і сімейного (по 3,4 бали), екологічного і цивільного (2,6), кримінального (2,5) і міжнародного права (2).

Нас цікавила проблема задоволеності студентів змістом, формами і методами вивчення розділів навчально-тематичного плану з правової тематики у ВНЗ. Результати опитування засвідчили, що 33,3,0% респондентів вказали, що залишилися невдоволеними, 46,7% – частково задоволеними. Лише 20,0% респондентів залишилися повністю задоволеними змістом, формами і методами набуття правових знань під час навчання у ВНЗ.

Таблиця 3

Самооцінка респондентами орієнтованості в різних галузях права

№	Галузь права	Оцінка (бал)					Середній бал
		"1"	"2"	"3"	"4"	"5"	
1	Конституція України	-	-	-	15	15	4,5
2	Основи держави і права України	1	-	4	15	10	4,1
3	Освітнє законодавство	-	-	-	15	15	4,5
4	Трудове право	-	-	6	14	10	4,2
5	Адміністративне право	4	4	7	5	10	3,4
6	Кримінальне право	11	5	5	6	3	2,5
7	Міжнародне право	12	12	2	2	2	2
8	Сімейне право	4	4	7	5	10	3,4
9	Цивільне право	7	7	10	3	3	2,6
10	Екологічне право	7	7	10	3	3	2,6
11	Фінансове забезпечення освітніх установ	2	2	10	6	10	3,6

На питання: "Чи задоволені Ви теоретичною і практичною правовою підготовкою, що закладена у навчальних планах і програмах підготовки магістрів?" – студенти відповіли: повністю – 13,3%, достатньо – 43,3%, ні – 43,4%.

Наведені дані висвітлили загальну картину правової підготовки майбутніх керівників ЗНЗ. На доповнення виявлених тенденцій було також проведено спеціальне тестування рівня сформованості правових знань (правової освіченості).

Для кожної галузі права було розроблено по 3 питання, відповіді на які оцінювались за 5-ти бальною шкалою. Бал 5 ставився, якщо опитуваний давав вірну, розгорнуту відповідь на питання. Бал 4 виставлявся, коли відповідь була не зовсім повна, згорнута. Бал 3 надавався відповідям, які містили певні неточності, не розкривали суттєвих аспектів проблеми. Бал 2 проставлявся, коли відповідь була обмежена, формальна, свідчила про недостатнє розуміння сутності питання. Бал 1 виставлявся таким відповідям, які виявляли майже повне незрозуміння опитуваним сутності питання, неправильне тлумачення відповідної проблеми. Передбачалась також ситуація, коли опитуваний взагалі не відповідав на поставлене питання, чи відповідав повністю неправильно. Тоді виставлявся 0 балів.

Було проведено розподіл результатів тестування за рівнями сформованості знаннєвого компонента правової компетентності – правової освіченості. При цьому ми користувались такими кількісними значеннями: якщо опитуваний набрав під час тестування 0 – 30 балів, його рівень правових знань визначався як низький; при 31 – 60 балах – як середній; при 61 – 90 балах – як достатній; при 91 – 120 балах – як високий.

Розподіл респондентів за рівнями сформованості правової освіченості (у %) наведений у таблиці (див. табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл респондентів за рівнями правової освіченості (у %)

Рівні правової освіченості	Кількість опитаних (%)
Високий	16,7
Достатній	23,3
Середній	26,7
Низький	33,3

Результати діагностування рівнів сформованості правової освіченості майбутніх керівників ЗНЗ засвідчили, що переважна більшість респондентів має низький рівень знань з питань правового забезпечення управління закладом освіти: 33,3%. Середній рівень правової освіченості засвідчено в 26,7% опитуваних. Достатній рівень показали 23,3% респондентів. Лише 16,7% студентів виявили високий рівень сформованості правової освіченості.

Майбутнім керівникам загальноосвітніх навчальних закладів на підставі вищезазначених питань було запропоновано провести самооцінку правових знань, результати якої наведені в таблиці 5.

Аналіз результатів опитування майбутніх керівників загальноосвітніх навчальних закладів показав, що у них досить критичне ставлення до оцінки своїх правових знань. Так, низький рівень своїх знань з правових питань щодо управління ЗНЗ оцінили 30% респондентів. Середній рівень правових знань у професійній діяльності засвідчили 36,7% слухачів. Достатньому рівню надали перевагу 23,3% респондентів. У той же час – 10% студентів оцінили рівень своїх правових знань як високий.

Таблиця 5

Самооцінка студентами рівня сформованості правових знань (у %)

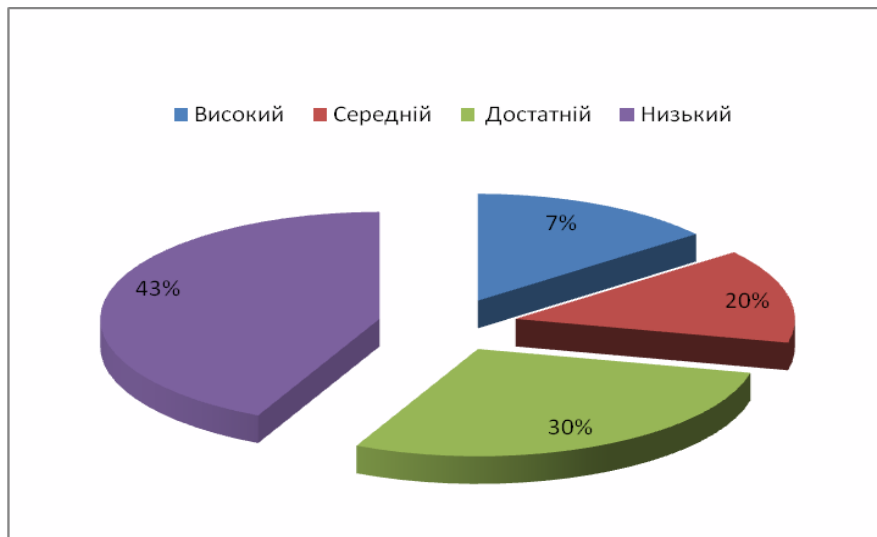
Рівні правової освіченості	Кількість опитаних (%)
Високий	10,0
Достатній	23,3
Середній	36,7
Низький	30,0

Отримані результати свідчать про те, що формування правової компетентності майбутніх керівників, крім суто педагогічного (надання відповідної інформації) містить і психологічний аспект – мотивацію відповідного напряму фахового зростання (посилення правової спрямованості), розвиток самооцінних умінь з метою об'єктивної оцінки власних можливостей.

Наступним кроком експериментального дослідження було виявлення *готовності майбутніх керівників до правової діяльності* шляхом вирішення майбутніми керівниками ЗНЗ практичних завдань. Завдання були сформульовані таким чином, щоб мати проєктивний характер. Передбачалось, що майбутній керівник, розглядаючи ту чи іншу ситуацію, буде проєктувати на неї власну здатність здійснити її вирішення на тій чи іншій основі: правовій, особистісній або авторитарній.

Визначення можливих варіантів прояву окремих складових правової компетентності дозволило виділити в якості такого критерію ступінь їх інтегрованості, який відображається певним рівнем сформованості досліджуваного феномену у майбутніх керівників ЗНЗ: високим, достатнім, середнім та низьким (див. Діаграму 1).

Отже, одержані результати констатувального експерименту засвідчили: недостатність теоретичних та практичних правових знань, необхідних для професійної управлінської діяльності в галузі освіти; нерівномірний мотиваційний потенціал удосконалення рівня знань з окремих галузей права, недостатню підготовленість до вирішення професійних ситуацій на правовій основі.

Діаграма 1

Проведене дослідження дозволило також виявити типові недоліки у правовій компетентності майбутніх керівників ЗНЗ:

- слабкий рівень підготовленості керівних кадрів освіти з основ галузевих норм права;
- невідповідність базових правових знань потребам сучасного управління;
- посередній рівень обізнаності у нормативних документах, що регламентують управлінську діяльність керівника навчального закладу;
- недостатній теоретичний рівень навчання з правових питань;
- недостатню сформованість вмінь щодо вирішення управлінських ситуацій на правовій основі, впровадження правовідносин у системі навчально-виховного процесу;
- відсутність належного усвідомленого ставлення до права, визнання його особистісною і суспільною цінністю.

Це доводить необхідність цілеспрямованого, систематичного формування правової компетентності майбутніх керівних ЗНЗ з урахуванням усіх її структурних складових – правової освіченості, правової спрямованості і правової готовності. А це, в свою чергу, передбачає розробку системи роботи щодо формування правової компетентності майбутніх керівників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі професійної підготовки.

Література

1. Кічук Я.В. Правова компетентність фахівця як показник результативності його підготовки в умовах вищої школи: [матеріали міжнар. наук.-прак. конф. ["Інноваційні технології у вищій юридичній освіті"], (25 – 28 травня 2005 р.) / Я.В.Кічук. – Київ, 2005. – С. 60 – 70.
2. Огороднийчук І.А. Диагностика уровней правовой компетентности / И.А.Огороднийчук // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – С. 225 – 228.
3. Олійник В.В. Дослідження процесу формування правової компетентності керівників навчальних закладів у системі післядипломної педагогічної освіти / В.В. Олійник // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя. – 2007. – Вип. 41. – С. 247 – 253.

УДК 373.31:372.874

ПЕЙЗАЖ. МЕТОДИКА МАЛЮВАННЯ ПЕЙЗАЖУ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Удовичко І.О., студентка IV курсу факультету психології та соціальної роботи
 Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

У статті проаналізовано історію виникнення пейзажного жанру, виокремлено його різновиди; досліджено рівень розвитку навичок малювання пейзажу учнями молодшого шкільного віку; проаналізовано вплив сім'ї на ознайомлення дитини з пейзажним жанром.

Ключові слова: пейзаж, пейзажний жанр, образотворче мистецтво, мистецтво, молодший шкільний вік.

Залучення молодших школярів до образотворчого мистецтва як до естетичної діяльності, розвиток та виховання учнів її засобами – одна із важливих і складних проблем сучасної школи.

Мистецтво дає змогу розкривати перед учнями багаті художньо–пізнавальні можливості, навчати школярів сприймати навколишній світ, одержувати від малювання глибоку естетичну насолоду.

Природа – це найбагатша скарбниця, з якої видатні художники минулого і сучасності черпали натхнення для своїх художніх творів. Вивчення дітьми на уроках образотворчого мистецтва пейзажного жанру сприяє збагаченню і розширенню як естетичної культури школярів, так і розвитку їхньої особистості, саме він навчає цілісного бачення предметів та явищ навколишнього світу, вміння виділити основне.

Пейзажем називають зображення природи, міст, архітектурних споруд, моря тощо. Малювання пейзажу є одним з основних завдань у розвитку просторової уяви та просторового зображення у тих, хто малює. Зображення пейзажу розвиває естетичні почуття, навчає спостерігати дійсність, знаходити красу в звичайному і виділяти характерне.

Відчуття краси природи, навколишніх людей, речей створює в школяреві особливі емоційно психічні стани, загострює допитливість, розвиває мислення, пам'ять, волю і інші психічні процеси.

Пейзаж – один з найпопулярніших жанрів живопису, основним об'єктом зображення якого є природа. У пейзажі відтворюється реальна або уявна місцевість: гори, ліси, моря, а також міста, села, архітектурні споруди [7].

У пейзажного живопису постає духовна атмосфера часу, сукупність її почуттів і переживань.

Пейзаж може носити історичний, ліричний, епічний, романтичний, топографічний, фантастичний і навіть абстрактний характер.

Також, пейзажний живопис можна класифікувати залежно від типу зображеного мотиву: міський пейзаж; садово-парковий; природний; сільський. При цьому пейзажі можуть бути як камерними, так і панорамними [1].

Художні картини впливають на нас значно сильніше, ніж яке-небудь цікаве природне явище або об'єкт. Вся суть у тому – наскільки виразно і майстерно зображено те, що хотів донести до глядачів митець. Щоб побачити це, не потрібно володіти надзвичайним даром чи здібностями.

Але відчути поезію картини, музику її художньо-образного змісту, проникнути в сенс ідеї можна, якщо розумієш мову мистецтва, тобто ті виразні засоби зображення, які використовує художник, бо тільки тоді твір починає діяти на нас в повну силу [5].

Проблема залучення молодших школярів до мистецтва живопису в умовах сучасного розвитку освіти є вкрай важливим напрямком педагогіки і має ще багато недосліджених аспектів. Оскільки освіта сьогодення в царині мистецтва набула особистісно-зорієнтованого спрямування, то повноцінне художнє виховання молодших школярів неможливе без розгляду аспекту особистісно-ціннісного ставлення до мистецтва взагалі і живопису зокрема.

Змалку діти дуже люблять малювати. Завдання вчителя зберегти і розвинути дитячу активність, виховати працьовитість. Вчитель повинен навчити дітей працювати за планом, обмірковувати послідовність виконання роботи, логічно мислити, робити висновки на підставі спостережень природи, доводити почату справу до кінця [2].

Головне завдання вчителя – навчити дітей "бачити" навколишній світ. Звертаючи їхню увагу на красу природи й мистецтва, вчитель пробуджує естетичні почуття.

Важливо навчити учнів основам реалістичного малюнка, тому вчитель повинен будувати свою роботу з учнями на спостереженні і вивченні навколишньої дійсності. Діти приходять в школу з різними навичками малювання; запас знань, образних уявлень у них дуже незначний, переважна більшість дітей не має уявлення про форму.

Тому вчитель повинен навчити дітей основ малювання, тобто вміння спостерігати, свідомо сприймати форму предметів, бачити і передавати предмети на площині; в процесі навчання розвивати естетичні почуття і художній смак дітей; навчити дітей активно сприймати навколишній світ; розвивати зорову пам'ять, образне мислення, уяву і творчі здібності. Значною мірою ці завдання можливо розв'язати під час малювання пейзажу.

Твори живопису є одним із засобів ознайомлення учнів з життям. Вони допомагають їм краще зрозуміти його. Треба ознайомлювати дітей з картинами художників, звертаючи їх увагу на реалістичність мистецтва, на майстерність художника, який за допомогою пензля і фарб уміло передає найтонші відтінки явищ природи, найглибші переживання людини [4].

Найбільшими можливостями для формування естетичних почуттів і естетичного ставлення до мистецтва володіють живописні твори пейзажного жанру. Розвиток естетичного став-

лення людей до природи позначився й на історії розвитку тих видів і жанрів мистецтва, які допомагали людям відчувати естетичні властивості природи. Краса природи така багатогранна, що для художнього її відтворення мало самого живопису; потрібні ще література, музика та інші види мистецтва. Але серед усіх видів мистецтва в показі гар-монії і досконалості природи одне з основних місць належить живопису [3].

Подальший розвиток естетичного ставлення до творів мистецтва проявляється в підвищенні інтелектуального компонента, у доборі об'єктів зображення, що подобаються учням. Якщо в третьокласників була лише розповідь по картині, то в четвертокласників це не тільки розповідь про те, що вони бачать, а й певні міркування, пов'язані з їх знаннями. Часто це розповідь не про всі зображені об'єкти, а лише про той, який учня найбільше вразив, який найбільше подобається. Учень вибирає його з загальної композиції і починає над ним міркувати, розкривати в ряді суджень естетичне ставлення до зображеного.

Розширення розуміння учнями зв'язків між предметом і його естетичними властивостями позначається на формі естетичних суджень. Це розгорнуті судження, в яких є багато епітетів, метафор, порівнянь: "Запашна шовковиста трава", "М'яке світло". Учням більше подобаються пейзажі ліричного і синтетичного характеру. Вони оцінюють у них не лише красиві елементи зображеного, а й настрій, переданий художником в його творі.

Мета дослідження полягає у дослідженні вивчення пейзажного жанру на уроках образотворчого мистецтва у початковій школі.

Дослідження проводилося у Ніжинській ЗОШ I-III ст. № 15. Всього було обстежено 26 дітей 3-Г класу.

Метою дослідження стало виявлення навичок пейзажного малювання у дітей молодшого шкільного віку.

Для вивчення рівня формування навичок пейзажного малювання було використано такі методики:

Методика 1. "Діагностика рівня уявлень про пейзажне малювання". Метою цієї методики було виявити у дітей рівень уявлень про малювання пейзажу. Завданням методики було дати відповіді на ряд запитань, поглянувши на картину.

Методика 2. "Діагностика рівня навичок пейзажного малювання". Мета: виявити у дітей рівень навичок пейзажного малювання. Завдання полягало у тому, щоб самостійно намалювати пейзаж на тему "Весняний ліс".

Крім цього було проведено анкетування для батьків. Мета: з'ясувати з відповідей батьків, яка увага приділяється пейзажному малюванню в колі сім'ї. Для виконання цього завдання батькам було запропоновано дати відповіді на 8 питань анкети.

Аналізуючи результати методики "Діагностика рівня уявлень про пейзажне малювання", було виявлено, що 14 дітей мають низький рівень; 8 дітей мають середній рівень, і лише 4 учні мають високий рівень. Хоча діти намагалися відповісти більш повно на поставлені питання, але не маючи достатньо знань не змогли цього зробити.

Беручи до уваги результати другої методики: "Діагностика рівня навичок пейзажного малювання", можна зробити висновок, що розвиток навичок пейзажного малювання дітей знаходиться на середньому і низькому рівні. Однією з причин цього є те, що приділяється дуже мало уваги техніці виконання пейзажу та діти обмежені у часі на уроці.

Виходячи з отриманих результатів анкети можна зробити висновок, що більшість батьків хочуть, щоб образотворчій діяльності приділялося більше уваги, що знання з образотворчого мистецтва потрібні для розвитку дитини. Але самі не приділяють належної уваги творчому розвитку дітей, не цікавляться образотворчим мистецтвом, не знайомлять дітей з художниками і репродукціями, не ходять на виставки.

Отже, пейзаж є жанром образотворчого мистецтва, предметом якого є зображення первозданної або зміненої людиною природи; одним з найпопулярніших серед дітей жанрів живопису. Картини пейзажистів дають людині естетичну насолоду й посилюють любов до рідної землі, до її чарівної краси. Працюючи над пейзажем, художник створює образ природи, виникає позитивне ставлення людини до природи. Художній пейзаж відбиває не просто ті або інші види природи, а насамперед сприймання природи людиною, певне ставлення до неї, яке завжди пов'язане з світоглядом художника, певним колом ідей, переживань тощо. Художній задум розкривається в творі з явним розрахунком на пригадування й асоціації, що повинні виникати в глядача. Малювання пейзажу є одним з основних завдань у розвитку просторової уяви та просторового зображення у тих, хто малює. Зображення пейзажу розвиває естетичні почуття, навчає спостерігати дійсність, знаходити красу в звичайному та виділяти характерне.

Було з'ясовано, що заняття з образотворчого мистецтва є передумовою для подальшого розвитку навичок пейзажного малювання в цілому. Таким чином, якщо систематично проводи-

ти заняття на належному рівні, є вірогідність, що у дітей підвищиться рівень знань з малювання пейзажу.

Аналіз результатів показав, що розвиток навичок пейзажного малювання у дітей молодшого шкільного віку знаходиться на низькому рівні. Після одержаних результатів необхідно визначити основне, на що слід звернути увагу: розвиток навичок пейзажного малювання; на красу навколишньої природи для збагачення уявлень та естетичного сприйняття дітьми краси природи; знайомити дітей з роботами художників-пейзажистів; відвідувати виставки та ходити на екскурсії; залучати до роботи батьків.

Література

1. Види пейзажного живопису [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.startpedahohika.com/sotems-1466-3.html> (Назва з екрану).
2. Гандзій П.А., Левицький Ф.Д. Уроки малювання: [Посібник для вчителя] / П.А.Гандзій, Ф.Д.Левицький // – К., – 1975. – С. 224.
3. Задорожній В.І., Боровиков О.Я. Уроки образотворчого мистецтва. 1–3 класи / В.І.Задорожній, О.Я.Боровиков // – К., – 1972. – С. 151.
4. Кардовського Д.І. Посібник з малювання / Д.І.Кардовський // – М., – 1978. – С. 126.
5. Кузін В.С. Психологія живопису / В.С.Кузін // Онкс. – 2005. – С. 234.
6. Образотворче мистецтво. Мистецтво в житті людини. 6 клас: [підручник для загальноосвітніх установ] / Л.А.Неменского; під ред. Б.М.Неменского. – М.: Просвещение. – 2011. – С. 243.

УДК 37.013.42-058.57-053.2/5

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОНКОХВОРИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ ЦЕНТРУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ-ІНВАЛІДІВ

Щелочева Х.В., студентка III курсу факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Володченко Ж.М.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Результати пошуку шляхів лікування дитячого раку українськими лікарями за останнє десятиліття, виводять на передній план даної проблеми вже не медичні, а соціальні аспекти комплексного рішення проблем, пов'язаних з онкохворими дітьми. Мова йде про соціальний захист, реабілітацію і адаптацію таких дітей. Це стає важливою запорукою повернення до повноцінного життя найближчих, найрідніших людей, а особливо коли йдеться про життя дітей, вражених онкологічними захворюваннями.

Останні вітчизняні і зарубіжні дослідження і публікації присвячені: вивченню психологічних особливостей ставлення до життя онкологічних хворих (Н.Липецкий); онкологічної патології (В.Менделевич); проблемі збереження освітніх навичок дітей в закладах охорони здоров'я (В.Гуріч); нервово-психічним розладам в онкологічних хворих на різних етапах лікування (Е.Комкова); суїцидальній поведінці хворих на рак (П.Зотов); соціально-психологічному супроводу онкологічних хворих (Т.Андросова, Н.Козлова); психологічним особливостям особистості онкологічних хворих (М.Івашкіна); психосоціальному підходу до діагностики та корекції онкологічних захворювань (Н.Русіна), підготовці волонтерів неурядових організацій з онкохворими дітьми (Т.Лях).

За даними вчених, період проходження хвороби поділяється на кілька основних етапів зміни диспозиції особистості, які пов'язані з генезисом адаптації дитини та сім'ї до нових умов життя [5]. Перший етап – початковий. Його найважливіший етичний, морально-психологічний аспект – форма повідомлення батькам діагнозу. Лише в поодиноких випадках лікарі, знаючи реальний діагноз, навмисне називають інше захворювання. В цілому можна вважати нормою пряму та чесну розмову між батьками та онкологом про стан хворого.

Другий етап – адаптація дитини до екстремальних умов життя. Він характеризується активною зміною диспозиції її особистості. Відбувається зміна попередніх установок, інтересів і запитів. Посилюється процес відчуження, який призводить до змін у внутрішньому світі, духовних запитах та індивідуальних особливостях хворого.

Важливим аспектом соціально-психологічного портрету дитини є наслідки її лікування. Дитина може постійно відчувати біль, виснаження, неприємні відчуття та зміни в організмі від лікування та побічних ефектів від ліків. Це також впливає на психоемоційний стан дитини та викликає у неї постійний стрес. З лікуванням також пов'язані великі витрати її сім'ї. Деякі діти відчувають, що вони якимось чином є причиною своєї хвороби і можуть відчувати почуття про-

вини і відповідальності за ті труднощі, які переживає родина у зв'язку з хворобою. Через це дитина може зануритись у себе, відсторонитись від своїх близьких, у неї можуть з'являтися думки, що без неї було б всім краще. Центральним відчуттям дитини стає почуття самотності [4].

Вчені зазначають [2, 6], що психоемоційний стан дитини впливає на ефективність її лікування. Тому важливою є потреба дитини у підтримці стабільності у неї цього стану через ігри, спілкування, сміхотерапію тощо. Для дітей шкільного віку і їхніх батьків особливою потребою є здобуття освіти, як усвідомлення якості майбутнього життя, професії, кар'єри, статусу. Перебуваючи довгий час у медичному закладі, дитина повинна вчитися, адже набувши знання, навички і уміння, вона повернувшись до школи, може легко наздогнати однолітків. Навіть якщо дитина в найближчому майбутньому не повернеться до школи, здобуття нею освіти дає відчуття не відірваності від соціального життя та своїх ровесників. Це може підтримувати дитину і давати їй надію на одужання. У ситуації важкої хвороби і можливої смерті, онкохвора дитина потребує включення її до якоїсь цікавої та корисної діяльності (рукоділля, малювання, фотографія тощо), через що вона могла б самореалізовуватись. Це дає своєрідний стимул до життя і надію на покращення стану та одужання.

Особливістю реабілітаційного процесу з даною категорією дітей є те, що здійснюється комплексний, одночасний вплив різних видів соціальної реабілітації, які, в свою чергу, базуються на принципах послідовності, безперервності, доступності, диференційованості.

Реабілітаційні заходи в міському Центрі реабілітації дітей-інвалідів здійснюються в 3-х напрямках: медична, психологічна та соціально-педагогічна реабілітація.

Соціально-педагогічна реабілітація онкохворих дітей, спрямована на:

- полегшення процесу лікування (неусвідомлені внутрішні конфлікти і переживання, дитина може виразити за допомогою зорових образів);
- соціально прийнятний вихід негативним почуттям дитини (робота над малюнками, мотання ляльок, танці, співи, піскова терапія – є безпечними способами зняти напругу);
- відпрацювання думок і почуттів, які онкохворі діти звикли подавлювати (невербальні засоби іноді є єдиними для вираження сильних переживань і переконань);
- розвиток почуття внутрішнього контролю (робота над малюнками, написання сценарію казок, історій передбачають упорядкування кольору, форми, думок);
- концентрацію уваги на відчуттях і почуттях (заняття з арт-терапії створюють можливості для експериментування з кін естетичними і зоровими відчуттями і розвитку здібностей до їх відчуття);
- підвищення самооцінки (танці, спів, програвання ролей в казці);
- отримання матеріалу для інтерпретації та діагностичних висновків (зміст і стиль робіт дітей дають можливість отримати специфічну інформацію про почуття дитини, її психічний стан, переживання).

Розглянемо основні методи арт-терапії, які використовуються у соціально-педагогічній реабілітації онкохворих дітей.

Казкотерапія. Використання дає можливість звернути увагу онкохворих дітей на їх особистість, характерні особливості її власної проблеми. В казці дітям пропонуються різні позитивні моделі вирішення тієї чи іншої проблеми добро завжди перемагає зло; щира, добра людини стає щасливою, отримує все, про що мріяла.

Лялькотерапія – метод заснований на процесах ідентифікації дитини з улюбленим героєм мультфільму, казки та улюбленою іграшкою. В якості основного прийому корекційного впливу лялька використовується як проміжний об'єкт взаємодії дитини та спеціаліста. Дитина пізнаючи реальний світ, його соціальні зв'язки та відносини, активно проектує власний досвід на специфічну ігрову ситуацію. Гра з лялькою – це той світ реальності, в якому дитина живе постійно, близький і реальний для неї світ.

Пісочна терапія являє собою одну з незвичайних технік аналітичного процесу, під час якого дитина будує свій власний світ в мініатюрі за допомогою піску та невеликих фігурок. Даний метод використовується для зняття травмуючих переживань хворої дитини, кращого розуміння почуттів та уникнення труднощів у процесі лікування та одужання.

Малювальна терапія / малювання дозволяє онкохворим дітям відчувати і зрозуміти самих себе, вільно виразити свої думки та почуття, звільнитися від сильних переживань, розвинути емпатію, бути самими собою, вільно виражати мрії та надії. Управляючи процесом малювання, спрямовуючи тематику малюнка, спеціаліст переключає увагу онкохворої дитини, концентрує її на досягненні своїх можливостей, моделюванні взаємовідносин і вираженні емоцій.

Музикотерапія являє собою метод, в якому музика використовується як засіб корекції. Численні методи музикотерапії передбачають як цілісне використання музики в якості основного і ведучого фактору впливу, так і доповнення музичним супроводом інших корекційних

прийомів. Музикотерапія активно використовується для корекції емоційних відхилень онкохворих дітей, рухових та мовленнєвих розладів, психосоматичних захворювань, труднощів у комунікації та ін.

Танцювальна терапія – метод, що застосовується при роботі з онкохворими, в яких є емоційні розлади, труднощі у міжособистісній взаємодії. Мета – розвиток у дитини відчуття свого власного тіла, створення позитивного образу тіла, розвиток навички спілкування, дослідження відчуттів. Танцювальна терапія спонукає до свободи і виразності рухів, зміцнює сили дитини як на фізичному, так і на психічному рівнях.

У **кінотерапії** активно працює такий механізм як ідентифікація, дякуючи якій, дитина вибирає того кіногероя, який найбільш близький їй по характеру, способу поведінки, ситуації. За час демонстрування фільму дитина переживає життя героя. Ефект зцілення досягається тим, що дає можливість дитині пережити ті почуття, які знаходять своє вираження в реальному житті.

На сучасному етапі проблема соціально-педагогічної реабілітації онкохворих дітей набуває особливого значення. Дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених свідчать про те, що проблемі соціального захисту, реабілітації, адаптації онкохворих дітей приділяється велика увага з боку фахівців і волонтерів. Але проблема не зменшується і потребує пошуку нових шляхів здійснення соціально-педагогічної реабілітації. Кожний використаний спеціалістом метод має надавати онкохворій дитині можливість програвати, переживати, усвідомлювати власну проблему найбільш зручним для психіки дитини способом; зануритися у проблему настільки, наскільки дитина готова до її переживання; сформувати відносно адаптаційний стан в оточуючому світі; скоректувати психоемоційний стан.

Література

1. Баннистер Э. Научиться жить сначала / Э.Баннистер // Психодрама: вдохновение и техника. – М., 1997.
2. Гнездилов А.В. Психические изменения у онкологических больных / А.В.Гнездилов // Практическая онкология. – 2001. – № 1 (5). – С. 5 – 13.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т.П. Путь к волшебству (теория и практика сказкотерапии) / Т.П.Зинкевич-Евстигнеева. – СПб., 2010. – 175 с.
4. Іванчук К.П., Лях Т.Л. Соціально-психологічний портрет і потреби онкохворої дитини// Режим доступу: file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/11-48-1-PB-1.pdf
5. Силласте Г.Г. Социальная адаптация семей с онкологически больными детьми / Г.Г.Силласте // Социологические исследования. – 1997. – № 1. – С. 56 – 64.
6. Тхостов А. Медико-психологические аспекты реабилитации онкологических больных / А.Тхостов, Ю.Артюшенко, В.Герасименко // Вестник хирургии имени И.И.Грекова. – 1981. – № 8. – С.110 – 113.

УДК 37.035.6

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДІ ПРИЗОВНОГО ВІКУ ЦІННІСНОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Щітченко Т.В., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Конончук А.І.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

В сучасних умовах в суспільній свідомості населення відбувається формування нових цінностей і переосмислення старих. Сьогодні це спостерігається, особливо у молоді як неухильне зростання інтересу до отримання знань, умінь і навичок, які сприяють зростанню, перш за все, матеріального добробуту людини. Разом з тим молоді люди замислюються і над тим, яке місце в їхньому житті займають моральні і духовні цінності. Значну роль у даному процесі відіграє, соціально-педагогічна діяльність, де виділяють два аспекти:

1) організований, цілеспрямований, координований процес, спрямований на виховання, навчання і освіту людської особистості. Результатом соціально-педагогічної діяльності є гармонійна, всебічно розвинена, емоційно стійка, соціально адекватна особистість, здатна до самонавчання і самовиховання;

2) стихійний, обумовлений тим, що молода людина підпадає під вплив різних зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на її розвиток. Приділяючи пильну увагу стихійній соціально-педагогічній діяльності, ми маємо на увазі те, що Інтернет, деякі засоби масової інформації, неформальні молодіжні організації та об'єднання, буквально затоплені рекомендаціями моло-

дим людям призовного віку, як краще ухилитися від виконання обов'язків військової служби, що значно знижує ефективність цілеспрямованої соціально-педагогічної діяльності. Організуючи соціально-педагогічну діяльність, ми розуміємо, що складні і суперечливі процеси, що відбуваються в країні, як ніколи вимагають від молодого людини розуміння фундаментальних чинників свого існування. У соціально-педагогічній діяльності з підготовки молоді призовного віку та формування у неї ціннісних відносин до військової служби в армії важливе значення має розуміння того, що успішне вирішення цієї проблеми можливе лише в процесі її комплексного дослідження.

Призовна молодь – особи, приписані до призовних дільниць, юнаки 18 років, які призиваються на дійсну строкову військову службу. Саме цей вік вважається одним із надзвичайно складних і відповідальних у плані становлення особистості в процесі набуття молодого особою соціального та професійного досвіду, адаптації та входження її в суспільні життя.

Стає очевидним, що для створення цілісного образу молодого людини призовного віку необхідні якісь загальні параметри, правила, що дозволяють синтезувати уже існуючі знання [5, с.143-147].

Призовник повинен розуміти, що людина – вища цінність, його благо – основна мета будь-якого суспільства (при всій відомій історії множинності цінностей і цілей). Вища цінність – саме людина, єдиний носій розуму і духу, реальний творець цивілізації, матеріальної та духовної культури, самого себе. І цю найвищу цінність він зобов'язаний захищати зі зброєю в руках під час проходження військової служби в армії. В цьому і проявляється духовна цінність військової служби. Тут доречно нагадати, що духовність армії природним шляхом виростає з духовності суспільства, при цьому маючи свої особливості, досить точно визначені відомим мислителем І.А.Ільїним.

Як визначають науковці, специфіка військової діяльності в поєднанні з високим напруженням усіх духовних і фізичних сил, з можливістю самопожертви в ім'я Батьківщини визначають значимість духовного фактору для армії, роблять його найважливішим компонентом військових перемог [4, с.16]. Тому здійснюючи соціально-педагогічну діяльність, важливу увагу слід приділяти формуванню ціннісного відношення з опорою на духовність.

У різноманітті сучасних підходів до проблеми формування ціннісних відносин науковці виділили три напрямки, які актуальні і для молоді призовного віку.

Перший напрямок – пошуки коренів духовності не тільки в самій людині, в столітті якому вона проживає та особливості її особистості і схильності до рефлексії, а також в продуктах життєдіяльності, що виражається об'єктивізації вищих проявів людського духу, творчості в пам'ятках старовини, творах науки і мистецтва. Отже, витoki духовності людини треба шукати не тільки в значеннях, а і за ними – в глибинному сенсі вчинків людей, історичних подій, епохи і т.д.

Другий напрямок досліджень – вивчення ситуативних і особистісних факторів, що сприяють виникненню у людини духовних станів. Духовний стан – це психологічний феномен, який характеризується тим, що людина тимчасово "не помічає" зовнішнього світу, не відчуває своїх органічних функцій, своєї тілесності, а зосереджується на осмисленні і переживанні духовних цінностей, тобто пізнавальних, етичних чи естетичних аспектів людського буття.

У рамках третього напрямку духовність розглядається як принцип саморозвитку та самореалізації людини, звернення до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості. Розвиток і самореалізація духовного "Я" суб'єкта починається тоді, коли він усвідомлює необхідність визначення для себе того, як він конкретно повинен розуміти загальнолюдські духовні цінності – істину, добро, красу. Поява у людини хоча б приблизного усвідомленого уявлення про останні свідчить не тільки про визнання суб'єктивної значущості духовних цінностей (відповідно інтелектуальних, етичних і естетичних), але і про психологічну готовність до їх засвоєння і формування. Духовний стан особистісної свободи виникає у людини при усвідомленні ним наявності зовнішніх можливостей вибору і сформованої внутрішньої готовності здійснити цей вибір [3].

Отже, питання підготовки молоді призовного віку, її ціннісних відносин до військової служби, є основним завданням соціально-педагогічної діяльності. В останні десять років істотно змінився соціальний портрет молоді, яка готується вступити в лави Збройних Сил України. Аналіз якісних характеристик призовників України показує, що вони з року в рік погіршуються. Серед молодого поповнення, що надходить на військову службу, значно знизився освітній рівень, погіршився стан фізичного і психічного здоров'я, зросли пацифістські та анти армійські настрої. А це в свою чергу вказує на актуальність та потрібність соціально-педагогічної діяльності з призовною молоддю.

Література

1. Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки фахівців: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / За ред. проф. І.В.Козубовської, проф. Ф.Ф.Шандора. – Ужгород, 2016. – 230 с.
2. Андреев Е.А. Социальный портрет призывников и их готовность к исполнению обязанностей военной службы // Сборник научных трудов. – Р: РВАИ, 2007. – № 17. – С. 332 – 337.
3. Виховання національного свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / Кол. Авторів: В.Головенько та О.Яременко (керівники) та ін. – К: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – С. 191.
4. Евсюкова Н.И. Психолого-педагогические условия формирования готовности юношей допризывного возраста к службе в вооруженных силах: монография. – Владимир: ВГУ, 2009. – 192 с.
5. Степанова Н. Патриотизм і партіотичне виховання: погляд на проблему / Н. Степанова // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ["Патріотизм – нагальна потреба України й українців" (в контексті педагогічної спадщини О.А.Захаренка)], (Черкаси, 19 травня 2015 р.). – Черкаси: Черкаський ОІПОП, 2015. – С. 143 – 147.

УДК 37.013.42-056.26

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "СІМЕЙНА ДЕПРИВАЦІЯ" У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Яцун Л.М., студентка V курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Сватенков О.В.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Найголовніше в житті кожної людини – це сім'я. Вона є основним соціальним інститутом, в якому виховується особистість. Сім'я в житті людини відіграє важливу роль – це невичерпне джерело ніжності, любові, підтримки, тепла, відданості, в якому дитина здобуває перші знання, духовні цінності, традиції свого народу, основи моральності та толерантного ставлення. Саме родинне коло є початком становлення особистості і необхідним розвитком дитини.

М.Драгоманов, Я.Корчак, О.Макаренко, В.Сухомлинський відзначали, що сімейне оточення вкрай необхідне для гармонійного розвитку дитини, особистісного становлення, виховання та соціалізації. Саме у сім'ї започатковуються світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації дитини, тобто те, що згодом становитиме її сутність як особистості.

Проте нажалі, не всі діти отримують все вище зазначене, проживаючи у сім'ї. В силу трудової зайнятості, педагогічної занедбаності, адитивної поведінки та інших факторів батьки все менше і менше проводять часу зі своїми дітьми, позбавляючи їх найпершої соціалізації, безпосереднього спілкування з найближчим оточенням. В таких родинах недостатньо емоційних зв'язків, що призводить до порушень психічного здоров'я дитини.

В таких сім'ях виникає стан "депривації". Поняття депривація в науковій літературі трактують по-різному. Д.Хебб розкриває її як специфічний стан, пов'язаний з біологічно повноцінним, але психічно недостатнім середовищем. Й.Лагмейєр, З.Матейчек зазначають: "Депривація – це психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу". Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб.

Р.Шпіц та У.Голдфарб підкреслювали здебільшого важкі наслідки довготривалої повної депривації, її драматичний перебіг, стійкість і глибоке втручання в структуру особистості, що зумовлює схильність до правопорушень або навіть психозу.

О.Девятова визначає сімейну депривацію багатокомпонентним соціально психологічним феноменом, що визначає наступні варіанти пограничних психічних розладів у дітей з груп "соціального ризику": розлади вікового психологічного розвитку (гіпердинамічну поведінку, реактивні розлади прихильності). Пов'язані з сімейним стресом, психогенно обумовлені невротичні реакції, невротичні стани у вигляді тривожних розладів.

Батьківська депривація заважає в майбутньому збудувати повноцінну, гармонійну родину. Вплив сімейної депривації стосується не тільки дітей, які виховуються поза родину, а й дітей із сімей трудових мігрантів. У зв'язку із цим особливого теоретичного та практичного значення набуває вивчення уявлень про майбутнє сімейне життя дітей, що знаходяться в

деприваційній ситуації. Для того, щоб почати діяти, людина спочатку уявляє собі мету, яку вона хоче досягти. Уявлення, які сформовані в дитинстві, започатковують життєвий план або сценарій, що штовхає людину до цілей, які співпадають із ним. Побудувати будь-що, не уявляючи результату, неможливо. Тому кожна особистість намагається відбудувати своє життя, свою сім'ю так, як вона бачить її у своїй уяві. Уявлення про майбутню сім'ю є також дуже важливими для формування феномену "батьківства", який взагалі регулює майже всі взаємовідносини в сім'ї та відповідає за первинну соціалізацію дитини. Ці уявлення дитина переважно засвоює з найближчого навколишнього середовища. І тому вони залежать насамперед від того, де виховувалася дитина. Образи майбутньої сім'ї та батьківської тісно пов'язані. Так, наприклад, уявлення про майбутню сім'ю дівчат із неблагополучних сімей, суттєво відрізняються від дівчат із благополучних сімей. По-перше, вони бажать створити сім'ю в більш ранньому віці. По-друге, їх уявлення мають компенсаторний характер і є проявом депривованих у батьківській сім'ї потреб у безпеці та любові.

Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності.

ВІК	Особливості психічного розвитку депривованих дітей
від народження до 1 року	млявість, апатичність, відсутність життєрадісності, зниження пізнавальної активності, площинність емоційних проявів, відсутність прив'язаності до дорослого, недовірливість, замкнутість, похмурість, пасивність
від 1 до 3 років	низькі пізнавальні інтереси, відставання у розвитку мови, затримка в оволодінні предметними діями, відсутність самостійності
від 3 до 7 років	пасивність у всіх видах діяльності (особливо в грі), бідна мова, слабка увага, конфлікти у стосунках із однолітками
від 7 до 10 років	затримка (або відсутність) образного мислення, що потребує внутрішнього плану дій (виконання операцій подумки), нерозвиненість довільності у поведінці, саморегуляції, плануванні дії
від 11 до 16 років	ставлення до дорослих і однолітків ґрунтується на їх практичній корисності для дитини; формується здатність "не заглиблюватися у прив'язаності", поверховість почуттів, моральне утриманство (звичка жити за наказом), ускладнення в становленні самосвідомості (переживання власної ущербності); зростання труднощів в оволодінні навчальним матеріалом, грубі порушення дисципліни.

Наслідки деприваційного впливу також позначаються на формуванні акцентуацій характеру. Є.І.Захарченко виділяє деякі типи акцентуацій, характерних для соціальних сиріт. Так, відсутність емоційної близькості з батьками, жорстоке ставлення, фізичне насильство провокує формування у дитини збудженого типу акцентуації, для якого характерним є пригнічений стан, підозрілість, корисливість, схильність до агресії, жорстокості. Підозрілість як загострена риса характеру відповідає застрягаючому типу акцентуації. Неадекватне вирішення кризи довіри призводить до дистимічного і тривожного типу акцентуації, що супроводжується репресивністю, страхами, загостреним почуттям власної неповноцінності. Постійний брак уваги спричиняється до потреби зацікавити дорослого. Через неволодіння адекватними просоціальними методами привертання уваги діти вимушені вдаватися до брехні, фантазій, гри на публіку, що відповідає демонстративному типу акцентуації. Одночасно відсутність соціальних контактів викликає замкненість, відчуження, емоційну холодність (інтровертована акцентуація). Відсутність батьків як еталона поведінки в поєднанні з браком морального виховання і соціального досвіду формують нестійкий і конформний типи акцентуацій характеру.

І хоча депривацію першочергово пов'язують саме з дітьми-сиротами, але знати про її феномен варто всім, оскільки попереджений – означає озброєний. Крім того, вона має ризик виникнути у житті і цілком "звичайної" дитини з так званої "нормальної" сім'ї. Адже ситуація, коли хронічно заклопотані батьки "відкупуюються" від малюка і практично зводять на нуль повноцінне спілкування, на жаль, не є рідкісною в наші дні. Тим часом як насправді єдиний ефективний метод виховання – це любов.

Наслідки депривації не є тимчасовими, вони можуть позначатися на всьому подальшому житті людини.

Таким чином, спираючись на усе вищесказане, можемо сказати, що сімейна депривація – це соціально-психологічний феномен, який характеризується втратою емоційних

зв'язків між батьками та дитиною, вона виникає внаслідок трудової зайнятості, педагогічної занедбаності, адитивної поведінки. Її вплив позначається на психічному, соціальному та фізичному розвитку дитини. Зокрема, дитина стає замкнутою, недовірливою, похмурою, пасивною, в неї низький рівень самооцінки, низький рівень пізнавальних процесів. Саме тому, профілактика даного явища є одним із важливих напрямів діяльності соціального працівника.

Література

1. Гошовський Я.О. Психолого-педагогічні основи ре соціалізації депривованих підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец.19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Гошовський Я. О. – К., 2009. – 43 с.

2. Лялюк Г. М. Психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах родинної депривації : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Лялюк Галина Миколаївна. – Дрогобич, 2007. – 211 с.

3. Максименко О.Г. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту особистості в умовах родинної депривації: автореф. дис. ... ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології" / О.Г.Максименко. – Одеса, 2008. – 18 с.

4. Це страшне слово "депривація" [Електронний ресурс] / Це страшне слово "депривація" – Режим доступу: <http://zhyla.com.ua/zhurnal/articles/tse-strashne-slovo-deprivatsiya>.

УДК 786.2(092)

ІНВЕНЦІЇ Й.С.БАХА: АНАЛІЗ РЕДАКЦІЙ

Іваненко-Коленда А.С., студентка III курсу факультету культури і мистецтв ім. О.Ростовського

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Щербініна О.М.**, кафедра інструментально-виконавської підготовки

Музика, як особливий вид мистецтва, вимагає посередника між композитором і слухачем. Таким посередником є виконавець. Лише він може вдихнути життя в музичний твір, оживити, озвучити його. Це накладає на виконавця велику відповідальність за якість прочитання авторського тексту. Практика свідчить, що не завжди виконання музичного твору відповідає задуму композитора. Порівнюючи музиканта-виконавця з актором, А.Рубінштейн називав виконання другим творінням. Музичне виконавство є спеціально організованою, творчо активною формою діяльності, яка ґрунтується на двох складових – "виконанні" та "інтерпретації". Важливо усвідомлювати, що ці два поняття не ідентичні. Виконання – це втілення нотного тексту в живому звучанні перед слухачами, у той час як інтерпретація – це можливість індивідуального прочитання та відтворення музичного твору. Виконавська інтерпретація музичного твору пов'язана з таємницею проникнення в його змістовну, смислову та емоційну структуру. При цьому, крім формально-граматичного аналізу (тонального плану, форми, гармонії, фактури) виконавець неминуче повинен вдатися і до аналізу образного змісту.

Проблему музично-виконавської інтерпретації ґрунтовно досліджено в науково-методичній літературі (Т.Воробкевич, Н.Кашкадамова, Г.Коган, Є.Ліберман, Г.Москаленко, Г.Нейгауз, О.Щербініна). Мета даної статті – обґрунтувати значимість роботи з редагованими текстами на прикладі порівняльного аналізу відомих редакцій інвенцій Й.С.Баха.

У контексті даної статті поняття інтерпретація (від лат. *interpretare* – посередник і *interpretatio* – тлумачення, розкриття змісту, пояснення) трактується як відображення авторського задуму, творче тлумачення змісту, стилю і характеру музичного твору в процесі виконання за допомогою цілої системи різних виконавських засобів: ритму, інтонації, звуковидобування, динаміки та багато ін.

Художню інтерпретацію можуть аналізувати по-різному. Науковці розуміють її як виконавське трактування музичного твору. Інтерпретація може також розглядатися як результат особливої духовної діяльності свідомості. Адже будь-який митець свої індивідуальні переживання формулює у вигляді естетичних, психологічних, філософських ідей, які згодом втілює як творчий задум у художньому творі. Вчені-педагоги аналізують її як спосіб розуміння і творчості, метод пізнання і дослідження, продукт індивідуальної свідомості.

Аналіз наукової літератури вказує на існування різних думок щодо розуміння сутності інтерпретації. Більшість музикантів виправдовують право виконавця на інтерпретування авторського тексту, віддаючи належне особистості інтерпретатора. Поряд з цим, занепокоєння неадекватного розуміння авторського задуму призводить до знецінення ролі виконавця. Відомим прикладом такого підходу є позиція М. Равеля та І. Стравінського. "Ні інтерпретації! Будь-яка інтерпретація розкриває, в першу чергу, індивідуальність інтерпретатора, а не автора. Хто ж може гарантувати нам, що виконавець правильно відтворить образ творця, і риси його не будуть перекручені?" [8, с.125].

Важливим чинником створення адекватної, художньо-відповідної, переконливої інтерпретації в музичній практиці вважається редагований текст. У музикознавчій літературі існують критерії, за якими редакції прийнято поділяти на відповідні типи груп:

- різнобічні, які об'єднують музикознавчі й виконавські проблеми; коментарі у цих редакціях стосуються як питань форми й стилю, так і практичних виконавських проблем;
- інструктивні або педагогічні редакції, які обмежуються наданням чисто виконавських порад; редактор шукає найвигідніше, нерідко навіть спрощене розв'язання виконавських проблем (показовим у цьому відношенні є розшифровка мелізми);
- текстологічна редакція, так званий *Urtext*; мета таких видань – відтворення достовірного, первинного авторського тексту даного твору; редактор не подає ніяких власних виконавських позначень, за рідким винятком у тексті може бути редакторська аплікатура; проте такі

видання не можуть бути цілком об'єктивними, оскільки існує декілька версій нотних автографів. [2, с.222].

Особливої ваги досвід вибору відповідної редакції набуває при роботі з текстами, музичних творів, які не має достатніх авторських вказівок. Насамперед це стосується клавірних творів Й.С.Баха, зокрема двоголосних та трьохголосних інвенцій. Адже ми знаємо, що в рукописному тексті автор обмежився записом нот, іноді позначив мелізми, залишивши незафіксованим такі важливі деталі як, динаміка, темп, фразування, аплікатура та спосіб виконання мелізмів. Ці та інші аспекти виконання обговорювалися з учнями на уроці, а для більш зрілих музикантів, що досягнули таємниці виконавської майстерності, були зрозумілими і без детальних авторських вказівок.

Відомо, що значну частину клавірних творів Бахом написано з навчальною метою. Адже інвенції, маленькі прелюдії і фуги, зошити дитячих п'єс, навіть "Wohltemperiertes Klavier", "Kunst der Fuge" мали на меті навчити музиці і гри, як вищому завданню досягнення природи самої музики, творчого занурювання в музичний космос, розробки невичерпних "звукових надр" навколишнього музичного всесвіту. Невміння або незнання учня спонукало Й.С.Баха інколи безпосередньо на уроці скласти інвенцію або прелюдію, які композитор у своїй діловій скромності вважав навчальним посібником, але які завдяки йому стали витвором високого мистецтва [5, с.81 – 82].

"Глибокий зміст інвенцій" – ось що насамперед має бути відчуте і розкрито виконавцем, – зміст, який не є поверхневими, і на жаль, часто недооцінюється [3, с.63].

Бахівська "усна виконавська традиція" давно припинила існування. Виходячи з цього, актуальним для сучасного виконавця-педагога залишається проблема не тільки відтворення точного авторського тексту, очищеного від всіх випадкових нашарувань, але й створення педагогічної редакції тексту, яка повинна з певним ступенем вірогідності відповідаючи намірам автора, допомогти учневі створити переконливу музично-виконавську інтерпретацію бахівських інвенцій.

Перша педагогічна редакція інвенцій Й.С.Баха, що була видана в 1840 році, належить К.Черні. За основу авторського нотного тексту К.Черні прийняв дослідження відомого німецького музикознавця Й.Форкеля – автора першої монографії, присвяченої життю й творчості Й.С. Баха. Видавши в 1802 році свою працю, Й.Форкель уважав остаточним кінцевим варіантом інвенцій версію з "Клавірної книжечки Вільгельма Фрідемана", в якій сам Й.С.Бах, на думку Й.Форкеля, "загладив", порівняно з іншими рукописами, раптові модуляції та перечення. Редакція К. Черні віддзеркалює романтичну чутливість, сентименталізм, естетичні ідеали виконавських особливостей тієї епохи, а також пошуки піаністичних засобів їх вирішення. Втілюючи ці ідеали, К. Черні переніс на музику Й.С. Баха такі засоби романтичного мислення, як "хвилеподібна динаміка", основою якої є часті зміни *crescendo* і *diminuendo*. Аналогічний підхід відчувається і в розумінні артикуляційних прийомів, де відбувається зміна живої, характерної для Й.С. Баха артикуляції, на довгі лінії *legato*. Будучи видатним піаністом-педагогом, К. Черні шукав найбільш зручного піаністичного пристосування до триголосної поліфонічної фактури, що вилилось у вигідному (з фізіологічної точки зору) розподіленні лінії середнього голосу між двома руками. [1, с.3].

Друга половина XIX століття висуває нові вимоги до виконання творів Й.С. Баха. На перший план виступає критерій стилевідповідності, де орієнтиром виступають естетичні принципи доби бароко. Саме естетичні засади бароко мали викликати бажання у виконавця проникнути в задум композитора. Як наслідок з'являються нові, розроблені на основі досконаліших наукових досліджень, редакції інвенцій. Таким виданням стала редакція інвенцій Г. Бішофа, що з'явилася в 80-х роках XIX століття. Характерними рисами цієї редакції стали надзвичайно коректне відношення до авторського тексту та текстологічна точність. Проте, відсутність детальних, конкретних виконавських вказівок не сприяли широкому використанню даної редакції в педагогічній практиці. Аналогічний результат спіткав редакцію О. Гольденвейзера. На сьогоднішній день це видання практично не використовується у педагогічній роботі. Серед очевидних недоліків редагування інвенцій О. Гольденвейзером є цілий ряд сумнівних, ускладнених розшифрувань мелізматики. Причиною цього вважається використання в якості першоджерела недостовірного рукопису.

Однією з найцікавіших для музиканта-виконавця редакцій бахівських інвенцій стало видання за авторством Ф. Бузоні. Проблема інтерпретації бахівських творів одне із центральних місць в творчості Ф. Бузоні. Видатний піаніст зробив цілий ряд транскрипцій бахівських творів, був редактором "Добре темперованого клавіру". На думку Ф. Бузоні двоголосні і трьохголосні інвенції мають утворити "вищу школу фортепіанної гри". Ф. Бузоні стояв за мужнє, суворе, просте і масштабне виконання творів Баха, боровся проти сентиментальності і елегантності

у розумінні музики великого Й.С. Баха. Нерідко наприкінці п'єс зустрічаються попередження "non.rall, non.rit", бо ці сповільнення не відповідають, на думку музиканта, піднесеному об'єктивному духу бахівської музики.

З'явившись в 1891 році, редакція Ф. Бузоні двоголосних та трьохголосних інвенцій відзначається яскравими та переконливими вказівками як стосовно практичних виконавських питань, так і змістовними музикознавчими коментарями. В кожній інвенції Ф. Бузоні детально аналізує пропорції, симетрію певних елементів у поліфонічній фактурі, відповідність тематичних зв'язків та їх вплив на побудову форми; розкриває образний зміст, здійснює пошук жанрових паралелей. Артикуляція та фразування в редакції підкреслює образний характер мелодики. Це позначено не тільки лігами й крапками, але й групуваннями вартостей. Виразному фразуванню допомагають й аплікатурні розв'язання, в яких часто використовуються перекладання пальців (характерний виконавський прийом за часів Й.С. Баха). У текстовому відношенні редакція Ф. Бузоні відтворює остаточну версію авторського рукопису 1723 року, а всі незначні зміни оговорені в коментарях.

Загальний огляд різноманітних редакцій бахівських інвенцій показує неоднозначність музикантських підходів до розуміння музичного змісту та прочитання авторського тексту. Подібна неоднозначність ускладнює процес опанування інвенцій геніального композитора під час навчання музиканта-виконавця. Виходячи з того, що формування виконавських умінь значною мірою ґрунтується на досвіді інтерпретації, стає очевидним необхідність цілеспрямованого розвитку навичок самостійної роботи з нотними текстами. Потужним чинником формування таких навичок в педагогічній практиці вважається порівняльний аналіз. Саме порівняння різних редакцій одного твору, осмислення редакторських вказівок, відбір співзвучних виконавцеві засобів інтерпретації художньої ідеї твору нерідко стає визначальним при створенні вдалої музично-виконавської інтерпретації.

На підтвердження сказаного наведемо фрагменти подібного порівняльного аналізу двоголосної інвенції № 3 в редакції К. Черні та Ф. Бузоні. Для порівняння обрано наступні критерії: темп, динаміка, артикуляція, мелізми.

При вивченні музичного твору поряд з такими визначальними засобами виразності як ключові знаки та розмір, великої ваги набуває темп. Тож відразу стає очевидною відмінність у розумінні темпової характеристики інвенції. В наведених редакціях вказано різний темп:

К. Черні – *Vivace*;

Ф. Бузоні – *Vivace, quasi Allegro (Lebhaft und Kraftig)*.

І хоча в основному трактування темпу збігається відносно загального характеру – *Vivace* – в редакції Ф. Бузоні він деталізується, точніше визначаю чи відтінки характеру музики – *Lebhaft und Kraftig*.

Порівняння динамічних засобів також вказує на відмінності в підходах до трактування авторського тексту. Так, в редакції К.Черні виписано нюанс *mf*, натомість Ф.Бузоні пропонує початок з безсумнівного, рішучого *f*.

Рис. 1 (редакція К. Черні)

Рис. 2 (редакція Ф. Бузоні)

Що стосується артикуляції, то при виконанні клавірних творів Й.С. Баха склалося два усталених підходи: одні – виконавці й педагоги старшого покоління – вважають, що бахівська поліфонія вимагає *legato*, і що *legato* є прийомом бахівських клавірних творів; інші музиканти спираються на ім'я та авторитет Ф. Бузоні, стверджуючи, що основним прийомом виконання клавірних творів Й.С. Баха є гра *non legato*. Ці питання є суперечливими; мистецтво артикулювання клавірних творів вимагає опанування прийомів *legato* й *non legato*, а також вміння їх протиставлення. В поліфонічних творах кожний голос має своє особливе артикуляційне забарвлення. Так, в редакції К. Черні вісімки напиано *legato*, а у Ф. Бузоні – *стакато* (рис. 1, 2):

Дещо складніше з мелізматиною. Ф.Бузоні майже всюди розшифровує прикраси, виписуючи їх прямо в нотному тексті. З одного боку це обмежує довільне виконання прикрас, а з

іншого – позбавляє імпровізаційності виконання, обмежує можливості виконавця творчо підійти до процесу створення інтерпретації. Розшифровка прикрас у Ф. Бузоні часто є занадто вільною. Так, нерідко трель за правилами виконується з верхнього звуку, а Ф. Бузоні починає трель з нижнього звуку. Аналогічні приклади стосуються і мордентів (рис.3, 4).

Рис. 3 (редакція К. Черні)

Рис. 4 (редакція Ф. Бузоні)

Редакція Ф. Бузоні значно докладніша, ретельніша і художньо набагато змістовніша від редакції К. Черні. Не обмежуючись зазначенням відтінків виконання і аплікатури, Ф. Бузоні словесними поясненнями і в підрядкових примітках розкриває характер твору. У порівнянні з К. Черні, трактування Ф. Бузоні вирізняється більшою мужністю, енергією, широтою динаміки. Однак і редакція Ф. Бузоні не завжди представляється переконливою. Часом він перебільшує значення поп *legato*. Не можна не дорікнути Ф. Бузоні і в тому, що він при редагуванні інвенцій опускає бахівські позначення мелізмів і випишує прикраси нотами безпосередньо в тексті. Це позбавляє учня можливості знайомитися з принципами розшифровки орнаменту і вносить до редакції риси догматизму. Прагнучи протистояти сентиментальності, Ф. Бузоні надає ліричним творам невластиву їм суворість і навіть жорсткість.

Наведений аналіз дозволяє сказати, що редакцію К. Черні слід визнати багато в чому недосконалою. Крім неточностей в тексті, недостатньо розкривається і зміст твору. К. Черні часто "дрібнить" динамічний план, внаслідок чого нечітко вимальовується форма твору. На сьогоднішній день практика показує, що редакція Ф. Бузоні вважається найбільш вдалою та зрозумілою для педагогічної практики.

Незважаючи на прихильність до певної редакції, музикантові варто шляхом вивчення існуючих редакцій розвивати професійні знання й досвід, адже музичне виконавство – це досить складний творчий процес, що має свої неповторні риси для будь-якої музичної спеціальності. Ознайомлення як з популярними, так і маловідомими редакціями дозволить виконавцеві знайти власний погляд та підходи до розуміння творів видатних композиторів минулого та сучасності; а порівняльний аналіз редактованих текстів стимулюватиме розвиток цілого ряду професійно-особистісних якостей, таких як художньо-образне мислення, володіння засобами музичної виразності, музичної ерудиції. Набуття досвіду осмислення виконавських принципів, задекларованих в різноманітних редакціях, дозволить музиканту набути умінь глибокого втілення художньої ідеї композитора засобами музично-виконавської інтерпретації.

Література

1. Бузони Ф. Инвенции для фортепиано / Бузони Феруччо. – Москва: "Музыка", 1991. – 94 с.
2. Воробкевич Т.П. Методика викладання гри на фортепіано / Тетяна Пателеймонівна Воробкевич. – Львів: "Логос", 2001. – 222 с.
3. Калініна Н. Клавірна музика Баха у фортепіанному класі / Ніна Калініна. – Л.: Музыка, 1988. – 160 с.
4. Копчевский Н. Инвенции И.С.Баха / Н.Копчевский // Инвенции двухголосные и трехголосные для фортепиано. – 1974. – ред. Ф.Бузони. – С. 6 – 9.
5. Нейгауз Г. Об искусстве фортепианной игры: записки педагога. 5-е изд. – М.: Музыка, 1988. – 81 с.
6. Рябцев Д.М. Альманах сучасної науки і освіти / Дмитро Миколайович Рябцев. // Грамота. – 2010. – №7. – С. 14 – 41.
7. Стравинський И. Хроника моей жизни / И.Стравинский. – Л., 1963. – 125 с.

ФОРМУВАННЯ УМІНЬ ІМПРОВІЗАЦІЇ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГРИ НА ДУХОВИХ ІНСТРУМЕНТАХ

Ігнатов С.В., магістрант факультету культури і мистецтв ім. О. Ростовського
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Павленко О. М.**, кафедра інструментально-виконавської підготовки

Музичне мистецтво має унікальну особливість залучати особистість у художньо-естетичний простір культури, формувати її світогляд, ціннісні орієнтації та індивідуально-творчі здібності. Пізнання безмежного світу музики найповніше відбувається у позашкільних спеціалізованих навчальних закладах, діяльність яких обумовлена поєднанням естетичного виховання учнів і початкової фахової підготовки майбутнього музиканта-професіонала. Саме там створюються сприятливі умови для формування системи знань і умінь учнів у галузі музичного мистецтва, зокрема, духового, розвитку їхнього творчого потенціалу, виконавства на духових інструментах, різносторонніх і глибоких методичних знань і навичок, сформованих вмінь імпровізації.

У науковій літературі питання методики навчання гри на духових інструментах розглядали такі провідні викладачі-музиканти В. Апатський, В. Венгловський, А. Гладких, Б. Диков, Г. Марценюк, Н. Назаров, В. Посвалюк та ін. Проблему активізації творчого розвитку учнів за допомогою імпровізації досліджували Г. Гельфгат, Ю. Козирев, Ю. Маркін, О. Павленко, О. Степурко, В. Романенко, О. Хромушин та ін.

Мета статті – висвітлити особливості формування умінь імпровізації учнів у процесі навчання гри на духових інструментах.

У сучасному суспільстві серед різновидів музично-виконавського мистецтва духова музика посідає чільне місце. Оркестри, камерні ансамблі, сольна концертна діяльність – у всіх цих галузях музикантам-духовикам відведено не останню роль. До того ж, найбільш розповсюдженими музичними інструментами є духові. Маючи чудовий тембр, дивовижну неперервну співучість, багатообразну виразну артикуляцію та невичерпні технічні можливості, вони вусі часи посідали важливе місце в музичній культурі.

Духовимистецтво стрімко розвивається і сьогодні, а тому від майбутніх фахівців вимагаються різносторонні і глибокі методичні знання, сформовані творчі уміння, здатність використовувати разом із традиційними способами гри нетрадиційні виконавські прийомити засоби, щорозширює сферу виразних можливостей духових інструментів. Перед духовиками постала ціла низка нових проблем: управління тембровою окрасою звуку інструмента, глісандо, портаменто, субтони, шумові засоби виразності, перманентне дихання тощо. Учень-духовик від самого початку навчання гри на музичному інструменті повинен усвідомити, що виконавство – це складний і багатогранний процес, який враховує фізичні показники, досконалу технічну майстерність та індивідуальну роботу над музичним твором.

Одним із важливих аспектів всебічного розвитку учнів у процесі навчання гри на духових інструментах є формування умінь імпровізації, адже вона є невід'ємним компонентом творчого процесу. Більшість дослідників визнає, що головне в імпровізації – раптовість творчого імпульсу, через що її розглядають передусім як особливий вид художньої творчості, де результат досягається безпосередньо під час виконання, без попередньої підготовки.

Імпровізація, як практичний метод мистецького навчання, за переконанням Г. Падалки, застосовується з метою спонукання особистості до творчої діяльності, активізації його творчих схильностей, формування здатності не тільки відтворити чужий задум, а й виявити спроможність до власних творчих знахідок. Вчена зазначає, що педагогічне значення імпровізації ґрунтується на необхідності сфокусувати в необхідний момент творчі сили, максимально активізувати уяву і фантазію. "Імпровізація має характер такого пізнання і творення художніх явищ, де експромт і неочікуваність художнього результату виявляються основними способами. Через те залучення до імпровізації допомагає учням працювати з повною віддачею, напругою творчих можливостей" [3, с. 193].

Слід зазначити, що імпровізація є важливим елементом джазового мистецтва, яке сьогодні включено до змісту загального музичного виховання, у процес інструментальної підготовки учнів позашкільних спеціалізованих навчальних закладах мистецького спрямування.

В. Конен вважає, що джаз, як яскравий представник сфери "третього пласту", став окремим напрямом у масовому музичному мистецтві, і це допомогло йому протистояти багатовіковим традиціям композиторської творчості Європи, "створити самостійний музичний механізм із закінченою оригінальною системою виразальних засобів і особливою художньою логікою,

здійснити величезний вплив на розвиток масової музики ХХ століття і втілити у своїй естетичній емоційній дус сучасної епохи" [1, с. 88].

Джазове мистецтво у процесі свого становлення, як зазначає О. Павленко, сформувалося у складну систему з найрізноманітнішими стилями, напрямками, течіями, комплексом оригінальних виражальних засобів. Вийшовши із надр фольклору, джаз трансформувався у високохудожнє, професійне мистецтво, і активно вплинув як на розвиток академічного музичного мистецтва, так і мистецтва загалом. Як наслідок виникли різноманітні виконавські прийоми, збагатилася інструментальна техніка, манера звуковидобування, способи інтонування, оркестрові засоби, які застосовуються в різних стилях і жанрах сучасної музики [4, с. 155].

О. Степурко звертає увагу на те, що імпровізаційні джазові соло поділяються на чотири типи: імпровізація, яка повністю створена раціональним способом, вивчена напам'ять і немає жодного відхилення від тексту під час наступного виконання; імпровізація, яка створена раціональним способом, вивчена напам'ять, але у процесі виконання музикант може робити невеликі відхилення від тексту; імпровізація, яка має підготовлені частини (кульмінації, брейки, каденції, складні послідовності), але музикант у процесі виконання може в реальному часі замінити їх на нові; імпровізація спонтанна, яка від початку до кінця не має жодного підготовленого фрагменту [7, с. 59].

Слід зазначити, що звукова специфіка джазу має певні особливості та є однією з найважливіших категорій його стилістики. Вона зумовлена різноманітним типом атаки звуку, способом звуковидобування, манерою інтонування, трактуванням тембру звучання інструмента. Джазова манера звуковидобування на духових інструментах відрізняється особливою відкритістю, натиском звуку, форсованою звучністю, що дозволяє розкривати нові темброві можливості інструментарію. Також у джазовій практиці набули поширення різноманітні виконавські прийоми та ефекти: вібрато, глісандо, тремоло тощо.

Ефективному формуванню умінь джазової імпровізації учнів-духовиків сприятиме застосування комплексу таких методів: мелодико-фігураційне варіювання, ритмічне варіювання, планування джазової імпровізації, аналіз джазових імпровізацій [5].

Так, використання методу мелодико-фігураційного варіювання сприятиме оволодінню прийомами видозміни музичного матеріалу та створення джазової імпровізаційної мелодичної лінії за допомогою гамоподібних побудов, арпеджіо та секвенцій, допоміжних та прохідних звуків, оспівування. Застосування під час джазового музикування гамоподібних побудов включає використання різноманітних ладів, трихордів, тетрахордів та пентахордів. Пасажі типу арпеджіо передбачають гру за акордовими звуками у різноманітному інтервальному співвідношенні, для розвитку ж імпровізаційної горизонталі та вертикалі використовуються діатонічні та хроматичні секвенції [5, с. 92].

Між тим, уміння застосовувати прийоми мелодико-фігураційного варіювання має закріплюватися виконанням завдань і вправ на музичному інструменті, творчим комбінуванням під час музикування, яке сприяє створенню різноманітної та цікавої імпровізації.

Використання методу ритмічного варіювання у процесі формування умінь імпровізації учнів-духовиків сприятиме вивченню основних прийомів джазової ритміки, характерних ритмічних моделей та вмінню оперувати ними під час створення імпровізаційної горизонталі та вертикалі. Застосування музично-творчих завдань та практичних вправ дозволить впевнено використовувати під час музикування основні елементи джазової ритміки та ритмічні моделі.

Метод планування джазової імпровізації формує в учнів уміння заздалегідь готуватися до створення імпровізації. До таких прийомів належать: уміння визначити структуру майбутньої імпровізації, мелодичну та гармонічну побудову теми джазового стандарту, кількість тактів для імпровізації, розташування кульмінацій, основу для створення імпровізації.

Навчитися учням-духовикам аналізувати соловідомих джазових виконавців допоможе метод аналізу джазових імпровізацій. Завдяки прослуховуванню та нотному аналізу учні матимуть уяву про специфічну мову джазу, індивідуальний виконавський стиль, внутрішню структуру імпровізаційних соло, інтонаційні звороти, фрази, а також дозволить набути досвід у створенні імпровізацій [5, с. 92].

Крім того, під час створення імпровізаційного соло необхідно пам'ятати, що слухач почувається комфортно тоді, коли може впізнати більшість музичного матеріалу. Саме тому застосування методу варіацій Дж. Кокера сприятиме формуванню умінь імпровізації учнів у процесі навчання гри на духових інструментах. Цей метод ґрунтується на психології сприйняття, розпізнаванні слухачем мотивних елементів теми. Розвиток мотиву, фрази за методом Дж. Кокера має такі складові: за контуром – варіації зберігають зовнішній звуковисотний контур мотиву, фрази; звуковисотна і ритмічна лінії можуть значно відрізнятися від оригіналу; розвиток з опорою на ритм – варіації зберігають ритмічний малюнок, а звуковисотний контур і опорні

тони не зберігаються; з опорою на основні тони – варіації зберігають опорні тони мотиву, фрази, додаючи допоміжні та прохідні ноти; розвиток шляхом звуковисотної транспозиції: до варіацій застосовується звуковисотнесеквенціювання, зберігаючи при цьому опорні тони; застосування поліфонічних прийомів – ракохід, інверсія; ритмічні і метричні зміни – стискування і розширення мотиву, фрази; прийоми жанрової видозміни; комплексні прийоми [2, с. 78 –79].

Таким чином формування умінь імпровізації учнів у процесі навчання гри на духових інструментах є важливою умовою їхнього творчого розвитку. Сформовані вміння джазової імпровізації сприятимуть активізації творчого потенціалу учнів-духовиків, глибшому засвоєнню та застосуванню набутих ними знань, вдосконаленню виконавських навичок, розвитку музичних здібностей та художньо-образного мислення.

Література

1. Конен В. Третий пласт: Новые массовые жанры в музыке XX века / В. Конен. – М.: Музыка, 1994. – 160 с.
2. Королёв О. К. Краткий энциклопедический словарь джаза, рок- и поп-музыки: термины и понятия / О. К. Королёв. – М. : Музыка, 2006. – 168 с.
3. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г. М. Падалка – К. : Освіта України, 2008. – 274 с.
4. Павленко О. М. Особливості навчання джазового мистецтва майбутнього вчителя музики у професійній підготовці / О. М. Павленко // Духовність особистості в системі мистецької освіти : зб. пр. наук. шк. д-ра пед. наук, проф. О. М. Олексюк / Київський ун-т ім. Б. Грінченка. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 153 – 159.
5. Павленко О. М. Методичні основи навчання джазової імпровізації майбутнього вчителя музики / О. М. Павленко // Актуальні питання мистецької педагогіки : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 2. – С. 91 – 95.
6. Палаженко О. П. Методика формування виконавських умінь підлітків у процесі навчання гри на духових інструментах : автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / О. П. Палаженко ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 20 с.
7. Степурко О. Блюз, джаз, рок / О. Степурко. – М.: ТЭФ, 1994. – 141с.

УДК 78:06.063

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ МУЗИЧНО-ВИКОНАВСЬКИХ ЗМАГАНЬ

Кальна Н.О., студентка IV курсу факультету культури і мистецтв ім. О.Ростовського
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Щербініна О.М.**, кафедра інструментально-виконавської підготовки

Сьогодні світова культура славиться своїми видатними талановитими музикантами, художниками, театральними діячами та іншими представниками національних мистецьких традицій. Творчі особистості мають можливість продемонструвати свої здібності в багатьох сферах мистецтва, беручи участь в змаганнях різноманітного масштабу. Це зумовлює актуальність вивчення музичних конкурсів та фестивалів як соціокультурного явища. Водночас набуває ваги переосмислення функціонування музичних конкурсів в аспекті їх впливу на творчу актуалізацію музиканта-виконавця. Результати вивчення означених аспектів музично-виконавських змагань відбито в працях багатьох вчених (Т.Зінської, Г.Степанченка, Е.Сазонової, Г.Коган, О.Щербініної).

Мета статті – дослідити процес еволюції виконавських змагань від давнини до сьогодення.

Вивчення музичних виконавських конкурсів передбачає звернення до теоретичних основ самого поняття музичний конкурс, розуміння його сутності. Отже, музично-виконавський конкурс – це конкурентна форма концертного виступу музикантів за попередньо обумовленими умовами, що є чинником розвитку професійного музичного виконавства та своєрідним засобом пропаганди академічного музичного мистецтва в соціокультурному просторі.

Сучасні музичні конкурси демонструють високий професіоналізм учасників, однак цей факт, поряд з позитивними моментами, часом викликає неоднозначне ставлення як до вітчизняного музичного виконавства, так і до конкурсів взагалі. Виникнення музичних конкурсів – змагань музикантів (виконавців, композиторів, інструментальних майстрів) виходить з глибокої давнини. Мистецькі змагання, в яких порівнювалися й оцінювалися якість творів або майстерність виконання, були відомі ще в Стародавній Греції. Близько 590 року до н.е. зародилася

традиція Піфійських ігор в Дельфах, де поряд з поетами і атлетами змагалися співаки, майстри гри на кіфарі та авлосі, автори музичних творів. Переможці нагороджувалися лавровими вінками і носили звання "дафнофорів", що в перекладі означає "ті, що несуть лаври". Традиція змагань музикантів була продовжена в епоху Римської імперії; саме в той час виник термін "лауреат". Слово "лауреат" походить від латинського "laureatus", тобто "увінчаний лавром". Це звання, що надавали переможцю, в сучасній конкурсній практиці нерідко присуджується володарям державних чи міжнародних премій, а також переможцям художніх конкурсів.

В середні віки широкого розповсюдження набули змагання труверів, мінезингерів та мейстерзингерів, що ставали нерідко важливою складовою, частиною придворних, а пізніше громадських святкувань, які привертали широку увагу. Музика трубадурів за змістом й характером була аристократичною, а музика мейстерзингерів – народною. Трувери займали середнє положення між цими групами.

Турніри мінезингерів, мейстерзингерів, трубадурів та труверів зіграли важливу роль у розвитку вокального мистецтва. Що ж стосується інструментальної музики цього періоду, то тут не можна не згадати про безвісних народних музикантів – шпільманів, вагантів, жонглерів, скоморохів, як їх називали в різних куточках Європи. Виступи цих мандрівних артистів носили часом характер змагання, що відбувалося між ними в присутності натовпу. Про те, що елементи змагання були невід'ємною частиною мистецтва "мандруючих людей", ми можемо судити за збереженому до наших днів "кодексу" правил й умінь, якими вони мали володіти. Уміння добре винаходити і римувати, виступати в змаганнях, хвацько бити в барабан і цимбали і як слід грати на мужицькій лірі; спритно підкидати яблука і підхоплювати їх на ножі, наслідувати співу птахів, проробляти фокуси з картами і стрибати через чотири обруча; грати на лірі і на мандоліні, тримати в руках монохорд і гітару, натягнути сімнадцять струн на роттен, добре виводитися з арфою і акомпанувати на скрипці так, щоб зручніше було співати, декламуючи. Виконавець повинен знати, як утримувати справними дев'ять інструментів: віолу, волинку, дудку, арфу, мужицьку ліру, скрипку, декахорд, псалтеріум і роттен [6].

Певний час особливою популярністю користувалися літературні та музичні свята. Так, у Франції, XI – XVI століття свята, що влаштовувалися цехами ремісників, отримали назву "Пюї". Лауреати цих змагань, які проводилися в різних провінціях країни, нагороджувалися призами та отримували звання "Roi de ru". Серед лауреатів "Пюї", що проводився в Евре, були О.Лассо, Ж.Тітлуз, Ф.Е.Корруа. "Пюї" стали зразком для подібних змагань мейстерзингерів у Німеччині. В ранньому середньовіччі зародився й існуючий донині пісенний фестиваль в Уельсі – "Ейстеддфод", в рамках якого проходять також змагання хорів. В епоху Відродження в музичну практику увійшли змагання найвизначніших музикантів в мистецтві імпровізації на різних інструментах – органі, клавесині, пізніше на фортепіано, скрипці. Як правило, вони влаштовувалися правителями, багатими меценатами або духовними особами, які залучали до участі видатних музикантів.

Музичні змагання в сучасній формі зародилися в XIX ст. З 1803 року Академія витончених мистецтв у Парижі присуджує щорічно нагороду за кращий твір (кантата, пізніше – одноактна опера) так звану Римську нагороду, володарі якої отримують стипендію для вдосконалення своєї майстерності в Римі. Серед лауреатів цієї премії видатні французькі композитори: Ф.Галеві, Г.Берліоз, А.Тома, Ж.Бізе, Ж.Массне, К.Дебюссі та ін. Аналогічні змагання проводяться в Бельгії та США. У Великобританії заснована мендельсонівська стипендія (Mendelsson-scholarship), яка присуджується молодому композиторові (конкурси проводяться з 1848 року в Лондоні один раз в чотири роки). У 1889 році у Відні фортепіанною фірмою Бьозендорфер був заснований конкурс для випускників Віденської консерваторії; цей конкурс носить інтернаціональний характер, оскільки в цьому закладі навчаються студенти з багатьох країн. Змагання національного масштабу підготували ґрунт для зародження міжнародних конкурсів, перший з яких був проведений в Брюсселі в 1856 за ініціативою російського гітариста Н.Макарова; композитори з тридцять однієї країни надіслали на конкурс твори для гітари.

У 1886 році за ініціативою А.Рубінштейна був заснований, а в 1890 році відбувся в Петербурзі перший в історії регулярний міжнародний конкурс, що послужив прикладом для організації подальших музичних змагань. У конкурсі ім. А.Рубінштейна (який пізніше проходив один раз в п'ять років до 1910 року – в Берліні, Відні, Парижі, Петербурзі) брали участь композитори та піаністи. Конкурс сприяв популяризації майстерності великих музикантів, що здобули згодом широку відомість (Ф.Бузоні, В.Баххауз, І.Левін, О.Гедіке).

Значний розвиток отримують конкурсні змагання після першої світової війни. У всьому світі поширюється конкурсний рух, засновується велика кількість національних конкурсів. У 1927 році відбувся Міжнародний конкурс піаністів імені Ф.Шопена, який став згодом регулярним. Конкурси виконавців проводяться у Відні (конкурс Віденської музичної Академії, з 1932

року), Будапешті (ім. Ф.Ліста, з 1933 року), Брюсселі (ім. Е.Ізаї, скрипалів – з 1937 року, піаністів – з 1938 року), Женеві (з 1939 року), Парижі (з 1943 року) та інших містах. У роки другої світової війни змагання або не проводилися або обмежувалися національними рамками (Женева). У повоєнні роки традиції музичних конкурсів у багатьох країнах стали швидко відроджуватися; в ряді європейських країн (Франція, Чехія, Угорщина, Бельгія) відразу ж після війни були засновані великі конкурси, які стали регулярними. Особливо великий розмах конкурси набувають з середини 50-х років; змагання охоплюють найрізноманітніші області виконавства: проводяться конкурси інструменталістів, в тому числі конкурси ансамблевих інструментів (мідні та дерев'яні духові, арфа), змагання гітаристів, акордеоністів, органістів, диригентів, ансамблів різних складів, хорів, духових оркестрів, інструментальних майстрів, композиторів.

Постійно розширюються і географічні рамки конкурсів. Головні організатори міжнародних конкурсів в Європі – це Бельгія, Італія і Франція, де проводяться різноманітні змагання. Поряд з конкурсом імені бельгійської королеви Єлизавети (1951 рік), де змагаються піаністи, скрипалі та композитори, організовуються змагання вокалістів у Брюсселі, струнних квартетів у Льежі, конкурс органістів імені Й.С.Баха в Генті, хорів в Кнокке. В Італії завойовують авторитет конкурси скрипалів – імені Н.Паганіні в Генуї, піаністів – імені Ф.Бузони в Больцано, диригентів – в Римі, піаністів і композиторів – імені А.Казелли в Неаполі, музикантів-виконавців, композиторів і артистів балету – імені Дж. Б.Віотті і Верчеллі, хорових колективів – "Поліфоніко" в Ареццо та інші. Серед французьких конкурсів виділяються конкурс імені М.Лонг і Ж.Тібо в Парижі, молодих диригентів в Безансоні та вокалістів у Тулузі. Загальне визнання отримують конкурси, що проходять в Польщі (імені Ф.Шопена та імені Г.Венявського), Румунії (імені Дж. Енеску), Німеччині (імені Й.С.Баха та ім. Р.Шумана).

Аналіз наукової літератури показує, що форми організації та проведення конкурсів, їх регламент, періодичність, художній зміст досить різняться. Конкурси проводяться здебільшого в столицях держав, великих культурних центрах, курортних містах; нерідко місцем їх проведення обираються міста, пов'язані з життям і творчістю музикантів, на честь яких проходить конкурс. Існують також змагання (засновані міжнародними товариствами), які не мають постійного місця, вони проводяться в різних містах і навіть країнах. Як правило, конкурси незалежно від їх періодичності проходять в чітко визначені терміни. Організаторами конкурсів виступають різні музичні установи, громадянські влади, а також урядові органи, в деяких випадках – приватні особи, комерційні фірми. Нерідко організацією конкурсів завідують спеціальні державні установи, проведення конкурсів субсидується державою. Багаторічна практика виробила певні принципи проведення конкурсів, яких дотримуються організатори різноманітних змагань.

Конкурси носять демократичний, відкритий характер – до участі в них допускаються музиканти всіх національностей, країн незалежно від статі; обмеження встановлюються лише щодо віку (за деяким винятком, наприклад, композиторські); для різних спеціальностей (відповідно до їх специфіки) вікові рамки варіюються. На деяких особливо складних конкурсах проводиться попередній відбір за надісланими кандидатами документами та рекомендаціями з метою недопущення до змагання недостатньо підготовлених претендентів. Виступи учасників проходять за заздалегідь оголошеним регламентом; проведення конкурсу складається з певного числа прослуховувань-турів: від двох до чотирьох. До кожного наступного туру допускається обмежене число учасників, яке впродовж змагань постійно скорочується. Конкурсанти виступають або в порядку жереба, або за алфавітним принципом. Виступи учасників оцінює журі; до складу його входять зазвичай авторитетні виконавці, композитори, педагоги. У більшості випадків склад журі носить інтернаціональний характер, причому країну-організатора представляють найчастіше декілька членів журі.

Методи роботи журі та принципи оцінки конкурсантів різні: в окремих конкурсах практикується попереднє обговорення; голосування буває відкритим або таємним, гра учасників оцінюється різним числом балів. Найуспішніші кандидати нагороджуються преміями й званнями лауреатів, а також дипломами та медалями. Число нагород в різних конкурсах коливається від однієї до дванадцяти. Крім офіційних нагород, нерідко присуджуються заохочення, премії за краще виконання окремих творів та інші нагороди. Лауреати конкурсів, як правило, отримують право на певне число концертних виступів.

Мистецькі особливості конкурсів визначаються насамперед характером та змістом їх програм. В цьому відношенні діапазон конкурсів вельми широкий: від змагань, де виконується музика одного композитора (конкурс імені Ф.Шопена у Варшаві) до змагань з широким і різноманітним репертуаром, які мають на меті найбільш повно виявити творчі можливості артистів. Існують також конкурси, що будують свої програми за тематичною ознакою: старовинна музика, сучасна музика тощо. Подібний підхід спостерігається і до конкурсних дисциплін: є змагання, присвячені одній спеціальності або змагання, де виступають одночасно чи по черзі

представники багатьох спеціальностей. Дещо відрізняються композиторські конкурси: поряд зі змаганнями, що ставлять завданням виявлення обдарованих композиторів, існує чимало конкурсів, що носять утилітарний характер. Це стосується конкурсів, організованих оперними театрами, видавництвами, концертними організаціями з метою постановки, видання або пропаганди певного роду творів. У таких конкурсах коло учасників зазвичай ширше.

Визначальною подією другої половини ХХ століття став Міжнародний конкурс імені П.І.Чайковського. До першого конкурсу Апрелівський завод випустив 40 тисяч грамплатівок із записами творів П.Чайковського. Першим з піаністів, відкритих конкурсом, був 23-річний Ван Кліберн. У 1966 році безпрецедентний виступ Г.Соколова змусив журі визнати перемогу за 16-річним юнаком доконсерваторського віку. Серед членів журі була присутня авторитетна французька Надя Буланже, яку важко було здивувати: серед її учнів були Л.Бернстайн, Д.Гершвін, Д.Ліпатті, Д.Мійо, Д.Баренбойм.

Аж до початку 80-х ХХ століття конкурс залишався подією політичною і музичною рівною мірою. Високою гостею перших двох конкурсів Чайковського була бельгійська королева Єлизавета, патронеса знаменитого конкурсу в Брюсселі. Протягом багатьох років шлях брусельського і московського конкурсів здавався спільним. Ще до війни конкурс імені Е. Ізаї (який отримав ім'я Королеви Єлизавети в 1951 році) відкривав світу скрипалів Д.Ойстраха, Б.Гольдштейна і М.Фіхтенгольца (1937 рік), піаністів Е.Гігельса і Я.Флієра (1938 рік). Брюссельський переможець 1951 року Л.Коган неодноразово входив до складу очолюваного Д.Ойстрахом скрипкового журі на конкурсі П.Чайковського. Нарешті, третю премію в Брюсселі (1967 року) отримав Г.Кремер, який став переможцем ІV конкурсу Чайковського (1970 року).

У 1962 році на конкурсі з'явилася віолончельна номінація. Це стало логічним розвитком сюжету, який розпочався за участю Чайковського, чийм учнем і другом був віолончеліст А.Брандуков. Новий етап в популяризації віолончельного мистецтва позначила активна діяльність М. Ростроповича. Віолончелісти стали поповнювати написані для нього твори, в тому числі віолончельну сонату (1949 рік) і Симфонію-концерт для віолончелі з оркестром (1952 рік) Прокоф'єва, Перший концерт для віолончелі з оркестром (1959 рік) Шостаковича. Його прем'єра відбулася в жовтні 1959 року. У 1962 році це вже відоме в світі твір увійшов в програму конкурсу Чайковського. "З такою складною програмою, як в Москві, конкурсантам ніде ще не доводилося стикатися, – говорив голова віолончельної журі Д.Шафран. – Тут їм було надано право вибору, але вибору з творів найвищої важкості ... І майже жоден артист не злякався перешкод – кожен грав по-своєму і в основному справлявся із завданням. Як цікаво було нам, членам журі, слухати різні трактування Концерту Шостаковича ... Як цікаво було порівнювати інтерпретацію сонати З.Кодая, різні частини якої конкурсанти виконували в другому турі. Багатьом, подібно Фейгину і Мёзе, Гутману та Парнасу, вдавалося знаходити тут нові і своєрідні виразні можливості" [5]. У ті роки перемога на конкурсі Чайковського багато в чому зумовлювала подальшу кар'єру лауреата.

Визначаючи роль музичних виконавських конкурсів у соціокультурному просторі нашої держави, слід зауважити, що українське суспільство ще перебуває в стадії пошуку ефективних форм культурного розвитку, спостерігається неухильна тенденція до виявлення своєї унікальності, самостійності. Через це великого значення набуває залучення молодого покоління до опанування цінностями музичного академічного мистецтва як запорука розвитку високоосвіченої, творчої та внутрішньо цілеспрямованої молоді. Найвідомішими конкурсами на території нашої держави є конкурс імені Е.Гігельса в Одесі, конкурс імені М.Скорика в Києві, конкурс імені В.Горовица в Києві та інші.

Серед культурно-мистецьких акцій, що сприяють інтеграції України у світовий простір, чільне місце займає Міжнародний конкурс молодих піаністів пам'яті В.Горовица. Це єдиний в Україні конкурс, який з 2004 року є членом Всесвітньої Федерації міжнародних музичних конкурсів (WFIMC), що за своїм статусом дорівнюється до таких організацій як Олімпійський комітет, ФІФА, ЮНЕСКО, ВОЗ. Конкурс започаткований у 1995 році, вшановує пам'ять нашого славного співвітчизника, легендарного піаніста В.Горовица (народився і отримав освіту у Києві). Конкурс вітали Папа Римський Іоанн Павло II, Президент США Білл Клінтон та дружина Президента США Хілларі Клінтон, Державний секретар США Кондоліза Райс, Президент України Леонід Кучма та дружина Президента України Людмила Кучма, Президент України Віктор Ющенко та дружина Президента України Катерина Ющенко, Патріарх Київський і Всея Русі-України Філарет. Конкурс став своєрідним центром музичного й культурно-просвітницького життя України, ініціюючи значні мистецькі та педагогічні міжнародні акції. Це єдиний в Україні конкурс, при якому з 1998 року існує Школа виконавської майстерності (з 2000 року – Міжнародна Літня музична академія). За ці роки 692 молодих музикантів з 18-ти країн світу отримали майстер-класи відомих музикантів-педагогів з Австралії, Білорусі, Великої Британії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Російської Федерації, США, Туреччини, Франції та

України. У 1998 році Конкурс ініціював відродження традиції проведення просвітницьких концертів для найширших верств населення на відкритій естраді Центрального парку культури і відпочинку. З нагоди першого Фестивалю президент Всесвітньої федерації міжнародних музичних конкурсів (WFIMC) М.Гренвіг сказала: "Коли у 2004 році Всесвітня федерація міжнародних музичних конкурсів прийняла Міжнародний конкурс молодих піаністів пам'яті Володимира Горовиця до своїх лав, ми усвідомлювали, що Конкурс має потужний потенціал для втілення ідей і цілей Всесвітньої федерації – адже Конкурс вже реалізував чисельні цікаві проекти по підтримці молодих талановитих музикантів в Україні і за кордоном" [4]. Таким чином, як частина активної співпраці між світовими конкурсами, здійснюються обміни лауреатами. Лауреати конкурсу В.Горовиця мають можливість виступати з концертами в різних країнах світу. Обмін концертами лауреатів відбувається між Міжнародним конкурсом молодих піаністів пам'яті В.Горовиця і світовими конкурсами (Міжнародний музичний конкурс імені К.Нільсена (Данія), Міжнародний конкурс піаністів у Тбілісі (Грузія), Міжнародний конкурс піаністів імені Ф.Ліста (Нідерланди) та ЕМСУ (Європейською спілкою молодіжних музичних конкурсів) і відділеннями Jeunesses Musicales International (JMI) у таких країнах як Норвегія, Іспанія, Естонія, Італія.

Важливим питанням конкурсної практики є післяконкурсна доля учасників. Здійснюючи основне призначення виділяти найталановитіших виконавців, конкурсні змагання разом з тим не відбивають повною мірою особистість музиканта. Загальноновизнаним стало ствердження, що результати конкурсів не мають розглядатися як об'єктивні, достовірні показники таланту та артистизму музиканта-виконавця. Проте останнім часом у мистецькому середовищі з'явився специфічний тип виконавця, що мандрує з одного конкурсу на інший, збираючи "преміальний врожай" (Г.Коган). Натомість обдарованому музиканту без лауреатських регалій все складніше потрапити на престижну концертну сцену. Занепокоєння подальшим розвитком конкурсної практики та її впливом на музично-виконавське мистецтво не заважає сприймати конкурс не тільки як "форму виявлення кращих, але й як величезну школу для тих, хто любить музику" [6, с. 60].

Висновки. Сучасні музичні конкурси стали найважливішим засобом виявлення і заохочення талановитих музикантів, а значить фактором культурного життя. Переважна більшість інструменталістів, а також багато інших. вокалісти та диригенти висунулися на концертній естраді і оперній сцені в 1950-70-х років саме завдяки конкурсам. Конкурси сприяють пропаганді музики в широких масах слухачів, розвитку і збагачення концертного життя. Поява великої кількості музичних конкурсів призвела до необхідності координації зусиль організаторів змагань, обміну досвідом та встановлення загальних норм проведення. З цією метою в 1957 році була заснована Федерація міжнародних конкурсів (Federation de Concours internationaux) з місцеперебуванням в Женеві. Федерація проводить щорічні конгреси в різних містах, випускає довідкові матеріали. З 1959 року видається щорічний бюлетень, що включає відомості про міжнародні музичні конкурси і списки їх лауреатів. У сучасному художньому просторі конкурс музично-виконавської майстерності є великим святом музики, яке символізує зміну поколінь у мистецтві, беззупинний розвиток музичного виконавства.

Література

1. Зінська Т.В. Музичний конкурс як форма актуалізації творчого потенціалу виконавця [Електронний ресурс] / Т.В.Зінська // Вісник КНУКІМ. – 2012. – Режим доступу: [http://www.stationline.org.ua/iskystvo/97/16813-muzichnij-konkurs-yak-formaaktualizaci % D1 % 97 - tvorchogo-potencialu-vikonavcu.html](http://www.stationline.org.ua/iskystvo/97/16813-muzichnij-konkurs-yak-formaaktualizaci%D1%97-tvorchogo-potencialu-vikonavcu.html). – Назва з екрана.
2. Муратова В. Знакомство с пианистами XXI столетия / В.Муратова // Зеркало недели. – 1997. – 8 мая. – С. 12.
3. Степанченко Г. "Золотий гомін" молодих талантів / Г.Степанченко // Хрещатик. – 1997. – 31 травня. – С. 9.
4. IX Міжнародний конкурс молодих піаністів пам'яті Володимира Горовиця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.horowitzv.org/eng-home>
5. XI міжнародний конкурс імені П.І.Чайковського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tchaikovskycompetition.com/ru/>
6. Коган Г.М. Оправдывают ли себя исполнительские конкурсы? / Г.М.Коган // Советская музыка. – 1970. – № 2. – С. 34–37.
7. Сазонова Е.И. Москва. Конкурс имени П.И.Чайковского, 1958 – 1978: Пять конкурсов: история, размышления / Е.И.Сазонова. – М.: Сов. композитор, 1978. – 183 с.
8. Наукові записки. Серія "Психолого-педагогічні науки" (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – № 2. – 50-53 с.

ХОРОВА СПАДЩИНА ДМИТРА БОРТНЯНСЬКОГО В ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Оленченко В.Ю., студентка III курсу факультету культури і мистецтв ім. О.Ростовського Науковий керівник: канд. мис.-ва, доц. **Кавунник О.А.**, кафедра музичної педагогіки та хореографії

Стаття присвячена висвітленню характерних ознак хорової спадщини Д.Бортнянського в історії та сьогоденні.

Ім'я композитора Дмитра Степановича Бортнянського посідає чільне місце в українській та зарубіжній хоровій музиці. Він став одним із перших українських музикантів європейського рівня, що залишив по собі вагомий внесок у становленні жанрів української та російської світської та церковної хорової музики. Найбільшу славу йому принесли хорові концерти – видатне і самобутнє явище, аналога якому не було в західноєвропейському, осібно, російському музичному мистецтві XVIII – початку XIX століть.

Значимість обраної теми актуальна в контексті дослідження творчості композитора осібно в жанрі хорового концерту. В ряду з Максимом Березовським, Артемом Веделем він заклав в Росії основи традиції послідовного й логічного зв'язку з літургійним співом українських православних церков. Метою статті є бажання крізь призму хорового жанру української та зарубіжної (дивись російської) церковної музики висвітлити значимість Д. Бортнянського в історії та сучасності. Ще за життя композитора його хорові твори користувалися великою популярністю. Вони приваблювали слухачів мелодійністю звучання, поєднуючи в собі інтонації українських дум, пісень. Композитор утвердив такий спів як українську традицію в репертуарі петербурзької Придворної хорової капели, чим заклав підвалини церковного багатоголосся в Росії.

Життєвий та творчий шлях Д.Бортнянського представлений періодами життя в Україні, Італії та Росії, що вплинуло на формування самобутньої музичної мови музиканта. Чарівність хорової музики Бортнянського – в її виразності мелодійній прозорості, емоційності. З перших творів стиль композитора встановлює якісно новий історичний етап у розвитку української та російської хорової професійної музики. Їх ознака – нова музична мова, джерелом інтонації якої стали кант, "російська пісня", марш, світські жанри, осібно, менует. Вихід хорової музики за межі академічного поліфонічного письма сприяв демократичності, широкій популярності творчості композитора. Вперше в Росії були надруковані авторські духовні музичні твори. У 1782 році вийшла "Херувимська" (чотириголосна, згодом відома під № 1), а в 1783 році – "Хай стане молитва моя".

Музична спадщина митця налічує 35 чотириголосих хорових концертів, десятки двохороних концертів, літургій, духовних творів з рефреном для змішаного твору тощо. Аналіз стилістичних особливостей його творів допомагає не тільки розкрити причини їх життєвості, але в деякій мірі ширше розкрити картину музичного життя того часу. Велика частина хорових творів Бортнянського написана для звичайно чотириголосного складу. Поряд з одночастинними творами він писав багато концертів, що становлять важливу частину хорової спадщини Д.Бортнянського. Хоровий концерт – жанр доби бароко й передбачає патетику, контрастність, насиченість структури з переважанням багато розвиненої поліфонії. Як зазначають дослідники, осібно Т.Вихорева, В.Іванов, в його стилі сполучається строга гра класицизму з інтонаційною м'якістю національної лірики. Масштабні і ефектні, вони першими увійшли в концертно-виконавську практику, затьмаривши скромніші, одночастинні літургійні хори. Проте і ті й інші мають багато спільного в образному змісті і в стилі хорового письма автора, який заснував тип паралітургійного (термін І. Гарднера) концерту. Науковці визначають його характерні риси, а саме: стабілізація хорової фактури: замість колишнього різноманіття складів (до 48 партій) є класичне строго функціональне, іноді з подвоєнням складу чотириголосся; стабілізація й чітке оформлення тактової системи, у якій відбувся відбір певних розмірів 4 / 2; 4 / 4; 2 / 2; 2 / 4; 3 / 4, рідше 6 / 8; встановлення чітко диференційованої шкали темпів: дуже повільно, протяжно (Largo), повільно (Adagio), помірно (Moderato), досить швидко (Andante), швидко, жваво (Allegro); 4); використання класичної 3-частинної, рідше – 4-частинної форми з темповим контрастом. Остання частина – у формі фуги або фугато.

Більше 50-ти духовних концертів композитор писав впродовж трьох десятиліть. Є в них мелодії російських народних пісень, як-от "Вдоль по улице метелица метёт", "Камаринская" та інші. Результат такого синтезу був чудовий. Знавці європейської музики, приїжджі композитори бували враженні почутими хорами Д.Бортнянського. Разом з тим, одночастинні хори, поступа-

ючись багато частинним в різноманітті та яскравості фарб і контрастів, становлять особливий інтерес, нерідко перевершуючи їх у тонкощах ліричних образів, відточеності тематизму і форми, а також вишуканості фактури. Концерти характеризуються контрастом частин за темпом, метром (парний, непарний), фактурі (акордової, поліфонічної), тональним співвідношенням. Всі ці риси в поєднанні з типовим для гомофонно-гармонічного мислення інтонаційним ладом нерідко підказують дослідникам думку про схожість концертного циклу Д.Бортнянського з сонатно-симфонічним.

Для особливих урочистостей композитор творив двухорні концерти, які вирізняються не тільки виконавським складом, але й своєрідним принципом музичної композиції: хори перемінно то перегукуються, то об'єднуються, утворюючи антифонне зіставлення. Незважаючи на таку взаємозалежність музичної форми і складу, зрідка практикувалися дві редакції (чотириголосне і двухорне) одного і того ж твору

Двухорні концерти поєднують риси формоутворення чотириголосних і одночастинних двухорних композицій. З концертами їх ріднить тематична плинність, а з одночастинними хорами антифон. Двухорні концерти, більша частина музичного матеріалу в яких викладається двічі, по черзі в обох хорах (типовий прийом антифонного діалогу в двухорній музиці), не перевищують за загальною тривалістю великих однохорних.

До концертів прийнято відносити однотипні циклічні композиції на текст "Тобі Бога хвалимо". Ці твори суто прикладного жанру, виявилися найменш цікавою частиною хорової спадщини Бортнянського. Їх стиль відповідає раннім концертам і відрізняється декілька поверхневим і одноманітним характером вираження. Велика частина "Хвалебних" – двухорні, що пов'язано з парадною функцією цього жанру.

Цікавою була організаційно-виконавська діяльність композитора, як приклад його музично-освітньої праці. Відомо, що чимале місце в його житті займала виконавська робота з концертним хором Капели Петербурзького філармонічного товариства, заснованого в 1802 році. Товариство було широко відоме високохудожньою пропагандою кращих зразків сучасної музики. У 1824 році відбулася прем'єра урочистої меси Л. ван Бетховена, який розраховував на це виконання, чекав його. Сам Д. Бортнянський ніколи не диригував філармонічними концертами, але міг вирішувати питання репертуару, здійснювати загальне художнє керівництво.

Велика частина концертних програм товариства складалася з вокально-симфонічних творів. Цьому сприяли традиції виховання з покоління в покоління півчих, які навчалися основам у вокальній школі, де найпершим її майстром був сам Д.Бортнянський. Навчання в школі що забезпечувало стабільну темброву рівність і злитість хору від дискантів до басів, що полегшувало технічну роботу з ансамблем і надавало йому величезні виразні можливості. Для прикладу, першими виконаними творами були "Створення світу" Гайдна, "Реквієм" Моцарта, "Реквієм" Карубіні, "Месія" Генделя та багато інших.

Ще за життя композитора широко увійшли у виконавську практику перекладання старовинних наспівів. Д.Бортнянський створив свій стиль обробки старовинних наспівів. Його сутність – в чуйному синтезі найбільш своєрідних рис їх мелодики з сучасними йому принципами функціональної гармонії. Композитор займався ними наприкінці життя. Ці переклади було надруковано й продано в 1822 році, про що повідомлено в "Санкт-Петербурзьких відомостях".

З матеріалів дослідників відомо, що інтерес Д. Бортнянського до перекладання старовинних наспівів виник в молоді роки, в італійський період, коли він писав хорали з німецьким текстом. Деякі з них є перекладами мелодій так званих "київського" і "грецького" наспівів. З відомих згодом перекладень є твір "Під твою милість". "Грецькі", "болгарські" та "київські" наспіви Д. Бортнянський брав з "Друкованих нотних книг Синоду" (ірмології, Октоїха, Обіходу, видання 1772 року). Однак у цих виданнях вдалося знайти лише деякі з оригінальних наспівів – "Слава, і нині", "Діва десь", "Помічник і покровитель". Композитор звернувся й до української ірмології XVIII століття з українським походженням, що мало істотне значення в його музичній практиці.

Порівнюючи перекладання Д.Бортнянського з оригіналами, не завжди можна з повною впевненістю стверджувати, що саме даний наспів був покладений ним в основу перекладання. Але таке порівняння видається допустимим, оскільки багато наспівів мають різні варіанти, пов'язані з місцевими і тимчасовими умовами їх побутування, а змінюючи їх у перекладаннях, митець, цілком можливо, узагальнював їх найбільш цікаві риси, а також спирався на усну традицію існування деяких наспівів. У творах 1811 – 1816 років, як, наприклад, "Предвічний і необхідний" склався стиль російського героїко-патріотичного гімну.

З іншої музичної сфери вийшла хорова патріотична пісня Д. Бортнянського "Співак у стані російських воїнів" на слова В.А.Жуковського. Вірш був написаний в 1812 році "після віддачі Москви перед боєм при Тартуні" й композитор написав пісню для соліста (тенор), хору

(альти, басы), оркестру. У шістдесятирічному віці він виявляв знання потреб наступних поколінь, мав своєрідний "естетичний ключ" до запитів нового покоління.

Незадовго до смерті Д.Бортнянський розпочав роботу над підготовкою до видання повного зібрання своїх творів, вкладаючи у це всі свої кошти, майно, однак встиг видати лише частину власних творів. Серед них кращі хорові концерти, які він написав ще в молодості, зокрема "Духовні концерти на чотири голоси", переглянуті і знову виправлені Д.Бортнянським.

Як відомо, Д.Бортнянський був надзвичайно симпатичною особистістю, був вимогливий до служби, гаряче відданий мистецтву, добрий і поблажливий до людей. В останні роки життя він працював над підготовкою до видання повного зібрання своїх творів. Композиторові вдалося видати найкращі зі своїх хорових концертів, написаних у молодості, як-от "Духовні концерти на чотири голоси". Десятитомне видання його творів за редакцією П.І.Чайковського вийшло у світ 1882 року.

Благородне життя композитора породило красиву легенду про його смерть, що сталася нібито під звуки власного концерту, який співали його ж співаки Капели, що за його проханням співали концерт "Всякую прикра тому еси, душа моя", під звуки якого Маестро тихо помер у Петербурзі 10 жовтня 1825 р.. Поховали композитора на Санкт-Петербурзькому Смоленському кладовищі, але могила не збереглася. Та кращим пам'ятником композитору є живе, одухотворене звучання його творів в наші дні, що свідчить про право музики композитора на безсмертя.

В наш час духовні твори Д.Бортнянського є тим невидимим містком з історії до сьогодення, які поєднують в собі непеєднане – світське з церковним, матеріальне з ідеальним. Саме з цими творами потрібно якнайширше знайомитися в навчальних закладах усіх рівнів. Вони зможуть забезпечити плавний перехід від вульгарно-атеїстичного світогляду молоді до високого художньо-релігійного, відкрити нам розуміння справжньої духовності. Адже, хорову спадщину Д. Бортнянського складають духовні концерти в кількості: 35 – для чотириголосого мішаного хору, 10 – для подвійного хору, гімни, присвячені знатним особам, похвальні пісні, а саме: 4 – для двоголосого хору, 10 – для восьмиголосого хору, причасники, 2 Літургії, 7 Херувимських для чотириголосого хору, 1 – для восьмиголосого, духовна музика латинською мовою ("Ave Maria", "Salve Regina", мотети).

Українські музикознавці наголошують на розвитку традицій використання інтонацій української народної пісенності у хоровій творчості, що було зумовлено особібно у юного Д. Бортнянського його українським корінням. Українцями були також його вчитель Марко Полторацький та більшість друзів по хоровій капелі.

Науковці простежують вплив творчості Д.Бортнянського на творчість видатних українських композиторів М.Лисенка, К.Стеценка, М.Вербицького, М. Леонтовича, Л.Ревуцького, К.Домінчена, Б.Лятошинського. В ряду характерних прикладів зокрема, Лідія Корній відмічає типові для українських пісень низхідну ліричну сексту V – VII[#] – I ступенем (на прикладі хорових концертів: № 13, кінець II ч. та №28, фінал); типові звороти зі зменшеною квартою між III і VII[#] ступенями у мінорі; типові для ліричних пісень жалібні інтонації зі збільшеною секундою між III і IV[#] ступенями у мінорі.

В наш час в містах України, у Глухові – малій Батьківщині Д. Бортнянського на Сумщині – глибоко шанують пам'ять про композитора Його ім'я носить Сумське вище училище мистецтв і культури. Так, на відділі хорового диригування закладу підготовлено біля 500 фахівців хорової справи, а для студентської молоді започатковано Всеукраїнський конкурс хорових диригентів імені славетного земляка. На початку 1990-х народна артистка України Наталія Свириденко створила Тріо імені Дмитра Бортнянського (клавесин, флейта, сопрано), яке активно популяризувало творчість композитора. Протягом 1996–1997 років артистка вперше в Україні здійснила постановку опери "Сокіл" Д.Бортнянського. При Чернігівському обласному філармонічному центрі фестивалів та концертних програм впродовж десятиліть активну концертно-виконавську діяльність проводить Академічний камерний хор ім. Д. Бортнянського. Зокрема, у 2012 р. хор записав та випустив CD "35 хорових концертів Д. Бортнянського". Колектив ініціював також проведення фестивалю з нагоди 250-річчя від Дня народження Д.Бортнянського. Хор виступив з концертними програмами з творів композитора у Києві, Чернігові, Глухові, Ніжині. У складі академічного камерного хору ім. Д.Бортнянського існує хор хлопчиків.

За межами України, особібно, в російському Новгороді, є зображення скульптора М.О.Микешин Д.Бортнянському на пам'ятнику "Тисячоліття Росії". В Петербургській Олександрівській Лаврі серед пам'ятників російським композиторам-класикам зберігається мармурова плита – данина композитору в наш час. У США, в Нью-Йорку, в новому єпископальному соборі св. Іоанна Богослова виставлена статуя Бортнянського.

Не претендуючи на вичерпність інформації ствердимо, що хорова спадщина Д.Бортнянського слугує яскравим прикладом його світогляду, стилю письма. Вона презентує тенденції

розвитку хорової музики XVIII – XIX століть. Наведені приклади вшанування пам'яті композитора в сучасності є свідченням його значимості для прийдешніх поколінь. Досвід творчого життя Д.Бортнянського, його велика різножанрова музична спадщина є прикладом наслідування для сучасних музикантів-професіоналів, аматорів, меломанів, які цінують творчий доробок митця, видатного українця й музиканта.

Література

1. Вихорева Т. Духовная музыка Д.С.Бортнянского / Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing. – 2012. – 252 с.
2. Рыцарева М. Дмитрий Бортнянский: Жизнь и творчество композитора. / Изд. 2-е, перер. и доп. – СПб. – Композитор. – Санкт-Петербург, 2015. – 392 с.
3. Иванов В.Ф. Дмитрий Бортнянский / изд. Музыкальная Украина – Киев. – 1980. – 126 с.
4. Корній Л.П. Історія української музики / Підручник. – Ч. I. – Київ–Харків–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. – 314 с.
5. Бортнянский и его время. К 250-летию со дня рождения Д.С.Бортнянского // Материалы международной научной конференции. – М.: Моск . гос. консерватория им. П.И.Чайковского. – 2003. – 263 с.
6. Українська музична енциклопедія. – Т.1 [А–Д]. / Гол. редкол. Г.Скрипник; Національна Академія Наук України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. – К., 2006. – 680 с.

ЗМІСТ

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Куліш К.А. Дослідження епіфітної мікрофлори насіння томатів та огірків	3
--	---

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ, ІНФОРМАТИКА

Какало О.В. Застосування в'язок матриць до інтегрування систем лінійних диференціальних рівнянь	7
Мартинюк О.І. Застосування функцій від матриць до інтегрування систем лінійних диференціальних рівнянь зі сталими коефіцієнтами	13
Мельник Я.В. Розробка в PascalABC програми для побудови загального розв'язку рівняння Ейлера другого порядку	17
Цирин О.О. Обчислення сум подвійних числових рядів	19

ІСТОРІЯ, ПРАВО, ПОЛІТОЛОГІЯ

Авраменко Р.С. Археологічні знахідки моноксилів на території сучасної України	25
Адамський В.С. Історія формування музейного комплексу Києво-Печерської Лаври	29
Баран М.П. Тютюнове виробництво у Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Ніжинського повіту)	33
Батрак М.В. Редакція часопису "Киевская старина" (1882 – 1907 рр.): етапи розвитку та особливості діяльності	35
Годунок Г.В. Напрями руського паломництва XI – XV ст.	39
Демченко Ю.А. Люблінська угода 1944 р. в українській історіографії	42
Донець А.О. Соціально-економічний вимір повсякденного життя містян Ніжина (1953 – 1964 рр.)	45
Зайченко Д.В. Органи поліції на території Шосткінського району в період німецької окупації 1941 – 1943 рр.	48
Квітковська А.В. Британська Північна Америка: причини й передумови об'єднання	51
Квітковська А.В. Особливості соціально-економічного та політичного становища британських домініонів наприкінці XIX ст. – початку XX ст.	55
Колейко В.Ю. Історія розвитку Прилуцького агротехнічного коледжу (1931 – 1991 рр.)	58
Костюченко О.І. Структура козацького образу у турецько-татарському циклі українських народних дум	61
Кришко С.Ю. Приєднання Казанського ханства до Московського царства: історіографічний вимір	65
Крупенко О.В., Сиволожська К.Ю. Кредитна кооперативна мережа Чернігівської губернії у пореформений період	69
Луценко В.В. До питання історико-козацьких студій у творчому доробку В.О.Голобуцького	71
Мариношенко Ю.В. Роль і місце індіанського питання в політичній історії США на початку XVIII століття	75
Марченко В.С. Сутність традицій характерництва крізь призму історії	81
Мойсейчук І.І. Військові походи, як пріоритетний напрям зовнішньополітичної діяльності царя Давида	84
Петренко О.Д. Гендерна політика країн Європейського Союзу: практика Фінляндії та Швеції	86
Перепелиця О.С. Роль православної церкви у формуванні політичної ідеології Великого Московського князівства	90
Солодка К.Ю. Освітній рівень провінційного чиновництва Наддніпрянщини другої пол. XIX ст.	92
Стахурська А.В. Ляльки-мотанки України, Росії та Польщі	94
Хандога Р.І. Микола Рябовол – лідер українського національного руху на Кубані у 1917 – 1920 рр.	99
Шешеня А.С. Культурно-освітнє життя населення Ніжина в період окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.)	103

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Бордак М.Г. Вербалізація концепту <i>земля</i> в однойменній кіноповісті О.Довженка.....	108
Годунок М.В. Міфологічно-космогонічні інтенції архетипу води в поетичному світі Тараса Шевченка	110
Івахно Н.О. Лінгвістична характеристика номенів, що позначають прізвиська села Бурімки Ічнянського району Чернігівської області та проблема їх класифікації	113
Кашуба Т.В. Семантичні групи прикметників на позначення фізичного стану людини (на матеріалі художнього мовлення Є.Гуцала)	116
Кобзарьова А.С. Особливості будови та семантичні особливості мікротопонімів м.Конотопа	120
Коновал І.І. Прагмонімна номінація сортів пшениці	122
Конончук В.Л. Експресивна роль звертань у текстах замовлянь.....	125
Кудлай Г.В. Символическое значение фитонимов – названий деревьев в пейзажной лирике Сергея Есенина.....	129
Рибалко Ю.В. Фразеосемантичне поле мовлення в ідіостилі Євгена Гуцала	132
Сеидова С.М. "Белое" и "черное" в русской и английской фразеологии.....	137
Сотніченко К.А. Візуальне у творчості Ю.Яновського: спроби прочитання	139
Хомич Я.І. Мотивація прізвищ та прізвиस्क смт. Велика Димерка Броварського району Київської області	142

ІНОЗЕМНІ МОВИ

Бурська А.В. Фактори, що впливають на успішність оволодіння іноземною мовою	147
Савченко О.В. Навчання читання як виду мовленнєвої діяльності учнів старшої школи на матеріалах інтернет-ресурсу NEWS IN LEVELS.....	149
Чепур О.О. Критерії відбору текстів для формування компетенції професійно орієнтованого англомовного читання.....	152

ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Бойко В.В. Формування у старших дошкільників почуття совісті як регулятора взаємин....	155
Безноженко М.В. Особливості консультування у діяльності соціального педагога	157
Бондар І.В. Здоровий спосіб життя, його складові та значення для формування здоров'я....	162
Вітман І.В. Характеристика дослідно-експериментальної роботи щодо вивчення стану управління інноваційною діяльністю в ЗНЗ	164
Висовень А.С. Інтерактивні технології навчання молодших школярів.....	168
Голуб К.Ю. Законодавча база працевлаштування молоді в Україні	170
Гордієнко Ю.М. Діагностика сформованості професійної мобільності у майбутніх керівників загальноосвітніх навчальних закладів	172
Гузій Л.М. Арт-терапія як засіб соціальної реабілітації дітей з психофізичними порушеннями.....	176
Ілляшенко Н.М. Естетичне виховання молодших школярів на уроках образотворчого мистецтва.....	179
Кв'ятківська І.В. Профілактика шкідливих звичок у школярів	181
Козел Д.Ф. Проблеми організації студентського дозвілля.....	184
Колесник Д.В. Розвиток інтелекту молодших школярів на основі теорії множинних інтелектів Говарда Гарднера.....	186
Оропай Р.О. Колективна творча діяльність дітей в умовах соціально-педагогічних закладів літнього відпочинку	189
Пілеко О.І. Вплив стилю взаємин батьків на моральне виховання дитини	191
Піщулін Д.С. Деякі особливості професійної етики соціального працівника в просвітницькій діяльності.....	193
Рожнова А.І. Особливості процесу виховання толерантності в умовах полікультурного середовища навчального закладу.....	197
Симоненко Ю.М. Особливості соціальної роботи з прийомними сім'ями	203
Слісаренко М.С. Дидактичні ігри на уроках природознавства в початковій школі	205
Тарахан О.М. Робота соціального педагога у формуванні здорового способу життя підлітків.....	208
Ткаченко В.В. Вивчення готовності неповнолітніх виховних колоній до вибору професії ...	210

Топчій К.В. Стан сформованості правової компетентності майбутніх керівників загальноосвітніх навчальних закладів	213
Удовичко І.О. Пейзаж. Методика малювання пейзажу в початкових класах.....	217
Щелочева Х.В. Соціально-педагогічна реабілітація онкохворих дітей в умовах центру реабілітації дітей-інвалідів	220
Щітченко Т.В. Соціально-педагогічна діяльність формування у молоді призовного віку ціннісного відношення до військової служби.....	222
Яцун Л.М. До проблеми визначення поняття "сімейна депривація" у соціальній роботі	224

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Іваненко-Коленда А.С. Інвенції Й.С.Баха: аналіз редакцій	227
Ігнатів С.В. Формування умінь імпровізації учнів у процесі навчання гри на духових інструментах	231
Кальна Н.О. Історія розвитку музично-виконавських змагань.....	233
Оленченко В.Ю. Хорова спадщина Дмитра Бортнянського в історії та сучасності	238